

Salvator Žitko

PRIČEVANJA
O SLOVENSKEM
ZGODOVINOPISJU
ISTRE

SALVATOR ŽITKO

**PRIČEVANJA O SLOVENSKEM
ZGODOVINOPISJU ISTRE**

JUBILEJNI ZBORNIK RAZPRAV IN ČLANKOV
(1979–2022)

ZALOŽBA ANNALES

KOPER 2023

SALVATOR ŽITKO: Pričevanja o slovenskem zgodovinopisju Istre.
Jubilejni zbornik razprav in člankov (1979–2022)

Zbirka: Knjižnica Annales Majora

Odgovorni urednik zbirke: Darko Darovec

Urednici: Urška Lampe, Veronika Kos

Recenzenta: Aleš Maver, Gorazd Bajc

Oblikovanje: Manca Švara, Studio Alef

Slika na naslovnici: Pogled na koprski mestni in stolni zvonik (avtor Salvator Žitko, 1962).

Založnika: Založba Annales, Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Koper© (www.zdjp.si), Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja©, Čentur (www.irris.eu)

Finančna podpora: Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije

Elektronska izdaja

Kataložni zapis o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani
COBISS.SI-ID 147851523

ISBN 978-961-6732-56-7 (Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Založba Annales, PDF)

KAZALO

PREDGOVOR	5
I. ZGODOVINAR O SEBI IN SVOJEM DELU	7
Uvod	9
Od gimnazijskega profesorja do ravnatelja koprskega muzeja.....	17
Vračanje umetnin iz Italije, stiki s slovenskimi in italijanskimi strokovnjaki ter novinarji	23
Začetki raziskovalne in publicistične dejavnosti ter sodelovanje z dr. Miroslavom Pahorjem	24
Raziskave v beneških ustanovah	25
Osnovanje Zgodovinskega društva za južno Primorsko leta 1989	28
Ustanovitev Znanstveno-raziskovalnega središča in Univerze na Primorskem ter znanstveno-raziskovalna dinamika tistega časa	31
Sopotnik ZRS-ja in predavatelj na Fakulteti za humanistične študije	33
Sodelovanje pri krajevnih zbornikih in revijah ter spoznavanje istrskega podežlja	38
Sodelovanje s Središčem za zgodovinske raziskave v Rovinju	42
Sodelovanje z Akademijo dei Concordi iz Roviga	44
Gostovanja in nastopi v Grčiji in Parizu	45
Zastopanje obalnih kulturnih ustanov in društev v Stalnem odboru za valorizacijo beneške kulturne dediščine v Istri in Dalmaciji pri Deželi Veneto v Benetkah.....	51
Delovanje v okviru drugih društev: Humanističnega društva Histria, Društva za zgodovinske in geografske študije v Piranu in Kulturnega društva »Peter Martinc« v Kopru	53
Takšen kakršen ... <i>Tel quel</i>	54
Zaključek	56
II. ČLANKI IN RAZPRAVE	59
Slovenska Istra – kulturni in zgodovinski razgled.....	61
Vergerijeva povezanost s Primožem Trubarjem in slovensko reformacijo ter njegov lik v ocenah literarnozgodovinske stroke	65
Listine i dokumenti »trevizanskog kodeksa«, »liber albusa« i »codice diplomatico istriano« koji osvetljavaju odnose između istarskih gradova i Mletačke republike od IX. do XII. stoljeća	71
Pogodba med Kopro in Benetkami iz leta 932	75
Solno tihotapstvo na območju piranskih, koprskih in miljskih solin v času Beneške republike	81
Kulturni utrip Kopra v času Antonia Tarsie.....	101
Albanska plemiška rodbina Ducaino (Dukagjini) v beneški Istri	105
Zgodovina samostana od 17. do 19. stoletja.....	117

Škof Paolo Naldini med erudicijo, pastoralo in zavzemanjem za slovansko bogoslužje	133
Zgodovinski okvir obiska cesarja Franca I. v Kopru.....	151
Objave in interpretacije listine rižanskega zbora v domačem in tujem zgodovinopisju.....	157
La réflexion dans les journaux Slovènes, Croates et Italiens à Trieste sur la réalité socio-politique et économique de la France à la fin de siècle.....	165
Odmevi zedinjenja Italije in pripadnost Trsta v mnenjih in stališčih tržaškega lista »Primorec« Vekoslava Raiča v šestdesetih letih XIX. stoletja	173
Slovensko-hrvaški odnosi v Avstrijskem primorju v luči »novega kurza« hrvaške politike.....	187
Od iredentizma do intervencionizma. Značilnosti italijanskega iredentizma in nacionalizma na prelomu 19. in 20. stoletja do vstopa Italije v prvo svetovno vojno, 23. maja 1915.....	201
Antifašizem v Istri.....	225
 III. OCENE IN RECENZIJE	233
Francesco Semi (ur.): El parlar s'ceto e neto de Capodistria.	235
Darko Darovec: Kratka zgodovina Istre.....	236
Egidio Ivetic (ur): Istra skozi čas.	240
Almerigo Apollonio: La »belle époque« e il tramonto dell' Impero Asburgico sulle rive dell'Adriatico (1902–1918).	244
Zdenka Bonin & Deborah Rogoznica: Rodbina Gravisi / <i>Il casato Gravisi</i>	250
Fredric C. Lane: Benetke. Pomorska republika.....	252
Tanja Jakomin Kocjančič: Časopisje na Primorskem v letih 1941–1945 in njegova propagandna funkcija.	255
 VIRI IN LITERATURA	258
SALVATOR ŽITKO: BIBLIOGRAFIJA	275

PREDGOVOR

Pričujoči zbornik je ob naklonjenosti in s pomočjo kolegov iz Zgodovinskega društva za južno Primorsko, Koper oziroma Inštituta IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja, izšel ob moji osemdesetletnici, dolgoletnem vodenju društva in uredniškem delu pri reviji *Annales, Series Historia et Sociologia*. Kratkemu življenjepis in prerezu ustvarjalne poti sledijo nekateri še neobjavljeni ali pa manj znani prispevki, večinoma posvečeni družbeno-političnemu in kulturnemu razvoju istrskega ali pa širšega primorskega prostora ter posameznim osebnostim s področja političnega, verskega oziroma kulturnega življenja v razponu od srednjega veka pa do danes. V veliki meri se nanašajo na moje dolgoletno raziskovalno delo, s katerim sem pričel že kot srednješolski profesor in nato nadaljeval v okviru različnih projektov in pobud znanstveno-raziskovalnega in strokovnega sodelovanja.

Z izborom tematik s področja zgodovinopisja, posvečenega istrskemu prostoru, mestoma pa tudi širšemu zahodnemu robu današnjega slovenskega nacionalnega prostora, ki je v kronološko-tematskem zaporedju nanizan v pričujočem zborniku, sem želel osvetliti tudi mojo lastno vpetost v ta prostor, spoznavanje njegove specifičnosti in osredotočanje na nekatere od ključnih obdobj in prelomnic v njegovi tisočletni zgodovini. Ob tem sem z izborom objavljenih ocen in recenzij skušal prikazati tudi zavzeto spremljanje velikega nabora domače in tuje literature oziroma različnih monografskih in drugih edicij, posvečenih istrskemu prostoru. V tem svojstvu, zlasti pa kot dolgoletni predsednik Zgodovinskega društva za južno Primorsko in odgovorni urednik revije *Annales*, sem sodeloval tudi pri organizaciji mednarodnih znanstvenih srečanj, kot avtor številnih razprav in strokovnih člankov s področja nacionalne, politične in kulturne zgodovine Istre 18. in 19. stoletja, pa aktivno nastopal na različnih strokovnih srečanjih in mednarodnih znanstvenih konferencah doma in v tujini. Zbranemu in objavljenemu gradivu sledi bibliografija oziroma pregled mojih objavljenih del v domačem oziroma tujem revialnem tisku ter najnovejše objave zadnjih let.

Salvator Žitko

Portorož, 24. decembra 2022

I.

ZGODOVINAR O SEBI IN SVOJEM DELU

Uvod

Izogibanje stereotipnemu prikazovanju življenjske in ustvarjalne poti in želja, da ne bi posnemal tovrstnih jubilejnih zbornikov nekdanjih profesorjev oziroma kolegov, v katerih sem se jubilantom s svojimi prispevki poklonil tudi sam, me napeljujeta k nekoliko drugačnemu pristopu in orisu, s katerim bi želel opozoriti na nekatera naključja in razpotja, ki so me že v mladosti vodila k pomembnim odločitvam, odzivanju na tedanje čase in razmere, v katerih sem odraščal in zorel, zlasti pa na specifično okolje, v katerem sem zaživel po preselitvi v Koper (1957). Te seveda kažejo in opozarjajo na moje značajske poteze, ki so plod očetovih primorskih korenin, družinskih razmer in vzgoje. Kot človek sem se torej oblikoval skozi domačo in šolsko vzgojo, tako z vidika moralnih oziroma etičnih norm in delovnih navad. Značilnosti moje generacije s kulturno klimo, v kateri je odraščala, povezujem predvsem z zgodovinskim razvojem od prvega povojnega časa s tedanjim socialističnim sistemom, njegovimi vrednotami in značilnostmi, kasneje pa z njegovimi krizami in slabostmi, ter razpadom prejšnje države, osamosvojitvijo, politično pluralnostjo, vsestransko rastjo, dinamiko pa tudi iluzijami in razočaranji.

Še po maturi, ki sem jo opravljal na koprski gimnaziji junija 1961, sem bil odločen, da se vpišem na Akademijo za likovno umetnost v Ljubljani. Nagnjenje k risanju oziroma upodabljanju umetnosti me je spremljalo že od otroških let. V četrtem letniku gimnazije sem začel pod »mentorstvom« akademskega slikarja Mireta Cetina, ki je tista leta živel v Kopru in imel atelje v podstrešnih prostorih palače Tutto-ex Gavardo, že tudi sistematično risati svoje dlani, roke, portrete in se preizkušati v akvarelu, gvašu in olju. Študij v Ljubljani je bil seveda pogojen z materialnimi možnostmi in ko sem v pogovoru s prof. Petrom Martincem, ki je bil tista leta ravnatelj gimnazije, a tudi naš priljubljeni profesor francoščine, hkrati pa tudi predsednik Občinske komisije za štipendije, omenil, da nameravam na ljubljansko Likovno akademijo, je le odmahnil z roko in mi pojasnil, da štipendije za tovrstni študij niso predvidene. Bilo mi je jasno, da svojih tihih želja pač ne bom mogel uresničiti. Potem mi je namignil, da pa podeležujejo štipendije za študij zgodovine in sociologije, saj je bila v tistih letih potreba po srednješolskem učnem kadru zelo velika.

S tem se je seveda razprla druga, vzporedna plat mojih tedanjih afinitet, nagnjenj in interesov, bolj kot ne povezana z branjem vsega, kar mi je prišlo pod roke, a vendarle usmerjena pretežno v zgodovinske romane, biografije vladarjev, faraonov, rimskih vojskovodij in velikih zgodovinskih epopej, zajetih npr. v romanih H. Sienkiewicza, L. Tolstoja, M. Druona in mnogih drugih. Zlasti me je navduševalo napoleonsko obdobje oziroma Napoleonove bitke, tja od Arcolija in Rivolija, prek Marenga, Austerlitz do Borodina in Waterlooja. Magnetna očaranost nad bitkami oziroma skoraj atavistična vzdraženost pa nista imela nič opraviti s kakršno koli bojaželjnostjo. Če bi se po čudežu znašel v koži kakega Henrija Beyla, bolj znanega po svojem pisateljskem vzdevku Stendhal, bi morda tako kot on dejal: *»Čisto nič ne bi zavidal Napoleonovim maršalom in generalom, ki so si pod soncem Austerlitz in Jene kuhali svojo juhico, in bi tiho sedel v senci vojne, bral knjige, predstavljaj francoske verze in pisal spet čudovita pisma svoji sestri ter se vedno bolj razvijal v umetnika kot zaostali turist na vseh evropskih*

Slika 1: V kotu dnevne sobe v Kopru sem si ustvaril svoj »slikarski atelje« in se, zlasti v zadnjem letniku gimnazije leta 1960/61, posvečal risanju v upanju na vpis na Akademijo za likovno umetnost v Ljubljani (zasebna fototeka).

bojiščih, kot intelektualni diletant vseh umetnosti, vedno bolj svoboden in bliže same-mu sebi. Kolikor bolj bi spoznaval svet, toliko bolj bi se ga naučil opazovati«. Dejstvo pa je, kot pravi ugledni zgodovinar Alessandro Barbero, da preučevati vojno pomeni preučevati univerzalno razsežnost človeške zgodovine, saj skozi raziskave oblik in načinov, s katerimi se ljudje in države vojskujejo med seboj, spoznamo njihove vrednote in družbene sisteme do obisti.

Nenavadno, a prvo zgodovinsko čtivo, ki sem ga pri svojih trinajstih ali štirinajstih letih prijel v roke in ga našel med knjigami svojega očeta, sta bili *Občna zgodovina za slovensko ljudstvo*, III. zvezek iz leta 1878 (Stare, 1878) in V. zvezek iz leta 1888 (Stare, 1888), ki sta izšla pri družbi sv. Mohorja v Celovcu. Šlo je za zgodovino srednjega in novega veka, pisano seveda v še nekoliko arhaični slovenščini, na prvi notranji strani pa je odtisnjen žig »Učiteljska knjižnica osnovne šole v Metliki«. In v Metliki sem bil rojen na božični večer leta 1942, v času italijanske okupacije, oče pa je knjigi – morda še katero – pobral s kupa knjig, ki so jih italijanski vojaki s šolskega poslopja zmetali na cesto.

Oče je bil Primorec, rojen v Postojni, in šele kasneje se mi je zlagoma začela sestavljati njegova življenjska zgodba. Že v času, ko smo se leta 1957, ko sem imel 15 let, iz Bele krajine preselili v Koper in je tedaj predstavljalo velik privilegij dejstvo, da smo zlahka dobili prepustnice in seveda po nakupih hodili v Trst, moj oče ni nikoli hotel z nami. Z leti, ko sem se že kot zgodovinar začel poglobljati v čas med obema vojnoma in preučevati življenjske zgodbe mnogih Istranov oziroma Primorcev, sem spoznaval, kako je zlasti čas fašizma dodobra zaznamoval vso tedanjo generacijo in tudi mojega očeta. Samo enkrat je izustil stavek: »Nikoli ne smeš zaupati Italijanom!«.

Kasneje sem sprevidel, da je bila to pač njegova osebna travma, ki jo je nosil v sebi od svoje mladosti. Meni osebno k sreči ni bila nikoli pomembna nacionalna in jezikovna

Slika 2: Nekatero od mojih študij in skic iz zadnjega letnika gimnazije (1961) kažejo na privrženost risanju likov in motivov iz obdobja renesanse in antike (zasebna zbirka).

pripadnost ljudi, ki sem jih srečeval, pač pa širina njihovega duha in toleranca do drugačnih. No, očeta sem po svoje razumel, saj so Primorci, vsaj v začetku, verjeli italijanskim oblastem, ki so ob prihodu leta 1918 Slovincem obljubljale jezikovne in vse ostale pravice, vzeli pa so jim še tisto, kar so si s težavo priborili pod cesarsko Avstrijo.

Ker so bili doma dovolj premožni – očetov oče naj bi bil lesni trgovec v Postojni, kjer so imeli tudi hišo – so mojemu očetu omogočili šolanje oziroma študij v Trstu. Obiskoval je za tiste čase prestižno in ugledno Trgovsko akademijo Revoltella in se po študiju zaposlil v eni od slovenskih hranilnic in posojilnic v Trstu. Pripovedoval mi je o izbruhu prve svetovne vojne, o čeških vojakih, ki so v zaledju soške fronte, kamor je sodila Postojna, lupili krompir in se jezili nad slabo prehrano, morda še kakšen drobec iz svoje mladosti, a to je bilo tudi vse. Nič pa o tistih letih, ki so sledila prvi svetovni vojni oziroma o svojem življenju v Trstu v prvih letih fašizma,

Slika 3 in 4: Fotografiji s prvih sprehodov s sestro v okolici Kopra, spomladi 1958 (zasebna fototeka).

Slika 5: Portret mojega očeta iz časa, ko smo se preselili v Koper (zasebna zbirka).

požigu Narodnega doma, preganjanjih, umiku v Postojno in končno skrivaj prek meje v tedanjo Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS). Po dolgem iskanju je našel službeno mesto v Metliki, kjer sta se z mojo mamo ustalila in si osnovala družino. Najprej se je prvo leto druge svetovne vojne rodila moja sestra, nato v drugem letu vojne še jaz. Mojega očeta, ki je bil sicer zaposlen na davčni upravi, po italijanski okupaciji pa še v gospodarski komisiji, je reševalo dobro znanje nemščine in italijanščine, zlasti ko se je bilo v prvih letih do kapitulacije Italije, septembra 1943, v majhni Metliki, ki je bila tedaj bolj kot mesto zgolj malo večji trg, težko izogniti srečanjem z italijanskimi okupacijskimi oblastmi. Edini utrinek iz tistih let, ki mi je nekako ostal v bledem spominu, je povezan z evakuacijo številnega civilnega prebivalstva z območja Bele krajine z angleškimi transportnimi letali februarja ali marca 1945 z letališča na Krasincu, ki pa takrat niso več letela v Bari, kamor so odvažala ranjence, temveč v Zadar, ki je bil že osvobojen. Morda je bila na istem letalu, kot sem razbral iz njenega romana »*Moji zgubljeni topoli. Spomini na drugo svetovno vojno*« (Karlin, 2007), takrat tudi Alma M. Karlin. Mislim, da mi jo je mama omenjala, ko smo kakšna dva meseca pred osvoboditvijo živeli v Kaštelih.

Potem je takoj po osvoboditvi sledila naša ponovna vrnitev v Belo krajino, v vasico Klošter pri Gradacu. Tam sem začel obiskovati I. razred osnovne šole, ko smo se končno leta 1949 preselili v Črnomelj, kjer sem dokončal osnovno šolo in takratno nižjo gimnazijo.

Koliko vpliva okolje na *formo mentis*, sem dejansko postopno zaznaval šele v letih odraščanja, ki so že potekala v Kopru. Prvi sprehodi po njegovem mestnem jedru, pogled na Pretorsko palačo, ložo, vse okoliške palače in, skoraj kot po naključju, vstop v palačo Tiepolo-Gravisi, kjer je tedaj stanoval neki očetov znanec iz Bele krajine, so me napolnila z dotlej neznano energijo in mi odstrla pogled v neko povsem drugo kulturo, ki me je v hipu prevzela, a sem jo spoznaval le postopoma, skozi lasten študij in dolgoletno delo v muzejski ustanovi. Že tedaj se mi je globoko v zavest zarisalo pravilo: gledati – videti – dojeti! V tem povsem novem okolju, sem moral dojeti in spoznavati pravzaprav vse: najprej govorico oziroma mešanico jezikov, ki sem jo slišal na ulicah, v trgovinah, na avtobusni postaji oziroma spoznavati mentaliteto domačinov in vsestransko privlačnost prostora, na katerega sem se navezal do te mere, da kasneje nisem nikoli več razmišljal o tem, da bi ga zapustil. Iz tega okolja sem leta 1961, kot rečeno, odšel na študij zgodovine in umetnostne zgodovine na Filozofsko fakulteto Univerze v Ljubljani. Mesto sem poznal že iz otroških let, saj naju je s sestro, iz tedaj še zelo oddaljene Bele krajine, od koder je bilo z vlakom kar štiri ure vožnje, mama včasih pripeljala v Ljubljano,

Slika 6: Vsakodnevni pogled na staro koprsko pristanišče, ki sem ga upodobil v prvih letih po preselitvi v Koper leta 1957 (zasebna zbirka).

Slika 7: Kidričeva ulica v Kopru (zasebna zbirka).

Slika 8: Pogled na dvoriščno stran našega stanovanja, kjer sem živel do leta 1967/68 (zasebna zbirka).

kjer je bila rojena in imela tam še večino sorodnikov. Na poti skozi Trnovsko predmestje oziroma mimo trnovske cerkve nama je pripovedovala o F. S. Finžgarju in arhitektu J. Plečniku, ki ga je pogosto srečevala na poti v šolo. Leta 1929, ko je imela devet let, so tudi njen razred peljali na svečano odkritje Napoleonovega spomenika. Sicer pa se mi je najbolj, razen tega spomenika, vtisnila v spomin tedaj imenitna Prešernova, nekdanja Bleiweisova, ulica z vladno palačo, njej nasproti, na št. 11 pa je živela mamina teta Cirila; v isti gosposki hiši naj bi nekaj časa živel tudi Izidor Cankar. Mamin stari oče, Dragotin Jesenko-Doksov (njegovo pesniško ime) je zgodaj ostal sirota, a je kljub temu dokončal šest gimnazijskih razredov, se napotil v Trst, a ga tudi kmalu zapustil in se vrnil v Ljubljano. Tu je služboval v banki »Slaviji«, njegov šef pa je bil tedanji ljubljanski župan, Ivan Hribar, ki je cenil njegovo nadarjenost in poskrbel za to, da so bile Jesenkove pesmi objavljene, a je razmeroma mlad umrl (1902), prijateljeval pa je s pesnikom Franom Gestrinom. Tudi sam sem se v najstniških letih poskušal v pesnikovanju, a sem kmalu odnehal in se raje predajal slikarstvu.

Če se povrnem v svoja prva študentska leta, so mi predavanja uglednih profesorjev, od dr. Milka Kosa, Frana Zwittera, Metoda Mikuža, Ferda Gestrina, Boga Grafenauerja, do Vasilija Melika in Ignacija Vojeta, šele vtisnila jasnejšo predstavo, kaj sta pravzaprav zgodovinska znanost oziroma metoda in tehnika zgodovinske vede. Na Oddelku za umetnostno zgodovino, kjer sem se pogosto srečeval s

Tomažem Šalamunom, pa so mi profesorji, kot npr. dr. France Stele, Stane Mikuž, Luc Menaše, Nace Šumi in drugi, odkrivali svet umetnosti in mi je to vsaj deloma kompenziralo neuresničeno željo po študiju likovne umetnosti. Povsem strinjam se lahko z mislimi nekoliko mlajšega kolega dr. Borisa Gombača iz Trsta, ki sem ga sicer spoznal že v gimnazijskih letih na skupnih izletih in taborjenjih koprskih in tržaških tabornikov, ko v uvodu h knjigi dr. Branka Marušiča, *Primorski čas pretekli* (Marušič, 1985), pravi: »Predavanja in znanja, ki jih je Marušič dodobra asimiliral v ljubljanskem zgodovinskem ambientu, tej čudoviti historiografski delavnici, ki je prav v letih njegovega študija dosegla neslutene vrhove evropske ravni, so mu nezmotljivo kazala na praznino zgodovinopisja v obravnavanju splošne zgodovine Primorske«. Ne le njemu, bi dodal, temveč tudi vsem mlajšim generacijam, ki so se vračale s študija v Ljubljani, vključno z menoj. Sicer pa sva z Brankom Marušičem, najprej na področju muzealstva, kasneje pa zlasti na področju zgodovinopisja, sodelovala vsa naslednja leta, vse do danes.

Do neke mere bi se lahko z Borisom Gombačem tudi strinjal, da se je v tistem času še vedno kazala določena praznina na področju slovenskega zgodovinopisja v širšem primorskem, zlasti pa v istrskem prostoru. V prispevku z naslovom *Položaj in vloga zgodovinopisja v nekdanji coni B STO. Ob 50-letnici izida istrskega zgodovinskega zbornika* (Žitko, 2003), sem skušal zato osvetliti razloge za velik zaostanek strokovnega oziroma znanstvenega dela v istrskem prostoru, ki je bil seveda povezan z obdobjem fašizma, saj je le-ta v času med obema vojnama povsem onemogočil in zatrl vsak poskus tovrstnega delovanja slovenskih ustanov in zavodov. Po drugi strani sta beneška tradicija in močan polet italijanskega iredentizma in nacionalizma ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja ustvarjala plodna tla za razvoj humanističnih ved, zlasti zgodovinopisja, pa tudi za nastanek in razvoj osrednjih kulturnih ustanov: Mestne knjižnice, muzeja in arhiva. Te ustanove so vse tja do leta 1951/52 še ohranile italijanski značaj pa tudi kadrovsko strukturo, zato so v teh letih postale predmet političnih pritiskov in poskusov nove ljudske oblasti, da postopno preidejo v roke novih slovenskih strokovnih kadrov in s tem novih usmeritev.

Slika 9 in 10: S kolegi z Oddelka za zgodovino in geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani na ekskurziji po Koroškem pod vodstvom dr. Milka Kosa in dr. Boga Grafenauerja, spomladi 1965 (zasebna fototeka).

Slika 11: Moj razred ob zaključku I. letnika koprške gimnazije, 1968/69 (zasebna fototeka).

Slika 12: Na izletu v Firence s kolegicami in kolegi koprške gimnazije, spomladi 1970 (zasebna fototeka).

Slika 13: V družbi z Avrelijem Jurijem, tedanjim koprskim županom, in njegovo soprogo Natašo Lampe, ob otvoritvi razstave »Likovna umetnost južne Primorske«, 20. maja 1994 v muzejskem atriju (zasebna fototeka).

Od gimnazijskega profesorja do ravnatelja koprskega muzeja

Ob mojem prihodu v Koper leta 1957 je že delovala Študijska knjižnica, katere prvi ravnatelj je bil dr. Miroslav Pahor, za njim pa Srečko Vilhar. Oba sem поблиže spoznal po končanem študiju oziroma vrnitvi v Koper. Kar nekaj časa sta me oba, kot mladega zgodovinarja, vabila v svoji ustanovi, a sem se takoj po diplomi, junija 1966, zaposlil v tedanjem Mestnem arhivu, ki ga je vodila gospa Marta Bevk in je, po preselitvi iz muzejske stavbe, dobil svoje prostore v pritličju nekdanjega Fontika na takratnem Trgu revolucije. Po razformiranju občinskega štipendijskega sklada so namreč posamezne ustanove ali podjetja prevzela dotedanje štipendiste in me je k sreči v zadnjem letu študija prevzel tedanji Mestni arhiv. Po diplomi so me nemudoma poslali v Državni arhiv v Ljubljano na prakso, a sem že konec avgusta 1966 prejel depešo takratne Občine Koper, da bom moral s 1. septembrom nastopiti službo na Gimnaziji Koper, saj je po odhodu prof. Benjamina Slavca to mesto ostalo nezasedeno.

To je precej spremenilo moje načrte in možnosti po bolj poglobljenem raziskovalnem delu. Natrpan urnik in poučevanje dveh predmetov, torej zgodovine in estetske vzgoje, sta mi vzela veliko časa in energije, poleg tega pa je bil revialni tisk v obalnem prostoru šele v povojih, da ne govorimo o kaki znanstveni periodiki.

Učno-vzgojno delo je sicer nenehen izziv in hkrati način preverjanja samega sebe, koliko si namreč kot pedagog in predavatelj suveren, zanimiv in uspešen. Že v svojih šolskih letih sem se namreč zavedal, koliko lahko dober predavatelj pripomore k temu,

Slika 14: Moj nagovor ob otvoritvi gostujoče razstave, posvečene J. Gallusu, 30. novembra 1991 (zasebna fototeka).

da ti nek predmet priraste k srcu. V nižji gimnaziji v Črnomlju je to pri pouku zgodovine uspelo prof. Jožetu Koropcu, drugim pa mnogo manj. Zlasti nisem maral, da so se profesorji preveč oklepali učbenikov, čemur sem se sam kasneje skoraj v celoti izognil in bil zadovoljen, da so si učenci moja predavanja zapisovali, zlasti pa, če sem pri kom še posebej vzbudil zanimanje za predmet zgodovine in ga kasneje vzpodbudil za študij tega predmeta. Eden kasnejših, mlajših kolegov v vrstah Zgodovinskega društva, ki smo ga osnovali leta 1989, sociolog dr. Avgust Lešnik, mi je pred nekaj leti poklonil svoje dokaj zajetno in tehtno delo z naslovom *Rdeča mavrica. Delavska socialistična gibanja na razpotjih: 1848–1918–1948, historično-sociološki traktati* (Lešnik, 2018), in dodal posvetilo: Svojemu gimnazijskemu profesorju in stanovskemu kolegu v prijateljski poklon! A humanistični predmeti – zlasti zgodovina – so bili v tistem času tudi bolj nenehne režimske kontrole oziroma bedenja nad »idejnostjo pouka«. Zadnji dve leti poučevanja v razponu od leta 1966, z vmesnim služenjem vojaškega roka v letih 1967/68, pa do leta 1977,

sem doživel za nameček še uvedbo predmeta »samoupravljanje s temelji marksizma« (STM). Predmet je bil uveden na račun zmanjšanja števila ur s področja zgodovine in za nameček vključen v predmetnik I. in II. letnikov gimnazije, kar je kazalo na veliko mero povsem nepremišljene indoktrinacije učno-vzgojnega procesa.

Tako kot po maturi, sem se znova znašel na razpotju: ali ostati na gimnaziji in nadaljevati z učno-vzgojnim delom, ali si poiskati kakšno ustrežnejše delovno mesto. Srečno naključje je hotelo, da je tedanji Pokrajinski muzej v Kopru po odhodu ravnatelja, prof. Janeza Kramarja, ki se je upokojil, in dveh kustosov, ostal brez strokovnega kadra. Prof. Janeza Kramarja sem, tako kot Srečka Vilharja in Miroslava Pahorja, spoznal že sredi svojega študija in sem v muzeju v poletnem času, podobno kot pred menoj Tomaž Šalamun, opravljal delo receptorja in vodiča po zbirkah, v začetku pa tudi s sošolcem Jožkom Petkom čistil kletne prostore in sekal drva. Ob svojem angažiranem muzejskem delu, ki je do leta 1966 vključevalo tudi spomeniškovarstveno področje, se je prof. Kramar usmerjal predvsem v znanstveno raziskovanje, ki ga je zaradi pomanjkanja arhivskih virov v domačih arhivih vodilo v Trst, Benetke, Rim in na Dunaj, tako da je že v tistih letih nastal zajeten arhivski in dokumentarni fond, ki mu je kasneje omogočil pripravo in izdajo obsežnih monografskih del iz obdobja 19. in 20. stoletja. A njegovo

Slika 15: Kmalu po prihodu v muzejsko ustanovo sem moral po zbirkah popeljati visoki gostji, princeso Monique, soprogo Norodoma Sihanuka, in Jovanko Broz z njunim spremstvom, ki sta obiskali Koper 18. decembra 1975; levo od njiju stoji tedanji koprski župan, Mario Abram (zasebna fototeka).

dosledno upoštevanje zgodovinskih virov, ki so zlasti pri obravnavi narodnoosvobodilnega boja (NOB) ovrgli nekatere stereotipe, je v obdobju, ko je zlasti lokalna partijska struktura prek svojih zgodovinskih komisij zgodovinsko stroko pogosto vpregla v svoj voz, izzvalo polemike z nekaterimi udeleženci NOB, pritiske nekaterih političnih struktur in končno leta 1974 tudi njegovo predčasno upokožitev, ki pa ga ni odvrnila od nadaljnjega znanstvenoraziskovalnega dela. Že tedaj sem ob prevzemanju ravnateljskega mesta v koprskem muzeju, hkrati pa z vstopom v svet »novejše zgodovine« zlasti pa zgodovine protifašizma, revolucionarnega gibanja in NOB, spoznaval, kako sta oba pojma pravzaprav različna in diametralno nasprotna: zgodovina neke problematike ali pa, bolj kot to, problematika neke zgodovine! Sicer pa so bili delovni prostori muzejske uprave takrat še v spodnji medetaži, kjer je bilo tajništvo, ob njej pa ravnateljeva soba z veliko mizo, ogromno omaro, kjer je prof. Kramar hranil tudi svoje spise, in pečjo na kurilno olje. Na drugi strani hodnika je bila večja soba za kustose s knjižno omaro in veliko delovno mizo, kjer smo imeli tudi strokovne kolegije.

Razmerje med zgodovinsko stroko in politiko je kar nekaj let krojilo moje delo v muzejski ustanovi. Ob tem sem v različnih strukturah tedanjih družbeno-političnih organizacij, zlasti Občinske zveze združenj borcev, zaznal dve konkurenčni skupini. Eno je vodil Albert Klun, avtor številnih del o prekomorskih brigadah, drugo skupino sta vodila Vid Vremec in Milan Guček, ki sta v tistem času kot urednika pričela pripravljati zbornik *Slovenska Istra v boju za svobodo* (Vremec & Guček, 1976). V pripravo zbornika sta me vključila kot avtorja pa tudi kot člana uredniškega odbora. Pri nastajanju tedanjih publi-

kacij s tovrstno tematiko sta redno sodelovala tudi moj nekdanji profesor na gimnaziji, slavist Jože Hočevar, takrat že vrsto let urednik pri Založbi Lipa v Kopru, in prof. Raul Šiškovič. Naslednje delo, kot neke vrste nadaljevanka, je izšlo leta 1985 z naslovom *Napredna mladina Slovenske Istre 1919–1947* (Dekleva, 1985), v njem pa so sodelovali tudi Miro Kocjan, Mario Abram, Branko Babič in vrsta drugih avtorjev.

Ob tem moram vendarle reči, da je generacija, ki jo je dodobra zaznamoval najprej čas fašizma, zatem pa še narodnoosvobodilne borbe, nekatere med njimi udeležence I. in II. tržaškega procesa, konfinirance, borce NOB-a in prekomorce, v tistem času že postopno odhajala. Bili so torej še žive priče najbolj krutih in prelomnih časov, ki jih je doživljala Primorska in svoji novejši zgodovini. France Perovšek, eden pomembnih protagonistov v zaključnem obdobju narodnoosvobodilnega boja na istrskih tleh, in eden recenzentov, je v sklepni besedi zbornika *Napredna mladina Slovenske Istre 1919–1947* (Dekleva, 1985) zapisal, »da je ta generacija verovala vase in v cilje, ki si jih je zastavila ter vse dala in žrtvovala za dosegov teh ciljev v veri za lepši jutrišnji dan«. Branko Babič, tudi eden najvidnejših protagonistov osvobodilne borbe na istrskih tleh in prvega povojnega obdobja na Tržaškem, je še dodal: »To je bila cela generacija mladih, ki je v najburnejših časih narodove zgodovine kot prednji odred bojevala bitko za njegovo usodo, izražala njegovo stoletno težnjo po svobodi in enakopravnosti, socialni pravičnosti, ko je s svojimi dejanji izražala identiteto naroda kot celote, zato se je tudi v vseh svojih segmentih te dejavnosti vedno istovetila z njimi, tako zgodovinsko kot v vsakokratnih konkretnih dejanjih«. Morda tudi za današnji čas in prostor še ena njegovih misli: »Kar je potrebno še posebej poudariti, so vrednote, ki jih je ta generacija mladine imela, izražala, uveljavljala in se ob njih oblikovala za velike cilje svobode, enakopravnosti in sožitja med narodi. Na narodnostno mešanih predelih tedanje Julijske krajine je ta univerzalnost svobode in enakopravnosti povezovala mladino in narode obeh nacionalnosti – slovenske in italijanske – in tu v protifašizmu tlakovala temelje za sodelovanje in sožitje jutrišnjega dne«.

Branka Babiča sem tudi osebno spoznal. Postal je namreč predsednik muzejskega sveta za novejšo zgodovino s ciljem, da vanj vključimo različne skupine in akterje, ki so se ukvarjali s preučevanjem protifašističnega gibanja, predvsem pa narodnoosvobodilne borbe na istrskih tleh in s tem preprečimo poskuse, da bi se ena od teh skupin zasidrala v muzejski ustanovi in jo v nekem smislu postopno spremenila v svojo postojanko. Take tendence so očitno obstajale in za njimi sem zaznaval avtoritarno oblast tedanjega Občinskega komiteja, ki mi je dajal vedeti, kateri kader mora zasesti oddelek za novejšo zgodovino, tudi za ceno tega, da spremenimo in prilagodimo muzejski statut, na kar seveda nisem pristal. Znova sem bil v dilemi, ali dati odpoved in se vrniti v prosveto, ali vztrajati in graditi vizijo muzejske ustanove na mladih, strokovnih kadrih, ki so se po končanem študiju v Ljubljani k sreči začeli vračati v obalni prostor. Med njimi je bila tudi Vlasta Beltram, ki je ob mojih prizadevanjih zasedla mesto kustosa za novejšo zgodovino in kasneje s sodelavci postavila muzejsko zbirko, ki stoji še danes ter se uveljavljala tudi na raziskovalnem področju. Kasneje sem se moral boriti tudi za zaposlitev ostalih kustosov: etnologinje Zvone Ciglič, arheologa Mateja Župančiča in Radovana Cunje, umetnostnega zgodovinarja Edvilija Gardine, dokumentaristke Daniele Milotti-Bertoni in mladega zgodovinarja Darka Darovca, ter, ne nazadnje, prežgodaj umrlega Gorazda Marušiča.

Očitno je v tistih letih nad muzejsko ustanovo, od prvega direktorja, Emila Smoleta, ki je to mesto zasedel že leta 1953 in je bil kmalu zaradi prevelikega zavzemanja za ohranjanje beneške kulturne dediščine suspendiran, viselo nekakšno »prekletstvo«, saj

Slika 16: Ob predstavitvi knjige J. Kramarja »Marezige trdnjava slovenstva v Istri 1861–1930«, maja 1982 v čitalnici Osrednje knjižnice Koper (zasebna fototeka).

je moral tudi moj predhodnik, Janez Kramar, kot omenjeno, v prezgodnji pokoj, a je to dodobra izkoristil za raziskovalno in publicistično delo in v naslednjih letih izdal troje obsežnejših in preglednejših del: že leta 1970 krajše delo z naslovom *Prvi tabor v Istri* (Kramar, 1970) ob stoletnici kubejskega tabora leta 1870, leta 1982 je pri Založbi Lipa Izšlo obsežno delo *Marezige. Trdnjava slovenstva v Istri 1861–1930* (Kramar, 1982), pet let kasneje pa *Izola, mesto ribičev in delavcev* (Kramar, 1988), ter leta 1991 še *Narodna prebujanje istrskih Slovencev* (Kramar, 1991). Zadnje delo iz leta 2001 nosi naslov *Primorski in istrski železničarji 1857–1947* (Kramar, 2001).

Tudi sam sem vrsto let kasneje ob oblastnih strukturah, polnih pragmatizma, populizma in arogance, ki jih je naplavilo zlasti obdobje po osamosvojitvi, kot v posmeh novim demokratičnim vrednotam, prihajal do grenkih spoznanj, ki se zrcalijo v latinskem izreku: *honores mutant mores!* Torej, časti (ali bolje rečeno, funkcije), spremenjajo značaje! Oblastne funkcije so nekaterim dejansko stopile v glavo in argument moči je bil pri njih vedno pred močjo argumenta. Zgodovinar in klasični filolog moje generacije, Luciano Canfora sicer pravi, da demokratični sistem po starogrškem vzgledu lahko deluje kvečjemu v majhni skupnosti, za velike nacionalne države ali celo federacije je povsem neuporaben. Žal je ravno primer majhne skupnosti, v kateri sem tedaj živel in deloval, dokazal, da temu ni bilo tako, saj sta se samovolja, samopašnost in netoleranca dokaj hitro razširila po oblastnih strukturah. Tako kot moj predhodnik sem moral tudi sam iskati uteho in smisel življenja v raziskovalnem in publicističnem delu. Iz tistih let mi ostaja v spominu zlasti sodelovanje z Založbo Lipa in objavlanje prvih strokovnih tekstov v tedanjem revialnem tisku.

Založba Lipa in Založništvo tržaškega tiska sta nekako v tem času, točneje leta 1986, v zbirki »primorski portreti« izdala tudi eno prvih memoarskih del, in sicer delo Julija Beltrama *Pomlad v Istri. Istrsko okrožje cone B Svobodnega tržaškega ozemlja 1947–1952* (Beltram, 1986). Kot nekdanji sekretar Istrskega okrožja in obenem nosilec pomembnih političnih funkcij, ki je imel pregled domala nad celotnim družbeno-političnim in gospodarskim življenjem nekdanjega STO-ja, je v tej knjigi obdelal tedaj nedvomno aktualno in perečo problematiko tistih let. Novo narodnostno in kulturno ravnovesje, še bolj pa izgradnja ljudske oblasti, sta namreč v Istri izzvala napetosti in konflikte, ki so se kazali deloma v bojkotu, predvsem pa v odseljevanju večjega dela italijanskega, pa tudi dela slovenskega in hrvaškega prebivalstva. Njegovo delo je torej do neke mere zapolnilo občutno vrzel v tovrstni zgodovinski literaturi, a hkrati pokazalo, da obalno zgodovinske v tistem času še ni bilo na znanstvenem nivoju in institucionalizirano, temveč še vedno prepuščeno pobudam posameznikov oziroma posameznih kulturnih ustanov.

Drugo pomembno delo, ki je leta 1985 izšlo pri Založništvu tržaškega tiska in Založbi Lipa Koper, je bilo delo Branka Babiča z naslovom *Odmevi. Pripombe na italijansko zgodovinske o dogajanju v Julijski krajini med NOB in v povojnem obdobju* (Babič, 1985). Boris Gombač je v spremni besedi naglasil, »da je kritični esej Branka Babiča izraz nekega gibanja, hotenj in želja tistih ljudi, ki so globoko verjeli v socialno in nacionalno udejanjenje nove vizije sveta. Tematika v tem delu je zelo pestra in slikovita, a glavno prizorišče njegovih obravnav je bilo narodno vprašanje, a Babičevi polemični zapisi so le delček mozaika bogate historiografije o Trstu«.

Mnogo let kasneje, in sicer leta 2001, je izšlo delo *Slovensko-italijanski odnosi / Rapporti italo-sloveni / Slovene-italian relations 1880–1956* (Ara et al., 2001), in ki mu je uvod napisal takratni zunanji minister dr. Dimitrij Rupel. Delo je nastalo kot plod dolgoletne dejavnosti »Slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije« v letih 1993 do 2000. Zgodovinarji z ene in druge strani naj bi skrbno in objektivno opisali zgodovinsko dogajanje ob naši zahodni meji, a čeprav je pobuda prišla z državne ravni, so bili raziskovalci pri svojem delu povsem avtonomni. Sklepno poročilo naj bi primorskim Slovincem priznavalo trdoživo narodno in politično zavest ter kritično razpravlja o italijanskem fašizmu. Ob tem je D. Rupel še zapisal, »da je komisija svoje delo končala 25. julija 2000 s parafiranjem usklajenega skupnega poročila, ki ga je poslala obema zunanjsima ministrstvom. Po pol stoletja je 14 slovenskih in italijanskih zgodovinarjev poskušalo rekonstruirati zgodovino odnosov med Italijo in slovenskim narodom, zlasti s slovensko Istro, torej tistim delom nekdanje Jugoslavije, ki je bil predmet še posebej zaostrenih političnih razlag«. Slovenski del komisije je vodila, žal že pokojna ugledna zgodovinarica, dr. Milica Kacin-Wohinz, člani pa so bili France Dolinar, Boris Gombač, Branko Marušič, Boris Mlakar, ki pa je kmalu odstopil, Nevenka Troha in Andrej Vovko. Z italijanske strani so v komisiji sodelovali prof. Sergio Bartole, Fulvio Tomizza, Lucio Toth, Fulvio Salimbeni, Elio Apih, Paola Pagnini in Angelo Ara. Na italijanski strani so iz različnih razlogov odstopili Giorgio Conetti, Fulvio Tomizza in Elio Apih; zadnja dva sta nadomestila prof. Raoul Pupo in Marina Cattaruzza.

Večino med njimi sem tudi osebno poznal, zlasti slovenske člane, nekatere italijanske pa predvsem po njihovih delih. Ena od sej komisije, in sicer 20. novembra 1999, je potekala tudi v glavni dvorani koprškega muzeja in bilo mi je v veliko čast, da sem lahko kot opazovalec prisostvoval njenemu delu.

Na določen način se je s tem oblikovalo tudi vzdušje, ki je sredi maja 2002 privedlo do znane tiskovne konference takratnega podsekretarja na italijanskem Ministrstvu za kulturno dediščino, Vittorija Sgarbija, v Rimu in prve predstavitve umetniških del, odpeljanih iz Istre junija 1940. Takrat se je namreč Italija, ki se je znašla v vojnih razmerah, pridružila nacistični Nemčiji, in kot enega zaščitnih ukrepov podvzela množično evakuacijo umetnin iz Julijske krajine, ter s tem tudi iz Kopra, Izole in Pirana. Tedaj so jih prepeljali v zbirni center v vilo Manin v Passarianu, kasneje, in sicer leta 1944, so evakuirali v Benetke še stari koprski arhiv in vrednejše knjižne izdaje.

Vračanje umetnin iz Italije, stiki s slovenskimi in italijanskimi strokovnjaki ter novinarji

S problemi restitucije sem se ukvarjal domala vsa leta svojega delovanja v muzeju, v glavnem kot član ekspertnih skupin, ki so jih sestavljali predstavniki muzejskih in galerijskih ustanov z naše in hrvaške strani. Sestanki so potekali bodisi v Kopru oziroma v Ljubljani, pred sklepnim sestankom mešane jugoslovansko-italijanske komisije na Brionih, še v Pulju v dneh 3. – 5. februarja 1987. Dragoceno izkušnjo sem pridobil zlasti na zadnjem zasedanju navedene komisije, ki je potekalo na Brionih, v dneh 24. in 25. marca 1987, ko so bila že aktualna vprašanja o sukcesiji držav ter so najvišji mednarodni forumi za kulturo, kot npr. UNESCO, za vračanje kulturnih dobrin uveljavili načelo provenience, česar pa italijanska stran nikakor ni hotela sprejeti. O tem sem sicer ob dr. Sonji A. Hoyer iz piranskega Zavoda za kulturno dediščino, podrobneje pisal v delu z naslovom *V Italiji zadržane umetnine iz Kopra, Izole, Pirana* (Žitko, 2005a), ko je v tržaškem muzeju Revoltella prišlo do razstave, takrat že restavriranih del pod naslovom »*Histria. Opere d'arte restaurate: da Paolo Veneziano a Tiepolo*«. Hkrati je italijanska stran pripravila zajeten razstavni katalog, iz katerega je razvidno ne le temeljito opravljeno restavratorsko delo, temveč tudi utemeljevanje, zakaj Italija ne namerava odpeljanih del vrniti na njihove izvirne kraje. V vrsti člankov oziroma intervjujev, bodisi za dnevnik *Delo* kot za *Primorske novice*, sem pojasnjeval okoliščine, ki so privedle do odtujitve umetnin in starega koprskega arhiva, predvsem pa historiat jugoslovanskih diplomatskih not, zahtevkov in pogajanj za vračilo kulturne dediščine. Že pred rimsko tiskovno konferenco, 15. maja 2002, sem se, na njegovo željo, v Kopru sestal z Vittorijem Sgarbijem, v Rimu pa dan pred tiskovno konferenco, ravno tako pa tudi z našim veleposlanikom Markom Kosinom in z novinarjema, Mojco Širok in Tonetom Hočevarjem.

Kot sem dejal v dokaj izčrpnem intervjuju za *Delo*, 17. decembra 2005, z naslovom *Zakonito odnesene, nezakonito zadržane umetnine*, so bila prizadevanja slovenske diplomacije, zlasti Marka Kosina in Ignaca Goloba, v okviru odprtih bilateralnih vprašanj venomer prisotna. Tudi novi veleposlanik v Rimu, Vojko Volk, je ob različnih priložnostih dal italijanski strani jasno vedeti, da zadržane umetnine pri nas ne bodo uto-nile v pozabo. Septembrska nota dr. Dimitrija Rupla ob razstavi »*Histria. Opere d'arte restaurate: da Paolo Veneziano a Tiepolo*« leta 2005 v Trstu, je bila zadnji uradni in javnosti dostopen slovenski protest zoper italijansko nepripravljenost za resne razgovore o vračilu umetnin. Zato trditve nekdanjega podsekretarja na italijanskem ministrstvu za kulturno dediščino, Vittorija Sgarbija, da nikoli nismo jasno postavili zahtev po vračilu, ne držijo in predstavljajo zgolj notorično sprenevedanje italijanske diplomacije do tega vprašanja. Novinarju Iztoku Lipovšku sem tudi omenil, da sem bil z muzejskima

Slika 17: V družbi z italijanskim konzulom v Kopru in kasnejšim veleposlanikom, Luigijem Solarijem, in njegovima hčerkama, v muzejskem lapidariju ob Dnevu italijanske republike, junija 1992 (zasebna fototeka).

kolegoma, Edvilijem Gardino in Alojzom Umekom, že pred letom 1990, ko so bile umetnine še zapečatenene v zabojih v kletnih prostorih Beneške palače v Rimu, pri tedanjem predstojniku rimskega nadzorništva, prof. Berniniju, z željo, da si kot nekdanji lastniki ogledamo svoje umetnine. Ta nam je potrdil, da se dela dejansko še vedno nahajajo na istem mestu, vendar nam jih brez izrecnega dovoljenja takratnega ministra za kulturno dediščino oziroma zunanjega ministra ni smel pokazati. Nad temi umetninami je bil očitno vzpostavljen nekakšen režim »nedotakljivosti« in so jih šele leta 1990 začeli katalogizirati ter jih začeli postopno pripravljati za restavriranje. A pot v Rim vendarle ni bila brez pomena. Pri tem me je včasih motilo tudi obnašanje piranskega Zavoda za spomeniško varstvo, oziroma dr. Sonje A. Hoyer, ki je bil sicer v skladu z zakonodajo pristojen zlasti za nepremično kulturno dediščino, a si je lastil skoraj izključne pravice nad usodo in vprašanjem vračanja umetnin, ki so seveda same po sebi sodile v pristojnost koprskega oziroma piranskega muzeja, posredno pa tudi Narodne galerije v Ljubljani.

Začetki raziskovalne in publicistične dejavnosti ter sodelovanje z dr. Miroslavom Pahorjem

Še vedno pa ni bilo, če se vrnem k prejšnji tematiki, v tem obdobju ustrezne znanstvene periodike in so se posamezni članki pojavljali najprej v reviji »Obala«, nato pa »Primorska srečanja«, kjer sem začel objavljati tudi sam. Do prvega poskusa osnovanja zbornika za humanistične, družboslovne in naravoslovne raziskave z naslovom »Slovensko morje in

zaledje«, je na pobudo dr. Miroslava Pahorja prišlo leta 1978, ko je pri Založbi Lipa izšel prvi zvezek, nato pa do leta 1984 še 6. in 7. številka. Kot soustanovitelji zbornika so nastopile nekatere vidnejše obalne kulturne ustanove, Morska biološka postaja v Portorožu in Založba Lipa Koper. Sam sem prevzel funkcijo odgovornega urednika revije.

Miroslav Pahor je bil tudi prvi, ki je utiral pot znanstvenemu zgodovinopisju in dosegel naziv doktorja zgodovinskih znanosti na Filozofski fakulteti v Ljubljani leta 1965 z doktorsko tezo *Socialni boji v občini Piran od XV. do XVIII. stoletja*, ki je v knjižni obliki izšla pri Mladinski knjigi v Ljubljani leta 1972 (Pahor, 1972). V uvodnem besedilu naglašja, da je bila problematika socialnih bojev v naših srednjeveških mestih oziroma v slovenskem zgodovinopisju, skorajda neobdelana. Po njegovem mnenju je postala ta vrzel še bolj očitna po osvoboditvi, ko so se naša obalna mesta začela intenzivno vključevati v slovenski gospodarski in kulturni prostor. Pri tem je pomembna tudi njegova navedba, da je večino arhivskega gradiva črpal v tedanjem Mestnem arhivu v Piranu, deloma pa tudi mikrofilme starega koprškega arhiva, ki jih je hranil Državni arhiv v Trstu, beneško gradivo pa je seveda preučeval v Državnem arhivu v Benetkah. Kar nekaj let naju je povezovalo delo v obeh muzejih, uredniško delo pri reviji »*Slovensko morje in zaledje*«, pa tudi samo strokovno delo na področju zgodovinopisja. Miroslav Pahor je bil tisti, ki me je končno vzpodbudil k preusmeritvi v starejša obdobja, zlasti v dolgo in razgibano obdobje Beneške republike. Začel sem s temo *Solno tihotapstvo na območju piranskih, koprških in miljskih solin v času Beneške republike* in članek objavil v št. 2/3 omenjene revije, ki je izšla leta 1979 (Žitko, 1979b).

Raziskave v beneških ustanovah

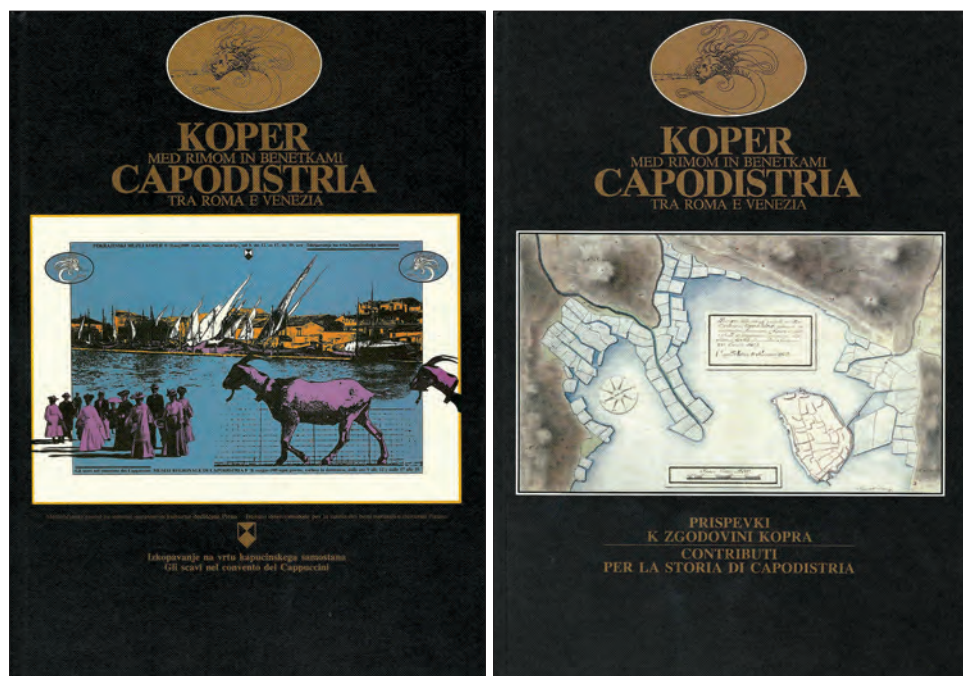
Tri leta kasneje, torej od leta 1982 pa do 1987, sem končno tudi sam začel z bolj sistematičnimi raziskavami beneškega gradiva v tamkajšnjem Državnem arhivu, biblioteki Marciana in biblioteki muzeja Corer. Vsekakor mi je to delo predstavljalo prvo dragoceno izkušnjo pri raziskovanju bogatega arhivskega gradiva, ki se nanaša na beneško Istro oziroma Koper kot njegovo nekdanjo prestolnico, hkrati pa je bila to tudi priložnost, da sem spoznal nekatere ugledne strokovnjake in raziskovalce istrske preteklosti, med njimi zlasti prof. Francesca Semija, ki je že leta 1975 v Trstu izdal svoje znano delo *Capris, Iustinopolis, Capodistria: la storia, la cultura e l'arte* (Semi, 1975) ter se v njem v veliki meri naslonil na bogato listinsko in slikovno gradivo beneškega arhiva. V ta leta sodijo tudi stiki s prof. Albertom Rizzijem, umetnostnim zgodovinarjem in strokovnjakom za heraldiko oziroma kamnito plastiko beneški levov kot simbolov nekdanje *Serenissime*, razširjenih po nekdanjih beneških provincah. Kasneje je bil vrsto let italijanski kulturni ataše na Poljskem. Sicer pa sem, razen pri njem, večinoma ob svojih študijskih obiskih Benetk bival pri svojem nekdanjem koprškem prijatelju, arh. Igorju Siliču, ki je po študiju arhitekture vrsto del živel in deloval v Benetkah. Tu sem spoznal tudi nekdanjega Koprčana, slikarja in grafika Nella Pacchietta, Ottavia de Manzinija iz Mester in nekaj drugih.

Prof. Semiju sem bil globoko hvaležen, da me je ob prvem obisku, marca 1982, pospremil do beneške arhivske ustanove in me predstavil tedanji direktorici, dr. Francesci Tiepolo, kar mi je kasneje olajšalo raziskovalno delo v tej ustanovi, veliko naklonjenost pa mi je od samega začetka izkazoval tudi dr. Eurigio Tonetti, vodja Oddelka za fotoreprodukcijo, ki je še dandanes zaposlen v tej ustanovi. Svoje delo

Slika 18 in 19: Večina mojih del je posvečenih Kopru: monografija *Beneški Koper*, ki jo je izdalo Humanistično društvo *Histria* (2019), je predstavila grafično gradivo, zlasti risbe in skice, posvečene beneškemu Kopru in njegovemu zaledju. Vodič po mestnih znamenitostih *Kopra in okolice pa je leta 2011 izdala Založba Libris iz Kopra*.

sem sprva usmeril predvsem v raziskovanje listinskega gradiva, ki vključuje nekaj najpomembnejših faz in mejnikov v odnosih med Benetkami in Koprom od 10. do 14. stoletja in se nahaja v obliki kasnejših prepisov v kodeksih in zbirkah rokopisov: *Codex Trevisianus*, *Liber Albus*, *Liber blancus*, *Pacta* in *Liber pactorum*. Za zadnje tri je Državni arhiv v Benetkah izdal poseben katalog, ki mi je omogočil podrobnejši vpogled tudi v dogajanje na istrskih tleh. Hkrati z listinskim gradivom sem pričel (novembra 1983) tudi z raziskavami in preslikavami slikovnega gradiva, kot npr. načrtov beneškega Kopra, Levjega gradu, tržaških, miljskih in koprskih solin itd. Navedeno gradivo sem zbiral z namenom, da bi ga v okviru novega koncepta muzejskih zbirk ob kompleksni prenovi palače Belgramoni-Tacco (sedež Pokrajinskega muzeja Koper) v letih 1981–1985, uporabil za stalno razstavo o Kopru v beneškem obdobju. Hkrati sem nameraval celotno gradivo tudi zbrati, urediti in izdati v dvojezični publikaciji z naslovom *Izseki iz zgodovinske dediščine koprskega ozemlja*, a žal za to ni bilo pravega posluha. Pri prevodih, transkripciji in urejanju gradiva mi je nudila veliko podpore in koristnih nasvetov prof. dr. Darja Mihelič z Inštituta Milka Kosa ZRC SAZU v Ljubljani, ki je sicer vrsto let sistematično raziskovala dragocene fonde piranskega arhiva in ob vrsti člankov ter razprav objavila dvoje temeljnih del, in sicer *Najstarejša notarska knjiga Pirana 1281/1287–89* (Mihelič, 1984) in *Neagrarno gospodarstvo Pirana od 1280–1320* (Mihelič, 1985), ki sta izšli leta 1984 oziroma 1985.

Slika 20 in 21: Enega prvih založniških projektov iz leta 1989 z dokaj izvirnim grafičnim oblikovanjem Matjaža Vipotnika, je predstavljala dvojni katalog v slovenskem in italijanskem jeziku, ki ga je izdal Medobčinski zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine v Piranu. V prvem katalogu je predstavljeno izkopavanje na vrtu kapucinskega samostana v Kopru, v drugem pa so zbrani prispevki k zgodovini Kopra. Oba kataloga je uredil dr. Mitja Guštin.

Bil sem ji tudi hvaležen, da je mnogo let kasneje napisala uvodne misli k mojemu delu *Beneški Koper: Izseki iz zgodovinske dediščine* (Žitko, 2019), ki je izšlo pri Založbi Histria Editiones, kjer je bilo zbrano slikovno oziroma grafično gradivo, posvečeno beneškemu Kopru in ostalim krajem v Istri, ki sem ga, kot omenjeno, zbiral v letih 1982–1987 in je bilo nekaj od tega gradiva tudi prvič objavljenega. Imel sem dober občutek, da smo s to izdajo, zahvaljujoč zlasti kolegom v krogu Humanističnega društva Histria, v glavnem Deanu Krmacu in Deborah Rogoznica, vendarle do neke mere nadoknadili tisto, kar sta Center za zgodovinske raziskave v Rovinju, oziroma kolega Marino Budicin, izvrstno opravila že pred leti s svojimi edicijami in objavami. Krona vsega tega snovanja in pozornosti do urbanega razvoja Kopra, od znanega mestnega načrta Giacoma Fina iz leta 1619 do prvega katastrskega načrta Kopra iz leta 1819, pa se kaže v obsežni dvojezični publikaciji z naslovom *Koper – urbana geneza / Capodistria – genesi urbana* (Rogoznica, 2020).

Sicer pa sem raziskavam in publicističnemu delu slovenskih zgodovinarjev, posvečenih beneški Istri, krajši prispevek namenil že v prvi številki zbornika *Acta Histriae* (Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Koper-Milje, 1993), kjer sem naglasil, da je slovensko zgodovinopisje prostoru nekdanje beneške Istre namenjalo razmeroma malo pozornosti. Slovenska Istra kot najbolj zahodni predel Slovenije sorazmerno dolgo ni vstopila v vseplošno zavest in obravnavo humanističnih strok, ali pa so ga le-te obravnavale pretežno

v kontekstu nekakšnih folklorno obarvanih in zanimivih posebnosti, ne pa kot specifično in kompleksno območje, ki je bilo skozi svojo dolgo zgodovino povezano tudi z zaledjem, tako v gospodarskem kot kulturnem pogledu.

Sistematičnemu raziskovalnemu delu z objavo virov, se je dejansko posvetil šele Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU v Ljubljani in sta v tem okviru, kot že navedeno, izšli dve dragoceni zbirki virov dr. Darje Mihelič, začetki raziskav politične, upravne pa tudi gospodarske zgodovine, skupaj s pomorstvom, pa so povezani z imenoma dr. Miroslava Pahorja in dr. Ferda Gestrina. Prvi je obravnaval vrsto vprašanj, ki so povezana zlasti s piranskim solinarstvom, posvečal pa se je tudi raziskavam mestnih statutov – s tem delom sta kasneje nadaljevala dr. J. Šumrada in pa kolega dr. D. Darovec.

A kljub temu sta urednika *Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino*, Marjan Drnovšek in Stane Granda, leta 1989 ob izidu posebne številke, ki je nosila podnaslov »iz zgodovine primorske« (št. 1-2, 37) zapisala, da je v znanstveni publicistiki na Primorskem čutiti zatišje, ki postaja iz dneva v dan neprijetnejše. V teh letih se je namreč na tem območju izoblikovala nova generacija kulturnih in znanstvenih delavcev, ki nujno potrebujejo možnosti skupnega objavljanja svojih dosežkov, pri tem pa ni vseeno, kje izhajajo njihovi članki.... Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino – besedo zgodovina je treba v tem primeru razumeti v smislu obravnavanja vse naše preteklosti: gospodarske, socialne, politične in kulturne – ne želi in ne more nadomestiti zbornika »*Slovensko morje in zaledje*«, tematska številka *Kronike*, ki je nastala na pobudo primorskih kulturnih in znanstvenih delavcev pa želi biti opozorilo in hkrati most k novi številki lokalnega zbornika. Na koncu sta urednika še povabila k sodelovanju vse tiste, ki so se v tistem času ukvarjali s preučevanjem specifičnosti istrske kulturne dediščine, a vseeno pristavila, da ob izidu te tematske številke pogrešata številna znana imena. Sicer pa naj bi jim bila Kronika še naprej odprta in bi lahko tokratno akcijo tudi ponovili. No, v njej sem takrat objavil svoj daljši sestavek z naslovom *Koprski obzidni pas in mestni tloris na karti Giacoma Fina iz leta 1619* (Žitko, 1989), v tej številki pa so bili objavljeni tudi prispevki mlajših kolegov: Darje Mihelič, Darka Darovca, Flavija Bonina, Nadje Terčon in žal prezgodaj umrlega Gorazda Marušiča. Objavljen je bil tudi prispevek dr. Duše Krnel-Umek, in sicer bibliografija sodelavcev projekta *Kultura narodnostno mešanega ozemlja slovenske Istre 1957–1987*. K problematiki tega projekta nekaj besed še kasneje.

Osnovanje Zgodovinskega društva za južno Primorsko, leta 1989

V bistvu je dozorel čas za osnovanje Zgodovinskega društva za južno Primorsko, s smrtjo dr. Miroslava Pahorja pa je nastala tudi praznina v uredništvu revije »*Slovensko morje in zaledje*«. Pri vsem skupaj pa je bil odločilen prihod novih, mlajših kadrov, zlasti Darka Darovca, ki se je za krajši čas zaposlil najprej pri meni v Pokrajinskem muzeju Koper, kasneje pa v koprskem Pokrajinskem arhivu. V rubriki »Delo naših zavodov«, objavljene v *Kroniki*, sva s kolegom D. Darovcem 14. februarja 1989 objavila zapis o ustanovitvi našega primorskega Zgodovinskega društva, ki naj bi nastalo po vzgledu Zgodovinskega društva za severno Primorsko s sedežem v Novi Gorici, ter se vključilo v Zvezo zgodovinskih društev Slovenije. Napovedala sva, da bo naše društvo ob običajnih nalogah povezovanja zgodovinarjev oziroma ljubiteljev zgodovinopisja, podpiralo zlasti strokovno izobraževanje in znanstveno delovanje svojih članov z organiziranjem stro-

kovnih posvetovanj in predavanj, z izmenjavanjem izkušenj s sorodnimi društvi pa bomo skušali pritegniti tudi različne strokovnjake pri obravnavanju specifičnih problemov zgodovine našega območja. Ob tem sva tudi omenila, da bomo sodelovali pri slovenskih, jugoslovanskih in tujih strokovnih publikacijah ter z izdajanjem lastne periodike skušali popularizirati in dvigati kulturno raven tukajšnjega prebivalstva. Tako ni čudno, da je ustanovni sestanek Zgodovinskega društva za južno Primorsko spomladi leta 1989 potekal v muzejskih prostorih, hkrati pa so se v njegovem okviru že porajale tudi zamisli in težnje po osnovanju periodike, ki so leta 1991 privedle najprej do nastanka družboslovne in naravoslovne revije *Annales*, kasneje leta 1993 pa še revije *Acta Histriae*. Že pri pripravi na izdajanje interdisciplinarnega zbornika *Annales*, smo v ožjem organizacijskem odboru stali pred dilemo, ali izdajati zbornik z zgolj zgodovinsko tematiko, ali v njem objavljati tudi druge humanistične oziroma celo naravoslovne prispevke. Menim, da smo se za razvoj raziskovalne dejavnosti na obalno-kraškem območju, ki ga je s svojo dejavnostjo pokrivalo Zgodovinsko društvo, pravilno odločili za drugo možnost, s tem pa je na veljavi pridobila tudi sama zgodovinska stroka, kajti okrog revije *Annales* se je oblikoval razmeroma širok krog sodelavcev, ki je bil pripravljen ustvarjati pogoje za nove pobude strokovnega delovanja.

Zlasti nam zgodovinarjem so se aktivnosti ponujale kar same po sebi z osamosvojitvijo oziroma nastankom dveh novih držav leta 1991, torej Slovenije in Hrvaške, saj sta obe pokrivali tudi istrski prostor. Tako je društvo že decembra 1991 organiziralo odmevno okroglo mizo z naslovom »Enotna in/ali neenotna Istra«, zlasti na željo strokovne javnosti in medijev, saj so se pod vplivom različnih političnih tendenc – kar za tisti čas ni bilo nič nenavadnega – začeli v javnosti pojavljati mnogi zgodovinski znanosti dotlej neznani in tendenciozni zaključki ter pogledi na preteklost istrskega polotoka, v glavnem v zvezi z upravnimi in drugimi mejami. Povabljeni strokovnjaki iz Hrvaške (Petar Strčić), Italije (Ugo Cova, Pierpaolo Dorsi) in Slovenije (Daniela Juričić-Čargo, Darko Darovec, Salvator Žitko) smo poskušali osvežiti zgodovinski spomin na skoraj vsa obdobja, zbrane prispevke pa smo sklenili objaviti v reviji *Acta Histriae*. Izvzet je bil prispevek Darka Darovca, ki je svoj referat dopolnil in razširil s poglavji iz novejših zgodovine ter tako pripravljeno delo najprej objavljaj v obliki podlistka v Primorskih novicah z naslovom »Pregled zgodovine Istre«, nato pa je izšel še kot samostojno delo v vzporedni publikaciji društva – *Knjižnici Annales*. Slovenski izdaji se je leta 1993 pridružila še italijanska, 1996 hrvaška, 1998 pa tudi angleška verzija. Nov ponatis slovenske verzije je pri Založbi *Annales*, z naslovom *Kratka zgodovina Istre* izšel leta 2008 (Darovec, 2008). Avtor je hkrati v njem podal tudi pregled zgodovinopisja o Istri in skušal pojasniti, zakaj in čemu regionalna zgodovina.

To vprašanje je bilo enako pomembno kot tisto, ki ga je leta 1993 izpostavil dr. Bogo Grafenauer in mu dal naslov *Miti o »Istri« in resnica istrskega polotoka* (Grafenauer, 1993). Delo je v javnosti vzbudilo veliko zanimanje in bilo objavljeno v prvi številki zbornika *Acta Histriae* (Koper-Milje, 1993). V svojem prispevku je avtor, glede na različne mite, ki so se kazali v zvezi z mejo v Istri in njenim položajem po osamosvojitvi Slovenije in Hrvaške, tako v slovenski kot hrvaški, pa tudi manjšinski publicistiki, skušal demitologizirati več vprašanj, in sicer vprašanje štetij prebivalstva in njihove metode, nastanek slovensko-hrvaške etnične meje in njenega spoznanja, vprašanje istrske »enotnosti« v luči zgodovine, pravnih temeljev hrvaško-slovenske meje v Istri in nastanka »današnjih« meja z Italijo in Hrvaško.

Slika 22: Ob predstavitvi dela Nade Morato »Ravnikova dediščina v Kortah«, 24. aprila 1995. Ob avtorici dr. Darko Darovec, glavni urednik revije *Annales*, dr. Flavij Bonin, tedanji ravnatelj Pomorskega muzeja »Sergej Mašera« v Piranu in S. Žitko (zasebna fototeka).

Že prve številke revije *Annales* in *Acta Histriae* pa so nakazovale tudi odpiranje navzven, tako v sosednji prostor hrvaške Istre, še bolj pa sosednje Italije. V sodelovanju s tržaško univerzo je Zgodovinsko društvo 21. februarja 1992 pripravilo srečanje v Miljah, prvi pravi mednarodni sestanek zgodovinarjev pa je potekal v Kopru na temo »Istra in Beneška republika: ustanove, pravo, uprava« v dneh od 10. – 12. junija 1993, s ciljem, da bi ta srečanja postala vsakoletna in bi se odvijala na slovenski oziroma italijanski strani, z možnostjo pritegnitve tudi hrvaške strani v naslednjih letih.

Kmalu se je izkazalo, da je zgolj Koper postajal vozlišče celotnega dogajanja oziroma prizorišče strokovnih srečanj, ki je ustrezalo tako slovenski, hrvaški, kot italijanski strani, in so jo nato vrsto let zastopali strokovnjaki iz bližnjih ali pa bolj oddaljenih univerz in inštitutov, kot npr. Claudio Povolo, Furio Bianco, Leo Tedoldi, Mauro Vigato, Michele Gottardi, Giulio Veronese, Marco Ballabarda, Luciano Pezzolo in mnogi drugi. S hrvaške strani so prihajali: Lujo Margetić, Petar Strčić, Daniela Juričić, Goran Filipi, Anamari Petranović, Lovorka Čoralić, Irena Benyovsky, Ivan Pederin in še nekaj drugih, s slovenske pa Darja Mihelič, Rajko Bratož, Vinko Šribar, Marta Verginella, Eva Holz ter seveda domači krog z Darkom Darovcem na čelu.

Nova, dinamična in propulzivna dejavnost Zgodovinskega društva za južno Primorko, je z izdajanjem periodike, ki je po vsebinski in oblikovni plati predstavljala veliko novost v širšem nacionalnem prostoru in po eni strani žela priznanja in podporo (tudi v občinskih strukturah na Obali in pri nekaterih sponzorjih), po drugi strani pa zavist oziroma nasprotovanja v vprašanih samega koncepta in bodoče strategije

raziskovalnega dela. To se je zlasti pokazalo ob oblikovanju projekta »Kultura narodnostno mešanega ozemlja slovenske Istre«, katerega nosilka je bila dr. Duša Krnel-Umek oziroma Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani, ki je leta 1993 izdal tudi istoimenski zbornik (Krnel-Umek, 1993), v njem pa smo zaenkrat, ob nekaterih zunanjih sodelavcih, sodelovali tudi člani Zgodovinskega društva in nekaterih obalnih kulturnih ustanov. Z močjo argumentov in prepričljivo besedo dr. D. Darovca je zmagal koncept, ki je vodil v povezovanje, odprtost in interdisciplinarnost, postopno pa tudi k formiranju Znanstveno-raziskovalnega središča v Kopru (ZRS).

Ustanovitev Znanstveno-raziskovalnega središča in Univerze na Primorskem ter znanstveno-raziskovalna dinamika tistega časa

Že pred ustanovitvijo ZRS-ja smo začeli, v sodelovanju s Claudijem Povolom in Furiom Biancom s tržaške oz. beneške in videmske univerze, organizirati mednarodne znanstvene konference in srečanja. Tako so številne aktivnosti Zgodovinskega društva, obe znanstveni reviji in mednarodne konference, dokazovale upravičenost in potrebo po ustanovitvi prve javne znanstvenoraziskovalne ustanove na Primorskem. Z ustanovitvijo Znanstveno-raziskovalnega središča Republike Slovenije, Koper, 1. decembra leta 1994, mu je Zgodovinsko društvo kot gonilni pobudnik za njegovo ustanovitev, vse svoje aktivnosti podelilo v soizdajateljstvo oziroma soorganizacijo. To sobivanje se je uspešno nadaljevalo z nastankom Univerze na Primorskem, dejavnost društva je bila veljavno prepoznana v procesu ustanavljanja in v zagonskih letih osrednje izobraževalno-raziskovalne ustanove v Istri. Zadeve so se spremenile z izvolitvijo Dragana Marušiča za rektorja Univerze na Primorskem. Zgodovinsko društvo zaradi neopravičene in brutalne odslovitve Darka Darovca z mesta direktorja UP ZRS in z univerze leta 2012 ni želelo podaljšati pogodbe o soizdajateljstvu, nato pa se je moral leta 2016 od Univerze na Primorskem posloviti tudi ZRS Koper.

Z zagonom in odprtostjo, ki jo je kazala prva direktorica ZRS Koper, prof. dr. Lucija Čok – poznala sva se še iz gimnazijskih let, ona kot prof. francoskega in italijanskega jezika, jaz pa kot prof. zgodovine, smo toliko let kasneje opravljali zelo pomembno poslanstvo. V Koper smo na znanstvene konference vabili ugledne domače in tuje raziskovalce, ime in prepoznavnost ZRS pa sta se uveljavljala doma in v tujini. Kot navaja sama, sta k njegovemu nastanku pripomogli predvsem raziskovalna vne- ma in vztrajnost generacije, ki je želela, hotela in dokazala, da je prvi in tedaj edini raziskovalni zavod zunaj slovenske prestolnice, in sicer na zahodnem nacionalnem obrobju, nujno potreben. Zrasel je namreč na tromeji med Trstom s svojo univerzo in pomembnimi raziskovalnimi ustanovami in inštituti, ter med hrvaško Istro, ravno tako s svojima univerzama na Reki in Pulju ter močnim Središčem za zgodovinske raziskave v Rovinju. Z rovinjskim centrom sem sicer vrsto let tvorno sodeloval, a je bilo v slovenskem delu Istre potrebno razvijati lastno znanstveno misel in dejavnost, na osnovi katere je z vztrajnostjo in pogumom kasneje, in sicer leta 2003, zrasla še Primorska univerza, pri čemer je imel ZRS eno ključnih vlog.

Težko sem si takrat predstavljal, da bo Koper, v katerem sem leta 1957 pričel obiskovati gimnazijo, in je mesto premglo le nekaj srednjih šol in kulturnih ustanov, dobrih 40 let kasneje postal visokošolsko središče z lastno univerzo kot hramom kulture, znanosti in umetnosti. Cele generacije so morale v povojnem obdobju pa tja do

Slika 23: Sestanek mednarodnega odbora za znanstvene sestanke, od leve proti desni: Urška Bratož, Andrej Studen, Darko Darovec, Furio Bianco, Marco Bellabarba, Luca Rossetto, Claudio Povolo in Salvator Žitko (zasebna fototeka).

Slika 24: V glavni muzejski dvorani se je odvila vrsta znanstvenih posvetovanj v organizaciji Zgodovinskega društva za južno Primorsko in Znanstveno-raziskovalnega središča Koper. Eno prvih se je odvijalo oktobra 1995, posvečeno koprskemu razsvetljencu Gian Rinaldu Carliju. Ob meni v delovnem predsedstvu, dr. Piero del Negro, za govorniškimi pultom pa Radovan Cunja (zasebna fototeka).

osamosvojitve Slovenije in še dlje, na študij v Ljubljano, nekateri, zlasti iz vrst italijanske manjšine, so se odločali za Trst, Padovo ali Benetke. Če povlečemo nekatere zgodovinske vzporednice, kar je za naš obmejni prostor včasih priporočljivo, je treba seči v leto 1866, ko je z vključitvijo Padove v okvir Italijanskega kraljestva, prebivalstvo v Dalmaciji in Avstrijskem primorju ostalo brez možnosti po visokošolskem študiju v lastnem italijanskem jeziku. Problem je bil sprva bolj čustvene in psihološke narave, saj tudi pred tem obdobjem število študentov z vzhodno jadranskih pokrajin ni bilo ravno visoko in so se tudi iz praktičnih razlogov mnogi mladi Tržačani raje odločali za študij na avstrijskih univerzah, medtem ko je bila Padova bolj privlačna za nekdanja beneška ozemlja Istre in Dalmacije. Avstrijske oblasti so si tedaj sicer prizadevale zmanjšati akutnost nastalega problema, vendar so odločno nasprotovale ustanovitvi italijanske univerze v Trstu. A zanimivo, da je primorski politik, dr. Henrik Tuma, že leta 1905 naglašal, »da univerze sodijo tja, kjer je težišče narodne moči in veljave«. Po njegovem naj bi ravno Trst imel prednost zaradi velikih knjižnic, kjer bi lahko mladina pridobivala široko izobrazbo, poleg tega pa naj bi bil italijanski živelj po svojem bistvu slovanskemu bližji kot nemški in ravno Ljubljana naj bi bila dokaz, da se tam niso znali otresti germanskega vpliva! V Trstu bi z ustanovitvijo univerze pritegnili celoten primorski živelj in mu odprli pot do izobrazbe, obvladanja italijanskega jezika in javne uprave ter bi s tem lahko postopno izpodrinili italijansko uradništvo. V Trstu že deluje Trgovska akademija, je naglasil (obiskoval jo je, kot omenjeno, tudi moj oče), ki bi se morala postopno zliti s Pravno fakulteto, katere sedež pa so že leta 1905 oziroma 1911, raje kot v Roveretu, predvideli v Kopru. S tem v zvezi se je že tedaj klerikalni list *Slovenec* spraševal, ali bi bil Koper primeren kot sedež pravne fakultete? Celotni tržaški list *Il Piccolo* je glede Kopra, kot sedeža Pravne fakultete, kazal določene simpatije, čeprav bi v tedanjih razmerah italijanskim težnjam posebej ne koristila. A kot alternativa se jim je zdela ta fakulteta primernejša od Rovereta, ki so ga imeli za preveč »klerikalnega«

Slika 25: S prof. dr. Lucijo Čok, prvo direktorico Znanstveno-raziskovalnega središča v Kopru in prvo rektorico Univerze na Primorskem, ob priložnostnem nagovoru, 12. oktobra 2000 (zasebna fototeka).

in premalo »nacionalnega«, list *Il Piccolo* pa je celo opustil geslo »Trieste o nulla« in ga zamenjal z zahtevo »ali čisto italijanska fakulteta, ali nič«! Takšne so bile nekako tedanje okoliščine, ki so vodile k prvim razmišljanjem o osnovanju Pravne fakultete v Kopru, okoliščine, ozadja in sam nastanek Primorske univerze po dobrih stotih letih, pa je v svojem delu z naslovom *Hic et nunc aude! Ustanovitev Univerze na Primorskem v času in prostoru* (Čok, 2013), opisala njena prva rektorica, prof. dr. Lucija Čok. Z nekaj skromnimi nasveti sem pri tem delu sodeloval tudi sam, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko pa je njeno delo tudi izdalo.

Sopotnik ZRS-ja in predavatelj na Fakulteti za humanistične študije

Če sledimo pomembnejšim mejnikom razvoja ZRS-ja od leta 1994 dalje, zaznavamo med drugim podpis sporazuma z našim Zgodovinskim društvom o soizdajateljstvu revije *Annales* in formiranje Založbe *Annales* leta 1996. Že od samega začetka sem bil odgovorni urednik revije, kolega D. Darovec pa glavni urednik, ki je prevzel tudi vodenje in urednikovanje revij *Acta Histriae* in *Knjižnice Annales*. Pospeseno so začeli znotraj ZRS-ja nastajati tudi posamezni inštituti, npr. Inštitut za družboslovne študije z dr. Matejo Sedmak na čelu, Inštitut za jezikoslovne študije s prof. dr. Vesno Mikolič, zelo pa sem bil vesel Inštituta za zgodovinske študije s prof. dr. Egonom Pelikanom na čelu, v njem pa se je kmalu pojavil in uveljavil krog tržaških slovenskih zgodovinarjev z dr. Jožetom Pirjevcom in mlajšima kolegoma, dr. Gorazdom Bajcem in dr. Borutom Klabjanom. Postal je snovalec številnih mednarodnih oziroma evropskih projektov, promotor številnih znanstvenih monografij in

konferenc ter zbirališče mlajših kadrov, v veliki meri s Tržaškega. Velikega pomena je bilo tudi nadaljnje sodelovanje s prof. dr. Claudijem Povolom z Univerze Ca' Foscari v Benetkah. Zgodovinska znanost je postala neke vrste »paradni konj« humanističnih študij in vrsta nagrad ter priznanj v naslednjih letih je le dokazovala njegovo uspešno rast in vsestranski razvoj, z osnovanjem Fakultete za humanistične študije pa torišče vzajemnega raziskovalnega in pedagoškega dela.

Tudi sam pri sebi sem moral sprejeti nekatere pomembnejše odločitve glede pridobivanja strokovnih nazivov, zlasti v krogu mlajših kolegov, ki so že opravili magisterij in doktorski študij ter pridobivali ustrezne nazive v okviru svojega raziskovalnega in pedagoškega dela na Fakulteti za humanistične študije. Že v študijskem letu 1996/97 sem namreč na Filozofski fakulteti v Ljubljani vpisal podiplomski študij ter začel pri prof. dr. Vasiliju Meliku pripravljati magistrsko delo z naslovom *Nacionalni in politični antagonizmi v Istri v času zasedanja istrskega deželnega zbora v Kopru v letih 1899–1910*, v študijskem letu 2004/5 pa sem v okviru študijskega programa »Zgodovina Evrope in Sredozemlja« z isto temo (tudi na pobudo in nagovarjanje D. Darovca), prešel na neposredni doktorski študij na Fakulteti za humanistične študije Primorske univerze (UP FHŠ). Navedeno doktorsko temo, pod mentorstvom prof. dr. Jožeta Pirjevca, sem zagovarjal 3. marca 2014 ter s tem pridobil strokovni naziv doktorja znanosti in opravil vse obveznosti iz podiplomskega programa. Sprva sem od leta 2004 pedagoško delo na fakulteti v okviru predmeta »Zgodovina in etnologija Istre« opravljal kot asistent, 10. marca 2015 pa me je Senat UP FHŠ izvolil v pedagoški naziv docenta za področje zgodovine in sem s tem lahko nekaj let samostojno, oziroma z asistentko dr. Petro Kavrečič, predaval omenjeni predmet.

Na določen način sem bil zadovoljen, da sem vse te obveznosti opravljal pri svojih zrelih letih in brez pritiska glede predvidenih rokov za pripravo in oddajo doktorske teze, predvsem pa, da sem se lahko po tolikih delih, ob raziskovalnem, posvečal vsaj nekaj let tudi pedagoškemu delu. Seveda je bilo le-to na fakultetnem nivoju vse kaj drugega kot ono na srednješolskem nivoju pred tolikimi leti.

Nadaljeval sem tudi z raziskavami na področju kulturne dediščine Kopra in bil počaščen, da je leta 2004 pri Mestni občini Koper izšlo delo z naslovom *Koper – mesto stoterih dimnikov* (Babič & Pikel, 2004), ki smo ga na pobudo ing. arh. Valterja Pikla zasnovali v okviru projekta »Identitetni elementi mestnega jedra«. Katalog koprskih dimnikov je bil zasnovan interdisciplinarno in je predstavljal prvi element v omenjenem projektu, s katerimi smo želeli postopno raziskati in obdelati vse najbolj značilne arhitekturne elemente koprškega mestnega jedra; po dimnikih npr. portone, vodnjake oziroma cisterne, vrtove in parke, žal pa je ostalo le pri prvem projektu.

Leta 2005 so me povabili v Mešano slovensko-hrvaško zgodovinsko komisijo; slovensko je vodil moj nekdanji kolega na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, dr. Janko Prunk. Sestajali smo se izmenično na naši in hrvaški strani in čeprav smo si zadali nalogo, da pripravimo teze z območja Slovenskega primorja in Istre v obdobju od sredine 19. stoletja do osamosvojitve leta 1991, do končne redakcije in objave zbornika ni prišlo. Pri tem mi je bilo v veselje, da sem že od prej poznal nekaj hrvaških kolegov zgodovinarjev, s katerimi sem tudi v naslednjih letih ohranjal tesne stike.

V največje zadovoljstvo pa mi je bilo, da je leta 2016 v okviru *Knjižnice Annales Majora* izšlo tudi moje doktorsko delo z naslovom *Avstrijsko primorje v vrtincu nacionalnih, političnih in ideoloških nasprotij v času ustavne dobe (1861–1914)* (Žitko, 2016), s katerim sem želel zapolniti dolgoletno vrzel na tem področju, zlasti ob primerjavi italijanskega,

hrvaškega pa tudi tedanjega avstrijskega zgodovinarja. Eden od recenzentov, dr. Aleksej Kalc, je ocenil, da je navedena monografija zaradi teritorialne in konceptualne zasnove ter pritegnitve virov in literature vseh narodnih komponent nekdanjega zahodnega dela Avstrijskega cesarstva, pomemben doprinos k celovitemu branju zgodovine nacionalnega vprašanja v Avstrijskem primorju v ustavni dobi.

V osebno zadovoljstvo mi je bil tudi nastanek *Centra za beneško zgodovino in kulturno dediščino* pod vodstvom dr. Tilna Glavine, ki naj bi svoj bodoči sedež dobil v obnovljeni palači Tiepolo-Gravisi. Udeleževal sem se nekaterih sestankov in predstavitev v okviru mednarodnega projekta *SHARED CULTURE – strateškega projekta za poznavanje in dostopnost skupne kulturne dediščine v okviru evropskega sklada za programe čezmejnega sodelovanja Slovenija – Italija 2007–2013*. Z ostalimi kolegi sem si včasih tudi ogledal napredujoča obnovitvena dela v starodavni, zelo sugestivni palači, katere nastanek in nedokončan videz sem začel po koščkih odkrivati in spoznavati s preučevanjem številnih družinskih arhivov družine Gravisi. Kar nekaj napačnih imen se je prijelo palače – od palače Vida, do palače Baseggio, a raziskave, ki sem jih z nekaterimi sodelavkami in sodelavci strnil in objavil v monografiji z naslovom *Palača Tiepolo-Gravisi v Kopru. Odstiranje mestne zgodovine* (Bratož et al, 2015), so nedvomno pokazale, da gre za palačo Tiepolo-Gravisi. Hkrati me je preveval tudi nenavaden občutek, da sem pred skoraj 60-letji s svojim pokojnim očetom, kmalu zatem ko smo se preselili v Koper, neko deževno novembrsko nedeljo odšel na obisk k njegovemu znanцу, ki je stanoval v prvem nadstropju te palače, kjer se je še čutil vonj minulih stoletij in se mi je ohranil spomin na slabo osvetljeno dvoravno leseno stopnišče ter slikovit »*piano nobile*« z ovalnim krožnim balkonom v podstrešnem delu. Če bi o tem pisal kako literarno delo ali pa kriminalno zgodbo – sedaj so na Slovenskem zelo popularne take zgodbe Tadeja Goloba – bi prihod v to isto palačo označil kot »vrnitev na kraj zločina«, tako pa mi je morda ta prvi obisk ene koprskih palač leta 1957 začrtal pot, po kateri sem hodil vsa naslednja desetletja. Očitno so me družinska razmerja, posamezne usode, dediščine, želja po prestižu, razkošju in svetovljanstvu, skratka blišč in beda posameznih družin, pritegnila do te mere, da sem se, zlasti v zrelih letih, začel tem temam posvečati čedalje bolj. Največ gradiva in zadovoljstva sem kasneje našel v družini Grisoni in njihovi bogati knjižnici, ki danes krasi Domoznanski oddelek Osrednje knjižnice v Kopru. Svoje raziskave o *Knjižnici grofa Francesca Grisonija med razsvetljenstvom in risorgimentom*, smo s kolegom iz ljubljanskega NUK-a, Veselinom Miškovičem, in Petrom Štoko, vodjo Domoznanskega oddelka Osrednje knjižnice v Kopru, strnili v istoimenski publikaciji (Mišković & Žitko, 2018) in na razstavi, ki je gostovala v prostorih NUK-a v Ljubljani, z naslovom »Knjige koprškega plemiča« (2017) ter v Kopru v prostorih Skupnosti Italijanov Santorio Santorio (palača Gravisi-Buttorai).

V krog raziskav koprškega plemstva in njihovih palač sodijo tudi nekatere moje raziskave, posvečene plemiškim družinam albanskega izvora, zlasti družinam Dukadjini, Bruti in Borisi, ki so izzvale veliko zanimanja in zadovoljstva v krogu albanske skupnosti v Kopru, zlasti pa njihovega Kulturnega društva »Iliria«, ki izdaja tudi svojo istoimensko revijo. Potekale so v sodelovanju z mag. Petrom Štoko oziroma Osrednje knjižnice v Kopru, ki je v začetku leta 2015 ob jubileju palače Bruti, kjer domuje že vse povojno obdobje, pripravila simpozij z osvetlitvijo različnih vidikov delovanja albanskih družin na političnem, cerkvenem in kulturnem področju. V publikaciji z naslovom *Palača in družina Bruti v Kopru s knjižnimi deli škofa Agostina grofa Brutija / Il palazzo e la famiglia Bruti a Capodistria coi libri del vescovo Agostino conte Bruti*

Slika 26: Naslovnica razstavnega kataloga z naslovom »Knjižnica grofa Francesca Grisonija med razsvetljenstvom in risorgimentom«, avtorjev S. Žitka in V. Miškoviča.

(Štoka, 2014), sem sodeloval tudi sam z obširnejšim prispevkom z naslovom *Plemiška družina Bruti in njena vloga v družbenem, verskem in kulturnem življenju beneškega Kopra* (Žitko 2014).

Že novembra leta 2000 je bil v času županovanja Dina Pucerja ustanovljen Odbor za prenovo starega mestnega jedra Kopra, kot nekakšno županovo posvetovalno telo. Odbor je sprva vodil Andrej Bratkovič, med člane pa sva bila ob dr. Darku Likarju povabljeni tudi midva s kolegom D. Darovcem. Odbor se je posvečal zlasti problematiki oživljanja oziroma revitalizacije mestnega jedra. Sprejel je svoj poslovnik in iz svojih vrst izbral ožji strokovni odbor, ki naj bi pripravljal predlog programa in posamezne projekte prenove. V okviru Fakultete za arhitekturo Univerze v Ljubljani je bil sredi septembra 2001 izdelan *Predlog vzpostavitve strategije uveljavljanja učinkovitega procesa prenove mestnega jedra Kopra* (dr. Darko Likar), žal pa se delo obeh odborov v novem mandatu Borisa Popoviča ni več nadaljevalo ter je s tem znova zavladala stihija, pa tudi nepotrebno rušenje nekaterih objektov v samem mestnem jedru, kakor tudi izven njega.

Pri prenovi nekaterih koprskih palač sem dragocene izkušnje pridobil najprej s kompletno prenovo muzejske stavbe oziroma nekdanje palače Belgramoni-Tacco v letih 1981–1985. Idejni in izvedbeni projekt je pripravil ing. arh. Marko Skrt s koprskega Invest-biroja, s katerim sva se poznala že iz gimnazijskih let. Nekaj izkušenj pri tovrstnih prenovah starih koprskih palač si je pridobil že s prenovama palač Gravisi-Barbabanca (Glasbena šola) in Brutti (Osrednja knjižnica Koper). Tekom prenove muzejske palače sem imel nemalo težav tako s tedanjimi finančno-nadzornimi službami (Služba družbenega knjigovodstva) zaradi njihovega birokratskega pristopa, občinskimi strukturami, kot s samim Zavodom za varstvo naravne in kulturne dediščine v Piranu, ki nam je vsiljeval svoje principe in rešitve ter celo arhitekta, težave pa so se v polni meri pokazale kasneje, zlasti pri prenovi Pretorske palače v Kopru (2000/2001). Veselilo me je, da je vodja projekta, ing. arh. Dunja Kinkela s koprskega Invest-biroja, v veliki meri sprejemala moje nasvete glede tlakov (beneški *terazzo*), poslikanih gred na stropovih, stenskih oblog, dekorativnih elementov in same opreme. Vesel sem bil tudi, da je strokovna ekipa, ki je spremljala prenovo Pretorske palače, upoštevala moj nasvet in smo si na enodnevni ekskurziji po bližnji Furlaniji in Benečiji, ogledali nekatere podobne objekte v krajih Portogruaro, San Vito al Tagliamento, Conegliano in Humin. Ugotavljali smo, da so si v teh mestih pomagali z namestitvijo »mestnih arhitektov«, ki so se ukvarjali izključno s prenovo mestnih jeder oziroma posameznih dragocenejših javnih zgradb in palač.

Do svečane otvoritve Pretorske palače je prišlo 15. maja 2001, torej ob koprskem občinskem prazniku. V tedanjem časopisju, zlasti v *Primorskih novicah*, pa tudi Delu *plus*, je bilo moč prebrati vrsto pohval, pa tudi kritik, zlasti iz vrst stroke. Mnogi med njimi, npr. dr. Stane Bernik, očitno niso poznali ozadij oziroma poteka same prenove v okviru piranskega Zavoda za varstvo kulturnih spomenikov. Naglasil je, »da bi bilo potrebno poiskati kompromis med izvornim stanjem in novo, pragmatično funkcionalno vsebino, a pri tem žal prevlada okus nad strokovnostjo, zato pride pri snovanju notranje opreme med konservatorsko stroko in naročniki večkrat do navskrižij, a rešitev problema bi morala biti vzorčna za druge«. Zaključil je z besedami, »da bodo kaj več o konkretnem primeru sicer povedali kolegi iz piranskega spomeniškega zavoda, rekel pa bi, da je sedanja prenova palače velika pridobitev na poti k revitalizaciji starega Kopra«.

Tone Mikeln je v intervjuju z novinarjem *Primorskih novic*, Sašom Dravincem (1. april. 2003), ob njegovem vprašanju, kolikšen je delež ustrežno obnovljenih in reprezentativnih kulturnih spomenikov v Istri, odgovoril, »da takšnih ocen in analiz na piranskem Zavodu za spomeniško varstvo niso opravili, čeprav bi bilo verjetno potrebno, da bi jih. Del dediščine, a žal manjši, je ustrežno predstavljen, še vedno pa je zelo veliko kulturnih spomenikov, katerih stanje je žalostno, saj propadajo in so zelo ogroženi, veliko pa jih ima povsem neprimerno in neustrezno funkcijo, največ tovrstnih primerov pa naj bi bilo v Kopru«. V nadaljevanju je naglasil, da so na Zavodu za servitski samostan, zelo kvaliteten kulturni spomenik, izdelali konzervatorski program v katerem so predlagali nekaj primernih rab. Ena najbolj primernih bi bila za gotovo za potrebe univerze, soroden primer pa predstavlja tudi Pretorska palača, ki v »vseh detajlih sicer ni bila docela strokovno obnovljena«. Ob zadnjem vprašanju, ali so predstavniki piranskega Zavoda s koprskimi občinskimi možmi stopili v stik, je odgovoril, »da zaenkrat še ne in da so sodelovali le v Odboru za prenovo, ki ga je imenoval prejšnji župan (Dino Pucer), zdaj pa koprška občina tovrstnih teles nima, če pa so, so oblikovana brez sodelovanja in prisotnosti strokovnjakov iz njihovega Zavoda«.

Marko Brecelj se je potem obregnil ob to, da je bilo v prenovo Pretorske palače vloženih 400 milijonov (sic!), po drugi strani pa koprška mladina nepovratno propada in ga ni tistega restavratorja, ki jo bo rešil. Dragoceno stavbo je mogoče z dobro streho zaščititi še za nadaljnjih (na primer) sedemdeset let, ko bodo morda druge generacije imele boljše pogoje za življenje, delo in za popravila arhitekturnih spomenikov. »Seveda sem tudi jaz ponosen kot mi vsi, in zato imam tudi klobuk na glavi«, je zaključil. Na račun tedanje koprške mestne oblasti je nekaj pikrih misli izrekel Danijel Starman, najbolj kritičen do prenove oziroma nove podobe palače pa je bil Andrej Medved, kustos in umetniški vodja Obalnih galerij, ki je obnovo označil kot »provincialno in bahavo«. V nadaljevanju pogovora oziroma ob njegovi trditvi, da so želeli na občini Koper namesto predlagane kulturne revitalizacije mestnega jedra razprodati umetnostno-zgodovinske spomenike in je pri tem mislil zlasti na malo ložo, je pripomnil: »Da, pravadna mala loža, pod Pretorsko palačo naj bi postala bife, namesto da bi prostor na predlog Obalnih galerij namenili za kiparsko galerijo s slovenskim in mednarodnim programom. Armerijo nasproti stolnice pa, kljub sklepu Skupščine občine Koper in po dogovoru z nekdanjim kulturnim ministrom Sergejem Peljhanom, želijo nameniti – ob Foresteriji in mnogih drugih lokacijah v mestu, tretji univerzi, namesto da bi tam postavili stalni zbirki Sodobne slovenske likovne umetnosti po letu 1975 – po mnenju slovenske umetnostne stroke najkvalitetnejše, vrhunske zbirke del sodobnih slovenskih likovnih umetnikov in primorske umetnosti 20. stoletja. Prisluhniti nočejo niti ideji Obalnih galerij, da bi izjemen prostor nekdanje porodnišnice namenili

tako Univerzi kot knjižnici in prestižni tuji zbirki originalnih del ter obsežnega arhiva umetnostnega gibanja iz šestdesetih let z imenom *Fluxus*, ki jo je Sloveniji ljubeznivo poklonil Francesco Conz iz Verone«. Njegovim izjavam ob bok le pripomba, da leta 1984 ob skupnih prizadevanjih Pokrajinskega muzeja v Kopru, Pomorskega muzeja »Sergej Mašera« v Piranu, Društva obalnih likovnih umetnikov in samih Obalnih galerij, ni želel sodelovati pri obširnejši postavitvi razstave »Likovna umetnost južne Primorske 1920–1990«, ki jo je oblikovala in postavila Lilijana Stepančič (Sorosov center za sodobne umetnosti v Ljubljani) in ki naj bi kasneje prerasla v stalno zbirko. Nekako po tistem znanem reku – *cuius regio eius religio* (čigar dežela, tega vera) –, si je torej zamišljal delovanje obalne kulture z nesporno dominantno vlogo Obalnih galerij oziroma Zavoda za spomeniško varstvo v Piranu na področju celotne kulturne dediščine, ne glede na nekatere njegove skrajno vprašljive in sporne rešitve; naj spomnim le na »prenovo« semedelskega gradu in notranjščine palače Gravisi-Barbabanca.

Zaradi izteka mandata tedanjega župana, Dina Pucerja, nismo uspeli realizirati prenove še zadnjega, levega trakta Pretorske palače za tkzv. »malo ložo«, ki je še dandanes, po več kot dvajsetih letih, nedokončana in znova, kljub nekaterim dragocenim arhitekturnim elementom in poslikavam, postopno propada. Hkrati ni bilo možno razrešiti niti vprašanja lastništva nad temi prostori, ki jih deloma še danes zaseda slaščičarna »Dehar«, oziroma naj bi bili v lasti Stanovanjskega podjetja »Dom« Koper (sic !). Žal se mi je ob tem postopno utrdilo spoznanje, da je Koper kljub svoji dragoceni kulturni dediščini in mikavnosti, tudi mesto mnogih nasprotij interesov, različnih mnenj in nerazrešljivih zagonetk, pri tem pa ni manjkalo osebnih obračunavanj, diskvalifikacij in žalitev.

Sodelovanje pri krajevnih zbornikih in revijah ter spoznavanje istrskega podeželja

Že ob samih začetkih svojega raziskovalnega dela sem se zavedal specifične pojma »dihotomija med mesti in zaledjem«, saj so ta nasprotja v Istri bolj kot na socialnem oziroma družbenem področju, zlasti z obdobjem narodne prebuje obeh nacionalnih komponent v drugi polovici 19. stoletja, dobivala značaj nepomirljivega nacionalnega konflikta. To je samo po sebi izzvalo moj interes kot zgodovinarja, ki se je posvečal temu prostoru, kakor tudi z željo, da na določen način nadaljujem z delom, ki ga je začel že moj predhodnik, prof. Janez Kramar, ter se enako kot on posvetim tudi istrskemu podeželju, zlasti tamkajšnjemu kulturnemu oziroma društvenemu življenju. Že leta 1979 sem vodil uredniški odbor, ki je pripravil publikacijo *Dekani v preteklosti in danes* (Žitko, 1979a), leta 1981 pa prevzel vodenje uredniškega odbora, ki je začel pripravljati dvojezični krajevni zbornik z naslovom *Marezige, simbol upora 1921–1981* (Babič, 1981) ob 60-letnici marežganskega upora, izšel pa je pri Založbi Lipa v Kopru.

S prof. Kramarjem sva napisala tudi publikacijo *Hranilnice in posojilnice v slovenski Istri* (Kramar & Žitko, 1985), ki je izšla leta 1985 pri Splošni banki Koper. Leta 1997 je izšla monografija o *Slovenskem pevskem in bralnem društvu Domovina Osp 1897–1997* (Cunja, 1997), kjer sem spregovoril o nastanku in delovanju društva, predvsem pa o istrskem narodnem buditelju, Josipu Komparetu. Leto kasneje je izšel še zbornik z naslovom *Kubejska skala. Kubeđ skozi društveno in prosvetno življenje* (Vidali et al., 1998), v njem pa sem priobčil sestavek »Kubeđ skozi čas«. Naslednji je bil zbornik *Na obrobju Movraške vale* (Knez et al., 1999), kjer sem ravno tako podal zgodovinski razvoj kraja z naslovom »Movraž skozi zgodovino«.

Slika 27: Z muzejsko kustosinjo, Zvono Ciglič, v pogovoru z domačinom Lucijanom Žigante iz Rakitovca, februarja 1993 (zasebna fototeka).

Mnogo večji podvig je predstavljal zbornik *Kraški rob in Bržanija* (Žitko, 1990), posvečen 500-letnici fresk v Hrastovljah. Tudi tu sem prevzel vodenje uredniškega odbora ter pripravo dveh prispevkov *Gospodarska rast in narodna prebujanja v 19. stoletju* ter *Pod italijansko zasedbo*, kolega D. Darovec pa daljši, preglednejši prispevek *Od prihoda Slovanov do propada Beneške republike* (Darovec, 1990). Zbornik je predstavljal pomemben doprinos k vsestranski osvetlitvi tega mejnega, prehodnega območja med Krasom in morjem, žal pa se ni uresničila zamisel, da bi na podoben način raziskali in predstavili tudi območje Šavrinije, torej območje med zaledjem obalnih mest in reko Dragonjo.

Za likovno opremo in fotografijo je poskrbel Dušan Podgornik, akademski slikar, grafik, fotograf in oblikovalec, ki je tesno sodeloval tako s koprskim kot piranskim muzejem, leta 2004 pa je skupaj s sodelavci Pomorskega muzeja prejel Valvasorjevo priznanje za »Ulični muzej« v Izoli. Leta 1990 je začel sodelovati pri snovanju revije *Annales* in ji kot prepoznavni znak vtisnil miško, ki je čepela na vrhu stiliziranih črk AN in se je ta značilni logotip ohranil vse do danes. Žal je njegovo več kot dvajsetletno sodelovanje tako pri reviji *Annales*, kot pri drugih publikacijah, leta 2010 prekinila nepričakovana smrt. Nedvomno gre tudi njemu zasluga, da je *Založba Annales* leta 2005 prejela priznanje Prometej znanosti za odličnost v komuniciranju znanosti.

Pomemben založniški projekt pod uredništvom dr. Mitje Guština, je predstavljal tudi dvojezična monografija iz leta 1989 z naslovom *Koper med Rimom in Benetkami / Capodistria tra Roma e Venezia* (Guštin, 1989), v prvem delu z orisom izkopavanja na vrtu kapucinskega samostana v Kopru (razstavní katalog), v drugem pa so zbrani prispevki k zgodovini

Slika 28: Na domačiji dr. Vinka Šribarja na Kortini pri Sv. Antonu v družbi z dr. Brigitto Mader in dr. Feliksom Bistrom ter njegovo soprogo (zasebna fototeka).

Slika 29: Ob predstavitvi krajevnega zbornika avtorice Natali Gak, posvečenega Sv. Antonu, v župnijski cerkvi, julija 2009 (zasebna fototeka).

Kopra. V tem delu je odlična študija Jaroslava Šašlja o začetkih Kopra, prispevek Mateja Župančiča z naslovom *Inter utrumque tuta* in Radovana Cunje *Arheološko izkopavanje na bivšem vrtu kapucinskega samostana v Kopru (1986–1987)*. Sledi moj daljši, pregledni prispevek z naslovom *Politični in upravni razvoj Kopra od pozne antike do konca 13. stoletja*, nato prispevek R. Bratoža in Janeza Peršiča »Koprška cerkev skozi stoletja«, Ane Lavrič, »Podoba Kopra v vizitacijskem poročilu veronskega škofa Agostina Valiera«, Sonje Hoyer, »Srednjeveški Koper danes«, na koncu pa je še transkripcija oziroma ponatis listine Rižanskega placita *III Placito del Risano*, A. Petranović in A. Margetić, objavljen v ATTI del CRS v Rovinju, 14, 1983/84.

Junija 1989 smo z omenjeno razstavo »*Capodistria tra Roma e Venezia*« gostovali v pobrateni Ferrari, in sicer v palači Marfisa d'Este – loggia degli Aranci, ter tudi v koprski muzej iz Ferrare pripeljali nekaj zanimivih razstav, a je žal to sodelovanje trajalo le nekaj let.

V tistih letih sem dokaj zavzeto sodeloval tudi z Odsekom za zgodovino pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu (NŠK), zlasti z Milanom Pahorjem in nekaterimi drugimi sodelavci, preko njih pa sem spoznal tudi zavzetega in neumornega raziskovalca Borisa Kureta iz Ricmanj. Obilica društvenih praporov, ki so se hranili deloma v koprskem muzeju, deloma pa na sedežu NŠK v Trstu, naju je vzpodbudila k raziskavi njihovega nastanka, zlasti pa svečanih razvitij in njihovo nadaljnjo usodo. Pri tem je B. Kuret dragoceno dokumentarno gradivo pridobival zlasti v Državnem arhivu v Trstu pa tudi v nekaterih knjižnicah, sam pa sem na tej osnovi pripravil temeljitejši pregled društvenega življenja oziroma podrobnejši oris slovesnosti ob razvitju praporov. Leta 1997 je tako izšlo najino delo z naslovom *Zastava, sveta bodi ti nam vez. Društveni prapori na Tržaškem in v Istri pred prvo svetovno vojno* (Kuret & Žitko, 1997), ki sva ga nato predstavila v nekaterih krajih tržaškega zaledja in v Kastvu nad Reko.

Med večje založniške in publicistične projekte uvrščam tudi prvo pravo monografijo Kopra v slovenski, italijanski in angleški verziji z naslovom *Koper / Capodistria* (Žitko, 1992), pri kateri je sodelovalo tudi nekaj muzejskih kolegov: Radovan Cunja in Zvona Ciglič, sicer pa sem imel tesnega sodelavca zlasti v Raulu Šiškoviču, drugi avtorji pa so bili še Ivan Lozej, Zdenka Lovec, Valerij Novak in Manlio Vidovich, spremno besedo pa je napisal tedanji župan Miro Kocjan. Vodič po Kopru z naslovom

Slika 30: Publikacija s prikazom društvenih praporov s Tržaškega in Istre je nastala leta 1997 kot plod nekajletnega sodelovanja z Borisom Kuretom, neumornim lokalnim raziskovalcem iz Ricmanj, pa tudi z Odsekom za zgodovino pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu.

Koper – mestne znamenitosti / Capodistria – la città e il suo patrimonio (Žitko, 2011), je izšel pri Založbi Libris in smo ga javnosti predstavili v koprski Pretorski palači 9. decembra 2011.

Mnogo let kasneje, in sicer leta 2017, je pri Založbi Libris v Kopru izšlo še delo z naslovom Šavrinka; gradivo sta zbrali in uredili Ingrid Celestina in Suzana Todorovič (Celestina et al., 2017). V njem sem sodeloval z daljšim prispevkom »Slovenska Istra in njen šavrinski predel na prelomu med 19. in 20. stoletjem«. Kot predzadnje delo te vrste naj omenim jubilejni zbornik *Marezige. 100 let od marežganskega upora, 470 let župnije Marezige*, ki je izšel pri Založbi Libris v Kopru (Pahor, 2021). V njem sem pripravil več zgodovinskih prispevkov, in sicer *Od padca Beneške republike do I. svetovne vojne, Od vojne do vojne in II. svetovna vojna 1941–1945*, D. Darovec pa prispevek *Marezige v starih časih*. Že nekaj časa, pod uredništvom domačega kulturno-umetniškega društva (Filip Krtelj), pripravljamo tudi obširnejšo monografijo o Šmarjah z naslovom Šmarje pri Kopru skozi čas. *Ob 100-letnici posvetitve župne cerkve Brezmadežne Matere božje (1926–2026)*. Zadnje delo, bodisi v souredništvu z dr. Mitjo Guštinom, kot v avtorskem pogledu, pa predstavlja zajetna monografija z naslovom *Slovenska Istra II: zgodovina in družba*, ki je izšla pri Slovenski matici in Založbi Libris (Guštin & Žitko, 2021).

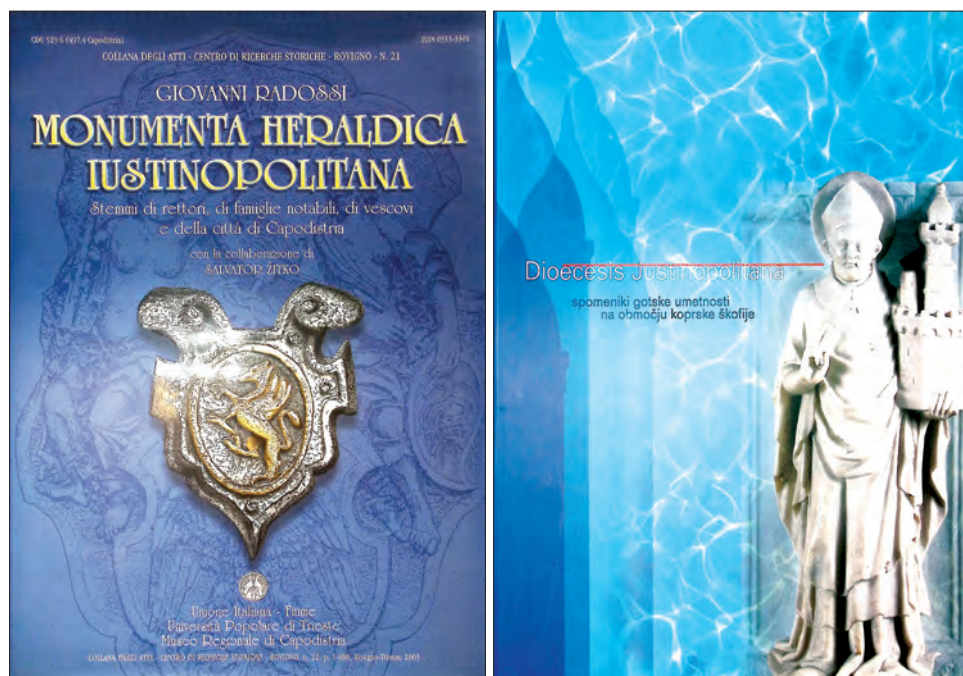
Sodelovanje s Središčem za zgodovinske raziskave v Rovinju

V okviru dolgoletnega vodenja muzejske ustanove, pa tudi raziskovalnega dela s področja zgodovine Istre, nisem mogel mimo te pomembne ustanove, ki je svojo dejavnost s hrvaškega dela Istre razširila tudi na slovenski del, imela pa je podporo in zaslonbo zlasti pri manjšinskih italijanskih skupnostih oziroma Italijanski uniji na Reki in Ljudski univerzi v Trstu. Tiskala je svojo periodiko – to so »*Atti*« in »*Quaderni*«, kot vrsto drugih publikacij in monografij, ki so izhajali kot »*Collana degli Atti*«.

S pomočjo zunanjih sodelavcev so izšla nekatera kapitalna dela, kot npr. *Descrizione Histriae. La penisola istriana in alcuni momenti significativi della sua tradizione cartografica sino a tutto il secolo XVIII per una corologia storica* (Lago & Rossit, 1981). Pri delu z naslovom *Pietro Coppo LE »TABVLAE« (1524–1526) una preziosa raccolta cartografica custodita a Pirano / Note e documenti per la storia della cartografia* (Lago & Rossit, 1986) sem sodeloval tudi sam, in sicer s krajšim sestavkom *L'Istria al tempo del Coppo* / *Istra v Coppovem času*.

Kot skupno delo z direktorjem Giovannijem Radossijem pa označujem zlasti zajeten korpus z naslovom »*Monumenta heraldica Iustinopolitana. Stemmi di rettori, di famiglie notabili, di vescovi e della città di Capodistria con la collaborazione di Salvatore Žitko*« (Radossi, 2003). Delo so leta 2003 izdale Unija Italijanov na Reki, Ljudska univerza v Trstu in Pokrajinski muzej Koper. Šlo je za doslej najpopolnejšo raziskavo, obdelavo, popis in prezentacijo bogatega koprskega heraldičnega gradiva, pri katerem smo v okviru koprskega muzeja opravili celoten logistični del z osnovnimi podatki, merami, lokacijami, fotodokumentacijo, predvsem pa dragocenimi grafičnimi upodobitvami pglavitnih koprskih grbov, muzejskega restavradorja Alojza Umeka.

V okvir pomembnih edicij sodi tudi delo *Istra skozi čas / Priročnik regionalne zgodovine Istre z navedbami o mestu Reka* (Ivetic, 2011), ki ga je uredil Egidio Ivetic, izšlo pa je leta 2011 v italijanski, slovenski ter hrvaški verziji. Žal so te sicer dragocene

Slika 31 in 32: Naslovnici dveh obsežnejših muzejskih del s področja kulturne dediščine Kopra, prvo s podrobno predstavitvijo heraldike, kjer sem sodeloval s prof. Giovannijem Radossijem iz Rovinja (Rovinj-Trst, 2003), drugo pa je kot dvojezični razstveni katalog z naslovom »Dioecesis Justinopolitana«. Spomeniki gotske umetnosti na območju koprskе škofije, izšlo leta 2000 pod uredništvom dr. Sama Štefanca z Oddelka za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani.

in strokovno neoporečne edicije pogosto skazili slabi oziroma pomanjkljivi prevodi v slovenski jezik.

Vsa ta velika založniško-publicistična dejavnost rovinjskega Središča za zgodovinske raziskave je po eni strani omogočala, da so tudi nekateri dragoceni segmenti tako premične kot nepremične kulturne dediščine z območja slovenskega dela Istre dobili ustrežno publiciteto, po drugi strani pa je pokazala na nedoraslost in nebogljenost lastne slovenske založniške dejavnosti v obalnem prostoru in nujnost, da smo to dejavnost po letu 1991 končno osnovali v okviru našega Zgodovinskega društva oziroma *Založbe Annales*, v novejšem času pa *Založbe IRRIS*.

Pokrajinski muzej v Kopru je pred mojim odhodom sodeloval tudi pri fotografških razstavah in katalogih z naslovom *Podobe slovenskih obalnih mest skozi objektivne primorskih fotografov / Le città della costa slovena attraverso l'obiettivo dei fotografi del Litorale* (Čeh, 2004) in *Podobe zaledja slovenskih obalnih mest skozi objektivne primorskih fotografov / Le immagini dell'entroterra delle città della costa slovena attraverso l'obiettivo dei fotografi del Litorale* (Čeh, 2005). V obeh publikacijah sem sodeloval s krajšima poglavjema o *Podobi obalnih mest v preteklosti in danes* oziroma sem podal *Kulturno-zgodovinski oris zaledja slovenskih obalnih mest*.

Slika 33: Ob predstavitvi publikacije »Monumenta heraldica Justinopolitana« na muzejskem vrtu spomladi 2003. Levo muzejski restavrator Alojz Umek, S. Žitko, desno Giovanni Radossi, direktor Središča za zgodovinske raziskave iz Rovinja (zasebna fototeka).

Sodelovanje z Akademijo dei Concordi iz Roviga

Simpozij, posvečen koprskemu baročnemu skladatelju in organistu Antoniu Tarsii, ki se je oktobra 1993 odvijal v koprskem muzeju, je privedel do prvih stikov s predstavniki Akademije dei Concordi iz Roviga, zlasti s prof. Adrianom Mazzettijem, dolgoletnim direktorjem te ugledne ustanove. Dve leti zatem, in sicer oktobra 1995, je sodeloval tudi na simpoziju, ki smo ga posvetili Gian Rinaldu Carliju. Predstavil je temo: »*Gian Rinaldo Carli e l'ambiente culturale Polesano*«, njegova prisotnost pa je še utrdila sodelovanje, ki se je raztegnilo v naslednja leta. Razen z našim Zgodovinskim društvom so navezali stike še s Skupnostjo Italijanov »Santorio Santorio«, Osrednjo knjižnico »Srečka Vilharja«, Glasbeno šolo in Škofijo Koper. Ob koncu junija 1997 smo v atriju muzeja odprli zanimivo razstavo z naslovom »*Visibile parlare: La Bibbia Istoriata Padovana tra parola e immagine*«, ob tej priliki pa smo tudi organizirali okroglo mizo o starih beneških akademijah, kjer sem imel uvodni nagovor, sodelovali pa sta tudi prof. dr. Lucija Čok in Isabella Flego, sami pa smo v Rovigu gostovali z razstavo o koprskih grbih. Ob koncu teh prireditev, in sicer 14. septembra 1998, sva se s kolegom mag. Radovanom Cunjo v *Sala degli Arazzi* udeležila razprave na temo »arheologija v Istri«. Leto kasneje, in sicer septembra 1999, se je v koprskem muzeju odvijala okrogla miza na temo: »*Testimonianze di arte gotica nella diocesi di Capodistria, nel Trentino e nel Polesine*«, kjer je v imenu muzeja nastopil kustos Edvilijo Gardina, v imenu Akademije Concordie iz Roviga, prof. Antonio Romagnolo ter prof. Pietro Marsili iz Trenta,

Slika 34: Udeleženci okrogle mize o beneških akademijah, junija 1997 v koprskem muzeju, z gostoma iz Roviga: E. Raimondijem in A. Mazzettijem (*L'Accademia dei Concordi dal 1985 al 2004*, 2017, 587).

član Akademije Agiati iz Rovereta. S strokovnjaki iz Roviga nas je vrsto let povezovalo tudi raziskovalno delo, povezano z osebnostjo enega vidnejših škofov nekdanje koprške škofije, Baldassarom Bonifaciom, ki je bil po rodu iz Roviga. Po dolgih letih raziskovalnega dela je leta 2013 izšla zajetna študija z naslovom *Baldassare Bonifacio – Peregrinazione* (Zerbinati, 2013), ki ga je uredil Enrico Zerbinati, izdala pa Akademija dei Concordi, s tem pa se je nekako zaključilo tudi moje dolgoletno sodelovanje s to pomembno in ugledno ustanovo, ki me je leta 1999 imenovala za svojega zunanjega člana.

Gostovanja in nastopi v Grčiji in Parizu

Leta 2003 je v seriji Knjižnica Annales izšlo zelo zanimivo delo Tite Kovač – Artemis z naslovom *Grški feniks. Življenje Joannisa A. Capodistriasa (1776–1831) – prvega grškega predsednika* (Kovač Artemis, 2003). V spremni besedi je zgodovinar Stane Granda, s katerim sem se kasneje udeležil simpozija ob 200-letnici Ilirskih provinc, ki je potekal v Parizu, navedel, da ime tega grškega politika, državnika, prvega predsednika grške države ter dolgoletnega ruskega diplomata in udeleženca kongresa Sv. alianse v Ljubljani leta 1821, kaže na njegove istrske oziroma koprške korenine. Med drugim je opozoril na filhelensko gibanje, ki je nastalo v začetku 19. stoletja in je bilo zaradi nekaterih svojih nosilcev iz krogov evropskih izobražencev, zlasti pesnikov in pisateljev (lord Byron), zelo popularno.

Slika 35 in 36: Kip prvega grškega predsednika J. Kapodistriasa že od leta 2002 krasi istoimenski trg, ki ga obdaja nekdanji samostan sv. Klare, danes pa v njem domuje Pokrajinski arhiv v Kopru. Na desni v družbi s tedanjim koprskim podžupanom, Albertom Scherianijem (zasebna fototeka).

Navedena tematika me je v tistih letih dokaj pritegnila, zato sem se začel poglobljati zlasti v osebnost istrskega romantičnega pesnika Pasquala Besenghija degli Ughija, edinega znanega istrskega filhelena, ki so ga njegovi romantični in filhelenski nagibi privedli v Grčijo v času, ko si je po dolgoletni vojni za osvoboditev izpod Turkov pod vodstvom predsednika J. Kapodistriasa in ob pomoči evropskih sil, priborila neodvisnost (1828). Romantični zanos in privrženost do klasične Grčije sta v naslednjih dveh letih Besenghija vodila po večini grških pokrajin in antičnih spomenikov, hkrati pa ga privedla tudi v stik z nekaterimi vidnejšimi predstavniki grškega osvobodilnega gibanja in do spoznavanja tedanje grške stvarnosti.

Zaradi zgodovinskih vezi je grška vlada Kopru podarila kip J. Kapodistriasa, ki je bil odkrit 7. decembra 2001 v prisotnosti tedanjega grškega veleposlanika v Sloveniji. Veliko zaslug za postavitve in umestitev kipa je imela prof. dr. Lucija Čok, tedanja rektorica Univerze na Primorskem, župana Kopra in Krfa pa sta ob tej priložnosti podpisala sporazum o sodelovanju med obema mestoma. V Koper je na sedež ZRS-ja prispela tudi grška delegacija, v kateri je bila tudi dr. Anita Prassa-Kordatzi, direktorica Državnega arhiva v Volosu in avtorica nekaterih del o J. Kapodistriasi. Spomladi 2002, ko smo vrnili obisk in sem v spremstvu z muzejskim arheologom, Matejem Župančičem, in arheologinjo kranjskega muzeja, Vereno Vidrih Perko, prispel v Atene, mi je Anita Prassa organizirala obisk Nafpliona, prve grške prestolnice, kjer sem imel 13. aprila 2002 tudi predavanje o Pasqualu Besenghiju in njegovem bivanju v Grčiji, kasneje pa še Missolonghija, kjer se je leta 1824 izteklo življenje lorda G. Byrona. V Atenah smo obiskali tudi vilo slavnega nemškega arheologa Heinricha Schliemanna, ki jo je leta 1880 poslikal slikar Jurij Šubic (ob našem obisku so jo ravno obnavljali) ter sedež Univerze J. Kapodistriasa.

Slika 37: Med kolegi iz Grčije ob kipu J. Kapodistriasa v družbi s koprskim podžupanom A. Scherianijem, desno muzejski kustos-arheolog Matej Župančič (zasebna fototeka).

V Grčiji oziroma v Atenah sem bil prvič sicer že kot študent IV. letnika Filozofske fakultete, ko so nas leta 1965 v Grčijo in Bolgarijo peljali na ekskurzijo, a je bilo bivanje v Atenah in Nafplionu toliko let kasneje precej drugačno, zame osebno predvsem polno novih spoznanj in doživetij ob stikih z nekaterimi izobraženci in ogledih tamkajšnjih znamenitosti, od atenske Akropole do Miken in Tyrinsa.

Še dragocenejša je bila izkušnja ob dvakratnem gostovanju v Parizu, kjer sem zastopal naše Zgodovinsko društvo oziroma UP ZRS. V Parizu sem sicer dober mesec dni preživel že leta 1972, ko sem še poučeval na gimnaziji in ga ob tej priliki sorazmerno dobro spoznal.

Že meseca maja 2001 je v Kopru in Ljubljani gostoval Jean Louis Schefer, ugledni umetnostni zgodovinar, predavatelj na École Normale Supérieure in na univerzah Paris VIII in Paris I, več let pa je bil tudi urednik in založnik revije *Café* ter avtor številnih del, med drugimi *Le Déluge*, *la Peste Paolo Uccello* (Schefer, 1976).

Moje znanje francoskega jezika, ki je izviralo še iz gimnazijskih let in sem ga izpopolnjeval zlasti z branjem francoske literature in obiskovanjem konverzacijskih tečajev v okviru našega frankofonskega društva, je bilo dovolj solidno, da sem se nekako znašel tudi na obeh gostovanjih leta 2007 in 2009. Srečno naključje je tudi hotelo, da je bil v tistem času naš veleposlanik v Franciji dr. Janez Šumrada, zgodovinar in odličen poznavalec napoleonskega obdobja. Že v dneh med 8. in 10. decembrom 2005 se je v Kopru in Zadru, kot nekdanjih središčih beneške in francosko-italijanske Istre in Dalmacije, odvijal mednarodni simpozij, ki je skušal ob udeležbi strokovnjakov z obeh strani osvetliti in razgrniti problematiko tedanjih razmer oziroma značilnosti napoleonske vladavine na vzhodno jadranski obali

v letih 1806–1809. Ob tej priložnosti je prišlo v Koper kar številčno zastopstvo francoskih kolegov, med katerimi je bil tudi eden najvidnejših francoskih zgodovinarjev in strokovnjakov za obdobje francoske revolucije, Michel Vovelle. Sicer pa so poleg njega nastopili še Michel Kerautret, Jacques Olivier Boudon in Jacques Rémi Dahan. Med italijanskimi kolegi so bili prisotni Roberta Corbellini, Paolo Foramitti in Almerigo Apollonio, med hrvaškimi Slaven Bertosa, Josip Vrandečić, Marko Trogrlič, Anita Mažibradić in Darko Antović, med slovenskimi pa Janez Šumrada, Darko Darovec, Aleksander Panjek, Egon Pelikan in Stane Granda. Sam sem na tem srečanju predstavil prispevek o vlogi istrskega prefekta Angela Calafatija v kontekstu političnih in družbenih sprememb v Istri v letih 1806–1809, D. Darovec pa o Napoleonu in njegovem Italijanskem kraljestvu v luči zakonodajnih in sodnih sprememb v Istri. Že leta 2006 je pri Založbi *Annales* izšel zbornik razprav z naslovom *Napoleon na Jadranu / Napoléon dans l'Adriatique*, ki ga je uredil J. Šumrada (Šumrada, 2006).

Tako omenjeni zbornik kot delo *Napoleon in njegova uprava ob vzhodnem Jadranu in na ozemlju vzhodnih Alp 1806–1814*, ki sta ga uredila Janez Šumrada in Josip Kolanović (Kolanović & Šumrada, 2005), smo kasneje, in sicer 7. junija 2006, predstavili na pariški Sorboni (*Amphithéâtre Guizot*). Predstavitve je vodil Jacques Olivier Boudon v sodelovanju z urednikom obeh publikacij, J. Šumrado. V Pariz sem ob tej priliki odpotoval z dr. Aleksom Kalcem, kolegom iz ZRS-ja oziroma Fakultete za humanistične študije v Kopru. V naslednjih dneh sva obiskala tudi našo ambasado in se z dr. Šumrado pogovarjala o simpoziju, ki naj bi se ob 200-letnici Ilirskih provinc odvijal v Ljubljani. Na Sorboni sva se tudi ponovno srečala z J. Olivierjem Boudonom in nekaterimi kolegi, ki so nama razkazali notranje prostore znamenite pariške univerze, med kosilom pa je pogovor tekkel zlasti o sistemu študija zgodovine tako v Franciji kot pri nas, pa tudi o bodočem simpoziju v Ljubljani. Kolega J. Olivier Boudon je tudi predlagal, da bi podaljšali projekt *Proteus* tudi na naslednje leto in v njegovem okviru organizirali daljše študijsko bivanje v Parizu. Obenem je tudi najavil svoj obisk Kopa in Ljubljane v septembru istega leta, do katerega je dejansko prišlo in mi je bilo v veliko čast, da sem ga lahko ob tej priliki pospremil do Pokrajinskega arhiva v Kopru, kjer sva si ogledala nekaj fasciklov iz družinskega arhiva Gravisi, nato pa še na ogled Izole in Pirana, kjer sva ob kosilu nadaljevala razgovore, začete v Parizu. Ob tej priliki je obiskal tudi Ljubljano in nekaj tamkajšnjih ustanov.

Pariz sem ponovno obiskal aprila 2008 v družbi s študenti in študentkami ter nekaj kolegi predavatelji s Fakultete za humanistične študije v Kopru. Organizatorja ekskurzije sta bila dr. Braco Rotar in Taja Kramberger, ki sta sicer že nekaj let gojila stike s kolegi s pariške *École des hautes études en sciences sociales*, ki smo si jo ob tej priložnosti tudi ogledali. Sledil je še ogled Nacionalnega arhiva (*Archives nationales*), Panthéona, Luksemburškega parka, več muzejev, Slavoloka zmage in nekaterih knjigarn, doživeli pa smo tudi dobro organizirano manifestacijo dijakov na *Boulevard St. Michel*, ki sem ga ob svojem prvem bivanju v Parizu leta 1972, prehodil domala vsak dan.

Ob koncu oktobra 2008 sem se udeležil tudi simpozija v Narodnem domu v Trstu, posvečenega stoletnici Glasbene matice, ene najpomembnejših kulturnih ustanov slovenske narodne skupnosti v Italiji. Osrednja tema je bila: *Trst – umetnostni izraz ob nacionalnem vprašanju. Glasba, likovna in besedna umetnost ob slovensko-italijanski meji v drugi polovici XIX. stoletja do prihoda fašizma*. V svojem prispevku

Slika 38, 39 in 40: Naslovnice treh publikacij, posvečenih 200-letnici francoske vladavine na vzhodno-jadranski obali oziroma Ilirskih provinc. Prvo je uredil J. Šumrada in je izšla leta 2006 v okviru Založbe Annales v Kopru in Zadru (Šumrada, 2006), drugo B. Šterbenc Svetina in M. Godeša, izšla leta 2012 pri Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU (Šterbenc Svetina & Godeša, 2012), tretja pa pod uredništvom M. Ferle, J. Polajnar in I. Žmuc pri Mestnem muzeju v Ljubljani leta 2009 (Ferle, Polajnar & Žmuc, 2009).

z naslovom *Odmevi tržaške Edinosti na francosko družbeno-politično stvarnost na prelomu 19. in 20. stoletja v kontekstu njenih idejno-nazorskih opredelitev / Gli echi della triestina Edinost riguardo la realtà sociale e politica francese a cavallo tra Ottocento e Novecento nell'ambito delle proprie valenze ideologiche*, sem predstavil tematiko, ki me je že dalj časa pritegovala, vsekakor pa je bila povezana z dogajanjem v Franciji v času Tretje republike. Referati so bili objavljeni leta 2015 v zborniku z istim naslovom (Rojc, 2015).

Do mojega ponovnega in obenem zadnjega obiska Pariza je prišlo maja 2010, ko se je v Vojnem muzeju (*Musée National de l'Armée*) v Domu Invalidov (*Hôtel national des Invalides*), in sicer v *Sale d'Austerlitz*, odvijal mednarodni simpozij, na katerem sem nastopil tudi sam, sicer pa sta Slovenijo zastopala še dr. Stane Granda in Matevž Košir z Državnega arhiva Slovenije. Tokrat sem v Pariz pripotoval z vlakom in se ob prostem času nekoliko sprehodil po tistih kottičkih mesta, ki niso bili preveč oddaljeni od hotela Marceau na istoimenski aveniji, v bližini Champs Elysée. Zvečer prvega dne nas je dr. Šumrada, ki je bil še vedno naš veleposlanik v Parizu, povabil na večerjo na Montmartre v prijetnem okolju trga Place du Tertre, ob povratku pa smo se popeljali še skozi nočni Pariz. Moram reči, da je mesto zelo dobro poznal, odlično govoril francosko in veliko pripomogel k dostojni obeležitvi 200-letnice Ilirskih provinc. Zadnjega dne smo se odpeljali še na ogled Versaillesa, oziroma njegovih parkov z Velikim in Malim Trianonom, ob povratku pa smo se, na mojo željo, ustavili še v Malmaisonu, eni od Napoleonovih rezidenc, do jeseni 1802 edini podeželski rezidenci, ki jo je potem poklonil nesrečni Josephine Beauharnais. Danes je tam v prijetnem okolju nekdanjega parka *Musée national des châteaux de Malmaison et Bois Préau*, kjer pa je ostalo bolj malo od nekdanje notranje opreme. Ob tej priložnosti je bila v Parizu tudi na ogled

Slika 41: Z dr. D. Darovcem v muzejski dvorani ob predstavitvi prevoda Naldinijevega Cerkvenega krajeписа, ki je izšel ob 300-letnici njegovega izida (Beljan, 2002, 56).

razstava Narodnega muzeja iz Ljubljane (v nekoliko skrčeni obliki) z naslovom *Pod Napoleonovim orlom. 200 let ustanovitve Ilirskih provinc*, ki je bila v Ljubljani na ogled od 14. oktobra 2009 – 28. februarja 2010.

Za zaključek vseh teh obeležij sem se v Ljubljani leta 2011 udeležil simpozija z naslovom *Zgodovinske dimenzije Ilirskih provinc*, referati pa so zbrani v istoimenskem zborniku, ki sta ga uredila Barbara Šterbenc Svetina in Matija Godeša, izdal pa Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU (Šterbenc Svetina & Godeša, 2012). Tokrat sem nastopil s temo *Ilirska deputacija v Parizu in proces vključevanja Istre v okvir Ilirskih provinc (1809/10)*.

Zgodovinsko društvo je z Založbo Ognjišče v Kopru sodelovalo tudi pri pripravi znanstvene monografije *Eremita doctus – episcopus Iustinopolitanus Paulus Naldini (1686–1713)*. Zapuščina koprskega škofa Paola Naldinija, ki jo je uredila dr. Vesna Kamin Kajfež, izšla pa je v začetku maja 2014 v sodelovanju s Škofijo Koper (Kamin Kajfež et al., 2014). Med ostalimi avtorji sem pri njej sodeloval s prispevkom Škof Paolo Naldini med erudicijo, pastoralo in zavzemanjem za slovansko bogoslužje. Sicer pa smo v sodelovanju s koprsko škofijo oziroma tedanjim škofom msgr. Metodom Pirihom že leta 2001 1400-letnici nastanka škofije in omembe Slovanov v Istri posvetili poseben simpozij, na katerem so sodelovali strokovnjaki iz Slovenije, Avstrije, Italije in Hrvaške. Prispevki so zbrani v dveh številkah revije *Acta Histriae* (Acta Histriae, 2001). Sam sem predstavil prerez delovanja tržaško-koprške škofije v 19. stoletju, D. Darovec pa je nastopil s temo *Koprška škofija in Slovani od srednjega do novega veka* (Darovec, 2001). Med kolegi iz tujine je bila zaznavna prisotnost Haralda Krahwinklerja, Giovanne Paolin, Ljudevita Antona Maračića, Lare Pavanetto, Adriana Mazzettija, Lovorke Čoralic, Slavena Bertoše in drugih.

Enega največjih dosežkov s področja cerkvene zgodovine pa predstavlja prevod znanega dela Paola Naldinija *Corografia ecclesiastica* (Venezia, 1700) z naslovom *Cerkveni krajepis ali opis mesta in škofije Justinopolis ljudsko Koper* pod uredništvom D. Darovca, ki je izšlo v zbirki Knjižnica Annales Majora (Naldini, 2001). Ob 300-letnici izida znamenitega Naldinijevega dela sva slovenski prevod s kolegom dr. Darovcem pred nekaterimi uglednimi gosti tudi predstavila v glavni muzejski dvorani.

Zastopanje obalnih kulturnih ustanov in društev v Stalnem odboru za valorizacijo beneške kulturne dediščine v Istri in Dalmaciji pri Deželi Veneto v Benetkah

Eden mojih zadnjih javnih angažmajev je bil povezan z zastopanjem nekaterih kulturnih zavodov in društev z območja slovenske Istre v *Stalnem odboru za valorizacijo beneške kulturne dediščine v Istri in Dalmaciji pri Deželi Veneto v Benetkah*, kamor me je predlagalo Kulturno društvo Histria iz Kopra, v njenem sestavu pa sem se na sestankih v Benetkah srečeval z nekaterimi kolegi, kot so bili npr. Claudio Povolo, Alberto Rizzi, Giorgio Fossaluzza in nekateri drugi. Odbor je v letih 2016–2020 deloval v skladu s pokrajinskim zakonom št. 15, člen 6 z dne 7. aprila 1994 in se sestajal večinoma enkrat letno.

Ob 20-letnici izvajanja omenjenega zakona so me na predlog Claudia Povola prijazno povabili na svečanost in sem ob tej priložnosti pripravil pregled delovanja slovenskih ustanov in društev, ki so delovala na obalnem območju, se pravi Društva za zgodovinske in geografske študije pri Skupnosti Italijanov »Giuseppe Tartini« v Piranu, ki je leta 2014 praznovalo 10-letnico delovanja in Humanistično društvo Histria iz Kopra s svojo založniško dejavnostjo v okviru založbe *Histria Editiones*, oziroma zbirke *Histria Colloquium* in *Histria Documentum*. V obdobju med letoma 1996 in 2014 smo v okviru našega Zgodovinskega društva za južno Primorsko realizirali 18 projektov, s katerimi smo razvijali zlasti humanistične znanosti in pospeševali znanstveno sodelovanje s sosednjimi državami. V ospredju je bila predvsem publicistično-založniška dejavnost z revijama *Annales* (*Annales, Series Historia et Sociologia* in *Annales, Series Historia Naturalis*) in *Acta Histriae*.

Slovesnost se je odvijala v Benetkah v palači Franchetti, 16. marca 2015 v prisotnosti nekaterih uglednih osebnosti s področja političnega, znanstvenega in kulturnega življenja iz Veneta, Slovenije, Hrvaške in Črne Gore, povezoval pa jo je Diego Vecchiato, direktor Političnega oddelka za mednarodno sodelovanje, ob njem pa tudi Bruno Crevato-Selvaggi in Ettore Beggiato.

Ob zaključku svojega poročila sem naglasil, da se je večji del projektov nanašal na beneško obdobje in zato, glede na to, da se je svečanost odvijala v Benetkah, opozoril na usodo starega koprskega arhiva oziroma njegove restitucije. Poudaril sem, da je dostopnost tega arhiva izjemnega pomena zlasti za vse tiste strokovnjake, ki se ukvarjajo z beneškim obdobjem in ga ne more nadomeščati mikrofilmana verzija in tržaškem arhivu. Ravno velika povezanost nekdanjih istrskih komun, v prvi vrsti koprskih komun z Benetkami, bi bila za poglobljene in podrobne študije medsebojnih odnosov, dostopnost starega koprskega arhiva nujna in potrebna. Pobuda je sicer vzbudila nekaj pozornosti pri posameznih novinarjih, ki so spremljali to svečanost, a širšega odmeva ni bilo.

Člani odbora smo sicer v glavnem na podlagi določenih kriterijev, tako zgodovinskega kot umetnostno-zgodovinskega, arhitekturnega, kulturnega in družbenega značaja, razvrščali prispelle prijave oziroma točkovali programe posameznih ustanov, društev pa tudi italijanskih skupnosti z območja Istre in Dalmacije v tekočem letu, bodisi za promocijo,

Slika 42: V krogu sodelavcev in kolegov ter predstavnikov Mestne občine Koper in Škofije Koper po predstavitvi publikacije »Dioecesis Justinopolitana«. Spomeniki gotske umetnosti na območju koprške škofije, v muzejskem lapidariju jeseni leta 2000 (zasebna fototeka).

didaktične namene, izvedbo festivalov, kakor tudi za raziskovalne projekte in restavratorske posege na historičnih posvetnih in sakralnih objektih, opremi, poslikavah itd. Ob razmeroma skromnih vsotah in množici prijav, razvrščanje in dodeljevanje sredstev ni bilo ne hvaležno ne preprosto. Kljub temu se je delo odbora pokazalo kot koristen instrument in pripomoček pri delu Pokrajinskega odbora, seveda pa je bilo na osnovi pripomb in pritožb nekaterih subjektov moč tudi zaznati precejšnjo mero birokratskih postopkov pri dodeljevanju sredstev. Z iztekom mandata so odbor osnovali na drugačnih temeljih in izločili zunanje člane. Morda sem bil s svojimi kritičnimi pripombami in opozorili na usodo istrskih umetnin in arhivov tudi preveč moteč.

Dežela Veneto je bila sicer sofinancer nekaterih projektov, zasnovanih v okviru zakona št. 15 iz leta 1994, ki je predvidel ter podpiral projekte transnacionalnega sodelovanja, katerih cilj je bil varovanje kulturne dediščine beneškega porekla v Istri in Dalmaciji. V tem kontekstu je Univerza Ca' Foscari iz Benetk skupaj z našim Zgodovinskim društvom in s Skupnostjo Italijanov v Izoli »P. Besenghi degli Ughi« novembra 2017 predstavila projekt z naslovom »Začetki pomorskega prometa na Jadransko: karigadorji v beneškem obdobju«, zbrane referate na študijskem dnevu v palači Manzioli v Izoli pa smo nato objavili v istoimenskem zborniku (*Carigadori – gli antichi approdi costieri dell'Adriatico*; Lampe, 2019). Zbrane goste in udeležence sem pozdravil v imenu našega Zgodovinskega društva, imel pa sem tudi referat z naslovom *Il carigador alla foce del Risano. Gli antichi traffici marittimi e i relativi approdi nel*

Capodistriano. Pri tem delu, zlasti v organizacijskem pogledu, je bil od samega začetka zaznaven in nepogrešljiv tudi doprinos dr. Franca Rote iz Trsta, ki s svojo strokovno usposobljenostjo, komunikativnostjo in odprtostjo, predstavlja odličen povezovalni člen med italijansko stranjo oziroma slovenskim in hrvaškim delom Istre.

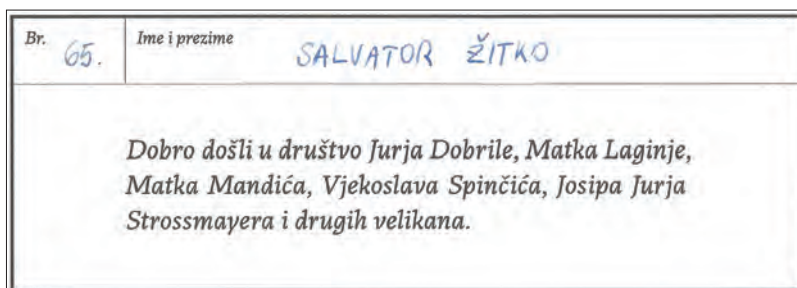
Naslednji projekt tega tipa, ki smo ga zasnovali leta 2019, a je še v teku, nosi naslov: *Architettura veneta nell'Istroquarnerino: la figura e l'opera di Attilio Maguolo*. V njem se Zgodovinsko društvo pojavlja kot partner v projektu z občino Lovran na Hrvaškem in občino Mira v Italiji (Veneto). Sam sem v okviru projekta pripravil prispevek z naslovom *L'impronta della venezianità nell'edilizia quarnerina. La figura e le opere dell'architetto-costruttore Attilio Maguolo*.

Že leta 2016 sem sodeloval tudi s Študijskim središčem Scipio Slataper v Trstu (*Centro Studi Scipio Slataper*), ki je združeval nekaj vidnih tržaških levo usmerjenih intelektualcev, kot so bili npr. Fulvio Senardi, Anna Millo, Lorenzo Tommasini in drugi, vodil pa ga je Aurelio Slataper, vnuk Scipia Slataperja. Dne 2. decembra 2016 so organizirali v tržaškem Narodnem domu, v tistem času sedež »Višje prevajalske šole«, simpozij z naslovom »*Angelo Vivante e il tramonto della ragione*«. S študijskim srečanjem, ki sva se ga s slovenske strani udeležila s kolegico Marto Verginello, so organizatorji želeli podrobneje osvetliti eno od ključnih osebnosti tržaškega političnega in intelektualnega življenja pred prvo svetovno vojno, Angela Vivanteja. Ob tej priložnosti sem predstavil referat z naslovom »*Angelo Vivante visto dagli intellettuali sloveni*«, Marta Verginella pa prispevek »*Il conflitto nazionale e lo sguardo congiunto di Angelo Vivante*«. Referate je kasneje zbral in uredil Luca Zorzenon in jih je Študijsko središče Scipio Slataper v obliki zbornika izdalo leta 2017 (Zorzenon, 2017), bolezen pa mi je preprečila, da bi se udeležil predstavitve v Trstu.

Delovanje v okviru drugih društev: Humanističnega društva Histria, Društva za zgodovinske in geografske študije v Piranu in Kulturnega društva »Peter Martinc« v Kopru

V omenjenih društvih delujem že od njihove ustanovitve dalje ter s tem, zlasti s prvima dvema, uresničujem svojo vizijo in poslanstvo, ki v tem multikulturnem prostoru Istre narekuje povezovanje in sodelovanje. Delovanje v Kulturnem društvu »Peter Martinc«, ki v svojem bistvu razvija idejo frankofonije s konverzacijskimi tečajji francoskega jezika na različnih stopnjah, povežujem zlasti s svojimi afinitetami do francoskega jezika in kulture, ki nam jih je vtisnil naš nekdanji prof. francoščine Peter Martinc. Hkrati to delovanje omogoča tudi ohranjanje stikov in vezi z generacijami in nekaterimi sošolci, ki smo v tistih letih obiskovali koprsko gimnazijo in ohranili pripadnost do francoskega jezika in kulture. V zadnjih letih sem se vključil tudi v delovanje Društva za negovanje rodoljubnih tradicij organizacije TIGR Primorske.

V prvih dveh društvih, razen pri vsebinskem oziroma organizacijskem delu, sodelujem tudi s svojimi strokovnimi objavami v njuni periodiki, ki je razvidna iz priložene bibliografije, pri Kulturnem društvu »Peter Martinc« pa smo v delovnem programu za leto 2017/18 ob 20-letnici ustanovitve društva in 40-letnice smrti prof. Petra Martinca, želeli ta dvojni jubilej obeležiti tudi z izdajo publikacije *Paul Valéry. Njegov koprsko-tržaški rod in odnos do evropskega duha v času med svetovnima vojnama* (Žitko, 2018). Dejansko smo 20-letnico društva počastili 19. aprila 2019 v prostorih Pretorske palače v Kopru s predstavitvijo mojega dela o Valéryju z uvodnim nagovorom recenzenta dr.

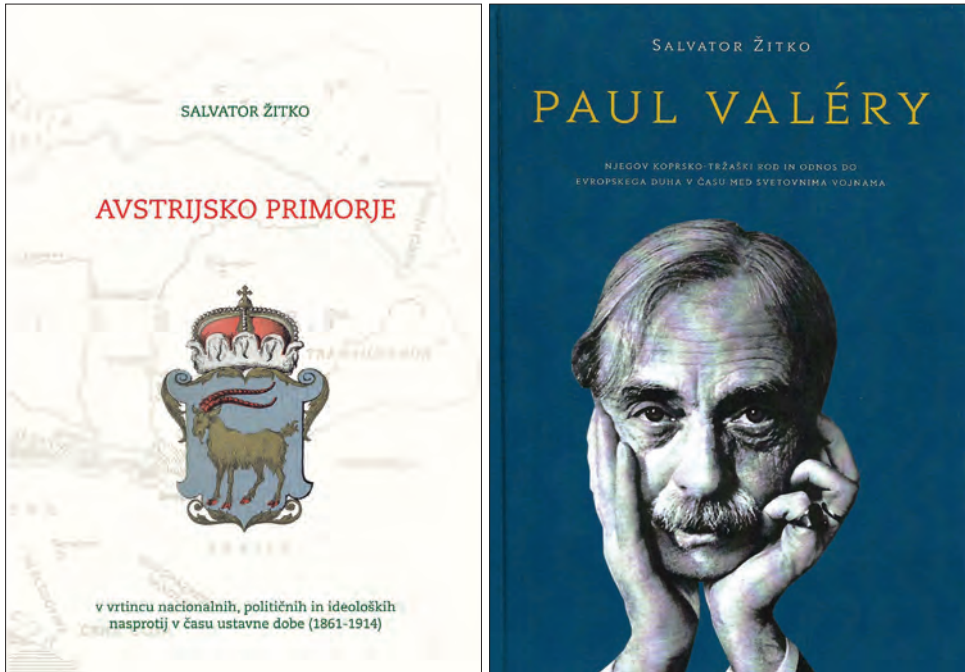
Slika 43: Priznanje hrvaških kolegov z imenovanjem za častnega člana »Kastavske čitalnice« ob gostovanju v Kastvu, 28. oktobra 2016 (zasebni arhiv).

Gorazda Bajca, o samem delu pa sva se pogovarjala s prvo predsednico društva, prof. dr. Lucijo Čok. Predstavitvi je prisostvovala tudi francoska veleposlanica v Sloveniji, Florence Ferrari.

Navedeno delo je izšlo, kot rečeno, v okviru Založbe Annales, seveda pa kot rezultat mojih osebnih afinitet do francoskega jezika in kulture, ki me spremljajo že iz gimnazijskih let. Hkrati sem se lahko z njim na ustrezen način oddolžil prof. Martincu za pozornost, ki mi jo je izkazal že davnega leta 1961 z dodelitvijo štipendije za študij zgodovine in umetnostne zgodovine na Filozofski fakulteti v Ljubljani. V vseh letih, od gimnazijskih naprej, pa tudi potem, ko sem kot mlad profesor v letih 1966/67 začel poučevati na Gimnaziji Koper in ga krajši čas srečeval v gimnazijski zbornici, saj je še poučeval francoski in italijanski jezik, sem ohranjal do njega globoko spoštovanje in bil počaščen, da sem bil, ob prof. dr. Luciji Čok in Nevi Zajc, med ustanovitelji našega frankofonskega društva, ki smo ga poimenovali po njem.

Takšen kakršen ... *Tel quel*

Delo o Paulu Valéryju je bilo seveda tudi plod mojega naključnega srečanja s sedaj žal že pokojno Judith Robinson-Valéry, predstojnico Nacionalnega središča za znanstvene raziskave v Parizu (CNRS), sicer ženo starejšega Valéryjevega sina Clauda, ki je leta 2002 obiskala koprski muzej, v katerem sem bil tedaj še zaposlen. Po obisku mi je iz Pariza poslala brošuro Renéja Dollota z naslovom *Un précurseur de l'Unité italienne. L'aïeul de Paul Valéry: Giulio Grassi (1793–1874)*, ki je izšla leta 1932 (Dollot, 1932). Z njo se mi je postopno začela razpirati podoba slavnega francoskega pesnika in esejista, zlasti pa njegovih prednikov po materini strani; njegova stara mati je namreč izhajala iz Kopra, mati pa je bila rojena v Trstu. Razlog več, da sem začel razmišljati o raziskavah njegovih prednikov, zlasti starega očeta Giulia Grassija in njegove vpetosti v tržaško poslovno življenje, ter Giuseppeja Lugnanija, starejšega brata njegove stare matere, pomembnega v kulturnem življenju Trsta v štiridesetih in petdesetih letih 19. stoletja. Šele prebiranje obsežnega biografskega dela Michela Jarretya o Paulu Valéryju iz leta 2008, zlasti pa srečanje z Valéryjevo vnukinjo, gospo Martine Boivin-Champeaux, leta 2012, me je dokončno prepričalo, da sem se lotil pisanja navedena dela. V njem je podan krajši pregled Valéryjevega ustvarjalnega življenja, ki je bilo večinoma vezano na njegova pariška leta v času med obema vojnama. Ob tem mi je bil pomemben tudi odnos Slovencev in Hrvatov do

Slika 44 in 45: Naslovnici mojih zadnjih obširnejših del, ki sta izšli pri Knjižnici Annales Majora (2016) oziroma Založbi Annales (2018).

njegovega publicističnega opusa s prevodi in komentarji njegovih del, kakor tudi Valéryjev pogled in odnos do slovanskega sveta na splošno. Verjetno pa je prezgodnja smrt Judith Robinson Valéry (2010), ki je med drugim zbrala, uredila in objavila njegove »Cahiers«, torej zapiske in dnevnike, ki jih je vodil od svojih prvih pariških let dalje, vplivala na to, da se nisem uspel dokopati do številnih virov in podatkov, ki sem jih kasneje zaman iskal po različnih revijah in časopisih.

Delo kljub temu, kot sem lahko zasledil na podlagi primerljive literature, ki mu je posvečena, prinaša številne novosti in nekatere nove (tudi kritične) poglede, ki jih ni zaslediti niti v francoski literaturi. Še manj seveda v slovenski oziroma hrvaški. Kljub ugodni oziroma pohvalni oceni obeh recenzentov, dr. Aleša Maverja in dr. Gorazda Bajca, na domačem knjižnem trgu in ne glede na nekatere Valéryjeve poglede, ocene in stališča do evropskega duha, ki so ob dogajanju v današnji Evropi znova aktualna, delo v širšem slovenskem prostoru žal ni opazno oziroma deležno večje pozornosti. Veliko zahvalo za poklonjeni izvod in priznanje za opravljeno delo sta mi sicer izrazila Boris A. Novak, tudi sam dober poznavalec in prevajalec Valéryjevega pesniškega opusa, in novinarka »Dela«, Mimi Podkrižnik, ki že vrsto let spremlja politično in kulturno dogajanje v Franciji in Španiji ter me navdušuje s svojimi tehtno in izvrstno napisanimi članki, razgledanostjo in empatijo. Ravno tako mi je bila zanj hvaležna prof. Jasna Čebroň, s katero sva moje delo o Valéryju jeseni leta 2020 predstavila v Kosmačevi knjižnici v Piranu, naša nekdanja veleposlanica v Argentini, Jadranka

Šturm-Kocjan in pa seveda prva predsednica našega frankofonskega društva, prof. dr. Lucija Čok in moji kolegi iz vrst društva na čelu z Nevo Zajc in Bredo Zuzič-Žerjal, ki sta mi s francoskega Sèta, Valéryjevega rojstnega kraja, že pred leti prinesli zajetno biografijo Michela Jarretyja.

V sklepnih mislih sem sicer zapisal, da se je znal Valéry dvigniti nad zaverovanost v veličino lastnega naroda, ki je temu narodu včasih bolj škodovala kot koristila, in se vse bolj posvečal evropskemu človeku ter njegovemu duhu. Bil je eden vnetih zagovornikov francosko-nemške sprave in prepričanih zagovornikov evropskega primata na področju znanosti, umetnosti in kulture. Kljub nekaterim pomanjkljivostim in napakam, je s svojim intelektom in prodornim duhom naredil velik vtis: bil je izjemen človek, katerega intelekt in razmišljanje sta daleč preseгла sredino, v kateri se je običajno gibal. Bil je sicer človek svojega časa, a njegove vizije, snovanja in razmišljanja so segala daleč naprej in hrepenela po Evropi, ki se je začela oblikovati in uresničevati šele po njegovi smrti, žal pa danes znova drsi v krizo lastne identitete.

Vredno se mi je zdelo, tudi v kontekstu lastnih razmišljanj in afinitet, zapisati, da je Valéry v prelomnem obdobju miselne in duhovne preobrazbe na naših tleh v času med obema vojnama, kakor tudi v povojnem času, veliko pomenil tudi Slovencem in Hrvatom, ki smo zlasti na svojem zahodnem robu gravitirali v romanski kulturni prostor in tu iskali navdihov za svojo duhovno rast in literarno ustvarjalnost. Pri tem ni bilo zaznati časovne cezure in nihanj. Skozi prevode in komentarje je Valéry nenehno prisoten kot pesnik in esejist; s svojim delom sem torej želel doseči, da bi se v kontekstu časa, v katerem je živel on in v katerem živimo mi, razodel tudi kot človek, intelektualec in mislec. Moja dolgoletna vpetost v romanski kulturni prostor mi je preprosto narekovala, da sem se poglobil vanj, ga odstrl pozabi in mu posvetil pozornost, ki si jo zasluži. Kljub temu sem pri nekaterih kolegih zgodovinarjih zaznal začudenost, da sem se lotil tega dela in posvetil tolikšno pozornost »tujcu«, namesto, da bi dal prednost kakemu domačemu, primorskemu protagonistu. A morda bi moja zavzetost in predanost temu mojstru francoskega jezika in verza godila zlasti prof. Petru Martincu, ki mi je znal že v mladih letih vlititi toliko privrženosti do tega istega jezika, na najboljši možen način pa sem se mu lahko oddolžil s tem, da sem mu, kot že omenjeno, posvetil to svoje zadnje pomembnejše delo.

Zaključek

Ob branju dokaj zanimivega dela francoskega zgodovinarja François Fureta z naslovom *Minule iluzije. Esej o komunistični ideji 20. stoletja (Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle)* (Furet, 1998), sem zasledil zanimivo misel, v kateri avtor pravi: »Prav nič ni osupljivo, če intelektualec deli duhá svojega časa, presenetljivo pa je, da se mu podredi, namesto da bi mu dodal in vtisnil svoj pečat«. V razponu najmanj petdesetih let, ki sem jih po vrnitvi s študija v Ljubljani preživel v obalnem prostoru, bodisi na področju učno-vzgojnega kot znanstveno-raziskovalnega dela, se ni bilo moč povsem izogniti vplivu in težnjam ter pritiskom vsakokratnega političnega sistema. Pred osamosvojitvijo leta 1991 predvsem ideološko obarvanega v smeri socialističnega samoupravnega sistema, po tem letu mnogo bolj pluralnega in svobodnega, po drugi strani pa tudi polnega pragmatizma in kameleonstva. Najprej ga je bilo možno zaznati v oblastnih in strankarskih vrstah, kasneje tudi v stroki. Nekatere vrednote, ki so se še nekaj časa

Slika 46 in 47: Skici Kopra in Pirana; mesti, ki sem jima posvetil večji del svojih raziskav, privlačita pa me tudi s svojo značilno mediteransko podobo (zasebna zbirka).

ohranjale iz prejšnjega socialističnega sistema, so se začele umikati in so jih nadomeščale druge, ki pa so bile po drugi strani včasih tudi nujne in potrebne za učinkovitejše vodenje ustanov in zavodov ter vnašanje modernejših in učinkovitejših metod dela.

Zlasti v času prejšnjega sistema je bilo na tako občutljivem področju, kot je bilo področje vzgoje in izobraževanja, težko ohranjati osebno integriteto in vzpostavljati kritično distanco do režima. Že v svojih študentskih letih sem zavzeto spremljal dogajanja okoli revije »Perspektive«, prebiral poezijo Tomaža Šalamuna in drugih pesnikov, kasneje sledil zlasti »Novi reviji« in njenemu krogu, a misel na politično angažiranje po študiju in vrnitvi v Koper mi je bila tuja. Pripadnost stroki mi je ostala temeljno vodilo vsa naslednja leta.

Obalni prostor je predme dokaj hitro postavil še drugo preizkušnjo: odnos do italijanske narodne skupnosti, do zgodovinske preteklosti tega prostora in nekaterih pojavov, ki jih je bilo mestoma zaznati iz besed, dejanj in teženj posameznikov ene in druge narodnosti, s katerimi sem prihajal v stik ob svojem dolgoletnem strokovnem delu oziroma vodenju muzejske ustanove, pa tudi kasneje. Če mi je bila torej po eni strani primarna pripadnost stroki, sta mi razum in značajske poteze narekovala toleranten odnos, spoštovanje in naklonjenost do življa druge narodnosti, zlasti pa do kolegov, ki delujejo v družtvih narodnih manjšin na ožjem oziroma širšem prostoru Koprškega primorja in Istre. Četudi se nisem vedno strinjal z njihovimi mnenji, sem ostajal na stališču, da je potrebno ohranjati dialog in strpnost.

Duhu svojega časa sem se torej prilagajal, nisem pa se mu nikoli podrejal, niti danes. Kot zgodovinar sem vedno cenil in se boril za trajne vrednote, zlasti svobodo mišljenja in duha, ter občudoval pokončne duhove, bodisi v ožjem ali širšem prostoru Istre. Pogosto je ožji prostor take duhove, zlasti če je bil nasičen s sovraštvom, nestrpnostjo in prezirrom do drugačnih, izločil in poteptal. V našem prostoru je bilo primerov te vrste razmeroma veliko. Prej ali slej njihova veličina vendarle pride na dan in naloga zgodovinske stroke je, da jih pravilno ovrednoti, oceni in jim odmeri mesto, ki si ga zaslužijo.

Lastne preizkušnje, degradacije, razočaranja in ponižanja so pogosto potrebna, da nas utrdijo na naši življenjski poti in pri našem delu. Okolje, v katerem živimo in delamo, zna biti mestoma krivično in pristransko, lahko pa nas preseneti in nagradi, ko najmanj pričakujemo. Ravno to okolje je morda bolj subtilno, naklonjeno in hvaležno, kot si mislimo. V svojih poznih letih sem dočakal dvoje takih priznanj: širše priznanje iz vrst svojih stanskih kolegov, in sicer iz Slovenskega umetnostno-zgodovinskega društva, ki mi je aprila 2019 podelilo častno priznanje Izidorja Cankarja za temeljni doprinos k preučevanju kulturne dediščine Slovenske Istre, in na predlog Humanističnega društva Histria, naziv častni občan Mestne občine Koper za pomemben doprinos na področju raziskovanja zgodovine Kopra in Istre, širjenja znanstvenih spoznanj ter vsestranskega prizadevanja za sožitje in sodelovanje ljudi različnih narodnih pripadnosti, ki so mi ga podelili 15. maja 2021.

Tudi ožji krog sodelavcev znotraj Zgodovinskega društva za južno Primorsko oziroma Inštituta IRRIS skupaj s kolegom D. Darovcem, mi te naklonjenosti ni nikoli prenehal izkazovati, bodisi s potrjevanjem moje predsedniške funkcije v okviru našega Zgodovinskega društva oziroma funkcije odgovornega urednika revije *Annales*, kakor s tiskanjem in izdajo mojih del, zlasti pa z izdajo pričujočega jubilejnega zbornika, v katerem sem lahko razgrnil svoje delo in življenjsko pot, objavil nekatere še neizdane ali manj poznane prispevke, ter zbral in objavil svojo bibliografijo.

Hvala vsem!
Salvator Žitko

II.

ČLANKI IN RAZPRAVE

SLOVENSKA ISTRA – KULTURNI IN ZGODOVINSKI RAZGLED¹

Ko je 4. oktobra 1565 v nemškem Tübingenu umrl koprski protestantski škof Peter Pavel Vergerij, je ob njegovi smrtni postelji stal tudi Primož Trubar. Nenavadna usoda je hotela, da sta se moža znašla v izgnanstvu, se spravila ob smrtni postelji, štiri stoletja zatem pa se je zgodilo, da je po slovenskem reformatorju v Kopru imenovana ulica, kjer je Vergerij zagledal luč sveta, in da je Vergeriju, skoraj za nadomestilo, Trubarjevo ljudstvo postavilo spomenik. Tako je namreč v svojem romanu »Zlo prihaja s severa« (*Il male viene dal nord*), zapisal pisatelj Fulvio Tomizza (1984), teh nekaj vrstic iz njegovega romana pa mi do neke mere služi kot iztočnica v prispevku o kulturnem in zgodovinskem orisu Istre. Ni ga namreč možno strniti v celoto, če ne povežemo niti preteklosti in sedanjosti ter prikažemo prepletanja dveh civilizacij, dveh ljudstev in dveh kultur, ki sta se istočasno privlačili pa tudi odbijali in izključevali. Ne le Vergerij, tudi mnogi drugi veliki duhovi prejšnjih in kasnejših stoletij so postali anticipatorji ali pa ideali te obmejne bitnosti z vsemi prednostmi in slabostmi, ki jih podobne razmere pogosto prinašajo. Prav gotovo ni bil le Vergerij anticipator tiste kulture, ki jo danes imenujemo »mitteleuropejska« in ki je vzniknila iz raznolikosti številnih ljudstev ter kultur na tem prostoru, izoblikovala pa jo je vendarle ista kulturna matrica.

Toda potrebno bi bilo pogledati najprej v preteklost: dediščino antične oziroma levantinsko-bizantinske civilizacije v severnem Jadranu je prevzela *Serenissima*, zato je zlasti zahodna Istra z mesti prišla v območje zanimanja te pomorske in trgovske velesile. Istra s Kvarnerskimi otoki zato v narodopisni in kulturni podobi kaže na eni strani vse značilne poteze dolgega beneškega gospostva, po drugi strani pa slovanskega naseljevanja, ki se je pričelo v 7. stoletju in je trajalo vse tja do 16. in 17. stoletja. Najmočneje so se ohranile beneške značilnosti v etnografskem inventarju istrskih Italijanov, pa naj so bili potomci istrsko-furlanske jezikovne matice ali pa so se naselili v času dolge beneške oblasti kot italijanski živelj z beneškim narečjem.

Pod vplivom družbeno-ekonomskih procesov, ki so po eni strani vplivali na razvoj avtonomnih mestnih komun, na drugi strani pa stimulirali odpornost tradicionalnih institucij na celotnem izven mestnem območju, sta se v Istri konstituirala dva različna kulturna, družbena in gospodarska kroga. To ni bil le specifičen istrski pojav, saj so mestna in ruralna območja gotovo povsod v Evropi gradila svoje duhovne in družbene strukture na kontroverznih temeljih. Toda v Istri se je – poleg gospodarskih in družbenih činiteljev ter vseh tistih elementov, ki so se osnovali na razlikah v stopnji in značaju materialne civilizacije – kot konstitutivni dejavnik družbene in kulturne diferenciacije pojavilo tudi vprašanje jezikovne in narodnostne pripadnosti. V razmeroma zaprtem krogu mestnih komun je ob beneškem kulturnem vplivu in merkantilističnih odnosih prevladoval italijanski jezik, patriarhalno in ravno tako zaprto kmečko okolje pa je ostalo vezano skoraj izključno na svoj jezik in kulturo.

¹ *Primorska srečanja*, 1989, 102, 908–910.

Italijanstvo beneških mest v Istri je postalo atribut istrske mestne civilizacije in kulture ne glede na etnični izvor meščanov. Na podoben način pa je bil tudi slovenski oziroma hrvaški jezik z narečnimi posebnostmi osnovna značilnost kmečkega življa; vsi tisti pa, ki so na takšen ali drugačen način prestopili ostro družbeno-socialno ločnico, so spremenili ne le družbene navade, ampak tudi jezik.

Ta pojav je postal značilen za celotno družbeno in kulturno situacijo v Istri ne glede na mejno črto med beneškimi posestmi in habsburško Pazinsko grofijo. Izven tega osnovnega kulturnega razporeda je živel v glavnem le avtohtono kmečko prebivalstvo istroromanskega porekla (npr. v Balah, Fažani, Galižanu, Vodnjanu itd.), ki je obdržalo svoj posebni istroromanski jezik, podoben furlanskemu oziroma retoromanskemu jeziku. Kot posebna jezikovna skupina na območju Čičarije, ki se je pojavila od 15.–17. stoletja, so bili tudi Istroromuni ali Čiribirci, ki so bili po prekleli stari romanizirani balkanski prebivalci.

V severnem delu Istre je bila reka Dragonja skozi stoletja nekakšna etnična in jezikovna meja med istrskimi Slovenci in Hrvati. Toda sosesčina med čakavskimi Hrvati in Slovenci, ki je trajala skoraj trinajst stoletij, je povzročila tudi prepletanje obeh jezikov in kultur, posebno zaradi tega, ker so v srednjem veku pa tudi kasneje glagolico kot pisavo uporabljali ob Hrvatih tudi istrski Slovenci.

Glede na gospodarske temelje življenja in demografsko ekspanzijo je bil torej kmečki kulturni krog trajna etnična osnova v stoletnem razvoju Istre. Obstoje in razvoj istrskih mest je v veliki meri slonel na razvoju trgovine, obrti pa tudi na izkoriščanju kmečkega prebivalstva; to pa je meščana sililo, da je spoznaval tudi njegov neitalijanski jezik, medtem ko za arhaični krog zalednega prebivalstva to ni bilo značilno. Na ta način je kmečko prebivalstvo ostajalo edini nosilec etnične tradicije in narodnosti, kot v svojem članku *Simbioza narodnosti* navaja Z. Črnja (Črnja, 1968).

Najvišji kulturni domet kmečkega kroga je bila glagolica, ki pa zlasti zaradi iznajdbe tiska ni mogla postati osnova za razvoj slovenske in hrvaške mestne kulture, temveč je le krepila tradicionalno odpornost in konservativizem kmečkega prebivalstva v odnosu do kulturnih vplivov. Po drugi strani je težnja meščanstva, da bi bila njegova superiornejša od kmečke ter bila čimbolj podobna sami beneški kulturi, v veliki meri krepila vlogo jezika v družbeni diferenciaciji med mesti in podeželjem. Oba kulturna kroga sta bila zaradi tega dokaj zaprta in nedostopna za medsebojno vplivanje, postopno pa so se začeli kopičiti tudi vzroki, ki so zlasti v 19. stoletju privedli do družbeno-socialnih konfliktov širših razmer. Nacionalni boji, ki so se v Istri razplamteli v 19. stoletju, zlasti v času avstrijske ustavne dobe, so imeli torej izrazito družbeno-ekonomske korenine.

Italijansko istrsko meščanstvo 19. stoletja je skoraj v celoti prevzemalo kulturno dediščino beneškega obdobja in ji dajalo nacionalni akcent v borbi proti avstrijstvu, zlasti pa slovanstvu. Zato 19. stoletje, ki je v slovenskih deželah habsburškega cesarstva z ekonomskim razvojem in oblikovanjem nacionalne ideje porajalo tudi slovensko meščanstvo, na obalnem območju zaradi navedene nacionalne, gospodarske, družbene in kulturne situacije tega slovenskega sloja v mestih skoraj ni moglo ustvarjati. To je imelo za slovensko prebivalstvo vrsto posledic, ne le političnih in gospodarskih, temveč tudi kulturnih. Slovenstvo se je tako v obalna mesta, zlasti v Koper, s svojimi ustanovami le stežka prebijalo (učiteljišče, čitalnica, posojilnica in hranilnica,

kulturna društva itd.). Obdobje delovanja teh ustanov je bilo tudi prekratko, da bi lahko v mestih z večstoletno romansko kulturno tradicijo, ki je bila v tem času povrhu prežeta še z italijanskim nacionalizmom, pognalo globlje korenine. Nemogoče je bilo, da bi v takem okolju že razsvetljenstvo 18. stoletja in narodno prebudna gibanja 19. stoletja dala ob italijanskih kulturnih duhovih tudi slovenske. V ta del Istre so segali le vplivi karbonarstva in italijanskega *risorgimenta*, zato bomo tu zaman iskali vplive Zoisa, Linharta, Vodnika, še manj pa seveda Prešernovega kroga. Zadnji veliki duhovi, ki so bili do določene mere naklonjeni slovanstvu, so bili povezani s protestantizmom oziroma z imenom koprškega škofa Petra Pavla Vergerija, ki nam je dal iztočnico za razmišljanje o kulturnem in zgodovinskem razgledu po Istri.

Ravno obdobje po tridentinskem koncilu in zmagi protireformacije, je namreč dalo novega kulturnega zagona in ustvarjalnosti v istrskih mestih. Zadnje odmeve tega velikega ustvarjalnega napa zasledimo še v 18. stoletju ob koprskem škofu Paolu Naldiniju in velikem koprskem razsvetljencu in enciklopedistu Gian Rinaldu Carliju, ki pa je bil že glasnik in predhodnik italijanske nacionalne ideje. Tudi 19. stoletje je dalo tako Kopru kot drugim mestom ob obali, kljub ekonomski in politični recesiji, še nekaj pomembnih ustvarjalcev, s tem pa so mesta obdržala tudi določen kulturniški nivo. Delovanje slovenskih in hrvaških izobražencev ter politikov ob koncu 19. stoletja je bilo za narodno prebujanje zalednega prebivalstva sicer zelo pomembno, vendar preveč kratkotrajno, da bi lahko pognalo globlje korenine in zagotovilo kontinuirano rast slovenske inteligence v mestih.

Prihod Italije oziroma fašizma po prvi svetovni vojni, je odpravil še tiste ostanke ekonomskih, političnih in kulturnih pridobitev, ki jih je slovenstvo pod Avstrijo mukoma ustvarjalo in gradilo. Italijanski oziroma fašistični režim je v mnogočem ravno v Kopru gradil na simbolih preteklosti, romanskem izročilu in beneški podobi, ki sta med drugim napajala fašistično ideologijo.

Tako je pomenil polom fašizma, osvoboditev in zasedba tega območja s strani JLA, popoln prelom te kontinuitete, a po drugi strani tudi razpad tradicionalnih kulturnih formacij, ki ni ostal brez posledic. Z novo politiko, ekonomsko in družbeno ureditvijo, ki se je osredotočila v ljudski oblasti povojnih let, je istrsko italijanstvo doživljalo hude udarce ter izgubilo nekdanjo superiornost in ekspanzivno moč.

Nove kulturne in narodnostne razmere so v Istri izzvale zelo kompleksne spremembe, ki jih naše zgodovinpisje še zdaleč ni v celoti obdelalo in ocenilo, a ena najtežjih posledic tega družbeno-zgodovinskega preloma je bil eksodus večine italijanskega in dela slovenskega ter hrvaškega prebivalstva. Vsekakor so revolucionarne spremembe stoletnega družbenega ravnovesja morale imeti tudi širše reperkusije na dotedanjo simbiozo narodnosti v Istri, ker je bila ta simbioza grajena na predrevolucionarnih odnosih.

Z vsemi temi spremembami so bile skoraj v celoti pretrgane korenine vsega tistega, kar bi lahko do določene mere še ohranjalo kontinuiteto vsaj na kulturnem področju. S starim prebivalstvom pa so tako odhajali tudi številni dragoceni zakladi stoletne umetniške in kulturne ustvarjalnosti, odšli so stari običaji, navade, tradicija, dialekti, itd.

Koncept razvoja, ki se je oblikoval za to območje, bi moral biti zato vsestranski, vsaj od trenutka, ko so se z jasnejšo politično situacijo po Londonskem memorandumu 1954 razmere začele normalizirati. V obdobju, ko smo tu polagali temelje

slovenskemu šolstvu, zdravstvu, kulturi in seveda gospodarstvu, verjetno nismo imeli povsem jasnih predstav, kako bo ta razvoj vplival na fizično in narodnostno podobo tega območja. Glede na kasnejša dogajanja in razvoj ter številne deviacije bi sodil, da je bilo to območje obravnavano preveč skozi materialni spekter, kot nekakšna kompenzacija za izgubljeni Trst, in premalo kot specifično, dokaj subtilno območje. Gospodarski razvoj je res omogočil hitrejši razmah vseh drugih dejavnosti in celovito preobrazbo mest in podeželja, vendar pa je ravno s svojo dinamičnostjo, širokopoteznostjo in pogosto pretirano samozavestjo podrejal in razvrednotil tiste vrednote, ki so vendarle trajne. Postal je očitno, da je takratni čas potreboval tudi zunanje simbole svoje nove politične moči, polnokrvnosti in zagona, ki so se vizualno najlažje kazali predvsem v novi urbani podobi mest in podeželja. Tako Koper kot druga obalna mesta se torej zaradi svoje nove politično-upravne in ekonomske funkcije niso mogli upreti skušnjavi, ki so ji podlegla tudi mnoga druga mesta, po drugi strani pa še niso našli nove vsebine, ki bi prekinjeno kontinuiteto in s tem nastalo praznino nadomestila in prekvasila s samosvojo, univerzalno duhovno in kulturno govorico. Postopno se je iz heterogenosti, ideološke zavrnosti in vseh mogočih hipotek preteklosti le rojevala vizija sožitja etnično mešanega prebivalstva, ki pa je mnogokrat ostajala zapisana v leporečnih formula-cijah, ne da bi dejansko zaživela.

Samo po sebi se torej ob koncu postavlja vprašanje, ali smo naša obalna mesta in njihovo zaledje z bogato kulturno dediščino in specifikom doslej vendarle obravnavali kot sestavni del svoje mediteranske zgodovine oziroma kot njegov pomemben vizualni znak, ali pa zgolj kot nekakšno eksotiko in folklorno posebnost! Mnogokrat se zdi, da se slovenski kontinentalni miselnosti in mentaliteti še ni uspelo prebiti iz nekdanjih historičnih okvirov Valvasorjeve vojvodine Kranjske in zato nista čutili potrebe ali sposobnosti, da bi se na tem koncu slovenskega nacionalnega prostora povzpeli kaj dlje od koketiranja z nekaterimi zgodovinskimi posebnostmi in prvina-mi, ki se očitujejo tako v mestnih aglomeratih kot na podeželju.

Kot druga naša obrobna območja je torej tudi to ozemlje doživljalo in še doži-vlja določeno krizo, ki so se je zavedali morda bolj zunaj kot znotraj tega območja. Preverjanje dejstev in njihove veljavnosti bi lahko bilo odrešilna veja, na kateri lahko postavimo prava razmerja problemov in vnašamo v njihovo analizo več re-snosti in odgovornosti kot doslej. Skratka, naj bo doseganja zgodovina nekakšen opomin z namero, da odkrijemo bolj avtentično in legitimno identiteto tega pro-stora ter se izogibamo novim napakam. Najbolj pogubno je lokalno zapiranje vase, ki z zmotno logiko pelje v nacionalne napetosti in konflikte. Raziskujmo lastno zgodovino brez strahu in zadržkov z namero, da bi razblinili še zadnje mite in tabuje; eni in drugi niso vredni prave politične razumnosti in učinkujejo predvsem kot omejevanje možnosti za doseganje višjih kulturnih ciljev, skladnih s časi, ki morda vendarle prihajajo.

VERGERIJEVA POVEZANOST S PRIMOŽEM TRUBARJEM IN SLOVENSKO REFORMACIJO TER NJEGOV LIK V OCENAH LITERARNOZGODOVINSKE STROKE²

Peter Pavel Vergerij ml. (1498–1565), koprski protestantski škof in mislec, je še vedno povsem prezrt ob vsakoletnem prazniku reformacije na Slovenskem, kakor tudi ob novo uvedenem dnevu Primoža Trubarja, obenem pa še vedno predmet številnih raziskav in polemik tako v širšem evropskem kot v ožjem slovenskem nacionalnem prostoru. Že leta 1954 mu je tedanje Zgodovinsko društvo za jugoslovansko cono STO v Kopru odkrilo spomenik, leta 1984 mu je istrsko-tržaški pisatelj Fulvio Tomizza poklonil biografski roman z naslovom *Zlo prihaja s severa* (Tomizza, 1984) leta 1998 pa je Zgodovinsko društvo za južno Primorsko v sodelovanju z Znanstveno-raziskovalnim središčem v Kopru pripravilo mednarodni simpozij z naslovom *Peter Pavel Vergerij ml. / Polemični mislec v Evropi 16. stoletja / Ob 500-letnici rojstva*.³

V veliki meri je šele ta simpozij ponudil možnosti za objektivnejšo in stvarnejšo oceno njegove dejavnosti, vloge in povezanosti s slovensko reformacijo, oziroma kot je navedla dr. Francka Premk v Inštituta za slovenski jezik ZRC SAZU: »*Vergerijeva pomembna vloga pri Trubarjevih objavah, Trubarjeva mila sodba njegovih spodrseljavev in dokazi o njegovi požrtvovalnosti, so močni razlogi za Vergerijevo človeško rehabilitacijo*« (Premk, 1999, 85).

Trubarjevo sodelovanje z Vergerijem se je pričelo s skupno težnjo oziroma tiskom sve-topisemskih besedil v živem domačem jeziku. Oba sta hotela posredovati svoje dosežke, to je prevode Biblije, širokim ljudskim množicam, da bi branje svetih besedil brez posrednika oblikovalo tudi laičnega slovenskega človeka. Trubar in Vergerij sta izrecno želela, da pride slovenska Biblija do čim večjega števila ljudi.

Vergerij je imel pri Trubarjevem izobraževanju pomembno vlogo. Kot kažejo dejstva, je s svojo vsestransko izobrazbo Vergerij, človek iz najvišjih družbenih plasti, opozarjal ukaželjne teologe nove smeri na metode pridobivanja dodatnega znanja. Vergerijeva podpora Trubarju se je pričela s spodbudo njegovega prevajalskega etosa, podžiganjem njegove gorečnosti in zanosa, nadaljevala pa se je tudi na nemanifestativni, posredni, psihični ravni. S tem pa prehajamo k psihološki analizi duhovnega bratstva, sodelovanja, prijateljstva, ki je bilo v 16. stoletju zelo živo. Napetosti celo med podobno mislečimi, čeri in paradoksi, notranji boji v človeku samem, so pogosto spodbujali ustvarjalnost tega obdobja k njegovemu dozorevanju.

Genialnost Trubarja in Vergerija je bila predpogoj in osnova njunega medsebojnega ustvarjalnega sodelovanja. Junaško in popolnoma predano premagovanje težav s skupnim ciljem v smeri duhovnosti, kljubovanje tudi v smrtni nevarnosti, potrjuje misel, da pri od-

2 *Ob dnevu slovenskega reformatorja Primoža Trubarja, 8. juniju*. (Neobjavljeni članek za dnevnik Delo iz meseca junija 2021).

3 Referati s simpozija so objavljeni v zborniku Acta Histriae VIII (Acta Histriae, 1999) v izdaji Zgodovinskega društva za južno Primorsko in Znanstveno-raziskovalnega središča Republike Slovenije v Kopru. Ravno tako so prispevki z mednarodnega simpozija, ki je potekal v Čedadu 15.–16. oktobra 1998, objavljeni v zborniku *Pier Paolo Vergerio il Giovane, un polemista attraverso l'Europa del Cinquecento* (Rozzo, 2000).

nosu Trubar-Vergerij kljub vsem tolikokrat citiranim spletkam Koprčana lahko govorimo o pravem duhovnem prijateljstvu. Prav v 16. stoletju pa to ni bila nobena redkost, saj ga je vodilo in podžigalo posebno ozračje v verskem čustvovanju (Premk, 1999, 74).

Med programskimi zamislimi obeh reformatorjev Trubarja in Vergerija, je prišlo prav zaradi Vergerijevega slabega poznavanja in vrednotenja slovenščine (mislil je namreč, da gre samo za različne južnoslovanske dialekte) sicer do velikih nesoglasij, ki pa njune zveze vendarle niso zavrle, saj je trajala tako rekoč do Vergerijeve smrti leta 1565.

Peter Pavel Vergerij je zaradi svojih značajskih potez v življenju prešel zelo različne faze, doživljal pa je tudi težke trenutke. Kot diplomat rimske kurije (nuncij) je bil sprva oster nasprotnik mladega Trubarja, pozneje pa se je prelevil v gromkega novoverskega propagatorja. Tako je leta 1540 iz Francije, kamor je spremljal kardinala Hipolita d'Esteja na diplomatski poti k francoskemu kralju Francu I., pisal svojemu sorodniku Ottonellu Vidi, notarju v Kopru: »*Zlasti mi je bilo in mi hkrati ni všeč, kar ste mi pisali o tistem pridigarju iz Ljubljane. Čeprav to mesto ni na Saškem, se tam vendar javno pridiguje luteranstvo. Zato bi vi dobro storili, ko bi nastopili zoper njega*« (Rupel, 1962, 52). To pismo je prva znana vest, da je bil nekdanji papeški nuncij pri avstrijskem cesarju Ferdinandu I. seznanjen z idejami in delovanjem slovenskega reformatorja Primoža Trubarja. To pismo daje slutiti škofovo odločnost, da s Trubarjem, kot svojim idejnim nasprotnikom, obračuna. Vergerij si je namreč, računajoč na skorajšnjo smrt ostarelega in bolehnega škofa Petra Bonoma, prizadeval pridobiti tržaško škofijo. Vergeriju se ta želja ni izpolnila, ker je Bonomo umrl šele leta 1546, takrat pa je bil Vergerij že osumljen, da se je pridružil reformaciji.

Po Trubarjevih besedah se je torej Vergerij »iz Savla spremenil v Pavla« in bil s tem ena najbolj protislovnih osebnosti slovenske reformacije. Po oceni pretežnega dela slovenskega zgodovinopisja naj bi bil človek nasprotij, mož izredne diplomatske uglednosti, mojster besede in dovršenega nastopa, kot človek pa nadut in bahav. Kot škofu se mu je poznalo, da je bil za duhovnika posvečen brez ustrezne priprave in očitno tudi brez ustrezne teološke izobrazbe. Prav vprašanje Vergerijeve teološke izobrazbe in njegovih teoloških nazorov, kot navaja dr. France M. Dolinar, v slovenskem zgodovinopisju doslej še ni bilo sistematično proučeno. Kakor je znano, ni še nihče sistematično analiziral ohranjenih Vergerijevih del, niti njegovih kasnejših ostrih napadov na katoliško Cerkev in rimskega papeža. Tako si še vedno ne moremo ustvariti celostne podobe o Vergerijevih prenovitvenih težnjah. Kot katoliški škof je Vergerij očitno pripadal krogu kardinala Contarinija in se je skupaj z njim udeležil verskih pogovorov v Regensburgu leta 1540, vendar pa še vedno ni jasno, zakaj ni bilo zaželeno njegovo sodelovanje na tridentinskem koncilu leta 1545. Morda je v gledanju na prenovo Cerkve v tem času že prevladovala struja brezkompromisnega kardinala Gianpietra Caraffe, kasnejšega papeža Pavla IV., ali pa morda Vergerijeva negotovost na teološkem področju, ki je ni zmožel premostiti niti kasneje kot reformator. Glede odločilnih teoloških vprašanj je nihal med Lutrovimi gledanji in nazori švicarskih reformatorjev, med katerimi se je o Vergeriju kot teologu kritično izrazil predvsem Heinrich Bullinger. Ker so kasneje Vergerija s Trubarjem povezovali več kot zgolj poslovni stiki, je postalo vprašanje Vergerijevih teoloških nazorov in s tem njegovega morebitnega vpliva na teološke poglede slovenskih protestantov, izjemno zanimivo (Dolinar, 1999, 7).

Kljub temu, da ostaja vprašanje morebitnega Vergerijevega vpliva na teološke poglede slovenskih protestantov še naprej odprto, je Vergerijevo ime neločljivo povezano s slovensko reformacijo, saj je poleg Trubarjevega častno zapisano v zgodovino nastajanja slovenske tiskane knjige in s tem tudi oblikovanja slovenskega knjižnega jezika. V posvetilu

prvega dela novega testamenta leta 1557 je namreč Trubar med drugim zapisal, da je bil Vergerij »poleg Boga prvi in najimennitnejši povzročitelj, da se je začelo prevajanje Svetega pisma v slovenski jezik« (Rupel, 1962, 75–76).

Več kot očitno je, da se je Vergerij kot koprski škof čutil poklicanega Slovincem, Hrvatom in Italijanom posredovati nauk »čistega evangelija«, kot so se izražali reformatorji. Z bistrim umom je spoznal, da tiči moč in uspeh protestantske reformacije v pospeševanju slovnstva v narodnem jeziku. Zato si je tako prizadeval za slovensko in hrvaško knjigo. Slovincem in Hrvatom je želel čim hitreje posredovati božjo besedo v njihovem materinem jeziku, da bi se lahko vsak človek osebno in neposredno s pomočjo Svetega pisma srečal z Bogom. Vergerij se je v tem času namreč začel ukvarjati z nekim svojim konceptom, ki se v zamišljeni obliki sicer ni uresničil, dal pa je vseeno nadvse pomembne pobude v južnoslovenskem kulturnem in slovnstvenem življenju. V štiridesetih letih 16. stoletja se je ukvarjal z mislijo, da loči furlansko in istrsko Cerkev od Rima; obema je zaradi »različnosti« želel pridružiti še Tirolsko, Kranjsko, Koroško in Štajersko, saj so bile to po njegovem pokrajine, ki so »tako rekoč v tkivu Italije«. Prav tako vemo, da je dolgo časa iskreno želel postati tržaški škof, saj bi s tem v tako razširjeni pokrajini mesto Trst imelo nekakšno posebno in središčno vlogo. Vergerij je svoje načrte širil torej na ozemlja, na katerih so živeli Slovenci. Svoj koncept o geografski in verski integraciji teh predelov pa je navezoval, kar je za 16. stoletje predstavljalo novost, na narodni jezik (Pogačnik, 1999, 93).

Ko se je Vergerij srečal z navedenim teritorijem, v katerem so bili prebivalci večinsko slovenskega ali hrvaškega rodu, se je moral dotakniti tudi fenomena slovanstva. V njegovem spisu *Alg'inquisitori, che sono per l'Italia, del Catalogo di libri eretici, stampato nell'anno presente MDLIX* (Vergerij, 1559) je tudi naslednja navedba:

la lingua schiava è intesa in più parti del Mondo, che ogn' altra, ella occupa credo la quarta parte dell'Europa. Poi ho fatto io tradur l'Evangelio di San Matteo in quella lingua che più serve alla Carnia e Carniola. Poi nella medesima M. Primo Trubero Carno ha tradoto il Nuovo Testamento, il quale è stampato in Tubinga. (Hubad, 1881, 139)

Vergerij se je torej srečal z notranjimi delitvami slovanstva. Očitno je vedel, da se slovanski jezik govori v precejšnjem delu Evrope; iz lastnih potovanj je poznal Češko, Poljsko in Južne Slované ter opazil, da so si slovanski jeziki ob mnogih različnostih tudi zelo podobni. Vergerij je sprva mislil, da so današnji slovanski jeziki v tedanjem času samo narečja slovanščine. Od Trubarja je pričakoval, da bo prevedel Sveto pismo v takšno obliko jezika, ki bi jo lahko uporabljali vsi Južni Slovani. Ko pa mu je Trubar, ki je prihajal iz teh krajev in je bil jezikovni pragmatik, razkril, da Vergerijevega koncepta v praksi ni mogoče izpeljati, je sprejel načelo, ki je izviralo iz tega Trubarjevega spoznanja. Vmesno stopnjo pred dokončnim sprejetjem slovenščine za prevod biblije razkriva naslednje Trubarjevo sporočilo:

Zgoraj omenjeni gospod Vergerij mi je pisal, brž ko me je iztaknil, zapovrstjo nekaj pisem, želeč od mene izvedeti, če bi se upal prevesti biblijo v slovenski in hrvatski jezik; pri tem delu da mi hoče pomagati z dušo in telesom; da ima dobra poroštva od nekaterih gospodov knezov ki so tudi pripravljene pomagati pri tem prepotrebem in blagem podjetju.

Na Vergerijevo prepričevanje je Trubar pristal, s tem pa se je pri obeh pojavilo vprašanje, kako širiti protestantizem pri ostalih južnoslovanskih narodih.

Vergerij pa slovenske kulturne in verske problematike ni poznal le preko Trubarjevih informacij v pogovorih in korespondenci, temveč je, vsaj Ljubljano, poznal tudi iz osebnih obiskov. Pozimi leta 1558 se je prišel pogajat z deželnimi stanovci o prevodu Svetega pisma in o problematiki protestantskega tiska. Omenimo pa naj, da so tej njegovi poti in misiji nasprotovali Vergerijevi predpostavljeni; vojvodi Krištofu ni bilo všeč, da si Vergerij na ta način poskuša zagotoviti nekakšno posebno vlogo v protestantskem gibanju na Slovenskem, zato je skušal skupaj z duhovščino to njegovo dejavnost zmanjšati in preprečiti. To pa opozarja hkrati na še nerazčiščene odnose med italijansko, švicarsko in nemško reformacijo, predvsem pa na vlogo, ki jo je sredi njih imel Vergerij (Pogačnik, 1999, 95).

Mimo vsega povedanega seveda nista mogli slovenska kulturna in literarna zgodovina, saj se je z zanimanjem za reformacijo vse bolj pojavljalo tudi vprašanje, kakšen delež je imel pri njej Peter Pavel Vergerij ml. Že v prvem orisu njegovega življenja in dela, ki ga je leta 1881 orisal F. Hubad v prispevku *Petrus Paulus Vergerius in njegovo sodelovanje pri Trubarjevem prevajanju Sv. pisma, Letopis Matice slovenske* (Hubad, 1881), so se pojavile določene značajske konstante, ki so ostale sprevračajoči se vodilni motiv nadaljnjega pisanja o koprskem škofu. Negativne ocene so imele svojo podlago v tradiciji, ki jih je ohranjala, prišle pa so tudi v znanstveno publicistiko. Opirale so se na podatke iz Vergerijevega življenja in na odlomke v korespondenci.

Mnenje o Vergerijevih negativnih značajskih posebnostih se je od tu naprej prijele in prvobitne slabosti so se širile in napihovale. Kratka preglednica naj pokaže, kaj vse so bili nekateri literarni zgodovinarji sposobni napisati:

K. Glaser: bogoslovec, dasi ne temeljit; nemiren in vroče krvi, vendar preveč gledal na lastno čast;

F. Kidrič: Vergerijevo bahanje, častihlepnost, prilastitev literarnega deleža, nepošteno ravnanje z denarjem, ovaduštvo;

M. Rupel: beneška samozavest, prevzetnost, častihlepnost, nadut in bahav svetovljan, gostobesednost burnega Laha, rad laže (po L. Sociniju), tat avtorskih pravic, nepoštenost z denarjem, ovaduštvo;

J. Rajhman: prevelika težnja po vodilnem uveljavljanju;

J. Humar: nadut in bahav, ne preveč stanoviten gospod, rimska megalomanija in dvorske navade, občutek nenadomestljivosti, uživanje s samim sabo, nečimrnost (po E. Colombi).

Takih zgledov je še kar nekaj, opozoriti pa velja, da so posamezniki v tisku radi citirali kakšno negativno misel o Vergeriju, ki so jo našli v tuji literaturi. Tako, na primer, M. Valjavec obravnava hrvaško knjigo iz leta 1555, v kateri je objavljen pogovor med papistom in luteranom. Na enem mestu je najti tudi takole formulacijo:

[...] *jesu počala biti včena od Martina Luterai: od onoga inoga imenom Vergeria, ki hote veće raditi i brže poiti služiti onim luteranom i njim pomoći nego biti biskup i služiti papi, i da bi ga djaval ponesal toga istoga, zač nam veliku škodu čini.* (Valjavec, 1884, 59)

Slika 48: Bronasto poprsje koprskega protestantskega škofa Petra Pavla Vergerija ml., delo kiparja Oresta Dequela, krasi istoimenski trg v Kopru od leta 1954 (Foto: Darko Darovec).

Slika 49: Ena od grafičnih Vergerijevih podob, ki jo hrani Pokrajinski muzej Koper (Acta Histriae, VIII, 1999, 19).

Prav iz omenjenega hrvaškega citata je mogoče razbrati, zakaj je bil odnos do Vergerija takšen, kot ga je mogoče ugotoviti iz teh navedb. V ozadju je bila animoznost do vsega, kar ni katoliško, celotne navedbe te vrste pa utemeljujejo misel, da se tujec ne sme vtikati v razvoj nacionalne kulture in leposlovja. Zato se Vergerij, kot naglašajo dr. Jože Pogačnik, v slovenski znanosti praviloma pojavlja s posebno emocionalno spremljavo, ki je komponirana izrazito negativno in odbijajoče. V tem kontekstu, ki je postavljen izrazito črno-belo, pa seveda vsi tisti, ki z Vergerijem prihajajo v stik, postajajo idealizirani, medtem ko se njihova individualnost in znanstvena vrednost precenjujejo. Zasluge se podeljujejo po moralističnem ali nacionalnem ključu, zato je vse, kar je Vergerij pozitivnega storil za slovensko reformacijo bolj ali manj črno in ostaja nerazkrito pod plastmi zgodovine ter negativne recepcije, katere nosilci so tisti, ki naj bi bili načeloma izpovedovalci resnice in ustvarjalci objektivnosti.

Slovenska literarna zgodovina je torej, kot naglašajo dr. J. Pogačnik, samo z opisom Vergerijevega značaja izlila na osebnost tega protislovnega koprskega škofa toliko gnojnice, da je popolnoma zameglila resničnost njegovega delovanja (Pogačnik, 1999, 96).

V nadaljevanju svoje razprave J. Pogačnik ob razmišljanjih in zaključkih, ki se pojavljajo že v predvojnem kakor prvem povojnem obdobju v delih F. Kidriča,

J. Vidmarja in drugih slovenskih literarnih zgodovinarjev, izlušči nekaj nespornih dejstev in sicer, da je dal Vergerij vendarle odločilno pobudo za nadaljevanje Trubarjevega prevajalskega dela, saj je bilo od tedaj naprej Trubarjevo slovstveno delo za slovensko reformacijo stabilno in kontinuirano. Glede na študijo S. Bonazza (Bonazza, 1996, 22–33) je razvidno, da so bili Trubarjevi stiki z italijansko reformacijo in s tem z italijansko kulturo globlji, intenzivnejši in pomembnejši, kot izhaja iz objavljene literature. Zlasti v svojem drugem obdobju v Nemčiji, je Trubar prišel v stik z najpomembnejšimi predstavniki italijanskega protestantskega gibanja, kot so bili Peter Pavel Vergerij, Lelio Socini, Bernardino Ochino in Matteo Gribaldi, ki so bili pomembni v evropskem merilu. Ta skupina je pomembna predvsem zato, ker je odločilno vplivala nanj, da je znotraj reformacijskega gibanja iskal nove poti in nove možnosti. V tej skupini je bil Vergerij v prvi vrsti pragmatik, propagator, politik in organizator, ostali trije pa misleci, teoretiki in teologi. Vsi trije so bili nemirni duhovi in so na teološkem področju zastopali antitrinitaristične pozicije, ki so veljale za heretične tako v katoliškem kot tudi v protestantskem taboru. Odlikovali pa so se tudi po visoki intelektualni emancipaciji. Njihove ideje so sestavni del nekega širšega evropskega duhovnega gibanja, ki se je začelo z reformacijo in se sklenilo z razsvetljenstvom. Trubar je prišel v stik s temi misleci po zaslugi Vergerija, ki je bil osrednja osebnost italijanske verske emigracije v Nemčiji.

Glede Bonoma in Vergerija ter njunih odnosov s Trubarjem Bonazza meni, da ne obstajajo motivirani razlogi za diferencirano sodbo o njima. Umestno bi bilo morda opozoriti na neobičajno veliko podobnost življenjske usode teh dveh italijanskih humanistov. Oba sta bila doma na skrajnem severovzhodnem delu italijanskega etničnega ozemlja, ki meji s slovenskim etničnim prostorom. Oba sta izhajala iz plemiške družine, oba sta končala študij prava na italijanskih univerzah, oba sta se šele kasneje odločila za duhovniško življenje, oba sta postala škofa, oba sta bila dolga leta v diplomatski službi, oba sta bila najprej energična nasprotnika protestantizma, nato pa sta se ga oprijela in ga v svojih škofijah širila, oba sta poznala slovenščino in imela v Trubarjevem življenju pomembno vlogo, mu pomagala in v marsičem vplivala nanj. Zato sta oba iz istih razlogov v enaki meri relevantni osebnosti za slovensko duhovno, kulturno in literarno življenje (Bonazza, 1996, 32).

V teh besedah italijanskega slavista sta tako kritična in objektivna ocena raziskovalne tradicije v slovenski literarni zgodovini in tudi perspektiva, kaj bi bilo treba storiti v prihodnosti. Razmerja med reformacijo na Slovenskem in reformacijo v Italiji so torej v precejšnji meri še vedno poglavje, ki ga bo treba še napisati, predvsem pa ob 8. juniju, novo uvedenem dnevu Primoža Trubarja, tudi koprskemu škofu Petru Pavlu Vergeriju priznati in odmeriti tisto mesto, ki mu pripada zaradi zaslug pri Trubarjevem prevajalskem delu.

LISTINE I DOKUMENTI »TREVIZANSKOG KODEKSA«, »LIBER ALBUSA« I »CODICE DIPLOMATICO ISTRIANO« KOJI OSVETLJAVAJU ODNOS IZMEĐU ISTARSKIH GRADOVA I MLETAČKE REPUBLIKE OD IX. DO XII. STOLJEĆA⁴

Za istraživanje istarske srednjovjekovne povijesti zapravo užega koparskog područja, što je predmetom ove rasprave, imamo pri ruci mnogo pisanih izvora ali su oni raspršeni po raznim arhivima s jedne i druge strane državne granice. Dokumentarna građa naših arhiva (u najvećoj mjeri piranskoga) obuhvaća ponajprije razdoblje XIII. i XIV. stoljeća i, dakako, nekoliko novijih razdoblja; no, za iztraživanje starijih razdoblja moramo se u većoj mjeri koristiti objavljenim izvorima odnosno zbirkama dokumenata koji su obuhvaćeni u znamenitim kodeksima *Državnoga arhiva u Mlecima*, navlastito *Trevizanskom kodeksu* i u zbirkama *Liber albus*, *Liber blancus* odnosno *Libri pactorum*. Dokumente i listine spomenutih kodeksa prepisivali su i tumačili mnogi povjesničari, među njima G. R. Carli, P. Kandler, C. de Franceschi, L. Morteani, B. Benussi, R. Udina, E. Mayer, R. Cessi, ali i pojedini hrvatski i slovenski povjesničari, među potonjima navlastito F. Kos u *Gradivu za zgodovino Slovencev v srednjem veku* (Kos, 1902–1928).

Za istraživanje istarsko-mletačkih odnosa od IX. do XIV. stoljeća nezaobilazan je i Kandlerov *Codice Diplomatico Istriano* koji donosi gotovo sve notarske listine i ugovore od kasne antike do konca srednjeg vijeka. U svojem prilogu ostat ću samo na najvažnijim i najznačajnijim listinama što ih u sklopu istarsko-mletačkih odnosa podastire Kandlerov diplomatički kodeks.

Ponešto izvan toga sklopa jedino je notarski zapis *Rižanskog placita* iz 804. godine. Poznato je da izvornu listinu Rižanske skupštine nema pohranjenu ni jedna arhivska ustanova, već je dostupno samo nekoliko kasnijih prijepisa koji pak nemaju više izvorne oznake odnosno signature i nadnevke. Kopija izvornika je navodno sačuvana jedino u *Trevizanskom kodeksu* koji je nekoć pripadao dragocjenoj zbirci mletačkog plemića Bernarda Trevisana. Kodeks koji je danas pohranjen u *Državnom arhivu* u Mlecima sadrži 459 numeriranih listina, od kojih je 280 diplomatičko-političko-upravnih, a razvrstane su kronologijski od 630. do 1395. godine (Luciani, 1876, 1857). Od kopije izvornika načinjeno je više prijepisa: jedan je od njih, kako navodi P. Kandler, pohranjen u Državnom arhivu u Beču, a drugi u biblioteci *Marciana* u Mlecima. Jedan je prijepis čuvao i povjesničar Verci koji je napisao povijest Trevizanske marke (Kandler, 1876b, 86).

Codice Diplomatico Istriano donosi prijepis iz mletačke *Marciane* i kodeksa *Državnog arhiva* iz Beča; Kandler ga je naslovio »*Placito sulle querimonie dell'Istria tenuto dai Messi di Carlomagno*« i dodao mu iscrpan komentar naslovljen »*Placito tenuto in Istria nell'anno 804 dai Messi di Carlo Magno Imperatore*«. Stariji prijepis listine koji je čuvao Verci, Kandler je objavio i komentirao već 1845. godine u *Osservatore Triestino* (br. 75/76), a kasniji prijepis Trevisani-Marciana u radu *Notizie storiche di Pola* (Kandler, 1876b), Kandler je dakle, jedan od rijetkih, ako ne i jedini povjesničar, koji je objavio oba prijepisa iz *Trevizanskog kodeksa*, koji se na pojedinim

4 *Dometi* 1-2, Rijeka, 1993, str. 53–55; prevod: Ljubomir Stefanov.

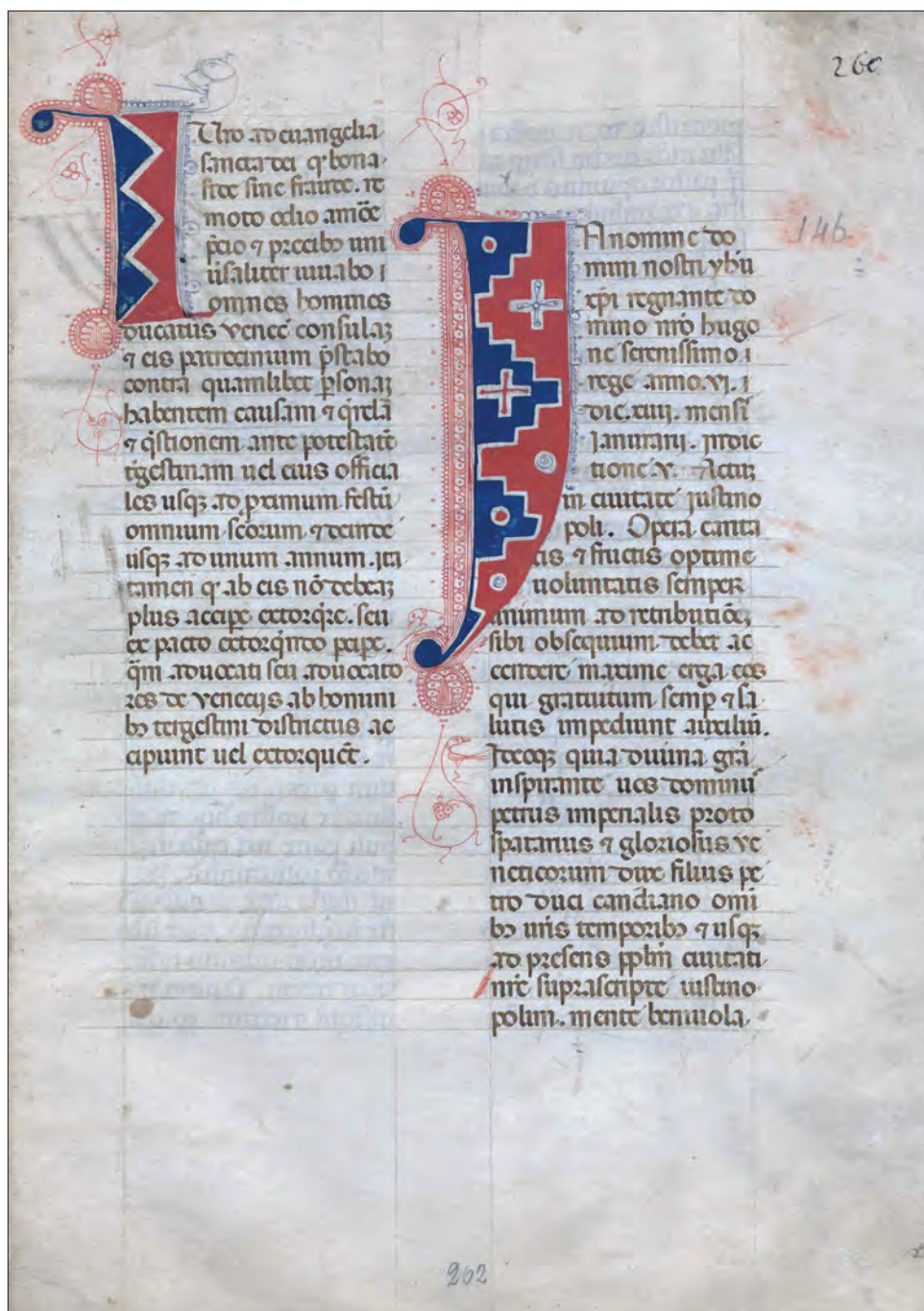
mjestima podosta razlikuju. Prvi je prijepis, naime, trideset godina stariji od drugoga, koji je ponešto dopunjen i redigiran te se stoga podosta razlikuje od izvorne listine (Kirac, 1946, 47).

Nećemo se baviti pojedinostima, ali nam valja naglasiti da je noviji prijepis u mnogih slovenskih povjesničara, a navlastito hrvatskih, izazvao polemike o pojedinim Kandlerovim stajalištima i tezama. No, općenito možemo reći da se radi o jednome od rijetkih srednjovjekovnih dokumenata koji je izazvao iznimnu pozornost i zanimanje, osobito pravnih povjesničara.

Među dokumentima koji osvetljaju mletačko-istarske odnose, odnosno političke, gospodarske, društvene i upravne prilike u Kopru u prvoj polovini X. stoljeća, jamačno je najznačajniji trgovinski ugovor između Kopra i Mletaka iz 932. godine. Dokument su osim Kandra prepisali i interpretirali i mnogi drugi povjesničari, među njima B. Benussi, G. de Vergottini, R. Cessi, W. Lenel, H. Kretschmayr, S. Romanin, itd. *Državi arhiv* u Mlecima čuva prijepise u dvije različite verzije i fondovima: u *Trevizanskom kodeksu* (c. 65) i *Liber albusu* (c. 260/261). U zbirkama izvora i povijesnoj literaturi obično se pojavljuje prijepis iz *Liber albusa* koje je upotrebljavao i P. Kandler. Objavio ga je pod naslovom *Il Comune di Capodistria promette al Doge Pietro Candiano l'annua onoranza di cento anfore di buon vino* (Kandler, 1986, 155). Tu listinu nije posebno komentirao.

Valja usputno spomenuti da je *Liber albus* jedan od najbogatijih arhivskih fondova Mletačkog arhiva, budući da sadrži čak 128 dokumenata, a zajedno s *Liber blancus* sačinjava *Libri pactorum* ili *Patti*, osobito značajnu zbirku registara koji obuhvaćaju transkripcije najstarijih i najznačajnijih ugovora Mletačke republike u srednjem vijeku. One, naime, zahvaćaju razdoblje od IX. Do XV. stoljeća. Uz tih devet registara, sastavljenih od vrlo lijepih pergamentnih listina, jest i kazalo što ga je 1538. godine brižljivo sastavio tajnik Petrus Brixianus pod nadzorom velikog kancelara Andrea Franceschia. Zbirku je tih devet registara zasnovao slavni dužd Andrea Dandolo (1342–1354) (Baschet, 1870, 236–240). Za razliku od ugovora iz godine 932. Kandler je ugovor *Actum Rivoalto* iz 933. objavio u oba prijepisa, i to prijepis iz *Trevizanskog kodeksa* pod naslovom *Wintero Marchese d'Istria fa pace con Candiano II Doge di Venezia* a drugoga iz *Liber albusa* pod naslovom *Marchese Wintero d'Istria coi vescovi e col popolo d'Istria fa pace con Doge Candiano di Venezia e promette sicurezza ai Veneziani, in terra come in mare* (Kandler, 1986, 157), uz kraći komentar.

Kandler nije zanemario ni drugi značajni dokument iz godine 976, i to privilegij patrijarhu Vitaleu Candianu iz Gradeža (*Privilegium Octanis secundi*), koji je uključen u *Trevizanski kodeks* i u fondove Državnog arhiva u Beču. Kandler je upotrijebio tu verziju i listinu objavio pod naslovom *Imperator Ottone conferma l'acquisto fatto da Rodaldo Patriarca d'Aquileia del luogo d'Isola, già dal padre suo Ottone I donato a Vitale Candiano, veneto, a vi aggiunge donazione di censo* (Kandler, 1986, 176). U svojem komentaru upozorio da je uvodni dio listine bio toliko oštećen da ga se nije moglo restaurirati (Semi, 1975, 145). Iz zbirke *Liber albus* Kandler je prepisao i ugovor između Kopra i Mletaka iz godine 977. i naslovio ga *Rinnovazione di patti fra Pietro Orseolo Doge dei Veneziani ed il Comune di Capodistria, per la esenzione da dazi, par l'annua regalia di cento anfore di vino, e pace* (Kandler, 1986, 177; Hortis, 1905, 106).

Slika 50: Pogodba med Koprom in Benetkami iz leta 932 (Državni arhiv Benetke, prepis iz Liber albus, 262r–263v).

Isti su ugovor prepisali i komentirali brojni drugi povjesničari. Već je T. Diplovatazio (1468-1546) prepisao sve dokumente iz kodeksa *Liber Egnatii* koji su se odnosili na Istru. Kodeks je nazvan po humanistu Egnaziu odnosno Giambattisti Cipelliu. Neko je vrijeme bio *Liber Egnatii* čak jednim od sastavnih dijelova *Trevizanskog kodeksa*, iz kojega je Diplovatazio prepisao i ugovor iz 977. godine. Među najrazličitijim dokumentima koje je Kandler uvrstio u svoj *Codice Diplomatico Istriano* a odnose se na razdoblje od 977 do 1186. godine, kad se oblikovala samostalna koparska komuna, nedostaje nam samo ugovor o soli iz 1182. godine. Čuva je *Državni arhiv* u Mlecima u zbirci *Ducali e Atti diplomatici* (b. 6b 4(B)). U ovome kratkom pregledu valja upozoriti i na ugovor iz 1145. godine između Kopra i Mletačke republike, koji je Kandler uz kratki komentar objavio u svojem *Codice Diplomatico Istriano* pod naslovom *Patti fra Veneziani e Giustinopolitani per le cose di mare* (Kandler, 1986, 270). Neobično je pritom da se Kandler zadovoljio prijepisom S. Romanina u radu *Storia documentata di Venezia* (Romanin, 1853–1861) i nije koristio prijepis iz zbirke *Pacta* (t. II, c. 152), odnosno prijepis iz *Liber albusa* (f. 230). Dokument su objavili i G. L. Fr. Tafel i G. M. Thomas u djelu *Urkunden zur alterer Handels und Staatsgeschichte der republik Venedig* u *Fontes Rerum Austriacarum* (Diplomatica, XIII) (Tafel & Thomas, 1856, 36).

POGODBA MED KOPROM IN BENETKAMI IZ LETA 932⁵

Interpretacija listine

V starejši zgodovini Kopra je trgovska pogodba z Benetkami iz leta 932 nedvomno eden najpomembnejših dokumentov, saj osvetljuje njegovo politično, gospodarsko, družbeno in upravno zgodovino v 10. stoletju. Obenem pomeni tudi uvod v vrsto kasnejših pogodb, ki so bile med obema mestoma sklenjene v letih 933, 977 in 1145 oziroma so se zaključile leta 1182 z znano solno pogodbo.

Listino iz leta 932 je prepisala in interpretirala vrsta zgodovinarjev, med njimi G. R. Carli, P. Kandler, B. Benussi, G. de Vergottini, R. Cessi, W. Lenel, H. Kretschmayr, S. Romanin, F. Semi in mnogi drugi. Med slovenskimi zgodovinarji je listino objavil in delno komentiral F. Kos v delu *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* (Kos, 1906). V Državnem arhivu v Benetkah se hrani prepis listine v dveh različnih verzijah in fondih: v Trevisanskem kodeksu, c. 65, in v *Liber albus*, c. 260/61.

V objavah virov in v zgodovinski literaturi se večinoma pojavlja prepis iz *Liber albus*. Besedilo je razporejeno na štirih pergamenah in je zapisano v stolpcih. Pisava je kaligrafska knjižna gotica, kakršna se je v latinsko-italijanskem jezikovnem krogu uporabljala od konca 13. do 15. stoletja. Več inicialk, ki jih vsebuje rokopis, omogoča sklepanje, da gre verjetno za zapis iz 14. stoletja.

Zgodovinski okvir

14. januarja 932 je bila med Koprom in Benetkami sklenjena prva trgovska in prijateljska pogodba, ki je kazala na obojestransko željo po pravnem reguliranju trgovinskih in prijateljskih odnosov, obenem pa so se v njej izražali različne tendence in interesi, ki imajo svoje ozadje in predzgodovino že v dogodkih prve polovice 9. stoletja.

Februarja 840 je cesar Lotar z beneškim dožem Petrom Tradonicom sklenil prvo pogodbo (*Pactum Lotharii*), ki je v bistvu povzemala določbe mirovnega pakta med frankovskim in bizantinskim cesarstvom (*Pac Nicephori*) iz leta 811, po katerem je bila Benetkam proti plačilu letnega davka zagotovljena svobodna trgovina po celotnem frankovskem cesarstvu, vključno z Istro.

Uvodni del v »*Pactum Lotharii*« je določal obseg beneškega ozemlja, ki se je raztezalo od Cavarzera na jugozahodu do Gradeža na severovzhodu, zajemalo pa je v glavnem območje beneških lagun z utrjenimi postojankami in naselji: Olivolo, Murano, Malamocco, Albiola, Chioggia, Brondolo, Fossone, Torcello, Burano in Caorle. Med klavzulami je posebno zanimiva tista, ki je določala skupno obrambo pred Slovani in prepoved prodaje krščanskih sužnjev na poganska ozemlja, ki je že takrat metala dokaj čudno senco na beneško trgovinsko dejavnost (Zorzi, 1979, 39).

Sklepanju pogodbe so prisostvovali tudi predstavniki nekaterih italskih pokrajin, med drugim iz Furlanije in Istre. Lotar je Benetkam obljubil, da poleg običajnih davkov ne

⁵ *Kultura narodnostno mešanega ozemlja slovenske Istre*. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1993, 105–116.

bo zahteval novih in da lahko svobodno trgujejo po kopnem in po rekah po celotnem frankovskem ozemlju. V zameno pa so smeli tudi cesarski podložniki – torej tudi Istrani – svobodno trgovati v Benetkah (Benussi, 1897, 596). Gusarski napadi se niso omejevali le na beneške trgovske ladje, temveč so se razširili tudi na ozemlje Furlanske krajine. Tako je prišlo leta 840, kot smo že omenili, do pogodbe med beneškim dožem in italjskim kraljem Lotarjem »*zoper sovražne slovanske rodove*« (Grafenauer, 1965, 132). Obenem so se Benetke povezale v obrambno celoto z Istrani in Furlani, vendar tudi to ni mnogo pomagalo. Leta 846 so dalmatinski Hrvatje napadli beneško laguno, vendar jim je uspelo požgati in porušiti le Caorle, z napadi na Furlanijo pa so nadaljevali vse do leta 865, ko je bil za nekaj časa z Benečani sklenjen mir. Nevarnost na Jadranu pa se je prav tedaj še povečala s posegom arabskih Saracenov, ki so leta 840 pred Tarentom v južni Italiji premagali bizantinsko floto. Že leta 841 so arabski gusarji prvič pridrli do Kvarnerskega zaliva in požgali Osor, leto kasneje pa so pri Susaku premagali beneško mornarico.

Zaradi velike nevarnosti je Lotar z Benetkami sklenil sporazum o skupni obrambi. Grof Eberhard, ki ga je imenoval za mejnega grofa v Furlaniji in Istri, je uspešno branil te posesti, ki so tako nekaj desetletij uživale mir. Toda po njegovi smrti so Hrvatje pod banom Domagojem začeli ponovno ogrožati beneške in istrske posesti, na Jadranu pa so se znova pojavili Saraceni, ki so leta 875 poskušali zavzeti celo Gradež. Hrvatje so se nato leta 872 pojavili pred Piranom, leta 876 pa so oropali Umag, Novigrad, Sipar in Rovinj. Šele po porazu, ki so ga v bojih z beneško mornarico doživeli Saraceni v istrskih vodah, in po smrti bana Domagoja leta 876, so Benetke na celotnem območju severnega Jadrana za nekaj časa zagotovile mir (Benussi, 1897, 599).

Vrsta vojn in ogroženost sta tako pospešila in okrepila vezi med Benetkami in istrskimi mesti. Toda poleg skupne obrambe so jih povezovali, kot že omenjeno, tudi trgovski interesi. Istra je bila zelo plodna in bogata, v izobilju je imela vinske trte, oljčnih nasadov, gozdov, kamna in soli. Z vsemi temi proizvodi je zalagala beneško tržišče, sama pa je poleg zaščite potrebovala beneško trgovsko blago. Benetkam so bila v Istri poleg naravnih bogastev potrebna predvsem ugodna pristanišča, ki niso smela pasti v roke gusarjem, saj bi bila s tem beneška pomorska trgovina dokaj oškodovana (Guastalla, 1955, 38–43). Po drugi strani pa je bila Istra kljub pogodbam med italjskimi kralji in Benetkami izpostavljena tudi beneškim roparjem. Vse do leta 960 so beneški brodarji, in to celo z državnimi ladjami, nabirali v Istri sužnje in jih vozili preko morja (Grafenauer, 1965, 133).

Za Istro so bili to vsekakor težki časi, zato ni čudno, da so se ob koncu 9. stoletja ravno pokrajine ob severnem Jadranu želele povezati z vzhodnofrankovsko državo, kjer je bilo več miru in reda kot na italijanskih tleh. Vladarja Karlmana so v njegovih prizadevanjih, da osvoji Italijo, leta 876 velikaši v Furlaniji takoj podprli. Januarja 880 je dož Orseolo na skupščini v Raveni dosegel obnovev »*Pactum Lotharii*«, sporazum pa je bil nato obnovljen še v času Karla Debelega v Mantovi maja 883 (Grafenauer, 1965, 133). Toda tokrat sporazum ni bil sklenjen le med Benečani in njihovimi sosedi, temveč tudi med cesarjem in dožem, ki si je že pred tem zagotovil tudi naklonjenost Bizanca, s tem pa je v bistvu postal neodvisen od obeh velesil. Toda v samih Benetkah je čedalje pogosteje prihajala do izraza težnja posameznih mogočnih družin, da bi obdržale doževo oblast v svojem krogu in beneško laguno spremenile v dedno kneževino. Take težnje je kazala predvsem družina Candian, ki je bila predstavnica beneške ekspanzionistične politike in je hotela utrditi svoj položaj na beneški *Terrafermi*, kjer je imela velike fevdalne posesti, pa tudi v Istri, s katero so hotele Benetke regulirati medsebojne odnose, potem ko so jih regulirale s frankovskimi

vladarji in njihovimi nasledniki. Istrska mesta so se zaradi tega glede pomorske trgovine znašla pod beneško zaščito, tvorila pa so del Italskega kraljestva. Vmešavanje Benetk v istrske zadeve ni ustrezalo istrskim mejnim grofom, ki so se čutili oškodovane pri trgovini in pri davkih, obenem pa se je zaradi postopnega naraščanja avtonomističnih teženj v istrskih obalnih mestih krhala tudi njihova premoč. Po drugi strani se niti italjski kralji niti frankovski cesarji še niso odrekli želji po gospodstvu nad beneško laguno in letnimi davki, ki so jih dobivali od Benetk za trgovske koncesije. Vse to je Benetke sililo k pravnemu reguliranju tistih trgovskih in prijateljskih odnosov, ki so z istrskimi mesti že »*de facto*«
obstajali. Obenem so si želele v njih zagotoviti svoje tržišče tudi v primeru vojne s cesarstvom. Za zdaj so se omejile le na zahtevo po zagotovitvi svobodne trgovine, prodajo svojih proizvodov in varnost pri trgovanju ter na stalen tribut v naturi ali denarju (Filiassi, 1798, 450).

S svoje strani so se tudi istrska mesta v večjem številu obvezala, da bodo sklenila in obnovila stare pogodbe, saj je večji del mestnega prebivalstva, zlasti tisti, ki je bil vpliven in bogat, videl v Benetkah najboljšo garancijo tudi za uspešno obrambo pred Madžari. Čeprav so Benečani leta 899 pri Albioli zavrnili madžarski napad, pa so njihovi vpadi v Italijo po letu 900 močno prizadeli tudi obrambno organizacijo ob severnem Jadranu in naredili veliko škode zlasti v Furlaniji. To je bil eden poglavitnih vzrokov, zaradi katerega so se morala istrska mesta tesneje opreti na Benetke, ki pa so ta položaj temeljito izrabile. Prvi primer takega »sodelovanja«
je pokazal Koper, ki je bil naklonjen dožu Petru Candianu II. Koprski meščani, kot pravi listina iz leta 932, so se namreč obvezali, da mu bodo vsako leto ob trgatvi darovali 100 posod najboljšega vina ter Benečane na svojem ozemlju varovali pred nadlogami in nasiljem, v zameno pa bodo Koprčani lahko varno potovali in trgovali po beneškem ozemlju (Semi, 1975, 51).

Kljub svoji premoči dož v odnosu do Kopra ni mogel nastopati s pozicij močnejšega; zadovoljil se je s tem, da je bil ob podpisu pogodbe v koprskih vodah prisoten z mogočno floto. Obstaja tudi domneva, da se je izkrcal in sprejel številno koprsko odposlanstvo na eni od beneških posesti v bližini otoka (o teh posestih govori pogodba iz leta 933), ni pa dokazov, da bi ob podpisu pogodbe osebno prišel v samo mesto. S pogodbo »*Actum in civitate Iustinopolis*«
je hotel Peter Candian II. v Istri le položiti temelje beneški prevladi, obenem pa istrskemu mejnemu grofu Winteriju pokazati, da simbolični tribut, na katerega so koprski meščani pristali, mestu ni bil vsiljen (Semi, 1975, 54).

S pogodbo iz leta 932 Koper dejansko ni postal dožev »davčni zavezanec«
niti vazal, saj so istrska mesta šele mnogo kasneje postala »*fideles*«
Beneške republike. Za koprške meščane je bil podpis pogodbe le spretna diplomatska poteza in obenem pouk mejnemu grofu Winteriju, da v borbi za mestno avtonomijo ne bodo osamljeni.

Pogodba, ki jo je Koper leta 932 legalno v okviru svojih mestnih pravic sklenil z beneškim dožem, dejansko ni ustrezala mejnemu grofu. V njej je videl grožnjo cesarski oziroma svoji oblasti, zato je o njej obvestil italjskega kralja Hugona iz Provance in njegovega sina Lotarja II. Ker je tudi kralj Hugon v preveč prijateljskih odnosih med istrskimi mesti in Benetkami začutil nevarnost za italjsko gospodstvo v Istri ter se celo zbal ponovne bizantinske zasedbe, je dal mejnemu grofu Winteriju pooblastila, da prične s povračilnimi ukrepi proti Kopru, predvsem pa proti Benetkam. Grof je najprej zasegel lastnino, ki so jo imeli na območju Pulja in drugje po Istri gradeški patriarh, dož in beneški škofje, zaplenil denarne prispevke, ki so jih istrska mesta dajala Benetkam, naložil nove davke istrskim mestom, ki so bila povezana z Benetkami, zaplenil in prisvojil si je tudi mnogo beneških ladij ter dal usmrtiti celo nekaj Benečanov na istrskih tleh (Benussi, 1897, 614).

Poročila o teh dogodkih so imela močan odmev v Benetkah, kjer je energični dož Peter Candian II. ukazal povračilne ukrepe. Prekinjeni so bili vsi trgovski odnosi z Istro, ki si brez trgovine z Benetkami ni mogla zamisliti gospodarskega razvoja. Izbruhnilo je veliko nezadovoljstvo, ki je zamajalo oblast mejnega grofa. Winterij se je zbal nemirov in uporov, zato je popustil in zaprosil gradeškega patriarha Marina za mirovno posredovanje. Dož je popustil in dovolil obnovitev trgovskih odnosov. Dne 12. marca 933 se je Winterij v spremstvu dveh škofov in šestnajstih predstavnikov istrskih mest napotil v Benetke, kjer je bil sklenjen »Rialtski mir«, po katerem je bil mejni grof dolžan Benetkam, gradeškemu patriarhu in beneškim škofom povrniti nekdanje privilegije, posesti in kolone. Obvezati se je moral, da bodo istrska mesta Benetkam poravnala vse dolgove, Koper pa je s podpisom svojega locoposita Audeberta in meščanov znova potrdil pogodbo iz leta 932. Dejansko so si Benečani s to pogodbo zagotovili pomorsko trgovino in varnost svojih posesti ter svojega imetja v Istri. Listino iz leta 933 imamo po pravici za temeljni kamen kasnejše beneške dominacije v Istri (Benussi, 1897, 614).

Prevod listine

[*prepis in prevod dr. D. Mihelič, Zgodovinski inštitut M. Kosa, ZRC SAZU, Ljubljana*]

V imenu našega gospoda Jezusa Kristusa. V šestem letu vladanja našega gospoda, presvetlega kralja Hugona, 14. dne meseca januarja 10. indikacije. Sklenjeno v mestu Koper.⁶

Dejanja ljubezni in sadu dobre volje morajo vselej spodbujati duha k povračilu v popustljivosti zlasti glede na tiste, ki celo blaginji vselej odklanjajo prostovoljno pomoč. In zato ker ste vi, gospod Peter, sin doža Petra Candiana,⁷ cesarski »protospatarius« in

6 Za Koper v listini iz leta 932 srečamo ime »Justinopolis«, npr. »Actum in ciuitate Iustinopoli«, v listini iz leta 933 pa se poleg navedbe »Audebertus locopositus de ciuitate Iustinopolim«, pojavlja še toponim »De ciuitate Capras«. Očitno je šlo za navedbo dveh različnih imen oziroma toponimov, ki sta se razmeroma dolgo drug ob drugem pojavljala v dokumentih, morda pa je vendarle treba prislunhiti tudi tistim raziskovalcem koprške zgodovine, ki domnevajo, da je šlo za dve različni lokaciji: ena naj bi bila antični Capris (Capras), vrh skalnatega otoka, druga pa mlajši Justinopolis v vznožju na zahodni strani otoka. Kljub trditvam, da bi naj bil Justinopolis bizantinskega izvora, se to ime prvič pojavlja šele leta 908 v listini kralja Berengarja. V pismu papeža Gregorja I. iz leta 599 zasledimo ime »Insula Capritana«, ki so jo nekateri avtorji imeli za Izolo in ne za Koper (Margetič, 1983, 154), nekateri pa za Caorle. Bizantinski castrum »Insula Capritana« je verjetno na otoku zrasel kot center za pobiranje davkov, taks in dajatev, ki jih je centralna oblast nalagala istrskemu ozemlju (Margetič, 1983, 124). F. Semi, ki je vprašanju obeh toponimov posvetil precej pozornosti, meni, da je zgodovina Kopra v bizantinskem obdobju precej slabo dokumentirana. Tako npr. Prokopij iz Cezareje govori o mestu »Justiniana«, v njegovi bližini naj bi cesar Justinijan zgradil drugo mesto, ki naj bi se po njegovem stricu imenovalo »Justinopolis« (Semi, 1975, 37). Kronisti in zgodovinarji torej govorijo o Justinopolisu. Apostolo Zeno je ustanovitev mesta postavil v leto 521 in se pri tem naslonil na A. Dandola, ki omenja »oppidum Justinopoli«, F. Ughelli pa je v svojem delu »Italia sacra« pomaknil datum na drugo polovico 6. stoletja, ko naj bi cesar Justin II. Istranom dovolil, da na otoku, imenovanem Capris, zgradijo mesto z imenom Justinopolis (Semi, 1975, 37). Gian Rinaldo Carli je še v 18. stoletju domneval, da je bil Justinopolis toponim le za notranji del mesta, preostali del otoka pa naj bi se imenoval Capris oziroma Capras (Carli, 1789, 306–307). Navedba dveh locopositov v listini iz leta 933 (Audebertus locopositus de ciuitate Iustinopoli in de ciuitate Capras), daje torej misliti, da sta še v 10. stoletju na otoku obstajali dve mestni naselji ali pa vsaj dve mestni upravi, ki sta se šele kasneje združili v eno samo. Toponima Justinopolis in Capras sta se zato še precej časa pojavljala v dokumentih, tako npr. v privilegiju Otona II. iz leta 977: »[...] tam infra Civitatem, Iustinopolim, quam extra, quae vocatur Capras [...]« (Semi, 1975, 42).

7 Dož Peter Candian I. je zavladal 18. septembra 887. Vladal je le nekaj mesecev, saj je padel v pomorski bitki proti Neretljanom v bližini Makarske. Pokopali so ga v atrijugradeške bazilike. Peter Candian II. je bil izbran za doža leta 932, po smrti doža Orsa iz rodbine Parteciaco, vladal pa je do svoje smrti leta 939 (Žitko, 1993, 112, op. 19).

slavni beneški dož, po navdihu božje milosti v vsem vašem času in vse do zdaj dobrotljivo varovali ljudstvo zgoraj omenjenega našega mesta Kopra in ste vselej kot najboljši pastir skrbeli za naš blagor ter smo vedno varno in mirno hodili po vaši deželi in tam nismo pretrpeli nikakršnih težav in nasilja, bi morali že prej razmišljati o vaših nam naklonjenih časteh, vendar je to po naši malomarnosti izostalo.⁸ Sedaj smo se torej namenili – čeprav pozno – vsi iz omenjenega mesta po naši najboljši volji, brez posredovanja in prisile ali grobosti, in ne da bi nas kdaj kdo silil ali nam prigovarjal, marveč veselega srca in duha, da kolikor moremo, poplačamo za vašo milost zlasti s sadovi naše zemlje in nekako odtehamo naklonjeno čast. Zato prihajamo mi, namreč »locopositus« Audebert,⁹ »scauinus« Janez,¹⁰ Farangarij, »aduacarus« vsega ljudstva,¹¹ Konkordov sin »scauinus« Andrej, »scauinus« Peter Johanana, »scauinus« Dominik Anastazije, Almerik, Maderik, Peter de Barantonio, Dominik Veneticus, Gizelpergov sin Janez, Dominik, sin Sreča de Barantonio, Janez de Iustane, Folkard, Janez de Magnane, njegov brat Lev, Peter iz Vodnjana, Janez Camponago, njegov brat Vital, Sabatin, sin Vitaleja Carsanina,¹² s soglasjem vsega

8 Navedba daje misliti, da je bila morda pogodba iz leta 932 le obnovitev kakšne starejše pogodbe, o kateri pa ni za zdaj nič znanega. Vsekakor ostaja dejstvo, da je pogodbo »Actum in ciuitate Iustinopoli« podpisal koprski notar Jurij, sklenjena pa je bila v prisotnosti doža Petra Candiana II., vendar so tu mišljeni prejšnji odnosi z Benetkami, ki so istrska mesta branile, toda v lastnem interesu. Ob tem je treba upoštevati tudi tisto vrsto odnosov, ki so jih predvideli »Beneški sporazumi« s frankovsko državo.

9 V listinah iz leta 932 in 933 se v veliki meri kaže razvoj upravne in družbene ureditve Kopra ter drugih istrskih mest. Če se najprej ustavimo pri locopositih, ki jih listini večkrat omenjata, ugotovimo, da so v zgodovinski literature definirani kot predstavniki lokalne aristokracije pod nadzorstvom deželnih oblasti (de Vergottini, 1934, 65). Locopositus torej v 10. in 11. stoletju nastopa kot prvi predstavnik mesta v njegovih mednarodnih odnosih in večkrat tudi kot prvi v kolegiju scabinov. Praviloma so locopositi predstavljali deželnega grofa v tistih mestih, ki so mu bila neposredno podrejena (Trst, Koper, Poreč itd.). Njihova prisotnost je bila v Kopru potrjena do leta 1139. Nekajkrat so omenjeni tudi med scabini, včasih pa ob njih kot posebni uradniki. V listini iz leta 932 so omenjeni locopositus in 4 scabini iz Kopra, leto kasneje pa je v istem mestu locopositus zavzemal mesto scabina (de Vergottini, 1939, 47–70).

10 Sodniki (*scauinus*, *scabini*) ustrezajo nekdanjim »iudices«, ki se znova pojavljajo kasneje v času komunske uprave (v Kopru so *iudices* omenjeni že leta 1072). Scabini so v bistvu odraz novega fevdalnega sistema, ki je v Istri zavladal s prihodom Frankov in se iz podeželja razširil tudi v mesta. Mejni grofje seveda niso neposredno izvrševali sodne oblasti, to so opravljali scabini, ki so pogosto prisostvovali tudi zasedanjem deželnih sodišč (npr. leta 991). Iz tega lahko sklepamo, da je bila Istra v tistem času posebna upravna enota, ki je bila neodvisna od drugih provinc Italskega kraljestva (Benussi, 1897, 587). Iz dokumentov je razvidna popolna izenačenost sodnikov v Poreču, Pulju, Trstu in Miljah. V Kopru je število štirih sodnikov značilno za celotno 10. stoletje, kasneje pa nastopata le po dva sodnika.

11 V hierarhiji mestnih uradnikov je »aduocatus tocius popoli« za locopositi in scabini, vendar bi njegove pristojnosti težko natančneje opredelili. B. Benussi meni, da bi lahko podobno kot nekdanji »aduocatus ecclesiae« nastopal v mestih kot zaščitnik popularov proti fevdalni gosposki. Vsekakor ga »Aduocatus« zelo spominja na funkcijo »defensor ciuitatis« iz bizantinskega obdobja (Benussi, 1897, 590).

12 Ko je nemški cesar Oton I. leta 952 znova uveljavil nemško oblast nad pokrajinami severne in srednje Italije, je poveril upravo Furlanske in Veronske pokrajine ter Istre bavarskemu vojvodi. Ta povezava se kaže tudi v tem, da je v istrskih mestih naraslo število prebivalstva nemškega porekla. Tako npr. listini iz leta 932 in 933 omenjata nekatere mestne veljake in zaprisežence v Kopru, Trstu, Poreču in drugih mestih (Almerik, Gizelperg, Folkard, Teuden, Limperg itd.). Nemški fevdalci so najprej bivali na podeželju sredi svojih fevdalnih posesti, postopno pa so se naseljevali v mestih, kjer so hitro dosegli najvišje časti (Benussi, 1897, 582). Toda materialne dobrine, ki so se stekale v njihove roke, niso pospeševale dviga splošne culture, ki je z uvedbo fevdalnega Sistema precej upadla. Pismenost je bila zelo redka tudi pri višjih slojih. Tako so se v listini iz leta 933 znali podpisati le puljski in novigrajski škof ter locopositus iz Kopra, drugi pa so se podpisali le »cum signum manus« (Benussi, 1897, 615).

ljudstva po naši prosti volji¹³ zavoljo tega poslanstva pred vas in vam obljubljam, da vam bomo vsi zgoraj zapisani skupaj z ljudstvom vsako leto, dokler boste živi, zaradi naklonjene časti dali ob času trgatve sto anfor dobrega vina bodisi z naše bodisi s strani ljudstva ali na kakršenkoli način bomo pač mogli, tako da glede tega ne bomo malomarni.¹⁴ In zavezujemo se, da bomo to poslali v desetih dneh, kot je pošteno in prav, ker ste nam vselej naklanjali mnogo dobrotljivosti in dobrote, če pa bi zanemarili izpolnjevanje tega in vam v dneh vašega življenja v posameznih letih v času trgatve ne bi dali tega vina, se vam zavezujemo dati dvojno količino. In ko se to zavezujemo, tudi obljubljam, da moramo vedno varovati in braniti vaše ljudstvo pred vsemi nasprotovanji, tako da ne bi od nikogar trpelo nobenih žalitev ali nasilja.¹⁵ In če mora kdo od nas ali našega ljudstva opraviti kako dolžnost ali mu bodo vaši v prihodnje zaupali svojo zadevo, moramo to brez odlašanja dovoliti, če pa tega kdo od nas ne bi spoštoval, se zavezujemo poravnati s petimi zlatimi librami.

[Sledijo podpisi oseb, ki soglašajo]¹⁶

Jaz, Jurij diakon in notar sem s privoljenjem ljudstva napisal in podpisal to listino.

13 Navedba kaže, da številna predstavništva in soglasja ljudstva, ki so omenjena v obeh listinah, nava-
jajo na sklep, da fevdalni system, ki je nasledil rimsko-bizantinskega, ni povsem opustil sodelovanja
svobodnih meščanov v javnih zadevah. Duh neodvisnosti je bil torej v istrskih mestih prisoten ne glede
na strogi fevdalni system, ki ni mogel v celoti zavreti kontinuitete rimsko-bizantinskega sistema. Po eni
strani ga je ohranjal romanski značaj mest, ki so ostala bolj ali manj imuna na infiltracijo tujega prebi-
valstva, po drugi strani pa so ga podpirali nenehni stiki z benetkami zaradi skupnih trgovskih interesov
(Benussi, 1897, 593).

14 Akcijo Koprčanov zgodovinarji različno interpretirajo. Nekateri, kot npr. B. Benussi, menijo, da je
svečano odposlanstvo, ki so ga sestavljali mestni oblastniki, dožu priseglo v imenu ljudstva in v lastnem
imenu ter obljubilo, da bo branilo benečane pred nasiljem in nadlogami, k podobnemu mnenju se nagiba
tudi L. Guastalla, ki pravi, da je Koper januarja 932 poslal k dožu Petru Candianu II. v Benetke svoje
predstavnike, da bi mu izrazili svojo naklonjenost in si zagotovili njegovo zaščito ter svobodno trgovino,
v zameno pa so mu ponudili 100 posod vina pa tudi zaščito Benečanov na istrskih tleh (Guastalla, 1955,
40). G. de Vergottini pa meni, da je koprška »*promissio*« iz leta 932 posledica predhodnih odnosov z
Benetkami v okviru beneških pogodb s frankovskim cesarstvom. Pogodba iz leta 932, ki formalno vzeto,
predstavlja enostransko »*promissio*« Kopa, saj po eni strani navaja obrambo Kopa in zaščito njegovih
meščanov na beneškem ozemlju, po drugi strani pa zaščito Benečanov na koprskem ozemlju ter dosmrtni
davek beneškemu dožu »*honoris causa*« (de Vergottini, 1965, 114). Interpretacije so torej različne in
zmedene, saj »*honor*« in »*Honore*« beneškega doža, o katerih govori listina, niso nujno povezane z
gosposko-vazalnimi odnosi med Benetkami in istrskimi mesti.

15 V tej premisi, ki je nekoliko nejasna, je drugi del »*promissio*« Kopa, namreč da bo skrbel za varnost in
zaščito Benečanov na koprskem ozemlju. Zadržki glede obveze, da bodo dožu vsako leto v desetih dneh po
trgatvi poslali 100 amfor vina, so nekoliko nenavadni, predvsem zaradi obljube, da bi v primeru malomar-
nosti dožu poslali dvojno količino (Žitko, 1993, 115).

16 Seznam zaprisežencev ob koncu listine je zanimiv in dragocen predvsem iz dveh vidikov: daje nam vpogled v
socialno strukturo mestnega prebivalstva, navedeni pa so tudi nekateri manj oziroma bolj znani kraji v Istri; ne-
kateri med njimi se pojavljajo celo prvikrat. V listini je med pričami omenjen neki Daniel ministerialis. »*Milites*,
ministerialis in arimani« so skupaj z mestnim uradništvom sestavljali »*cives maiores*«, torej višji mestni sloj, ki
se je po imetju in političnih pravicah ločil od vseh drugih meščanov ali »*cives minores*«. Med 58 možmi, ki so
obljubili dožu 100 amfor vina na leto, je bil tudi Georgius de Armentressa de Insula. Gre za prvo znano omenbo
mesta Izola. Naslednjič je Izola omenjena v darilni listini cesarja Otona I., ki je leta 972 podaril kraj Izolo v Istri
(*locum qui nuncupatur Insula que est sita in Istria*), z vsemi njenimi pritlikinami v koprskemu mestu in zunaj
njega, Benečanu Vitalu Candianu (Kos, 1906, 335).

SOLNO TIHOTAPSTVO NA OBMOČJU PIRANSKIH, KOPRSKIH IN MILJSKIH SOLIN V ČASU BENEŠKE REPUBLIKE¹⁷

Uvod

Kot je bila sol že od najstarejših časov zaradi svoje nepogrešljivosti v primerjavi z luksuznim blagom ali začimbami med prvimi predmeti menjave, je bila tudi med prvimi predmeti tihotapstva. Tihotapstvo je bilo namreč prav tako staro kot obremenitve blagovnih transportov v prid javnih blagajn. Brž ko je šlo za količkej pomembne dohodke – v primeru Beneške republike je šlo za najpomembnejše – je tisti, ki naj bi jih pobiral, v okviru državne organizacije z vsemi možnimi ukrepi zaščitil svoje interese. Ni bilo torej naključje, da so Benetke ravno za sol vzpostavile popoln državni monopol, ki je imel predvsem namen pritegniti v državno blagajno čim večji dobiček z diktiranjem monopolističnih cen. Zato je solno tihotapstvo, ki je izpodjedalo državni monopol in zmanjševalo državne koristi, v beneških virih, najsi gre za statute, dukale, zakone ali uredbe, najmanj tako obširno in prisotno kakor same uredbe o proizvodnji soli in trgovini z njo.

Nekateri pomembnejši viri za spoznavanje solnega tihotapstva

Mestni statuti severnoistrskih komun, kjer so bili najpomembnejši solni kompleksi,¹⁸ neposredno o solnem tihotapstvu ne govorijo. Pomembni so predvsem zato, ker so najstarejši viri o solinah in vsebujejo nekaj uredb o regulaciji solin ter poudarjajo pravice komun pri pridelovanju soli in trgovini z njo, sicer pa v njih ni obdelan pravni položaj solin, solinarjev in gospodarjev solnih fondov (Pahor, 1957, 123). Vendar je možno ob določitih koprskega statuta,¹⁹ ki se nanašajo na občinskega mitničarja glede nadzorstva privatnih in občinskih solin v smislu zapisovanja količine in kakovosti pridelane in uskladiščene soli, razbrati, da je šlo pri tem tudi za preprečevanje tihotapstva. Om enjene določbe so nastale zato, ker je občina mislila, da je boljša dvojna kontrola kot nevarnost, da bi jo solinar ali njen lastni uradnik varal pri pridelku ter tihotapil z občinskim pridelkom. Občina torej ni zaupala svojim uradnikom in je zato uvajala sistem dvojne kontrole predvsem nad svojim pridelkom in svojo posestjo (Pahor, 1957, 128). Treba je namreč pojasniti, da so koprška, izolska in piranska komuna kot nekakšen davek v naturi dobivale sedmino pridelka soli. Sedmina je bila torej redni občinski davek, ki so ga plačevali gospodarji solnih polj in solinarji od svojega deleža. Medtem ko je

¹⁷ *Slovensko morje in zaledje. Zbornik za humanistične, družboslovne in naravoslovne raziskave*, št. 2/3. Koper, Založba Lipa, 1979, 79–95..

¹⁸ Piran je imel soline v dolini Dragonje na sečoveljskem delu Fontanigge in Lera, v dolini Košterlaga (Strunjan) ter ob rečici Fazan (sv. Lucija); sledijo koprške soline na območju današnje Bonifike, nekdanjega Stagnona do Ankarana, in miljske soline v žaveljski dolini med ustjem rečice Rosandre in rtom Stramar. Veliko manj pomembne so bile izolske soline, ki so zavzemale le nezaten prostor med sedanjim pokopališčem in tovarno Arrigoni.

¹⁹ Gre za tiskano redakcijo iz leta 1668. Poglavlje XXIV prve knjige koprskih statotov s solnimi odredbami je nosilo naslov *Quod nemo audeat ire ad laborandum Salinas alio quam nostras. Statuta Justinopolis, Venetis MDCLXVIII.*

bilo preostalih šest sedmin v Kopru in Izoli na voljo lastnikom za legalno prodajo (razen desetine oziroma v Miljah osmine, ki je pripadala Beneški republiki), je v Piranu kupovala celoten pridelek Beneška republika. Odkupovala je tudi vso občinsko sedmino, za prosto prodajo pa je lastnikom oziroma solinarjem ostala le petina pridelka (Vilfan, 1962, 132). S tem so gospodarji smeli razpolagati po svoji volji, toda le v okviru solnih pogodb in predpisov beneške vlade. Vse ostalo je bilo tihotapstvo (Pahor, 1957, 131).

Za preprečevanje tihotapstva med piranskimi solinarji in kranjskimi tovarniki (*mussolati*), ki so tovorili sol iz Pirana v notranjost dežele, je v piranskih statutih XXII. člen prepovedoval prosto trgovino s soljo brez vednosti gospodarja ali mitničarja (Pahor, 1957, 130).²⁰ Taka trgovina je namreč delala občini dvojno škodo: zmanjšala je občinsko sedmino in gospodarja prikrajšala za del pridelka, solinar pa je znal vedno priti do svoje petine. Piranski veliki svet jo je hotel zato zatreti s prepovedjo proste trgovine, predvsem ker se je taka trgovina izogibala vseh dajatev in zapiskov.

Izolski statuti so bili v primerjavi s koprskimi in piranskimi najmilejši. V tretji knjigi statutov ima Izola le dve kratki določbi o solinah, vendar iz njiju ne razberemo, da sta bili naperjeni proti tihotapstvu.

Dosti neposrednejši viri, ki dajejo predvsem vpogled v obseg solnega tihotapstva ter načinov preprečevanja le-tega, so dukali; pri tem pa ni pomembno ali gre za dukale, poslane enemu ali največ dvema podestatoma, ali za trajne zakone, ki jih ne vsebujejo mestni statuti, oziroma za kolektivne dukale. Predvsem ti poslednji se v veliki meri nanašajo na preganjanje piranskih tihotapcev s soljo, ki so jo tovorili po morju v beneška in avstrijska pristanišča in so jih prejemale poleg podestatov tudi kapitani ladij, upravitelji bark in drugi rektorji (Pahor, 1978). Koprski podestat Lorenzo Paruta je sicer zbral in izdal beneške zakone za Istro, vendar le tiste, ki so se mu zdeli najvažnejši. Parutova knjiga prinaša le sedem zakonov in dukalov.²¹

Za razliko od statutov, ki se ukvarjajo z delom, organizacijo in gradnjo solin in se le bežno dotikajo tihotapstva, se zakoni in dukali ukvarjajo skoraj izključno z borbo proti tihotapstvu. Statuti imenujejo le na kratko kopne, zakoni pa poudarjajo skoraj samo morske tihotapce soli, ki so bili Benetkam najbolj nevarni, ker so jim prevzemali neposredno zaledje (Pahor, 1957, 134).

Tretja serija virov o solnem tihotapstvu je v »Navodilih dožev beneškim podestatom v Istri« (*Commissioni dei dogi ai podestà veneti nell'Istria*). Podestati ali rektorji v širšem smislu so namreč ob nastopu službene dolžnosti prejemale od doža posebna pismena navodila o načinu izvajanja kot spoštovanja uredb centralne oblasti. V vrsti navodil so za omenjeno tematiko najpomembnejša tista, ki jih je poslal

20 Ta člen se v prevodu glasi: »Odrejamo tudi, da ne smejo solarji ali solarke pod nobenim pogojem prodajati ali darovati sol iz naših solin brez dovoljenja gospodarja ali mitničarja, pod kaznijo štirih malih lir globe, ki naj se razdeli na polovico med občino in prijavitelja, če se je po njem zvedela resnica«.

21 Naslov tega dela je *Leggi statutarie per il buon governo della provincia d'Istria delle comunita, fontici, monti di pieta, scuole, ed altri luochi pii, ed offizj della medesima con altre materie appartenenti all'autorita della carica primaria, e del magistrato nella medesima divise in libri 4. raccolte e stampate sotto il reggimento dell'illustrissimo, ed eccellentissimo signor Lorenzo Paruta podesta, e capitano di Capodistria* (Venezia, 1797).

dož Antonio Venier (1382–1400) koprskim podestatom in kapitanom. V prvi seriji navodil je 65 členov, potem 15; sledi še 32 navodil, ki so jih sčasoma dodajali. Med navodili se jih 6 nanaša na sol oziroma solno tihotapstvo.²²

Kot izredno bogat vir za spremljanje solnega tihotapstva, predvsem v smislu sklepov, dekretov in predpisov senata, Sveta deseterice (*Consiglio dei Dieci*) ali Sveta naprošenih (*Consiglio dei Rogati*), so serije dokumentov pod naslovom »*Senato misti*«, ki so se po letu 1440 nadaljevale s področja upravno-političnih in gospodarskih zadev beneške Istre v seriji »*Senato mare*« vse do propada Beneške republike leta 1797.²³ Ista tematika je zajeta tudi v drugi seriji »*Senato Segreti*« od leta 1401 do leta 1630, ki se pozneje imenuje »*Senato Rettori*«. ²⁴ Po drugi strani pa so za podrobnejše spoznavanje razmer v beneški Istri z obširnejšimi podatki za solno tihotapstvo pomembna poročila koprskih podestato in kapitanov (*Relazioni dei podestà e capitani di Capodistria*).²⁵

Navedeni in drugi viri dajejo obširen vpogled v razširjenost solnega tihotapstva, tako kopnega kot morskega, v socialno strukturo tihotapcev, predvsem pa razkrivajo, da Beneški republikli kljub strogim, celo drastičnim ukrepom, ni uspelo solnega tihotapstva nikoli povsem zatreti. Ravno obratno, z upadanjem njene gospodarske moči v 17. in 18. stoletju in naraščanjem habsburške moči in s tem Trsta, se je obseg tihotapstva neprestano večal. Po drugi strani se iz omenjenih virov zrcali tudi favorizirana vloga koprskih podestato in kapitanov, ki so v preganjanju in zatiranju solnega tihotapstva skozi stoletja igrali odločilno vlogo in je od njihove prizadevnosti, doslednosti in sposobnosti bila v precejšnji meri odvisna tudi sama učinkovitost beneških državnih ukrepov.

Vloga koprskih podestato in kapitanov pri zatiranju solnega tihotapstva in njegov obseg od 14. do 18. stoletja

Funkcija koprskih podestato in kapitanov je bila prvokrat združena v eni osebi leta 1284, kmalu po prihodu Kopra pod beneško oblast.²⁶ S tem se je predstojnik Kopra že od začetka beneške vladavine razlikoval od drugih beneških predstojnikov po ostalih istrskih mestih, ker je svojo politično-upravno funkcijo povezoval tudi z vojaško funkcijo poveljnika mest razen podeželja. Ob svojem nastopu so podestati prejeli posebna navodila dožev, ki so kazala, v kolikšni meri je beneška uprava, ki je bila od samega začetka nemarna in ohlapna, močno centralizirana, dosledna in budna, ko je šlo za njene gospodarske koristi, predvsem glede istrskih solin in gozdov, oziroma za preganjanje vsakega nezaželenega gibanja, najsi bo na političnem, še bolj pa gospodarskem področju (tihotapljenje).

Beneška pomorska trgovina je bila izrazito monopolistična: meščani istrskih mest niso smeli prosto pluti in trgovati po morju. V začetku beneške oblasti pa tudi kasneje so vso svojo trgovino, ki je šla po morju, usmerjali v Benetke. Čeprav so Benetke

²² Ti so zbrani pod naslovi: člen št. 47) Tihotapstvo je treba takoj prijaviti, št. 51) O izvozu soli, vina, olja, sira v Benetke, št. 56) Uvedba desetine na sol, št. 59) Ukrepi za preprečevanje solnega tihotapstva, št. 60) O prodaji tihotapskega blaga na dražbi na Rialtu, AMSI, v. III., 1887, str. 4/5.

²³ AMSI, v. VI, 1890, sledijo v. IX, XI, XII, XIII, XIV, XV, XVI, , LI, LII, LIII, LV, LVII, LX.

²⁴ AMSI, v. XVIII / 1902, XX / 1904, XXII / 1906, XXIII / 1907.

²⁵ AMSI, v. VI / 1890, VIII / 1892, X / 1894, XIII / 1897, XIV / 1898, XXIII / 1907, XXVII / 1911, XXIX / 1913, XXX / 1914.

²⁶ Prvi funkcionar Beneške republike, ki je v eni osebi združil oblast podestata in kapitana, je bil Enrico Orio. G. Pusterla ga navaja tudi z imenom Enrico Daurio (Pusterla, 1891, 9).

pokupile domače proizvode, kot so les, kamen, sol, soljene ribe in olje, so bili meščani pri tem prikrajšani, ker so prodajne cene določale Benetke ter jim s tem pa tudi z drugimi ukrepi preprečile, da bi se mogli okoristiti s prednostjo proste plovbe in tržišč. Benetke so posebno strogo pazile na to, da se sol ne bi izvažala po morju, oziroma da je ne bi kamorkoli izvažali, najsi je šlo za beneške podložnike ali tujce. Kakor je bila proizvodnja soli donosna, je bila po drugi strani obremenjena z različnimi dajatvami, trgovina pa omejena. Zato so si proizvajalci in trgovci s soljo prizadevali, da bi se izognili svojim obveznostim, ter se lotevali tihotapstva tako na morju kot na kopnem, kljub hudim represalijam (Babić & Grafenauer, 1959, 551). Vrsta navodil beneškega doža Antonia Venierja koprskim podedatom in kapitanom to nazorno kaže:

*Če boš zvedel, da kdo prenaša tihotapsko blago, ga boš prijavil, kakor hitro boš mogel. Če bi kateri od rektorjev ali drugih pooblaščenih oseb našel ali odvezel tihotapsko sol ali drugo blago, ki se vozi v Čedad proti zakonito, naj se mu izplača vrednost tega blaga, ko ga bo predložil komuni.*²⁷

Omenjeno navodilo kaže, da so razmeroma zgodaj razno blago, predvsem sol, tihotapili na območje beneške *Terraferme*, medtem ko naslednje navodilo ilustrira skrajno monopolističen odnos do vsega blaga, ki je iz istrskih mest prihajalo v Benetke:

*Prav tako boš izpolnjeval spodaj napisani sklep, ki je bil sprejet v naših svetih leta 1350. Vsi, ki plujejo po morju od pristanišča Badelone do Premanture z živim in drugim blagom, so dolžni priti v Benetke, da se ne bi izmaknili dacom in da bi bilo naše mesto bolj založeno. Ker se v naših provincah ti ukazi večkrat kršijo, tako ravnanje strogo prepovedujemo. V navodila vseh naših rektorjev v Istri je treba dodati, naj si čimbolj prizadevajo in pazijo, da sol, vino, olje, sir in drugo blago iz njihovih krajev ne bi šlo drugam kot v Benetke. Izjema so lahko le tista mesta, ki imajo določene privilegije in beneficije glede prevoza soli ali drugega blaga po morju po ukazu naših rektorjev. Kadar kdo želi blago izvoziti v Benetke, so mu rektorji dolžni dati listino, ki mora vsebovati količino blaga, težo in ime ladje. Prevozniki so dolžni v enem mesecu prinesiti potrdilo pod kaznijo 25 liber in položiti primerno jamstvo. Če bi iz omenjenih mest kdo izvažal blago brez našega dovoljenja, ga morajo rektorji prijaviti našim uradnikom (kataverom). S seznamom oseb in blaga je treba prijaviti tako lastnike kot garante tistih, ki tihotapijo. Rektorji, nditelji ali tožniki lahko obdržijo tisti del, ki ga dobijo naši rektorji in čuvaji v podobnih primerih, in to od Gradeža do Premanture. Ponovno ukazujemo rektorjem, naj delujejo in ukazujejo pod pretnjo takih kazni in na takšen način, kot se jim bo zdelo primerno, da bi tisti, ki pridelujejo sol v njihovih mestih in okrožjih, morali (rektorjem) izročiti pisne sezname vseh količin soli in je ne bi prodajali brez dovoljenja naših rektorjev.*²⁸

Neposredno proti solnemu tihotapstvu pa je bil naperjen 59. člen navodil, ki pravi:

²⁷ Commissioni AMSI, v. III / 1887, str. 4

²⁸ AMSI, v. III / 1887, str. 5.

Prav tako boš izpolnjeval spodaj navedeni sklep, ki so ga sprejeli naši sveti: Mali svet, Svet naprošenih in Svet štiridesetih z dodanimi svetniki, kolikor te zadeva. Da bi preprečili solno tihotapstvo v Istri in vsakodnevno protizakonito odvažanje soli, ki nam povzroča veliko škodo, odrejamo, da bo odslej vsak, ki bo kršil omenjene zakone, poleg izgube ladje in tovora soli, kaznovan še z dve-ma letoma težke ječe, če krivca zalotijo prvikrat. Če bi storilca ponovno zalotili pri tihotapstvu, naj se ta zaporna kazen podvoji, poleg tega pa naj se storilec za stalno izžene iz kraja, kjer biva. Če se zgodi, da bi mornarji na tihotapski ladji prijavili gospodarja, naj bodo oproščeni vsake kazni in prejmejo po 200 liber po osebi (od gospodarjevega imetja) in polovico tihotapljenega blaga, ki bi nam ga izročili. Če bi mornarji zajeli pri tihotapljenju druge mornarje in jih izročili državi ali jih prijavili, dobijo 100 liber malih denarjev za vsakega prijavljenega ali izročena mornarja. Obenem bodo oproščeni vsake kazni. Vse pooblaščene in nepooblaščene osebe imajo pravico zapleniti tihotapsko blago, posebno sol, in ga izročiti državi. Za to bodo prejeli polovico tovora, ki nam ga bodo izročili in še 200 liber za izročitev ladjarja in 100 liber za mornarja. Ves denar, ki ga za omenjene nagrade potroši občina, naj se v bodoče izterja od kršiteljev, če pa ga ni možno, naj bodo le-ti toliko časa zaprti, dokler potrebne vsote ne poravnajo. Omenjeno vsoto naj izročijo našim uradnikom in rektorjem od Premanture do Badelone. Uradnik v Benetkah in rektorji v svojih komunah naj to razglasijo vsake 3 mesece. Nihče ne more biti pri navedenih zakonih izvzet ali pomiloščen pod kaznijo 5 liber za solnega svetnika ali tistega, ki bi se upiral omenjenim sklepom.²⁹

In še 60. člen navodil, ki se glasi:

Vse tihotapsko blago, ki bo zajeto od Gradeža do Premanture, je treba poslati našim komornikom, ki naj ga prodajo na dražbi na Rialtu. Denar in globe, ki ga dobijo od tega, naj se razdeli: četrtno rektorjem, ki so poslali tihotapsko blago, četrtno tožniku ali najditelju, če tega ni; preostali del pridrži občina. Solni svetnik, ki bi nasprotoval temu sklepu, bo kaznovan s 100 dukati globe.³⁰

Omenjena navodila torej kažejo, da mora vse izhajati »cum prode et honore Venetiarum«. Ne le razna kriminalna dejanja, kot npr. uboji, tatvine, ponarejanje denarja in nedovoljeno nošenje orožja, ampak tudi vsakršno tihotapljenje je bilo, kot je razvidno iz zgornjega teksta, kaznovano z vso strogostjo. Tihotapci so bili pogosto deležni le tolikšne milosti kot morilci (Semi, 1970, 6).

Največ uredb proti solnemu tihotapstvu se je v 14. in 15. stoletju, pa tudi pozneje, nanašalo na piranske soline. Dokler ni bila vsa oblast glede zatiranja solnega tihotapstva prepuščena koprskim podestatam, so morali piranski podestati sami preganjati tihotapstvo in voditi sodne obravnave, vendar je bil njihov položaj pogosto dokaj težak in jim senat ni zaupal, ker je bil mišljenja, da podlegajo vplivu občinskega Velikega sveta (Pahor, 1957, 133).

²⁹ Prav tam, str. 8.

³⁰ Prav tam, str. 10.

Beneške oblasti so v tem obdobju večkrat omejevale solno proizvodnjo v piranskih solinah na določeno količino, ki se je le počasi povečevala. Leta 1375 je bilo v piranskih solinah približno 1750 kavedinov, kljub temu pa so imele piranske soline zaradi politične nestabilnosti v Dalmaciji prednost pred preveč oddaljenimi dalmatinskimi. S prenovitvijo po vzoru iz otoka Paga se je tudi v Piranu pridelovala »*bela, dobra in komercialna sol*« in piranski solinarji so dosegli, da so si Benetke zagotovile tudi odvečno sol, ki so jo sicer prodajali kranjskim tovarnikom. Ko so se politične razmere v Dalmaciji normalizirale, so morale Benetke podpreti tudi druge soline, zato so večkrat skušale zaježiti nagel razvoj piranskih s tem, da so prepovedale gradnjo novih solin in trgovino s Kranjci ter zagrozile, da bodo dale vreči vso odvečno sol v morje. Med letoma 1413 in 1448 je bilo dovoljeno letno pridelati le 4700 modijev (moggio = okoli 900 kg) soli. Posledica teh restrikcij se je kmalu pokazala v novem razmahu pomorskega tihotapstva. Sol so tihotapili v Devin, Štivan, Trst in celo v Benetke. Benečani so skušali zaježiti tihotapstvo s posebnim ladjem pod poveljstvom koprskih podestatos in kapitanov, ki so včasih delno uspeli ujeti kakšno tihotapsko ladjo, vrgli tovor v morje, obsodili lastnika ladje, tihotapstva pa niso mogli preprečiti (Pahor & Poberaj, 1962–1964, 8). Kot ilustracijo naj navedemo naslednje senatne odredbe:

1415, 12. avgust:

[...] *da bi zaustavili pogosto tihotapstvo, naj se na istrsko obalo takoj odpravi galeja* [...] ³¹

1417, 29. november:

Mnogi Pirančani s soljo tihotapijo, namesto da bi po odredbah podestata pridelano sol izročili državi, zato odrejamo, da po volji senata država absolutno dobi svoj delež soli. Tisti, ki je še niso izročili, morajo to storiti v enem mesecu; kdor tega ne bo storil, bo plačal kazen v višini dveh dukatov za mernik, ki bi ga moral izročiti. ³²

1419, 30. junij:

Ker ob istrski obali ni nobene ladje, ki bi preprečevala tihotapstvo odrejamo, da se tako kot v preteklosti od časa do časa oboroži 5 ladij pod poveljstvom kapitana, ki ga bo izvolila Signoria med člani Velikega sveta s plačo 16 dukatov na mesec. Odrejamo tudi, da se kapitan Obale ne more zadrževati več kot 5 dni vsak mesec na tem območju. ³³

1421, 5. januar:

Da bi zaustavili neprestano tihotapstvo s soljo v Piranu, odrejamo, da se soline tihotapcev ali njihovih sotrudnikov ocenijo in porušijo za vedno. Od vrednosti solin bo četrtnina izročena tožniku, četrtnina pa piranskemu podestatu.

Noben solinar ne sme v Piranu prodajati soli kranjskim tovarnikom in drugim osebam pod kaznijo 50 lir in zaplembo blaga.

Od 1. maja t. l. bo država plačevala sol pridelovalcem po 7 lir, namesto po 5 lir za mernik pod pogojem, da ne pride do tihotapstva. Če do tega pride in v osmih dneh ne

³¹ Senato Misti, AMSI, v. VI / 1890, str. 7.

³² Senato Misti, AMSI, v. VI / 1890, str. 13.

³³ Senato Misti, AMSI, v. VI / 1890, str. 17.

bo odkrit krivec, se cena povrne na 5 lir. Piranski podestat bo osebno nadzoroval vse soline na tem območju in ne bo dovolil, da bi naraščalo njihovo število.

Polni kolegij (Pien Coleggio), tj. Svet deseterice, bo izvolil uradnika, ki mu bo poverjeno čuvanje omenjenih solin s plačo 200 lir na leto na račun piranske komune in s pravico udeležbe na solnih globah tihotapcev.

Proti vsem tistim, ki bodo v Istri tihotapili s soljo ali podpirali podpirali solno tihotapstvo, bomo poleg ustaljenih kazni postopali, če so lastniki solin tako kot v Piranu.³⁴ Da bi se povečal ugled piranskega podestata, naj se mu poviša plača od 1000 na 2000 lir letno, na svoje stroške pa mora vzdrževati 7 oboroženih pešakov in ladjo.³⁵

1425. 18. junij:

Ker je proizvodnja soli v Piranu prerasla potrebe, odločamo: občina plača samo 1000 mernikov soli letno po 6 lir za modij, ostanek soli bodo lahko lastniki prodajali iz izvozili po morju od Premanture do Caorla in po kopnem v Koper in Milje; ta prodaja ne bo mogla biti izvršena, če prej ne bo prodana sol, ki je last piranske občine, pridobljena iz sedmine proizvoda, ki ji pripada po zakonu. Piranskim podestatom je ukazano, da se napotijo vsako leto osebno s cenilci za ugotovitev kvalitete soli, proizvedene v teh solinah, ter jo vnesejo v posebno knjigo, v kateri bo imela vsaka solina svojo rubriko; vse to pod kaznijo 1000 lir. Vsem tistim, ki bodo hoteli izvoziti sol po morju pred ocenitvijo, se to omogoči, če podestatu plačajo tretjino za dac, ko prejmejo »boleto«.

V veljavi ostanejo obstoječi ukrepi proti tihotapstvu. Vsi tisti, ki si bodo dali napraviti boleto za sol, bodo plačali 1 sold za modij. Celotna vsota bo razdeljena med podestata, njegovega notarja in cenilca, kot je ukazano z odredbo 26. februarja 1405.³⁶

1428, 7. junij:

Ker se je treba odločiti glede piranske soli zaradi velike škode, ki jo povzroča tihotapljenje v Furlanijo, Trevigiano in vse do Vicenze, odrejamo: v Piranu se ne sme pridelati nad 4700 modijev soli letno; 700 modijev pripada piranski komuni za sedmino, ki bo shranjena v skladišču, katerega ključe ima le podestat, ki bo dovolil, da se sol prodaja le kranjskim tovarnikom.

Ostanek 4000 modijev bo izročen državi, ki jo bo plačala po 8 lir za modij.

Sami uradniki bodo poskrbeli za popravilo skladišč, kjer bodo skladiščili sol. Sedanji predpisi bodo ostali v veljavi 4 leta ali več, če bo tako ustrezalo vladi. Pirančanom, ki bi se temu uprli, bodo porušene soline in ne bodo mogli nikoli več pridelovati soli. Sol mora biti dobra in komercialna, drugače jo bo dal oskrbnik zmetati v vodo na svojo lastno odgovornost.

Da bi preprečili tihotapstvo, Pirančani ne bodo mogli nositi v soline jamborov, jader in sider, niti jih shranjevati zunaj Pirana. Kršitelji bodo izgubili v korist tožnikov omenjene predmete in barke ter plačati vsakokrat 25 lir kazni.

Za izvršitev zgornjih uredb bo vlada imenovala svojega oskrbnika, ki bo imel sedež v Piranu, dobival 100 dukatov, imel nadzorstvo nad skladišči in dnevno poročal podestatu o stanju soli v skladiščih.

34 Senato Misti, AMSI, v. VI / 1890, str. 21.

35 Senato Misti, AMSI, v. VI / 1890, str. 28.

36 Senato Misti, AMSI, v. VI / 1890, str. 26.

Podestat bo poskrbel za dobro stražo, ki bo imela ladjo in posadko, da bo preprečeval tihotapstvo; izkupiček od soli, ki jo bodo našli pri tihotapcu, bo razdeljen med podestata in omenjene stražarje.

Solni urad bo poslal v Piran v času pobiranja soli štiri primerne in zveste uradnike, ki jih bosta plačali država in piranska komuna; dva uradnika bosta v Sečovljah, eden v Luciji in eden v Strunjanu z namenom, da ne bo prišlo do tihotapstva. Njihova naloga bo kontrola proizvedene soli in obveščati o tem podestata in oskrbnika.³⁷

1439, 17. oktober:

Odrejamo, da bodo vsakomur, ki bo v Piranu pridobival več soli, kot je dovoljeno po veljavnih predpisih, vrgli sol v vodo. Če se bo upiral, bo plačal dva zlata dukata za modij, ki bo nad dovoljeno mero.

Globa se razdeli po tretjinah tožniku, uradu za sol in podestatu ter oskrbniku v Piranu. Nobeden Pirančan ne bo mogel nesti soli domov brez dovoljenja pristojnih oblasti pod kaznijo 100 soldov.³⁸

Že iz navedenih uredb je razvidno, da so Benetke v kratkih časovnih razdobjih prilagajale višino proizvodnje, možnost prodaje, predvsem pa oblike zatiranja solnega tihotapstva. Možno je le sklepati, glede na pogostost uredb, ki se nanj nanašajo, da je bilo tihotapstvo ekonomska nuja, od tistih, ki jim je šlo predvsem za povečanje imetja.

Druga značilnost gornjih uredb je navajanje kopne trgovine oziroma kranjskih tovarnikov. Benetke so namreč zaradi izrazito monopolistične morske trgovine skušale s svojo kopensko trgovsko politiko dvigniti pomen istrskih pristanišč, predvsem Kopra in Pirana, kot središč neposredne in prehodne trgovine z zaledjem. Skoraj vsa kmečka trgovina z ozemlja nekdanje Goriške, Krasa, Kranjske in tudi precejšnjega dela Štajerske, se je stekala sem, a v notranjost sta s kmečko trgovino prihajala v velikih količinah zlasti sol in vino (Gestrin, 1963, 75). Pri tem je precejšen delež trgovine odpadel na tihotapstvo, s čimer je razumeti to, da so se trgovci in tovarniki (*mussolati*) izmikali mitnicam in obveznim potem. Tihotapska trgovina je rasla predvsem z razvojem kmečke trgovine, a tudi zaradi poostrene fiskalne politike deželnega kneza, ki je od konca 15. stoletja začel favorizirati Trst in uvajati tudi z njo v zvezi nove mitnice in mitnine (Gestrin, 1963, 77).

Trst, ki je bil od leta 1382 politično povezan s svojim naravnim zaledjem, je začel v vedno večji meri privabljati prehodno in zlasti neposredno trgovino z zaledja. V takih razmerah so se stara nasprotja z Benetkami še poglobila in končno leta 1463 sprevrgla v vojno. Benetke so z morsko in kopno blokado Trst prisilile k predaji in mu diktirale poniževalni mir. Med drugim se je moral odpovedati izvozu soli po morju in pravici prodaje soli beneškim podložnikom (Gestrin, 1963, 77).

Že v 16. stoletju pa se je začel razvoj počasi obračati v korist Trsta, ki je dobil nekaj privilegijev (prvega leta 1478 od cesarja Friderika III.), katerih neposredni cilj je bil zagotoviti dotok žita in drugih živil v mesto ter mu omogočiti neposredno trgovino, posebno pa prodajo viškov lastne proizvodnje vina, olja in

³⁷ Senato Misti, AMSI, v. LVII, str. 28.

³⁸ Senato Misti, AMSI, v. LX, str. 42.

Slika 51: Koprške soline (Povijesni i pomorski muzej Istre, Foto: Alois Beer, 1890).

soli. Preusmerjanje trgovine v Trst se je še močnejše uveljavljalo za časa vlade nadvojvode Karla, ki je bil kot gospod notranjeavstrijskih dežel po delitvi habsburških dežel še posebej zainteresiran za promet iz zaledja v svoja пристanišča. Zaradi tega se je iz mest beneške Istre preusmerjela trgovina s soljo proti Trstu. Zlasti velja to za dovoz tihotapske soli v Trst. Leta 1586 so beneške oblasti ugotovile, kako zaradi tihotapske soli v Trst, Devin in druge kraje propada trgovina, zlasti v Kopru (Gestrin, 1963, 79). To je bil eden osnovnih razlogov, da je dal Svet naprošenih koprskemu podestatu in kapitanu in vsem njegovim naslednikom pooblastilo, da poleg drugih tožb, ki jih rešujejo »*ex officio*«, ukrepa tudi proti tistim posameznikom, ki se ukvarjajo s tihotapstvom soli. Odredba omenjenega Sveta dobesedno pravi:

1586, 20. december:

Zaradi velikega tihotapstva s soljo, ki se pojavlja v Istri in se prevaža ne le v Furlanijo, Treviso, ampak tudi v Trst, Štivan, Devin in druge nadvojvodske dežele, nastaja v Istri velika škoda, predvsem v Kopru, ker mu je s tem odvzeta trgovina s Kranjci in drugimi ljudstvi, ki sem prinašajo različno blago, žito in žitarice v zameno za sol in plačajo dac 10 soldov za modij; zato pooblaščamo koprskega podestata, da lahko ukrepa proti vsem tistim, ki tihotapijo s soljo, v vsej provinci in jih kaznuje po zakonu iz leta 1502 in si vzame vse tiste dohodke, ki jih prinaša ta pomembna trgovina [...].³⁹

39 Senato Mare, AMSI, v. XI / 1895, str. 88.

Borbo proti istrskim tihotapcem so torej Benetke centralizirale v osebi koprskega podestata in kapitana, ki je postal v tej dobi predstavnik državne oblasti na območju celotne beneške Istre, Koper pa je postal sedež apelacijskega sodišča. Sestavljali so ga podestat in dva svetnika, ki so kot svet prizivnih sodnikov odločali o vseh civilnih in kazenskih zadevah druge stopnje brez izjeme (Pahor, 1958, 77; Rolan, 1994, 117–122).

Svojo povečano oblast pa je koprski podestat le težka uveljavljal, ker so se mu predvsem gospodarsko razvitejšje komune neprestano upirale. Hudi spori so bili zlasti s piransko komuno, ki je bila bogatejšja in gospodarsko razvitejšja od koprške, zato so bile pritožbe koprskih podestator pri uveljavljanju njihove oblasti dokaj pogoste. Beneški senat je moral posredovati z nedvoumno odredbo, ki se glasi:

1587, 21. maj:

Kot sledi iz pisem koprskega podestata, da se Piran ne podreja zakonu, ki ga je senat potrdil 20. decembra 1586 in smo opazili določene razlike pri sojenju tihotapstva soli med piranskim in koprskim podestatom, ponovno pojasnjujemo vsebino zakonov z 20. decembra 1586 in 31. decembra 1582, kot sledi: piranski podestat kot ostali istrski podestati imajo pristojnost sodišča prve stopnje v zadevah in predmetih lastne jurisdikcije, s tem da pripada apelacijsko sodišče koprskemu podestatu in da lahko le-ta poleg tega preiskuje in nastopa »ex officio« proti tihotapcem soli na kateremkoli območju Istre. Vsi podestati morajo zaradi prenehanja svojih funkcij izročiti nedokončane procese koprskemu podestatu, da jih izpelje do konca.⁴⁰

V tem obdobju je Beneška republika začela v skladu s potrebami in posebnostmi svoje uprave pošiljati v Istro tudi posebne uradnike za sol (providurji soli), ki so imeli izredna pooblastila in nadzirali proizvodnjo in trgovino s soljo, predvsem pa so v okviru svojih pristojnosti preprečevali tihotapstvo.

V 17. stoletju so se zaradi vztrajanja beneških oblasti, da nadzorstvo nad solno proizvodnjo in preprečevanjem tihotapstva osredotočijo v rokah koprskih podestator in beneških providurjev, starim nasprotjem med Piranom in Kopro priključila še nasprotja med Kopro in Miljami, v širšem smislu pa so se nadaljevala nasprotja med temi mesti in Trstom, ki so na strani svojih političnih gospodarjev sama iskala čim večji delež neposredne ali prehodne trgovine z zaledjem (Gestrin, 1963, 74).

Na prehodu iz 16. v 17. stoletje se je v boju med Trstom in istrskimi beneškimi mesti ustvarilo stanje, ki se vse do proglačitve Trsta in Reke za svobodni pristanišči ni bistveno spremenilo. Do tedaj se je kot posledica deženoknežjega favoriziranja Trsta in njegovih prizadevanj uveljavila tržaška prisilna pot tako v trgovini z mestom samim, kakor tudi v prometu z istrskimi mesti. Še vedno pa je bil velik delež kmečke trgovine usmerjen v beneška mesta zaradi soli. Tedaj se je začela celo kmečka trgovina z dela hrvaškega ozemlja v večji meri preusmerjati po tihotapskih poteh v Koper (Gestrin, 1963, 79). Pri tem je treba upoštevati, da je bila ravno okoli leta 1620 beneška gospodarska politika po dolgem času zelo naklonjena kopni trgovini in so Benetke naravnost svetovale Pirančanom, naj po zgledu Kopra obnovijo trgovino s Kranjci, se pravi s tovarniki žita in soli (Vilfan, 1962, 138). Po drugi strani so kranjski stanovi od ukinitve solnih komor (1536) zaradi splošnega gospodarskega stanja opozarjali na utemeljenost in gospodarsko

⁴⁰ Senato Mare, AMSI, v. XI / 1895, str. 94.

nujnost kmečkega kupčevanja in začeli utrjevati potrebo kmetov po trgovanju z žitom, vinom, soljo in oljem. S tem so pozneje tudi utemeljevali zahteve po odpravi novih deželnoknežjih bremen in po prostem transportu morske soli (Vilfan, 1962, 140).

To je bil razlog, da so okrog leta 1600 Tržačani ponovno skušali okrepiti svojo vlogo v trgovini s soljo. Prepoved nakupa soli v istrskih mestih jim je omogočila tako podražitev, da je bila sol v Trstu štirikrat, petkrat ali celo šestkrat dražja kot v beneškem delu Istre, vendar je bil ta tržaški monopol kmalu preklican (4. decembra 1610). Ravno v tem času se je izedno razmahnilo tihotapstvo in nasprotja med Avstrijo in Benetkami so pogosto prerasla v vojne in spopade, predvsem zaradi Uskokov (1615–1617). Ti so bili namreč pomembno orožje v avstrijskih rokah v zvezi z njihovimi prizadevanji, da zlomijo beneški monopol v severnem Jadranu, po drugi strani pa so se Uskoki intenzivno ukvarjali s tihotapstvom vseh vrst. Benetke so večkrat blokirale Trst kot »uskoško gnezdo« za morske in kopne strani; leta 1599 in 1610 so bile te blokade tako hude, da jih lahko označimo že kot zasedbe. V teh spopadih so bile tržaške soline, ki so bile Benetkam trn v peti, večkrat poškodovane in porušene, vendar so jih tržaški lastniki vedno znova usposabljali in celo postopoma širili (Borri, 1970, 120). Pri vsem tem je zanimivo, da so se ravno v prvih desetletjih 17. stoletja izboljšali odnosi med Trstom in Miljami, kar zadeva sol, in so se oblikovale skupine proizvajalcev in trgovcev soli, katerih aktivnost je temeljila predvsem na tihotapstvu. Hud upor v Miljah leta 1623 je imel gotovo povod v nezadovoljstvu z beneško monopolno politiko (Borri, 1970, 145). Leta 1629 so bile miljske soline še produktivne, vendar je istrski providur Bondumier svetoval, naj jih likvidirajo: bile so bolj v škodo kot korist, ker je skoraj vsa sol, ki je bila tu proizvedena, služila za tihotapljenje (Borri, 1970, 151).

Nad Beneško republiko so se zgrnile poleg vojn še druge nesreče. Leta 1630/31 je po daljšem času zopet začela razsajati kuga, zato so Kranjci zapustili do takrat svoja priljubljena mesta Milje, Koper in Piran ter preusmerili svojo trgovino v Trst, ki je ušel tej hudi nadlogi. Tihotapstvo se je zato ponovno razmahnilo in vrsta senatnih odredb koprskim podestatam in providurjem to nedvomno potrjuje:

1631, 24. maj:

Žal se sliši, da kljub ukrepom providurjev Basadonne in Bondumiera piranske soline še vedno dajejo priliko za tihotapstvo. S stražo na morju in izvršitvijo obveznosti, ki jo imajo partitanti, naj se prepreči pošiljanje tihotapske soli v Bakar in prevoz določenega tovora iz Ancone v Trst [...].⁴¹

1631, 29. julij:

*Primerne so kazni in skrajne telesne kazni, ki jih je uporabil v zadnjem času Surian v borbi proti tihotapcem soli [...].*⁴²

1631, 23. avgust:

*V Piranu se na veliko škodo državne blagajne nadaljuje solno tihotapstvo, ki ga opravljajo predvsem ženske. Celo okoli 500 jih vsako noč s košarami odnaša sol iz solin, zato želimo od podestata točne informacije, da bi lahko sprejeli primerne ukrepe in za vsako ceno preprečili podobne zlorabe [...].*⁴³

41 Senato Rettori, AMSI, v. XVIII / 1902, str. 7.

42 Prav tam, str. 8.

43 Senato Mare, AMSI, v. XIV / 1898, str. 314.

1631, 9. september:

Ker se srečujemo z vedno hujšim svobodnim in neprikritim tihotapstvom v piranskih solinah, ukazujemo podestatu, da pomaga providurju Surianu preprečiti tako škodljivo početje [...].⁴⁴

1631, 25. november:

Zaradi tihotapstva soli in prevoza v Trst iz Ancone in drugih krajev ukazujemo kapitanu Obale, da to prepreči. Surian naj sproži proces proti neki »barkači« iz Pirana, ki je osumljena tihotapstva [...].⁴⁵

1632, 12. december:

Providur Contarini je že poslal denar, namenjen puljski straži, galeja, ki je namenjena v Piran in na Debeli rtič zaradi preprečevanja tihotapstva, naj sporazumno s kapitanom obale prepreči tihotapljenje soli iz Ancone v Trst. Tihotapci želijo koristiti zimske viharje, ker je tako manjša možnost kontrole [...].⁴⁶

1633, 12. januar:

Iz pisem koprskega podestata je razvidno, da je vzrok za zmanjšanje prodaje soli naložitev novih mitnin vsem tistim, ki k nam prihajajo kupovat sol. Nujno je, da podestat budno pazi in izda vse potrebne uredbe, da prepreči prihajanje ladij s soljo iz Trsta [...].⁴⁷

1633, 11. februar:

Senat odobrava ukrepe, ki jih je predlagal Civran v zvezi s solno trgovino in upa, da bo s svojo sposobnostjo preprečeval tihotapstvo, ki povzroča toliko škode pri prodaji soli. Želeli bi vedeti, ali je z znižanjem cene soli narasla njena prodaja. Odobravamo njegovo rešitev, da slabo sol pomečejo v morje in s tem proizvajalce prisilijo, da pridelujejo le dobro sol [...].⁴⁸

1634, 7. april:

Civran naj nadalje pretovarja tisto sol v javna skladišča, ki je na kopnem izpostavljena dežju, tatovom in tihotapcem, ter iz skladišč odstrani staro sol [...].⁴⁹

1634, 13. maj:

Ukazujemo, da se mitničarju v Benetkah plača dac na tisto sol, ki z ladjami prihaja iz Paga, Pirana in Kopra, kot tisto, ki prihaja iz Krfa ter se med potjo porazgubi. Vzrok temu je prav gotovo tihotapljenje med prevozom v Benetke.⁵⁰

1634, 20. oktober:

Kapitanu v Rašporju je treba sporočiti, da se trgovina s soljo v Istri dobro razvija; nanj prenašamo določene pristojnosti providurjev, zato naj se odpravi v Koper, da dobi od

44 Prav tam, str. 343.

45 Senato Rettori, AMSI, v. XVIII, str. 9–10.

46 Prav tam, str. 12.

47 Prav tam, str. 17.

48 Senato Mare, AMSI, v. XIV / 1898, str. 282.

49 Prav tam, str. 285.

50 Prav tam, str. 286.

Civrana vse potrebne informacije. Njegova prisotnost bo tam potrebna le ob izjemnih prilikah: pripadal mu bo vrhovni nadzor nad oboroženimi ladjami, za stroške, ki jih bo imel na potovanjih v Koper, Piran in Milje, bo dobival 50 dukatov mesečno, ne da bi smel kakorkoli finančno obremenjevati ta mesta.⁵¹

Iz zgornje senatne odredbe je razvidno, da so beneške oblasti za kratek čas (1634–1636) del pristojnosti nad solno trgovino in borbo proti tihotapstvu prenele na kapitane v Rašporju, ki so imeli doslej le vojaško poveljstvo nad zaledjem. Istočasno pa so s tem ukrepom (20. oktobra 1634) zaradi stalnih trenj s piranskimi mestnimi oblastmi ponovno zaupale koprskim podestatam in kapitanom, kar se kaže v naslednjem pojasnilu:

Pri ureditvi koprške komune je bil namen Sveta naprošenih vrniti podestatu stare časti in ga potrditi v pomembnih funkcijah, ki zadevajo solno proizvodnjo, kot je bilo rečeno v našem sklepu z dne 20. oktobra 1634. In ker je bil izvoljen (sedanji podestat) po poteku rednega mandata, mu je potrebno sporočiti našo voljo. Zato sklenemo:

1. *da so izvoljeni koprski podestat in kapitan ter vsi njegovi nasledniki pooblašteni kontrolirati vso solno trgovino istrske province, kot so delali njihovi predniki, ki smo jih tja pošiljali, in v zadnjem času kapitan v Rašporju, ki se bo posvetil svojim dolžnostim,*
2. *da naj mu bodo dodeljene oborožene ladje, ki so določene za stražo solin, da jih bo lahko uporabljal, jim ukazoval in, če bo potrebno, z njimi odšel na mesto, kamor bi ga klicala javna dolžnost. (Pahor, 1957, 133)*

1636, 4. november:

[...] da bi poiskali možnosti za izboljšanje poslovanja in onemogočili tihotapstvo ter druge postopke, ki se dogajajo, pišemo kapitanu in podestatu v Kopru, da z vso skrbnostjo pazi na to blago in razišče vse okoliščine, ki zadevajo trgovino s soljo, najsi gre za javno škodo ali korist; pozanima naj se torej za količino soli, ki se proizvajajo in njeni ustreznosti kvaliteti. Skuša naj zvedeti, koliko modijev soli pridelajo v Piranu in na kakšen način, ali po zakonu in koncesiji ali protizakonito [...] Pazi naj, da bo dobival samo sol dobre kvalitete in če bo odkril, da jo pridobiva tisti, ki za to nima dovoljenja, naj mu to prepreči.⁵²

1636, 3. december:

[...] Ob priliki prevzema javne funkcije naj podestat in kapitan v Kopru predvidi vse tisto, kar je potrebno za opravljanje te službe; pregleda naj zaloge orožja in streliva, nadzira naj trgovino s soljo in razpored oboroženih ladij za preprečevanje tihotapstva. Naročamo mu, naj popravi Levji grad na tistih delih, kjer se ruši, vendar naj pazi, da stroški ne bodo preveliki. Nadaljuje naj preiskavo glede tistih oseb, ki so si prilastile denar od mitnin na račun naše oblasti in jih postavi pred sodišče [...].⁵³

51 Prav tam, str. 295.

52 Senato Mare, AMSI, v. XIV / 1898, str. 314–15.

53 Prav tam, str. 311.

1637, 3. januar:

Odgovarjamo na pisma koprskega podestata in kapitana z dne 3. in 27. decembra, ki kažejo njegovo prizadevnost pri izredno pomembni trgovini s soljo in skrb za uničenje tihotapstva. Popraviti naj da skladišča v Piranu in Strunjanu na račun sredstev, ki jih prinaša sol. Ker je dokaj škodljivo, da se del piranske soli zaradi pomanjkanja skladišč, skladišči na kopnem, kjer je predmet tihotapstva ali pa je izpostavljena vremenskim neprilikam, naročamo solnemu uradu, da to sol prepelje v Benetke. Velike količine soli, ki se pridelajo v Piranu in presegajo 4700 modijev, imajo za posledico, da je sol slabe kvalitete, ker leži prekratek čas na soncu, obenem pa ni možno opraviti še drugih potrebnih del. Zato ukazujemo, da lastnikom solnih fondov sporoči, da jim bo država plačala le za predpisano količino, v Istro pa bo v kratkem prišel solni providur s potrebnimi pooblastili, da bi ukrenil vse potrebno, da bodo državne uredbe spoštovane [...].⁵⁴

1637, 24. julij:

[...] naročamo koprskemu podestatu in kapitanu, da pazi na proizvodnjo soli in pomeče v morje vso slabo sol in prepreči, da Pirančani ne presežejo vsote 4700 modijev na leto [...].⁵⁵

1637, 25. september:

Kljub nekaterim posebnim ozirom do piranske komune in odredbi o višini proizvedene soli se v resnici proizvede 5200 modijev soli na leto; zato bodo morali biti porušeni ne le vsi kavedini, zgrajeni po letu 1603, ampak bo prepovedano tudi graditi nove. V ta namen pooblaščamo solnega providurja v Istri in Dalmaciji Mora, da napravi pregled in popis vseh dovoljenih kavedinov zaradi regulacije lastništva pri pridobivanju soli. Omenjeni providur bo po izdelavi solnega katastra objavil razglas z najstrožjimi kaznimi za vse, ki bi širili soline nad dovoljenim številom.⁵⁶

Iz gornjega primera je povsem razvidno, da se je beneški državni monopol nad kupčijo na debelo pri soli razvijal predvsem iz monopola nad proizvodnjo. Pri piranskih solinah, ki naj služijo kot klasičen primer, so bile Benetke še posebej pazljive, ker so bile najbolj donosne, obenem pa območje najintenzivnejšega tihotapstva. Prve omejitve leta 1375 so dovoljevale 3500 modijev na leto, kasneje se je proizvodnja zvišala na 4200 modijev, od konca 15. stoletja pa do leta 1616 se je držala te količine. Pogodba iz leta 1616 pa je bila v Piranu prva ohranjena pogodba, ki ni govorila o omejitvi proizvodnje. Leta 1637 pa je bila ponovno določena najvišja dopustna mera 5200 modijev in je bilo zapovedano porušiti vse solne fonde, ki so bili zgrajeni po letu 1603 (Vilfan, 1962, 137).

Položaj istrskih solin se je začel na prelomu 17. in 18. stoletja naglo slabšati zlasti po avstrijski uvedbi visoke zaščitne carine na istrsko sol. Obenem je Avstrija organizirala uvoz soli iz Neapeljskega kraljestva, Mark in Puglie, oziroma skušala morsko sol nadomestiti z ogrsko in sedmograško kameno soljo (1702). Že v drugi

⁵⁴ Prav tam, str. 317–318.

⁵⁵ Prav tam, str. 324.

⁵⁶ Prav tam, str. 327.

Slika 52: Piranske soline, konec 19. stoletja (Vir: <https://traven.si>).

polovici 17. stoletja je bil v habsburških deželah odpravljen apalt na sol (zakup, podeljen zasebnim kapitalistom), s čimer je bila ukinjena omejitev uvoza na monopolna uvozna središča, zakup pa se je postopno spremenil v obliko pobiranja posrednih davkov na promet. V skladu s tako državno politiko je leta 1706 izšla prepoved o uvozu morske soli, ki pa očitno ni uspela. Vendar sta kasnejša avstrijska patenta iz let 1718 in 1721 prepovedovala uvoz miljske, koprške in paške soli, prepoved tihotapljenja te soli pa naj bi zaščitila domačo in barletsko sol.⁵⁷ Kljub vsem težavam in državnim težnjam po uveljavitvi svojega monopola nad prometom s soljo v obliki uradov, pa se je kmečko tovarništvo in kupčevanje s soljo nadaljevalo. Avstrija ga je v bistvu priznala s ponovitvijo določil iz leta 1602, ki so dopuščale v bistvu kmečko kupčevanje s soljo.⁵⁸

V tem položaju so morale Benetke prepovedati gradnjo novih solin v Miljah in drugih mestih ter skušale premagati konkurenco na račun boljše kvalitete soli, vendar zaman. Kot odgovor na avstrijske ukrepe je tudi beneška vlada leta 1720 prevzela popoln monopol nad prodajo soli, kar pa položaja ni bistveno izboljšalo. Ravno v obdobju upadanja istrskih solin je močno naraslo tihotapstvo, predvsem ker Benetke niso imele več nekdanje moči na morju in niso mogle več tako uspešno preganjati tihotapstva kot pred stoletji. Istrska sol je prihajala v Trst in na avstrijsko ozemlje tako po morju kot po kopnem. Še na začetku 18. stoletja, ko se je sol lahko kupovala pod dosti ugodnejšimi pogoji v Miljah in Kopru kot pa v Trstu, so kraški kmetje

⁵⁷ Prav tam, str. 8.

⁵⁸ Prav tam, str. 8.

v velikem številu prihajali v istrska mesta in jo kar na ramah nosili (od tod naziv »spallanti«) po skrivnih poteh. Avstrijske oblasti so ukrepale proti njim s tržaškimi finančnimi nadzorniki na konjih »iblajtarji« (überreiterji), ki so sledili tihotapcem kot tovornikom in pregledovali potrdila o plačilu nabitka ali mitnine – bolete.⁵⁹ V Milje je prišlo, kot poročajo viri, tudi po 50 spallantov in so skrivaj prekoračili mejo pri Žavljah, čeprav je bila v neposredni bližini avstrijska mitnica. Iblajtarji so v pregonu tihotapcev pogosto prekoračili mejo in z njimi obračunavali celo streljaj od miljskih mestnih vrat (Borri, 1970, 165).

Obširno tihotapstvo se je poleg miljskih širilo tudi iz piranskih solin. Vir iz leta 1724 govori o »brezobzirnem in škandaloznem« tihotapljenju soli v habsburške kraje. Tega leta so Benečani hoteli preprečiti tihotapstvo s tem, da so pometali v morje 1026 modijev soli, kar se je ponovilo tudi naslednje leto, ko so uničili 1619 modijev. To se je zgodilo pozneje še večkrat. Senatna uredba je že nekaj let pred tem opozarjala na pretirano proizvodnjo soli:

1720, 27. julij:

Z več dekreti smo predpisali rušenje nezakonitih kavedinov, vendar brez učinka. Zato ukazujemo solnemu providurju Queriniju, da jih takoj poruši v Piranu in popravi solni kataster, ki je poln napak, s tem da odpiše predvsem nekoristne in neobdelane kavedine. Da bi privatnikom onemogočili tajni izvoz soli, naj prepove izvoz brez privolitve javnih funkcionarjev. Če bi prišlo do drugih neredov, zaradi katerih bi naraščala količina soli preko 5500 modijev, kolikor jih je trenutno, odrejamo, da se uničijo in razveljavijo vsa dovoljenja za prodajo privatnikom, izdelana na podlagi javnega dekreta. Ukazujemo tudi, da določi načine za boljše upravljanje solin v provinci za preprečevanje tihotapstva.⁶⁰

Kljub tolikšnemu tihotapstvu so morale Benetke večkrat obnavljati dovoljenje iz leta 1719, da smejo Pirančani prodajati sol trgovcem iz Kranjske in drugih avstrijskih dežel. Leta 1727 so piranske soline imele le še 2426 kavedinov. Benetke so sicer skušale preprečiti to propadanje z raznimi uredbami ter povečati pridobivanje soli, kar pa jim ni uspelo. Po eni strani Beneška republika ni več mogla obnoviti starih tržišč, po drugi strani pa so Pirančani nadaljevali s tihotapstvom, ker so menili, da so beneške cene soli prenizke. S tem so reševali, kar se je v času naglega gospodarskega propadanja Benetk še dalo rešiti (Pahor & Poberaj, 1962–1964, 10).

Zelo razširjeno piransko in miljsko solno tihotapstvo je pogubno vplivalo tudi na koprsko solno proizvodnjo, ki je v 18. stoletju tudi zapadla v krizo, ker je upadala izvozna trgovina Benetk v korist uvozne, zlasti iz avstrijskega zaledja. Po proglasitvi svobodne plovbe po Jadranu (1717) oziroma Trsta in Reke za svobodni pristanišči (1719) je bilo formalno konec večstoletne beneške prevlade na Jadranu in so lahko avstrijske ter tuje ladje neovirano vozile v Trst, kamor se je preusmerila že vsa suhozemska trgovina avstrijskega zaledja. To je bil za Koper hud udarec. Trgovci iz slovenskega zaledja so ga vedno manj obiskovali, manj so dovažali blaga in se manj v njem oskrbovali s soljo, oljem in vinom (Babić & Grafenauer, 1959, 1050–1051).

⁵⁹ Prav tam, str. 2.

⁶⁰ Senato Mare, AMSI, v. XVI / 1899, str. 37.

Slika 53: Veduta Pirana (J. Lavalée, 1802, Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran).

Benetke so tudi v času, ko so bile na koncu svojih moči, vztrajale glede istrskih mest pri starih uredbah o plovbi in silile istrske ladje, da vozijo blago v Benetke ter plačujejo davke in pristojbine. Na ta način zvezana s starimi uredbami že onemogle beneške republike, so se istrska mesta znašla kakor so znala in mogla. Začela so posnemati svobodno plovbo drugih, izigravala predpise ter tihotapila v vse večjem obsegu kot prej. Tako neki vir navaja, da je »tihotapstvo na nekaterih območjih, v največji meri pa v Rovinju in Piranu, postalo skoraj pravilo. Furlanija rade volje sprejema tihotapsko blago, najsi gre za olje, sol ali soljene ribe; tudi Trst je v vsakem času odprtih rok pripravljen sprejeti to blago«. ⁶¹ S tem je postajala trgovina cenejša in živahnjša kot prej, tihotapstvo, kot je razvidno iz gornjih vrstic, pa je bil vsesplošen pojav. Pešanje beneške politične oblasti, zastarelost uprave in zmeda, ki je nastala v trgovini in v gospodarstvu na splošno, ki se je začelo polagoma spreminjati po propadu Beneške republike (1797) in združitvi beneške Istre z avstrijskimi ozemlji. Odprto avstrijsko tržišče je tako ponovno omogočilo vzpon in razcvet severnoistrskih solin.

Zaključek

Med vsemi istrskimi produkti, kot so les, olje, vino itd., je bila sol najpomembnejši skozi ves srednji vek pa tja do konca 19. stoletja. Za beneško trgovino, kot je razvidno iz pričujočega sestavka, je bil to tisti produkt, s katerim je lahko vzpostavljala široke gospodarske zveze s Srednjo Evropo, ki ji je tega blaga primanjkovalo. Zato je Beneška republika nad trgovino s soljo vzpostavila popoln monopol, pri katerem je vztrajala do konca, vendar ga ni mogla v celoti izvajati in je proti koncu obravnavanega obdobja že precej slabel. V celoti gledano, so Benetke s tako politiko negativno vplivale na gospodarski razvoj svojih provinc.

61 Senato Mare, AMSI, v. X / 1894, Relazioni dei podestà e capitani di Capodistria (Zuanne Cassetti).

Slika 54: Panorama Koprca ob koncu 16. stoletja, Pokrajinski muzej Koper.

Spremljajoč pojav pomorske in kopne trgovine v vseh stoletjih beneške vladavine je bilo tihotapstvo z omenjenimi produkti, v največji meri pač s soljo. Vzroki so bili nedvomno ekonomske in s tem povezane socialne narave. V dani politični konstelaciji razmerja sil v severnem Jadranu sta bila tako za obseg trgovine kot tihotapstva odločujoča, kot smo skušali prikazati, zlasti dva dejavnika:

1. beneško-avstrijska ekonomsko-politična nasprotja, ki so se zaostriala predvsem s priključitvijo Trsta avstrijskemu zaledju in s tem postopno preusmerjanje trgovine iz zalednih dežel na Trst in Reko;
2. možnosti istrskih mest, da so lahko prosto prodajala svoje produkte (predvsem sol) v zaledje, ki pa je ravno s to preusmeritvijo v 16. stoletju postavila severno-istrska mesta v dokaj težak ekonomski položaj. Ker je bila legalna trgovina med mesti in zaledjem skoraj nemogoča, so si ta izbrala tihotapske oblike trgovanja, čeprav so bile nezanesljive in nevarne.

Beneška republika se ni mogla rešiti solnega tihotapstva, kljub strogosti zakonov in ukrepov oziroma širokimi pooblastili koprskih podestatorov in kapitanov, solnih providurjev in drugih uradnikov. Pri tem je treba upoštevati tudi nemarnost in zastarelost ter neenotnost beneške uprave ter zlorabe vseh vrst, ki so bile pripisane beneškemu plemstvu v mestnih upravah. To se je nemalokrat tudi samo oprijemalo tihotapstva, saj je bilo lastnik več kot polovice solnih fondov. Podrobnejši študij virov bi lahko precej osvetlil socialno strukturo tihotapcev in prispeval k temeljitejšemu spoznavanju konkretnih vzrokov za tolikšen obseg tihotapstva. Le-to je nedvomno naraščalo takrat, ko so Benetke vztrajale pri pogodbah brez limitacije, restrikcijah v proizvodnji in trgovini s soljo, prenizkih odkupnih cenah, pa tudi ob epidemijah kuge, vojnah ali naravnih nesrečah, ki so nekajkrat prizadele zlasti piranske soline, da je proizvodnja soli padla na minimum.

Slika 55: Sečovljske soline na mapi iz Archivio di Stato di Venezia, Proveditori al sal.

Restrikcije v solinah in prizadevanje Benetk, da bi zmanjšale tihotapsko trgovino, so brez dvoma povzročile zmanjšanje pomorskega prometa, nezadovoljstvo pomorščakov in ladjarjev, po drugi strani pa so stalna kontrola proizvodnje in spremembe smeri solne trgovine povzročile, da je primanjkovalo soli za zaledje in je s tem upadala trgovina s Kranjsko. To je povzročilo dviganje cen žita in drugih življenjskih potrebščin. Prvo in drugo je nedvomno vplivalo na družbeno-ekonomski položaj celotnega prebivalstva in bilo vzrok za njegovo nezadovoljstvo in socialne nemire.

Na solno tihotapstvo v času Beneške republike je torej potrebno gledati tako skozi prizmo državno-lastniških in monopolističnih tendenc, kot družbeno-ekonomskega položaja posameznih kategorij mestnega prebivalstva ter njihovega boja za izboljšanje ekonomskega položaja skozi prizmo splošnega gospodarskega in političnega stanja notranje-avstrijskih dežel, ki so se na prehodu iz fevdalnih v kapitalistične oblike proizvodnje in odnosov, nujno srečevale in konfrontirale s širšimi interesi države in njenega politično-ekonomskega sistema na splošno.

KULTURNI UTRIP KOPRA V ČASU ANTONIA TARSIE⁶²

Ob italijanskih državicah je v drugi polovici 17. stoletja, torej v času, ko je živel in deloval Antonio Tarsia, tudi Beneška republika čedalje bolj izgubljala gospodarsko nadvlado, odkar je trgovina v Levantu skoraj popolnoma zamrla. Zdelo se je, da je Italija in z njo tudi *Serenissima* vso preostalo energijo usmerila v umetnost, predvsem v arhitekturo, glasbo in slikarstvo, da bi na teh področjih in seveda v skupnem jeziku in teritoriju našla svojo novo nacionalno identiteto.

Položaj Kopra med Beneško republiko na eni in habsburškim Trstom in njegovim zaledjem na drugi strani, je bil v zrcalu specifičnih zgodovinskih okoliščin dokaj zanimiv in pomemben, zato razen na gospodarskem in politično-upravnem področju vzbuja pozornost tudi na kulturno-zgodovinskem in umetnostnem področju. Sama kulturna dediščina ter ohranjeni dokumenti zgovorno govorijo o tem, da je Koper stoletja sledil okusu Benetk in na splošno italijanskega prostora; ob tujih mojstrih, umetnikih in arhitektih, ki so v mestu zapustili vidne sledove, pa se mesto ponaša tudi z lastnimi ustvarjalci in dosežki, predvsem v času največjega kulturnega razcveta med 16. in 18. stoletjem.

Postopno upadanje gospodarske in politične moči ter vojne in kuge, ki so Koper pretresale še v prvi polovici 17. stoletja, niso bistveno načele ustvarjalnega zagona ne v kulturi, ne v umetnosti. Nasprotno, ravno 17. stoletje je bilo eno najbolj plodnih tako na področju slikarstva kot kiparstva in arhitekture, kar je vse nedvomno povezano z duhovno in idejno prenovo po Tridentinskem koncilu (Cella, 1969, 65–68).

Stavbna dejavnost je po plodni romaniki, gotiki in renesansi tudi v baroku prispevala svoj pomembni delež in v velikem ustvarjalnem zanosu, zlasti z nekaterimi baročnimi regulacijami, dokončno oblikovala njegov mestni prostor. Rasle so nove palače in stavbe, ki po lepoti in imenitnosti niso v ničemer zaostajale za podobnimi v drugih mestih *Serenissime*. Novi graditelji in arhitekti so v veliki meri sprejemali in spoštovali ustaljene prostorske vrednote mesta, ki ga je izoblikoval romanski, gotski in renesančni čas (Bernik, 1968, 12).

Barok seveda skoraj ni mogel mimo najbolj uglednih javnih zgradb, bodisi posvetnih bodisi cerkvenih, ki so v glavnem osredotočene ob obeh mestnih trgih. Tu in tam je svoje sledi zapustil le na fasadah ali pa v notranjščinah, v posameznih detajlih in stavbnih členih, pa tudi v celotnih volumnih in kompleksih, kakor so pač narekovale prilike in zmogljivosti naročnikov.

Baročna doba je v mesto priklicala tudi nove cerkvene redove, ki naj bi ob frančiškanih, dominikancih, servitih, gregoritih tretjerednikih, klarisah in avguštinkah, ki so v mestu delovali že od srednjega veka dalje, pomagali utrjevati katoliško vero. Tako so se leta 1621 nastanili v Kopru beraški kapucini, »jezuiti ljudskih množic«, ki naj bi znova vzpostavili katoliško duhovno življenje. Na obrobju današnjega Giordanovega trga so si postavili samostan s cerkvijo sv. Marte. S to cerkvijo se je v mestu uveljavil nov tip sakralne arhitekture po italijanskih vzorih z enotnim vzdolžno poudarjenim tlorisom in ravno sklenjenim prezbiterijem, ki je razodeval tudi nekatere posebne značilnosti kapucinske meniške arhitekture (Bernik, 1968, 82). Baročna doba je dala tudi dokončno

62 *Muzikološki zbornik / Musicological Annual*. Ljubljana, XXX, 1994, str. 5–10.

podoba drugim samostanskim kompleksom: cerkvi in samostanu sv. Klare, samostanu avguštink in pripadajoči mu cerkvi sv. Blaža, samostanu in cerkvi sv. Ane, pa cerkvi sv. Frančiška, sledovi barokizacije pa so vidni tudi na manjših sakralnih objektih.

Barok je v Kopru zapustil tudi obilne sadove v skulpturi, rezbarstvu in na splošno v umetnoobrtnih panogah. Ni naključje, da se je večji del baročnega dekorja osredotočil v koprski stolnici, ki je po načrtih beneškega arhitekta Giorgia Massarija v letih 1716–1749 dobila povsem novo baročno preobleko.

Za cerkve so poleg oltarjev in prižnic skozi ves barok nastajala tudi številna rezbarska dela, tako korne klopi, škofovski prestoli, posebni oltarji za velikonočne obrede, leseni baldahini za nameščanje oltarnih zaves, oltarne mize, knjižni pulti, svečniki, procesijske svetilke, fanali in podobno (Vrišer, 1983, 151). Med baročno opremo koprskih cerkva je potrebno omeniti tudi edine ohranjene beneške orgle v cerkvi sv. Ane, ki imajo še vedno svojo izvorno dispozicijo. Poleg Dalmatinca Petra Nakića je v Kopru deloval eden najpomembnejših beneških orglarjev Gaetano Callido; svojo široko produkcijo orgel je začel po letu 1763. Žal niso več ohranjene njegove orgle v cerkvi sv. Blaža, pa tudi orgle v nekdanji cerkvi sv. Klare (Bizjak & Škulj, 1985, 80).

Obdobje po tridentinskem koncilu se je zelo plodno izrazilo tudi na likovnem področju. Prav na pragu baroka srečamo v Kopru ime slikarja, ki je s suvereno potezo čopiča ustvaril vrsto zelo kvalitetnih del. Gre za Zorzija Venturo, zadrškega slikarja, ki se je po letu 1580 udomačil v Kopru in postal osrednja osebnost manierističnega slikarstva na prehodu med 16. in 17. stoletjem v Istri.

Prvo polovico 17. stoletja je v istrskih mestih zaznamovala delavnica Palme ml. in J. Tintoretta, kasneje pa še P. Veroneseja. Med najboljšimi deli zgodnjega 17. stoletja je podoba Marije s svetniki in modelom Kopra, ki jo je leta 1621 naslikal Marc'Antonio Bassetti za samostansko cerkev sv. Marte. Za beneško slikarstvo druge polovice 17. stoletja pa je značilen vpliv Luce Giordana, ki je v Benetke prinesel naturalistično caravaggiovsko slikarstvo. Giordanov vpliv je viden predvsem v delih Antonia Zanchija, zadnjega pomembnejšega koprškega slikarja beneškega obdobja. Od sedmih slik, namenjenih koprski stolnici, ki jih je Antonio Tarsia kot stolnični organist gotovo poznal, se je ohranila ena sama: Svatba v Kani Galilejski iz leta 1680 (Brejc, 1983).

Ob izzvenevanju baročne dobe sta začela v Kopru postopno upadati tudi ustvarjalni zagon in kvaliteta. Kljub temu je bilo baročno obdobje glede na težke gospodarske in socialne razmere še vedno dovolj razgibano in ustvarjalno, da ga lahko primerjamo z obdobjem humanizma in renesanse.

Vse do leta 1630/31 je Koper kot prestolnica beneške Istre pogosto presegal 8000 prebivalcev, toda kuga, ki je izbruhnila tistega leta, je pokosila dve petini vsega prebivalstva. Šele v naslednjih osemdesetih letih je njihovo število ponovno naraslo na 4650, kot navaja novigrajski škof G. F. Tomasini, leta 1774 pa na 6350 prebivalcev (Ziliotto, 1944, 118).

Seveda je v kulturnem življenju mesta nekaj pomenila le ozka plast izobraženstva, ki je v glavnem izhajalo iz vrst plemstva in višje duhovščine. V ta krog lahko prištevamo tudi pripadnike nekaterih redov, zlasti frančiškanov, dominikancev in gregoritov, kasneje pa tudi scolopov oziroma piaristov, ki so se posvečali vzgoji in izobrazbi plemiške mladine. Za izobraženstvo, kamor lahko prištevamo tudi zdravnike, advokate in mestne uradnike, je bilo ukvarjanje z leposlovjem in poezijo, ki sta bila tudi sicer zelo v modi, skoraj nekakšna častna obveznost pa morda tudi zatočišče pred provincialnim dolgočasjem in lagodjem (Ziliotto, 1944, 118).

Kulturno življenje mesta se je v drugi polovici 17. in potem v celotnem 18. stoletju odvijalo v glavnem v akademijah in *Collegiu dei Nobili*, nekakšnem laičnem semenišču oziroma vzgajališču plemiške mladine. S svojim delovanjem se je v prva desetletja 17. stoletja prevesila Akademija Palladiana ali »*dei Palladi*«; najvidnejša osebnost akademije je bil nekaj časa znameniti koprski zdravnik Santorio Santorio, po njegovem odhodu pa Girolamo Vida in Ottonello de Bello. V prvem desetletju 17. stoletja sta bila med člani te akademije aktivna še Pietro Pola in Nicolò Manzuoli, ki je leta 1611 izdal svoje znamenito delo »*Nova descrizione della provintia dell'Istria, con la vita delli Santi e Sante di detta provintia*«. Akademija je dokaj opešala z de Bellijevo smrtjo leta 1625, dokončni udarec pa ji je verjetno zadala kuga leta 1630/31 (Ziliotto, 1944, 148).

Vse do leta 1647 nimamo poročil o kaki novi akademiji, tega leta pa je začela delovati Akademija sei Risorti, zasluga za njen nastanek pa gre v glavnem tedanjemu koprskemu podestatu Marc'Antoniu Grimaniju. Med vidnejše osebnosti akademije prištevamo don Aurelija de Bellija, kanonika in dekana koprške stolnice, ki je bil obenem tudi učitelj retorike. Največjo pozornost koprskih akademikov pa je gotovo vzbujal zdravnik Prospero Petronio, ki je okoli leta 1680 napisal obširno delo *Memorie sacre e profane dell'Istria e della sua metropoli* (Petronio, 1968), delo, ki ga je kasneje Agostino Carli-Rubbi ocenil kot »*fort savante et très étendue*«, je vse do najnovejšega časa ostalo v rokopisu, kljub temu pa so ga s pridom uporabljali številni zgodovinarji (Ziliotto, 1944, 151).

Najodličnejša osebnost Akademije dei Risorti pa je bil krajši čas zagotovo koprski zdravnik Girolamo Vergerio, ki je diplomiral v Padovi iz medicine in filozofije. Po navedbah G. F. Tomasinija je bil leta 1653 imenovan za rednega profesorja v Pisi, 1665 pa ga je beneški Senat povabil, da prevzame medicinsko katedro v Padovi. V koprski akademiji je bil aktiven predvsem v letih 1647–1653 in nato 1656–1659. Med uglednejšimi člani je bil tudi Cristoforo Tarsia, nimamo pa podatkov, da bi bil član tudi Antonio Tarsia.

Kratek predah v življenju in delu koprskih akademikov predstavlja Akademija dei Divertiti, ki so jo verjetno ustanovili mladi študentje koprskega *Collegia dei Nobili* pod vodstvom Giovannija Marie Forestija, ki je bil, kot navaja G. Pusterla, leta 1689 rektor *Collegia* in učitelj retorike (Pusterla, 1891, 60).

Na splošno je bil koprsko *Collegio* pravo kulturno in intelektualno žarišče mesta. Redno je začel delovati leta 1675, svoje prostore oziroma dostojno zgradbo pa je dobil po zaslugi podestata Angela Morosinija, tri leta kasneje. V prvem obdobju so v *Collegiu* poučevali *somasci*, leta 1699 pa so jih nasledili *scolopi* oziroma *piaristi* – očetje ubožnih šol. S prihodom scolopov je ugled koprskega *Collegia* zelo narasel, tako da so učenci prihajali celo iz oddaljenega otoka Krfa, saj se jim je Koper zdel kot »*Padova v miniaturri*«. Priznati je treba, da je papeški Rim pošiljal v Koper najboljše predstavnike tega reda, zato je plemiški sloj njim in njihovim učnim metodam povsem zaupal. Koprski *Collegio* je imel status podružnice kolegija Nazarenov v Rimu, ki je pripadal tamkajšnjemu redu piaristov (Kandler, 1876a, 107).

Zgradba *Collegia* je bila, kot je videti še danes, prostorna in zračna, z dvema dvoriščema, vrtom in cerkvico S. Maria Nuova, ki pa je bila porušena v 19. stoletju. V času karnevala so učenci pripravljali gledališke predstave, saj je bilo v šolskem poslopju udobno gledališče, v katerem so imeli tudi literarne nastope in filozofske razprave. Pristosvovali so jim najvidnejši predstavniki mesta, po drugi strani pa so v stolnici oziroma pri procesijah ter javnih slovesnostih vzgojitelji uživali posebne privilegije skupaj z mestnim plemstvom, ki jih je v veliki meri podpiralo (Venturini, 1907, 92).

Collegio je v leposlovje vnesel ne le dober okus, temveč tudi primerne študijske metode in razpoloženje, da se je mladež, ki se je v njem šolala, z vnemo poglobljala v znanstvene panoge. Po drugi strani je Collegio, kot navajajo nekateri avtorji, postal preddverje in vivarij koprške Akademije dei Risorti, ki je tudi sicer delovala v isti zgradbi. V obeh ustanovah so vladali isti humanistični ideali, množica učenih citatov v razpravah in diskusijah, spretnost v sestavljanju verzov in pesnikovanju ter nagnjenje k duhovni tematiki (Ziliotto, 1944, 153).

Za majhno, aristokratsko mesto, kakršen je bil Koper, je bilo torej zelo pomembno imeti dobrega učitelja retorike in poezije, zato je aristokratski sloj z veselje pozdravil prihod scolopov. Očetje ubožnih šol, ki so jih hvalili »*per singolare esemplarità e piena abilità*«, so v Koper prihajali iz Ancone, Firenc, Rima in Piemonta ter prinašali s seboj nove učne metode in izkušnje. Med učnimi predmeti zasledimo matematiko, fiziko, ples, glasbo in recitiranje, fakultativno pa tudi tuje jezike, zlasti francoščino in nemščino. Vse tja do padca Beneške republike leta 1797 je bil Collegio najodličnejša šola v celotni istrski provinci, edina, ki je lahko konkurirala jezuitskim kolegijem po Italiji in Avstriji (Ziliotto, 1944, 160).

Eden pomembnih dogodkov na šolskem področju je bilo tudi osnovanje škofovskega semenišča leta 1710, ki ga je utemeljil takratni koprski škof Paolo Naldini. V svojih spisih je poudarjal, da je »*Seminarium Italo-Sclavum Naldinianum*« potrben predvsem zaradi slovanskega podeželja in potrebe po izobrazbi duhovnikov-glagoljašev.

Sicer pa je v vrsti koprskih škofov, ki jim je kot stolni organist služil Antonio Tarsia, potrebno najprej omeniti Baldassara Bonifacia, ki je bil pred tem generalni vikar in svetnik inkvizicije v Trevisu, sicer pa doktor filozofskih znanosti, prava in teologije. Po navedbah G. F. Tomasinija je bil humanist velikega slovesa in je izdal več kot 50 del verske vsebine, obenem pa je v elegantnem slogu tudi pesnil v latinskem jeziku. V koprski stolnici je dal postaviti nov kor, z vsemi močmi pa je moralno in materialno podpiral koprski kapitelj. Obenem je vzpodbujal mladega Antonia Tarsio, da se je pričel ukvarjati z orgelsko glasbo in postopno tudi komponirati (Radole, 1990, 47).

Vidne sledove je v koprskem cerkvenem življenju zapustil tudi škof Francesco Zeno, ki je v svoji škofiji posvetil številne nove cerkve ter poskrbel za širjenje eharističnega kulta (Babudri, 1909, 229). Najodličnejše mesto pa gotovo zavzema Paolo Naldini, avguštinski menih Eremitanov iz Padove, ki ga je na koprski škofijski prestol umestil papež Inocenc XI. leta 1686, posvetil pa kardinal Alessandro Crescenzo pri sv. Avguštinu v Rimu. V Kopru je Naldini izvedel vrsto pomembnih del, med drugim je dal postaviti novo škofovsko kapelo, obnoviti škofijsko pisarno, v veliki dvorani škofijske palače pa je dal upodobiti vse koprške škofove od sv. Nazarija dalje z grbi in kronološkimi podatki. Leta 1690 je vodil škofovsko sinodo, deset let kasneje pa se je v zgodovino Istre, zlasti pa Kopra, trajno zapisal z izdajo svojega monumentalnega dela *Corografia ecclesiastica o sia Descrizione della Città e della Diocesi di Giustinopoli detto volgarmente Capo d'Istria* (Venezia, 1700), ki je od leta 2001 na voljo tudi v slovenskem prevodu (Naldini, 2001). V času njegovega škofovanja (1686–1713) je torej koprška dieceza doživela enega največjih trenutkov v svoji zgodovini, ki je bil tudi kronan s prenovo in barokizacijo stolnice, v tem času pa je nastala tudi večina glasbenih del Antonia Tarsie.

Uvod

Pričujoča študija je namenjena orisu ene starejših in pomembnejših albanskih plemiških rodbin Ducaino (Dukagjini), ki so sodelovale v bojih proti Turkom v času slavnega vojskovodje in vladarja Giovannija Castriotta-Skanderbega, po njegovi smrti pa v tragični epopeji, ki se je zaključila s padcem Kruje in Skadra (1479) ter množično migracijo albanskega prebivalstva v južno Italijo, Dalmacijo, Istro in beneško *Terrafermo*.

Za razliko od plemiških družin Bruti, Borisi, Brati, Albanese in nekaterih drugih, ki so izhajale predvsem iz obalnih predelov Albanije pod beneško oblastjo, so se člani rodbine Ducaino podali v beneško Istro že ob koncu sedemdesetih let XV. stoletja in v službi Beneške republike opravljali nekatere pomembne funkcije na vojaškem in upravnem področju, vendar so v primerjavi z njimi v moški liniji, kot poročča Prospero Petronio, tudi relativno zgodaj izumrli (1609).

O rodbini Ducaino (Dukagjini), kljub njeni pomembni vlogi v starejši albanski zgodovini, nimamo kakega celovitega, preglednejšega dela, pač pa zgolj posamezne orise in omembe nekaterih članov ter njihovih fevdalnih posesti. Petronijevo delo »*Memorie sacre e profane dell'Istria*« (Petronio, 1968) je domala tudi edino, ki podaja strnjen oris posameznih vidnejših družinskih članov, zlasti Lecha (Lekë, Alessia) Dukagnjinija in njegovega brata Nicolòja, njuno vlogo v zadnjem obdobju protiturske epopeje, odnos do turških in beneških oblasti in odselitev nekaterih članov rodbine v beneško Istro, kjer je pomembnejšo vlogo igral zlasti Giovanni Ducaino v funkciji kaštelana gradu Socerb. O tem dragocene podatke prinaša zlasti Pietro Kandler v *Codice Diplomatico Istriano* (Kandler, 1986) z objavo obeh namestitvenih listin doža Giovannija Moceniga. Zlasti med starejšimi avtorji pogosto naletimo na nasprotujoče si podatke in navedbe tako glede vloge in medsebojnih odnosov med Lechom in Nicolòjem Dukagjinijem, kakor tudi glede posesti in vloge, ki jo je družina odigrala kasneje v beneški Istri. Pri tem se lahko naslanjamo zlasti na podatke Giovan Marie Verdizottija v seriji z naslovom *De Fatti Veneti (Libro XXV, XXVI)*, Giuseppeja Valentinija, *Acta Albaniae Veneta, saeculorum XIV et XV* (Valentini, 1979) in Fan S. Nolija, *Storia di Scanderbeg (Giorgio Castriotta) Re d'Albania (1412–1468), Versione di Francesco Argondizza* (Noli, 1924). Nekaj drobnih, koristnih podatkov o Dukagjinijih oziroma albanskih priseljencih na istrskih tleh zasledimo tudi v seriji *Senato Secreti Cose dell'Istria, AMSI, Parenzo 1888 in Senato Mare, Cose dell'Istria, AMSI, vol. XI (1478–1483)*, kakor tudi v reviji *La Provincia dell'Istria, a. XI, Capodistria 1877*. Od splošnih zgodovinskih del podatke o rodbini Ducaino prinašajo B. Benussi (1924), G. De Tutto (1939), C. Gječov (1941), G. Castelletti (1933–1934), D. Darovec (1990), D. Alberi (2001), J. Buxhovi (2013), R. Elsie (2015) in nekateri drugi.

63 *Albanski grofje Ducagjini v Koprju: kaštelani gradu sv. Socerba*, ur. Peter Štoka. Koper, Kulturno društvo Albancev slovenske Istre v Koprju, "Iliria", n. 2, 2016, 15–25.

Sicer pa se podobno kot pri drugih delih, ki zajemajo snov in problematiko iz beneškega obdobja, tudi v tej študiji odpirajo problemi odtujenosti starega koprskega arhiva kot tudi razmeroma skromne raziskave koprskih plemiških rodbin skozi daljša zgodovinska obdobja, kar nedvomno predstavlja enega pomembnih segmentov polpretekle zgodovine in dragocene kulturne dediščine tukajšnjega območja.

Položaj in vloga rodbine Ducaino (Dukagjini) v Albaniji in njen odhod v beneško Istro

Družina Ducaino (Dukagjini) je predstavljala eno najpomembnejših albanskih plemiških družin, katerih posesti so se razprostirale od mesta Lješa (Lezhë, Alessio) do Drina in Kosova oziroma do meja Srbije; tudi sama pokrajina je nosila ime te fevdalne rodbine, katere predniki se omenjajo že leta 1281. Med vidnejšimi predstavniki družine sta v prvi polovici XV. stoletja izstopala Nicolò, ki je sodeloval v albanski vstaji v letih 1432–1436 pod vodstvom Giorgia Arianitija, in Paolo (Pal) Dukagjini, ki je umrl leta 1446 in vladal celih 40 let. Njegova smrt je zelo prizadela Giovannija Castriotta-Scanderbega, saj je v njem izgubil ne le dobrega prijatelja, temveč tudi mogočnega zaveznika, ki je s svojo zvestobo ohranjal trdnost albanske zveze, ki se je formirala po skupščini v Lješu leta 1444 (*Lega di Lezhë*).⁶⁴ Njegove obširne posesti sta si razdelila sinova Lech (Lekë) in Nicolò Dukagjini, ki sta se med ostalimi albanskimi plemenitaši udeležila skupščine v Lješu, vendar se nista vključila v Skanderbegovo državo, ki je predstavljala značilno fevdalno tvorbo z despotsko vladavino. Zavezništvo albanskih vojvod naj bi tako trajalo le tri leta zaradi odpadništva Dukagjinijev na severu in Arianitijev ter Muzakijev na jugu, kar je Scanderbega prisililo k sklepanju zunanjih zavezništev v borbi proti Turkom.

Spori med Lechom Dukagjinijem in Scanderbegom zaradi uboja Lecha Zaccharije in lastništva nad vojvodino Danio (Dagno), v katere se je vmešala tudi Beneška republika, so pokazali na popolno nasprotje interesov in krhkost zveze, ki se je formirala v Lješu. Šele Scanderbegova zmaga nad Benečani pri Skadru v začetku leta 1448 in nato nad Turki oktobra istega leta, je Dukagjinije prepričala o njegovi moči in nepremagljivosti ter jih prisilila v pomiritev (Noli, 1924, 83). Tako sta družini Dukagjini in Thopia leta 1450 po padcu Sfetigrada in Berata ter ob turškem obleganju Kruje, Scanderbegu poslali nekaj vojaške pomoči. Toda po velikem Scanderbegovem zmagoslavju pri Kruji, po njegovi poroki z Marino Andronico in ponovnem izbruhu vojne s Turki leta 1451, se je staro sovraštvo znova razplamtelo. Zlasti Lech Dukagjini je postal znan po svoji zahrbtnosti, zato je nanj padel sum, da je naklepal atentat na Scanderbega. Grozila je državljanska vojna, ki jo je uspelo Paolu Angeliju, škofu v Drivastu le s težavo preprečiti. Dne 25. septembra 1452 je prišlo v Draču med vojvodom Lechom Dukagjinijem in Scanderbegom, v prisotnosti beneškega poveljnika Drača in škofa iz Drivasta ter nadškofa iz Bara, do javne poravnave in pomiritve.⁶⁵

⁶⁴ O formiranju Lige albanskih vojvod (*Lega di principi albanesi*) in pomenu Giorgia Castriotta Scanderbega glej zlasti Noli, 1924; Buxhovi, 2013; Di Francesco, 2007.

⁶⁵ Lech Dukagjini je na zboru v Draču dokazal svojo nedolžnost in opral svojo čast ter s tem vzpostavil pogoje za ponovno prijateljstvo; dejansko se je čez čas pokazalo, da je sovraštvo do Skanderbega gojila družina Arianita zaradi posesti, vendar je Scanderbega izdal njegov nečak Moisé iz Dibra, ki je prebežal na turško stran in povzročil hud albanski poraz pri trdnjavi Berat (Noli, 1924, 107).

Naslednja leta, ki so prinesla nove krvave vojne s Turki v času sultana Mehmeda II. in Scanderbegovo zavezništvo z neapeljskim kraljem Ferdinandom aragonskim, ki ga je zaprosil za pomoč, so v začetku leta 1461 znova privedle stare spore med Dukagjiniji in Scanderbegom na rob državljanske vojne. Viri ne poročajo o ozadju novih nasprotij, le iz pisma, ki ga je papež Pij II. pisal nadškofoma v Drač in Bar, je moč razbrati, da se je Lech Dukagjini s pomočjo družin Spano in Pulati z izdajo polastil Danie in se pri tem celo povezal s Turki. Scanderbeg ni tvegala državljanske vojne, temveč se je obrnil na papeža, da posreduje. Ta je v okrožnici nadškofu v Draču oznanil, da bodo Dukagjiniji in Spani ter njihovi privrženci izobčeni, če tekom 15 dni ne bodo pretrgali zavezništva s Turki. Sledil je nov spravni akt, s katerim so se oboji odpovedali zavezništvu s Turki in se vrnili v Zvezo albanskih knezov (Noli, 1924, 125).

Po Scanderbegovi vrnitvi iz Italije septembra 1462, kjer je pripomogel k zmagi neapeljskega kralja Ferdinanda aragonskega, se je pričelo tretje oziroma zadnje, najbolj tragično obdobje albanske tragedije. Nove, krvave vojne s Turki, ki so izbruhnile leta 1463, so zajele tudi večino albanskih plemiških družin, med drugim tudi Dukagjinije, med katerimi se je odlikoval zlasti Tanusio Dukagjini. Kot poročajo nekateri viri je bilo v teh bojih uničenih tudi mnogo njihovih posesti in vasi, zato sta se Lech in Nicolò obrnila za pomoč na Beneško republiko (Valentini, 1979). V težkih bojih za Krujo, ki so jo oblegali Turki pod Balaban pašo, je prispelo na pobudo papeža Pavla III. Scanderbegu tudi nekaj tuje vojaške pomoči iz italijanskih dežel in Dalmacije. Pod poveljstvom Lecha Dukagjinija in Nicole Moneta iz Skadra, je vojska kakih 13.000 prostovoljcev prišla na pomoč Scanderbegu in osvobodila oblegano Krujo. Toda Albancem zaradi pomanjkanja topništva ni uspelo več zasesti utrdbe Sfetigrad in Berat, zrasli pa sta še novi turški utrdbi Elbassan in Valm.

Sredi priprav na novo vojno s Turki, ki so vedno bolj stiskali obroč okoli Kruje, je Scanderbeg zbolel za mrzlico in 17. januarja 1468 umrl. Pokopali so ga v katedrali sv. Nikolaja v Draču. Njegova smrt je odjeknila po celi Evropi, hudo pa prizadela Albance, ki so ostali brez vodje. Albanska zveza je razpadla, oblast nad Krujo in drugimi predeli je prevzela Beneška republika. Edina poveljnika, ki se v virih omenjata po Scanderbegovi smrti, sta bila Lech Dukagjini in Gjon (Giovanni) Muzaki (Musacchio). Leta 1477 so Turki obkolili Krujo, beneški poveljnik Francesco Contarini in Lech Dukagjini pa sta turško vojsko z albansko-beneškimi četami napadla v njeni bližini, jo pognala v beg in vdrla v turški tabor. Namesto, da bi zasledovala poražene Turke, sta dovolila, da so se njune čete razkropile po turškem taboru in pričele z veseljačenjem. Ahmet beg se je skrivaj vrnil in v nočnem napadu presenetil nasprotnika. V krvavem obračunu je bila pobita večina beneških enot, med njimi tudi Francesco Contarini. Po tem porazu so Benetke, obkoljene z vseh strani s turškimi vojskami, tako pri Skadru, kot drugod, Krujo prepustile njeni usodi, vendar je mesto, ki je bilo dobro oskrbljeno z živežem in orožjem, vzdržalo turško blokado še celih 13. mesecev. Ker ni bilo pričakovati pomoči od nikoder, se je poveljstvo v Kruji začelo s Turki pogajati o predaji. Ko je prišla vest, da sam turški sultan Mehmed II. oblega Skadar, so 15. junija 1478 k njemu poslali odposlanstvo, da predajo Krujo pod pogojem, da bo smela posadka z orožjem in imetjem zapustiti mesto. Sultan pa je zahrbtno prekršil obljubo, in ko je vojaštvo skupaj s prebivalstvom zapustilo Krujo, je prišel sultanov ukaz, da moške pobijejo, ženske in otroke pa prodajo kot sužnje. Življenje je podaril le poveljniku beneške posadke Antoniu Vitturiju in tistim

poveljnikom, ki so bili dovolj bogati, da so se lahko odkupili z denarjem. To je bilo pač njegovo maščevanje za številne poraze, ki jih je pred Krujo doživeljal že njegov oče, sultan Murat, kakor on sam. Mestu so Turki nadeli tudi nove ime – Ak Hissar, se pravi Beli grad (Noli, 1924, 149).

Vsi albanski vojvode, ki so se kot beneški zavezniki bojevali proti Turkom, so bili prepuščeni svoji usodi. Med njimi so, kot omenjeno, pomembno vlogo igrali Dukagjiniji, vendar so si mnenja kronistov in zgodovinarjev o njihovi usodi dokaj različna. Predvsem G. M. Verdizzotti v svojem delu poroča najprej o skupnem nastopu bratov Lecha in Nicolòja Dukagjinija ter skadarskega guvernerja Nicole Moneta proti turški vojski, ki je oblegala Krujo, kasneje pa naj bi Lech prestopil na turško stran, kar je privedlo do njunega rivalstva in spopadov. S Francescom Contarinijem, beneškim providurjem in poveljnikom beneških enot, naj bi se po Verdizzottijevem pričevanju združil Nicolò Dukagjini. Skupaj z beneškim poveljnikom sta načrtovala in tudi izvedla uspešen napad na turško vojsko, ki je oblegala Krujo in vdrla v njihov tabor, v nadaljevanju pa navaja:

Si havevano in tanto i Veneti, e gl'altri, dopo fatto un grosso bottino negli alloggiamenti Turcheschi, tratti dall'armi, e datisi à qualche riposo, dubitar non potendo, che il nemico sbattuto, e fuggito, si fosse tantosto rimesso in istato, e in ardimento di assarili; e il Contarini e gli altri Capi, pur nutriti dalla stessa confidenza, si erano posti à maturar in separato congresso, come valersi dell'ottenuta vittoria in suffragio di Croya... Entrarono i Turchi nel più profondo di quelle disarmate spensieratezze con atti strepiti di voci, e di colpi. Uccisero specialmente l'infanteria quasi tutta, senza che punto potesse difendersi; ripigliarono gli alloggiamenti e i bottini; seguitarono tutta la notte, lucendo, per maggiore sventura la Luna, le crudeltà e gli homicidi; e tra l'gran numero de' trucidati toccò al Provveditor Contarini et à molt'altri Capitani di restar miseramente sul campo. Venne con istupore osservata, fosse ò per tristitia, o per negligenza, una barbarie peggior, che ne'barbari, negli Albanesi. Stavano costoro nel tempo di tanta strage in otto milla poco lontani, potevano muovendosi salvar i nostri, e ribatter i Turchi; nulla si mossero di passo, e lasciarono correre fino al fiume Elmissa il sangue Veneto, mentre sacrificansi loro libertà [...].⁶⁶

Iz Verdizzottijevih navedb žal ni razvidno, kakšno usodo je ob turškem pokolu doživel Nicolò Dukagjini, zakaj ni priskočil na pomoč beneški vojski pod Contarinijevim poveljstvom, zlasti pa, če je do razkola z bratom Lechom Dukagjinijem prišlo ravno ob tej priložnosti.

Po Verdizzottiju tudi P. Petronio povzema, da sta brata Lech in Nicolò Dukagjini po Scanderbegovi smrti pričela medsebojno tekmovati in se spopadati. Beneški senat si je sicer prizadeval, da bi jima dokazal, kako njuni bratski spori in razprtije Turkom le olajšujejo učinkovite vojaške nastope proti Albancem, a namesto, da bi Lech ravnal

66 »Nicolò fuggito altresì dirigendosi christianamente fè ricorso à Giosalat Barbaro Governator de Scutari. Raccolto un corpo di mille e duecento Cavalli afrontò Alessio rinforzato notabilmente da Turchi, lo vinse, gli scagliò molta gente con 800 di quegli infedeli e rimase Nicolò ali primiero dominio« (Verdizzotti, *De Fatti Veneti*, libro XXVI, 614).

razumno, se je povsem podredil Turkom, ki so mu ponudili tudi vojaško pomoč. Nicolò Dukagjini se je moral končno zateči h guvernerju Skadra, Giosaltu Barbaru, kjer je zbral manjšo vojsko ter z njo potolkel brata Lecha, četudi mu je pomagala turška vojska, zatem pa znova vzpostavil oblast nad svojim gospostvom (Petronio, 2001, 90–93).

Tudi J. Buxhovi v svojem obsežnem delu, posvečenem Kosovu (Buxhovi, 2013), navaja, da je Beneška republika po Scanderbegovi smrti računala, da bo ohranila svoje posesti v Albaniji, zlasti Krujo, kot nekdanjo prestolnico. Prezela je vojaški nadzor nad tistim delom albanskih enot, ki so se odločile za nadaljnji odpor proti Turkom, saj je v tem času prišlo do razkola med albanskim plemstvom. Del tega plemstva, vključno z Lechom Dukagjinijem, se je vrnil pod turško nadoblast in mnogi med njimi so kasneje postali turški vazali.

Po nesrečnem padcu Kruje, 16. junija 1478, in poboju njenega prebivalstva, je bilo po Buxhovi zadnje dejanje albanske tragedije povezano s turškim obleganjem in padcem Skadra, kamor so Turki vkorakali aprila 1479, ko na kratko omenja, da se je skoraj celotno mestno prebivalstvo z beneško posadko lahko umaknilo iz mesta, saj je tokrat sultan Mehmed II. držal besedo. Med begunci omenja tudi brata Lecha in Nicolòja Dukagjinija, ki naj bi se z ostalimi umaknila na beneško ozemlje (Buxhovi, 2013, 80). Pri tem tudi on ne omenja, kdaj in zakaj sta se brata pomirila, glede na to, da je Lech prestopil na turško stran in je med njima celo izbruhnila vojna.

Brata Dukagjin v svojem delu *De Scodrensi obsidione et expugnatione: la fin de l'Albanie vénitienne (1463–1479)*, v kritičnem obdobju dolgega in izčrpljujočega turškega obleganja Skadra, omenja tudi B. Doumerc (Doumerc, 2004). Po njegovem naj bi v prvi fazi Skadru Benečani poslali na pomoč nekaj enot pod poveljstvom Antonia da Lezze, v spremstvu Lecha Dukagjinija, tako da so branilci lahko nadaljevali z bojem. Zaradi velikih žrtev in številnih težav so Turki pod Soliman pašo zrahljali svoj obroč okrog Skadra, da bi zavzeli Krujo in Drivast, vendar je bil njihov umik le taktične narave, da bi lahko pripravili novo ofenzivo na Skadar (Doumerc, 2004, 13).

Padec Skadra in drugih pomembnih albanskih obmorskih mest in turška osvojitve Otranta, so nekatere evropske dežele, vključno z Beneško republiko, vzpodbudile k oblikovanju nove protiturške koalicije. Fronto so znova želele vzpostaviti v Albaniji, kjer naj bi nastala učinkovita obrambna črta proti Turkom, ki so začeli ogrožati Italijo. K sreči je njihovo invazijo preprečila smrt sultana Mehmeda II. in notranje razprtije, to pa je znova vzpodbudilo tudi Albance, da so se dvignili k upor. Evropske države, zlasti neapeljsko kraljestvo, so vzpodbujale Giovanniya II. Castriotta, Scanderbegovega sina, da bi se vrnil na albanska tla in prevzel poveljstvo nad upornimi silami. Do njegovega izkrcanja je prišlo južno od Drača, istočasno pa so se na albanska tla iz emigracije vrnile nekatere plemiške družine, med drugim brata Dukagjini, ki sta se vključila v protiturško vstajo in s svojimi enotami pomagala v severnih predelih Albanije, ter se približala Skadru in Lješu. Zmage Giovanniya Castriotta v Albaniji so turške sile spravile v težak položaj, tako da je leta 1481 neapeljski kralj znova zavzel Otranto in Turke prepodil z juga Apeninskega polotoka, s tem pa se je pomoč zahodnih zaveznikov zaključila. V prizadevanjih, da bi obnovil Scanderbegovo albansko državo, se je Giovanni II. Castriotta napolil do Kruje, da bi jo osvojil, vendar je zaman čakal na pomoč zahodnih zaveznikov. Turki so začeli znova zasedati izgubljena ozemlja, med njimi leta 1501 Drač, in Scanderbegov sin se je moral umakniti v Italijo, kjer je leta 1502 umrl (Buxhovi, 2013, 82).

Albanski severni oziroma višinski predeli so odslej tudi pod turško nadoblastjo uživali določeno avtonomijo. Na območju skadarskega sandžakata in Dukagjina, ki je vključeval tudi nekaj črnogorskega ozemlja, so vzpostavili 9 nahij, se pravi upravno-fevdalnih teritorialnih enot. Ti predeli so tudi zaradi svoje odmaknjenosti ohranili tradicionalen način življenja s svojimi pravnimi normami, družbeno strukturo, načinom življenja, navadami in običaji, ki so našli svoj skupni imenovalec v znamenitem *Kanunu* Lecha Dukagjinija (*Il Codice di Lekë Dukagjini*) (prim. Gječov, 1941; Castelletti, 1933–1934). Sklepamo lahko, da je Lech Dukagjini pod turško oblastjo še naprej upravljal svoje veliko gospostvo na albanskih tleh, viri pa žal ne poročajo, na katero območje Beneške republike sta se z bratom Nicolòjem po padcu Skadra leta 1479 napatila in tam preživela leto ali dve, saj je njuna prisotnost na albanskih tleh ob izbruhu nove albanske vstaje pod vodstvom Giovannijsa Castriotta II. leta 1481 znova potrjena.

Dukagjiniji na tleh beneške Istre

Če sledimo navedbam P. Petronia, da so se po izgubi svojih posesti in imetja Dukagjiniji podali v iskanje novega primerne sedeža, kjer bi našli novo domovino in so v ta namen prepotovali mnoge dežele in mesta ter v beneškem Kopru našli primeren kraj, ki bi jim ustrezal za ohranitev njihovega dostojanstva in plemenitost njihovega duha⁶⁷ in da viri že za leto 1480 poročajo o namestitvi Skadarčana Giovannijsa Ducaina za kaštelana gradu Socerb, potem je njihova prisotnost na naših tleh prav gotovo dokazana. Očitno pa so se na istrskih tleh ustalili zgolj potomci Lecha oziroma Nicolòja Ducagjinija, saj njunega krajšega bivanja na istrskih tleh ne potrjuje noben dokument. Po navedbi G. Munerja, gre torej v osebnosti Giovannijsa (Gjona) Dukagjinija, ki je leta 1480 postal kaštelan Socerba, iskati enega tistih predstavnikov masovnega eksodusa iz Skadra, ki jih je Beneška republika po turški zasedbi preudarno usmerila proti svojim posestim na *Terrafermi* oziroma v Istro, ter pri tem upoštevala njihov prejšnji družbeni položaj in plemiško poreklo (Muner, 2015, 16). Pri Dukagjinijih se to nedvomno potrjuje, saj kot navaja P. Petronio, se tudi v novi domovini niso navadili živeti brez lastnega gospostva, zato so si za precejšnjo vsoto zlatnikov pridobili graščino Socerb z vsemi pristojbinami in pripadajočimi vasmi.⁶⁸ Tako je Pietro Ducaino na koprski Veliki svet na podlagi vladne odredbe naslovil prošnjo, ki je bila dobrohotno sprejeta in je ta čast pripadala tudi naslednjim rodovom (Petronio, 2001, 92).

Medtem ko P. Petronio navaja ime Pietra Ducaina, pa P. Kandler v *Codice Diplomatico Istriano* ob namestitveni listini iz leta 1480 pravi: »Dož Giovanni Mocenigo izraža zadovoljstvo zaradi imenovanja zaslužnega Skadarčana Giovannijsa Ducaina za kaštelana Sv. Socerba, iz katerega izhaja tudi ime njegove vasi, ki se sedaj imenuje Decani«. ⁶⁹ Nekoliko dalje P. Kandler za leto 1481 ponovno navaja: »Dož Giovanni

67 »Visti e girati molti luochi, e ritrovando la Città di Capodistria corrispondente à fatto al genio, e nobiltà de loro spiriti deliberarono d'elegersela per Patria«.

68 »Mà non sapendo assuefatti al commando di starsene senza Signoria, esborsata quantità d'oro s'acquistarono 'l Castello di S. Servolo con l'abbesse pertinenze de suoi Villaggi«.

69 »Doge Giovanni Mocenigo loda la nomina in Castellano di S. Servolo del benemerito Scutarino Giovanni Duchyno, sul quale venne il nome alla villa sua, ora dei Cani, o Decani« (Kandler, 1986, n. 1212, Anno 1480, 7 Dicembre, Indizione XIII. Venezia).

Mocenigo odreja, da se Skadarčana Giovannija Ducaino znova postavi na mesto kaštelana na Socerbu«. ⁷⁰

Tudi *La Provincia dell'Istria* povzema Mocenigov dukanal iz leta 1480, ki je pooblašal koprškega podestata in kapitana Domenica Morosinija, da bi naj pripravil Skadarčana Giovannija Ducaino, da prevzame mesto kaštelana na Socerbu, ki se mu je odpovedal nekdanji kaštelan Filippo Minio. ⁷¹ Ravno tako nato povzema drugi Mocenigov dukanal, s katerim je podestat in kapitan Domenico Morosini leta 1481 prejel odredbo, da prekliče imenovanje Giovannija, sina Nicolòja Verzija, za kaštelana na Socerbu in tja znova namesti Giovannija Ducaino iz Skadra, ki ga je izvolila peterica plemičev po proviziji Skadarčanov. ⁷²

Na podlagi Petronijevih, zlasti pa Kandlerjevih navedb, se je nato pri mnogih istrskih zgodovinarjih, zlasti pri B. Benussiju, pojavljala teza glede lastništva in poimenovanja »*Villa Ducaina*« oziroma »*Villa De Cani*«. Benussi namreč navaja, da so Benetke okoli 1480 dovolile Skadarčanu Ducainu in njegovim postaviti vas, ki je po njem kasneje dobila ime Decani (Benussi, 1924, 344). ⁷³ V zvezi s tem P. Muner, izhajajoč iz D. Alberija, pripominja, da je zgodovina tega problema nekoliko bolj kompleksna, saj v njem nastopata dva protagonista: *Villa Decani* bi torej bila lahko naseljena po letu 1480, ko je beneški Senat odredil Giovanniju Ducainu, Albanču iz Skadra in nekdanjemu gospodu vojvodine Dukagjine, sedaj pa fevdalnemu gospodu Socerba in koprskemu plemiču, da je ustanovitelj te vasi. ⁷⁴

Toda ime »*Villa Decani*«, nadaljuje Muner, izvira iz imena koprškega plemiča Decano oziroma De Cano, ki naj bi izhajal iz Sulmone v Abruzzih in naj bi se kasneje preselil v Albanijo ter morda postal eden od Ducainovih spremljevalcev, saj se ta vas ravno tako imenuje *Villa Ducaina*. ⁷⁵

⁷⁰ »*Doge Giovanni Mocenigo ordina di rimettere nel Capitanato di Castellano lo scutarino Giovanni Ducaino*« (Kandler, 1986, n. 1215, 14 marzo, Indizione XIV. Venezia).

⁷¹ »*1480 Ducale Mocenigo che officia il pod. e cap. Domenico Morosini ad indurre lo scutarino Giovanni Ducaino ad accettare la castellania di San Servolo cui aveva rinunciato Filippo del fu Castellano Minio*« (*La Provincia dell'Istria*, a. XI, Capodistria, 1 Dicembre 1877, n. 23. Nuova serie di Effemeridi Giustonopolitane, 177).

⁷² »*1481 Ducale Mocenigo che ordina al podestà e capitano di Capodistria, Domenico Morosini, di annullare la nomina di Giovanni di ser Nicolò Verzi a castellano di San Servolo e di rimpiazzare il posto con Giovanni Ducaino da Scutari, eletto dai cinque nobili per la provigione degli Scutarini*« (*La Provincia dell'Istria*, a. XIII, Capodistria 1 Marzo 1879, n. 5. Effemeridi Istriane, 36).

⁷³ Po njem to tezo povzema tudi F. Semi (1975, 221) in v novejšem času D. Alberi (2001, 155–159), kjer navaja, da so družini Giovannija Ducaina Benetke že leta 1463 podelile v fevd omenjeno vas, obenem pa pripominja, da Kandler po vsej verjetnosti napačno uporablja naziv *Villa Ducaina* po plemiški družini albanskega izvora Ducaina ali Docagine, ki so imeli v Istri v posesti socerbski grad.

⁷⁴ »*Villa Decani... dovrebbe essere diventato luogo abitato dopo il 1480, quando il Senato veneziano decretò il diritto di stabilirvisi a Giovanni Ducaino, albanese di Scutari, signore della Docagina, principato d'Albania, ed uno dei signori di S. Servolo, ma anche nobile capodistriano. E' ritenuto il fondatore del villaggio*«.

⁷⁵ »*Ma il nome Villa Decani l'ebbe dal nobile capodistriano Decano o De Cano; sembra sia stato di antica origine di Sulmona nell' Abruzzo, poi trasferitosi in Albania, forse uno dei compagni del Ducaino. Il borgo fu chiamato pure Villa Ducaina [...]*« (Muner, 2015, 18); naziv vasi je nedvomno vezan na plemiško družino Cani ali de' Cani, ki naj bi izvirala iz kraja Sulmone v italijanskih Abruzzih. Po nekaterih podatkih naj bi vas pripadala omenjeni družini že okoli leta 1300, nedvomno pa v 15. stoletju, saj se eden od pripadnikov družine – Damianus Canis – leta 1431 pojavlja kot član koprškega Velikega sveta (Schiauvuzzi, 1901, 86–87). V vasi se je ohranil tudi grb družine Cani z letnico 1479, vendar opis grba, ki ga je podal Petronio v svojem rokopisu, ne ustreza vzidanemu grbu v notranjosti hiše Mahnič-Piciga, ki ga omenja A. Tommasich in pripisuje plemiški družini Ducaino (Tommasich, 1886, 9).

Umestitev Giovannija Ducaina za kaštelana socerbskega gradu, je seveda potrebno ocenjevati v širšem kontekstu, upoštevajoč zlasti tedanje družbeno-politične razmere v beneški Istri in samih Benetkah. Grad Socerb je padel v beneške roke že leta 1463, po vojni s habsburškim Trstom. Le-ta je moral kloniti pred beneško pomorsko blokado, skleniti poniževalni mir in predati Novi grad na Krasu (*Castelnuovo*), Socerb (*S. Servolo*) in Mokovo (*Moccò*) Benetkam, ki so te posesti izročile v upravljanje koprskemu komunu. Habsburžani so morali pristati na svobodno trgovino in se odpovedati vsem že pridobljenim uspehom v boju za trgovino z zaledjem in leta 1477 priznati gospostvo Benečanov na Jadranu ter končno leta 1486 s posebnim dogovorom potrditi svobodo poti v beneško Istro. Toda ta akt je bil poslednji velik uspeh Benetk v boju za trgovino v zaledju, dosežen v času, ko se je tudi v odnosu do Trsta že spreminjala vladarjeva politika (Darovec, 1990, 40).

Beneški napor in težnje po učvrstitvi svojega položaja na Kraškem robu, v zaledju Trsta in v sami Istri, so razumljive ob težkih udarcih in izgubah, ki so jih v bojih s Turki Benetke doživljale v Albaniji ob že omenjenem padcu Kruje (1478), zlasti pa Skadra (1479) in turških vdorih v samo zaledje Benetk na območju *Terraferme* (1476). Padec ključnih postojank v Albaniji je Beneško republiko vzpodbudil, da je zaradi potreb po izurjenem vojaštvu, zlasti pa po plemiškem sloju, ki je imel izkušnje v bojih s Turki, odprla vrata svojih posesti v Dalmaciji, Istri in *Terrafermi*, kamor so se začele, kot rečeno, naseljevati tudi uglednejše albanske plemiške družine. Dovolj zgovoren je podatek, da je npr. Antonio Lugnani – imenovan Albanese, že v dvajsetih letih XV. stoletja postal kaštelan v Pietrapelosi (Darovec, 1990, 40). O beneški politiki do albanskih naseljencev, pa zgovorno priča tudi senatna odredba iz leta 1479, ki podestatom v Istri in Zadru naroča, da jim morajo nuditi pomoč tako v mestih kot na podeželju.⁷⁶

Giovanni Ducaino je torej postal kaštelan socerbskega gradu v času, ko so Benetke grad dodobra utrdile in v njem postavile stalno vojaško posadko s kaporalom in kaštelanom na čelu, saj so jim bile izkušnje iz leta 1473, ko so Tržačani iznenada napadli grad in ga za krajši čas osvojili, dovolj dobra šola, da si niso smeli privoščiti novih presenečenj. Polega tega je vse do 1501. pretela tudi turška nevarnost, zato je bilo potrebno dodobra utrditi ob vaških utrdbah-kaštelih, zlasti gradove Socerb, Mokovo in Zagrad (Carstberg-Montecarso). Po tem obdobju oziroma z letom 1476 sledimo naročilom beneškega doža Andrea Vendramina koprskemu podestatu Lodovicu Barozziju, da na socerbskem gradu namesti kaštelana, kaporalala in 12 najemnikov, istega leta pa so se lotili tudi obnove gradu Mokovo, ki je bil v slabem stanju. Leto kasneje, torej 1477, je dož Andrea Vendramin naročil novemu koprskemu podestatu in kapitanu Baldassaru Trevisanu, da ponovno postavi na mesto kaštelana na Socerbu koprškega plemiča Nicolòja de Verzija in da opravi nekatera manjša dela v njegovih bivalnih prostorih na gradu, vendar naj ne pretirava z izdatki.⁷⁷

76 »Si scrive ai Rettori dell'Istria, ai Rettori di Zara e al conte di Nona quod intelligere debeant, si in civitatibus et territoriis illis commissis, Sint domus terrena, et possessiones nostri Dominij, et de conditione, quantitate, qualitate ac valore eaurum per dare con quelle sollievo ai poveri albanesi qui quotidie clamitantes manent ad fores nostri dominij« (Senato Mare, 1479. 8 maggio, AMSI, vol. XI (1478–1483), 273).

77 »Il 15 aprile 1477 il doge Andrea Vendramin ordina che il podestà e capitano di Capodistria Baldassar Trevisan (1476–1477) restituisca Nicolò de Verzi, cittadino di Capodistria, nell'ufficio di castellano di S. Servolo e che faccia eseguire col denaro della Camera veneta i lavorucci eventualmente occorrenti per l'abitazione del detto castellano, spendendo meno che può«. Podrobneje v delu Calafati (1913, 29). Avtor tu pomotoma navaja Nicolòja Verzija namesto njegovega sina Giovannija, ki ga je nasledil Giovanni Ducaino.

Slika 56: J. V. Valvasor, Grad Socerb, 1689 (Slava vojvodine Kranjske).

Končno pa je dož Giovanni Mocenigo, kot že omenjeno, 7. decembra 1480, odobril in pohvalil koprškega podestata in kapitana Domenica Morosinija, da je imenoval Giovanniija Ducaina, albanskega plemiča iz Skadra, za kaštelana na Socerbu, namesto Filippa Minia, ki je zavrnil omenjeno službo.⁷⁸ Očitno pa je Giovanni Ducaino službo kaštelana opravljal le kratek čas, namreč le od 7. do 21. decembra 1480, saj je dož Giovanni Mocenigo že 21. decembra potrdil imenovanje novega kaštelana, Giovanniija de Jonerija, ki ga je tudi tokrat imenoval koprski podestat in kapitan Domenico Morosini z vsemi prihodki in pod enakimi pogoji, kot so jih uživali njegovi predhodniki, vendar je razpolagal le s štirimi vasmii.⁷⁹ Končno pa je dož Giovanni Mocenigo 14. marca 1481 koprskemu podestatu in kapitanu Domenicu Malipieru naročil, da ponovno namesti na položaj kaštelana na Socerbu Giovanniija Ducaina in na ta način razveljavi imenovanje Giovanniija de Jonerija (Calafati, 1913, 29–30).⁸⁰ Razlogov in ozadij za to naglo menjavanje kaštelanov na Socerbu med letoma 1477 in 1481 ne poznamo, saj jih viri ne navajajo. Ravno tako niso poznani kriteriji, po katerih so izbirali kandidate za mesto kaštelana na Socerbu. Nedvomno so jih izbirali med koprskim plemstvom in so ti morali imeti

78 »Il 7 dicembre 1480 il doge Giovanni Mocenigo (1478-85) approva e loda la nomina, fatta dal podestà e capitano di Capodistria Domenico Morosini (Mauroceno, 1480/81), di Giovanni Ducaino nobile di Scutari d'Albania a castellano di S. Servolo in luogo di Filippo Minio che declinava tale ufficio«.

79 »Il 21 dicembre 1480 il doge Giovanni Mocenigo conferma la nomina, fatta dal podestà e capitano di Capodistria Domenico Morosini, di Giovanni de Jonerii a castello di S. Servolo (in luogo di Filippo Minio rinunziatario) cogli utili ed alle stesse condizioni che avevano i suoi predecessori, disponendo però che non gli sieno soggetti più di quattro villaggi«.

80 »Il 14 marzo 1481 il doge Giovanni Mocenigo ordina al podestà e capitano di Capodistria Domenico Morosini di riconfermare nell'ufficio di castellano di S. Servolo Giovanni Ducaino ed annulla in tal modo la nomina di Giovanni de Jonerii«.

vojaške večšine, ime Nicolòja de Verzija oziroma njegovega sina Giovannija pa kaže, da so na to mesto postavljali može iz najuglednejših koprskih plemiških družin. Drugo je seveda vprašanje, ali je bila služba kaštelanov kupljiva, glede na namig P. Petronia, da je Giovanni Ducaino za nakup graščine odštel lepo vsoto beneških dukatov (Petronio, 2001, 92). Verjetno je šlo za zakup, ki je bil v navadi v tem obdobju, Petronijeva navedba pa je še dodatno vprašljiva ob dejstvu, da je ob vsakokratnem imenovanju kaštelana navedeno, vsaj po letu 1476, da kaštelanu za opravljanje službe pripada 40 lir mesečno, kaporalu pa 20. Hkrati je v doževem dukalu označeno tudi različno število vasi, ki so pripadale socerbskemu gospostvu (Calafati, 1913, 29).

Po letu 1481 ni več poročil o novih namestitvah kaštelanov, pač pa je 10. aprila 1490 koprski podestat in kapitan Pietro Calbo imenoval konestabla za območje Socerba, Michela Gerda, ker je zaradi smrti prejšnjega (Machne Ivancovich), mesto ostalo nezasedeno.⁸¹ To lahko pomeni, da je Giovanni Ducaino še vsa naslednja leta ostajal kaštelan Socerba, ki so ga leta 1492, v času doža Agostina Barbariga oziroma koprskega podestata in kapitana Domenica Malipiera, znova utrdili in v njem zgradili vodnjak za primere daljšega obleganja.⁸²

Socerb je ostal v beneških rokah vse do beneško-avstrijske vojne v letih 1508–1516, s tem, da je do 1511 prehajal iz rok v roke, nato pa so ob veliki ofenzivi cesarskih čet začele padati kar po vrsti domala vse utrdbе, ki so varovale vzhodne meje koprskega ozemlja, med njimi tudi Socerb, ki je odslej ostal v avstrijskih rokah, oziroma je po mirovni pogodbi v Wormsu leta 1521 cesar socerbsko gospostvo podelil tržaškemu glavarju in kranjskemu baronu Nikolaju Ravbarju (Nicolò Rauber). Leta 1533 je tržaški komun nadvojvodo Ferdinanda zaprosil, da gradove Socerb, Mokovo in Novigrad vrne tržaškemu mestu, saj se ni strinjal, da je bilo to območje priključeno h Kranjski. Ob pripravah na novo mirovno konferenco v Tridentu se je beneški delegat Andrea Rubeus v pogajanjih s cesarskimi predstavniki, ki so potekali v Gradiški, potegoval za vrnitev omenjenih gradov pod okrilje Beneške republike, vendar so v skladu s 3. členom pogodbe sklenili, da bodo gospostvo Novigrad z vsemi prihodki prepustili koprskemu plemiču Giov. Filippu Gavardu in njegovim zakonitim potomcem, vendar v službi habsburške vladarske hiše. Pač pa je 5. člen pogodbe določal, da gospostvo Socerb, ki ga je beneški sindik zahteval v imenu sinov Giovannija Ducaina, ostaja v cesarskih rokah.⁸³

81 »Il 10 aprile 1490 il podestà e capitano di Capodistria Pietro Calbo nomina »contestabile« (comandante della milizia territoriale) del territorio di S. Servolo Michele Gerde, carica resa vacante per la morte di Machne Ivancovich zio del Gerde«.

82 O tem govorita dukal Agostina Barbariga (1486–1501) in napisna plošča, ki pa so jo po velikih poškodbah gradu Socerb, prenesli na grad Mokovo (Calafati, 1913, 30–31).

83 »1533, novembre 12. – I magnifici Signori Sigismondo de Thurn, Raimondo Dorimberg, Pietro Alessandrino e Girolamo Sotner, Agenti e Mandatari del Serenissimo Re de' Romani da una, e il Magnifico Signor Andrea Rubeus cavaliere Secretario e Sindico dell' Illustrissimo Dominio Veneto dall'altra parte, manipolano componimento, che può dirsi preparatorio alla Sentenza di Trento, col 3. articolo del quale la Rocca Castelnuovo nel Carso colla sua giurisdizione e altri suoi redditi è rilasciata a Giov. Filippo Gavardo per se e suoi eredi, salve però la superiorità al Serenissimo Re de Romani, mentre coll'articolo 5 il Castello di S. Servolo, che il Sindico Veneto domandava a nome dei figli di Giovanni Ducaino, è rilasciato invece all'Imperatore« (Senato Mare, *Cose dell'Istria*, AMSI, vol. XIII, Parenzo 1898, 1358).

Rodbina Ducaino je s to odredbo iz leta 1533 torej dokončno izgubila možnosti, da bi si ponovno pridobila fevdalno posest nad Socerbom, s tem pa nekako postopoma izginja tudi njen pomen in ugled. Nekaj članov rodbine se sicer pojavlja v virih v različnih funkcijah: tako npr. leta 1526 zasledimo Marca Ducaina v Trstu v funkciji prokuratorja ob neki prodaji, istega leta pa mu je kaštelan Socerba dal na dražbo hišo, ki jo je imel pod utrdbo v Črnem Kalu.⁸⁴ Okoli leta 1550 zasledimo v Kopru Pomponia Ducaina v funkciji vicedomina, že P. Petronio pa poroča o dr. Paolu Ducainu, odličnem pravniku, znanem po svoji pravičnosti, usmiljenju in veri (Petronio, 2001, 93).⁸⁵ Nekaj skopih podatkov je tudi o Marcu Ducainu, duhovniku in inkvizitorju, ki je kar nekaj desetletij opravljal duhovniški poklic in bil prisoten kot spovednik pri umirajočih, ki jim je dajal poslednje olje. Umril je 14. oktobra 1623 v hiši Giulia Lugnanija in bil pokopan v cerkvi sv. Frančiška.

Iz rojstnih in poročnih knjig za XVI. in XVII. stoletje je razvidno, da je bila rodbina dokaj razvejana in da se pojavljajo njeni člani kot poročne priče ali pa kot botri in botre ob rojstvih otrok tudi iz uglednejših koprskih družin, kot npr. Grisoni, Ingaldeo, Gerin, Trevisan, Grio, Gravisi, Musella itd.

Znova pa se lahko naslonimo le na P. Petronia, ki navaja, da je zadnji moški potomec koprške rodbine Ducainov, ki je sledila Giovanniju Ducainu, umrl leta 1609⁸⁶ (*Colata in fine la discendenza di tanti Personaggi nell'unico rampollo d'uno di questo Casato mancò l'anno 1609*) in je tako ta veja, v primerjavi z drugimi albanskimi rodbinami v Istri, kot npr. Bruti, Borisi, Brati in ostale, izumrla dokaj zgodaj (Petronio, 2001, 93).

Zaključek

Člani vidnejših plemiških rodbin, tako onih iz severne Albanije, med katere sodi zlasti rodbina mogočnih Ducainov (Dukagjinijev), kot rodbine Arianita in Muzaki v njenih južnih predelih, so bili zlasti po smrti Giovannija Castriotta-Scanderbega (1468), oziroma po padcu Kruje in Skadra (1479), ko je skoraj celotna beneška Albanija padla pod turško nadoblast, prisiljeni za stalno zapustiti svojo prvotno domovino in se podati v emigracijo v bližnje ali bolj oddaljene predele beneške Dalmacije, Istre in *Terraferme*. Albansko prebivalstvo se je tako že po prvih vojnah s Turki, zlasti pa v drugi polovici XV. stoletja, naseljevalo v beneški Istri ter sestavljalo pomemben vojaški in iz njega izvirajoč plemiški sloj. Beneška republika je v glavnem upoštevala njihov socialno-družbeni položaj in plemiško poreklo, zato jim je tudi v novih okoljih dodeljevala časti in funkcije, s katerimi jih je nagrajevala za zvestobo in privrženost.

Primer rodbine Ducaino, zlasti Giovannija (Gjona) Ducaina, v funkciji kaštelana na gradu Socerb z obsežnim fevdalnim gospodstvom, ki ga je upravljal v ključnem

84 »Il nobile Marco de Duchainis, nel gennaio del 1526 è a Trieste in veste di procuratore per una vendita, lo stesso anno il governatore di S. Servolo gli incanta la casa che aveva sotto il castello di Cernicala« (*La Provincia dell'Istria*, a. XI, Capodistria 1877, n. 23 Nuova serie di Effemeridi Giustinpolitane).

85 »Dottor Paolo Docaino, qual niente tralignando dall'Illustri virtù di suoi maggiori riusci ottimo Giureconsulto, di costumi candidi, e soavi, amatore della giustizia, della pietà, e della religione«.

86 »Colata in fine la discendenza di tanti Personaggi nell'unico rampollo d'uno di questo Casato mancò l'anno 1609«.

obdobju utrditve Benetk na Kraškem robu oziroma v širšem zaledju habsburškega Trsta, turških vpadov prek Istre v Furlanijo, pa tja do habsburško-beneške vojne (1508–1516), kažejo na veliko zaupanje, ki so ga Benetke gojile do nekdanjega skadarskega plemenitaša in njegovega rodu, ki pa se je moral tej posesti dokončno odpovedati po padcu Socerba pod habsburško nadoblast oziroma po sporazumu v Gradiški leta 1533.

Razmeroma skopi arhivski viri in skromni podatki, ki jih zlasti za koprski rod Ducainov prinašajo starejša dela, ter razmeroma majhna pozornost, ki jo je v domačem zgodovinopisju, tja od konca XIX. stoletja pa do danes, zaslediti v primerjavi z nekaterimi drugimi albanskimi družinami, zlasti Brutiji in Borisiji, v pričujoči študiji še vedno puščajo vrsto dilem in odprtih vprašanj, na katera ni bilo možno odgovoriti argumentirano in celovito ter bodo prav gotovo tudi v bodoče predmet novih raziskav in interpretacij.

Vpetost minoritov in piranskega kapitlja v družbeno in politično dogajanje mesta v 17. in 18. stoletju

Piran je v 17. in 18. stoletju kljub postopnemu upadanju ekonomske in politične moči Beneške republike še vedno kazal podobo živahnega in razvitega obmorskega mesta, ki je obsegalo 13 mestnih četrti oziroma štelo nekaj nad 4.000 prebivalcev. Več kot tretjino mestnega prebivalstva, t.j. okrog 1500, so tvorili solinarji, mnogo manj pa je bilo ribičev, ladjedelcev, mornarjev in obrtnikov. Popularov je bilo okrog 3500, k celotnemu prebivalstvu pa moramo prišteti še služabnike, redovnike in duhovnike kapitlja sv. Jurija (Pahor, 1972, 33).

Upadanje trgovine, samovolja plemstva, naraščane cene žita, nova in neobičajna bremena, ki so jih nalagali popularom, ter čedalje hujši nered v občinski upravi so že ob koncu 15. stoletja povzročali hudo napetost med meščanstvom in plemstvom, drugo obdobje velikega boja popularov proti mestnemu plemstvu pa zaznavamo v letih 1606–1614. Uporno gibanje se je iz mesta širilo tudi na podeželje, saj so bili kmetje in koloni ravno tako obremenjeni z različnimi dajatvami kot meščani. V to gibanje se je vključil tudi piranski kapitelj oziroma minoritski red, saj so piranski populari za svoja zborovanja pogosto uporabljali dvorano minoritskega samostana.

Pritožbe popularov so leta 1608 letele predvsem na račun komunskega proračuna in poneverb v fontiku, pa tudi proti stolni cerkvi sv. Jurija, ki je bila takrat še v izgradnji. Plemiški nadzornik gradnje si je prisvajal velike vsote, medtem ko so populari veliko del okoli cerkve in cestno roboto opravili zastonj. Najhujše zlo znoraj komune pa so predstavljali sindiki,⁸⁸ ki so bili največji porabniki komunskih sredstev in so se okoriščali tudi z imetjem cerkve. Zlorabe sindikov je obsojal celo del plemstva in podprl pritožbo popularov z dne 21. avgusta 1608. Med pričami, ki so jih populari navajali v podkrepitev svojih pritožb, najdemo poleg nekaterih plemičev in članov Velikega sveta⁸⁹ tudi trgovce, solinarje, ribiče in celo nekaj duhovnikov, tako npr. minoritskega patra Luco, kanonika Baldasarja Bonigacia in Pietra Corteseja ter nekaj kolonov (Pahor, 1972, 147). Piranski kapitelj se v tej pritožbi kaže v povsem drugačni luči kot v letih 1578 in 1586, ko je odločno nastopal proti popularom. Kapitelj je stopil na stran popularov predvsem zato, ker je potreboval njihovo pomoč pri gradnji stolne cerkve in pri urejanju cerkvene zemljiške posesti, po drugi strani

87 *Sedem stoletij minoritskega samostana sv. Frančiška Asiškega v Piranu 1301–2001*. Ljubljana, Slovenska minoritska provinca sv. Jožefa, 2001, str. 41–63.

88 Urad sindikov v funkciji finančno-gospodarske ustanove je bil ustanovljen leta 1414; funkcije tedanjih sindikov so bile deloma vnesene v uredbo iz leta 1475. Leta 1519 so z izenačitvijo s sodniki in podestatom, sindiki postali oblastni organ; njihova službena doba je bila omejena na eno leto. Leta 1530 so njihovo funkcijo razširili na prijavljanje tihotapcev z vinom znotraj komune, nova reorganizacija pa je sledila leta 1558 (*Capitulare delli sindici*). Novi urad sindikov se je pričel z novim kapitularijem spreminjati v advokaturu plemstva, ki je pri njemu iskalo zaščite. Nov kapitularij o sindikih je bil sprejet leta 1574 in jim podaljšal mandat na 16 mesecev. S pojavom sindikov kot oblastnega organa so dobili upravni, oblastni in gospodarski organi komune kritje za svojo kriminalno dejavnost na račun tako imenovane skupnosti (Pahor, 1972, 42–48).

89 V drugi polovici 16. stoletja je Veliki svet v Piranu sestavljalo 20 plemiških rodbin oziroma skupno 126 članov (Pahor, 1972, 31).

pa je večji del duhovščine izhajal iz njihovih vrst. Ko so pogajanja med Velikim svetom in populari propadla, so mestu grozili novi nemiri, zlasti zato, ker je beneški senat oziroma Svet deseterice zaradi obsežnega gradiva zelo zavlačeval z razsodbo, pri tem pa je zanimivo, da so se piranski minority v pravdi proti župniku Cristoforu Venierju, nagnili na stran plemstva (Pahor, 1972, 147).

V tistem času je bil na obvezni vizitaciji minoritskega samostana p. Tomaso iz Creme, katerega so piranski minority nagovorili, da je v tako kritičnem trenutku, ko so bili populari poraženi zaradi Pasqualigove odredbe,⁹⁰ posegel v politične razmere piranske komune in poskušal doseči spravo med obema stranema, vendar brez uspeha, saj je plemstvo kljub popuščanju popularov postavljalo nove in nove zahteve.

Leta 1610 so se spori nadaljevali, ko so populari predali Svetu deseterice v Benetkah novo pritožbo, ki je vključevala tudi kapitelj cerkve sv. Jurija. Med drugim so populari zahtevali tudi uvedbo kontrolorjev, ki naj bi v svoje knjige beležili dohodke in izdatke kapitlja. Enako naj bi kontrolor popularov pregledoval vse dohodke cerkve sv. Jurija in nadzoroval vse izdatke, saj so populari dokazali, da je bilo ob izgradnji stolne cerkve poneverjenih najmanj 85.000 lir oziroma približno 13.200 ducatov (Pahor, 1972, 164).

Med civilnim procesom proti obtoženim članom Velikega sveta je prišlo v mestu še do razkola med duhovščino. Po eni strani je gvardijan minoritskega samostana p. Nicolò Solá, velik zaveznik plemstva, slednje hujskal proti popularom, po drugi strani pa je župnik Cristoforo Venier hujskal popularne proti plemstvu. Ko je beneški senat izvedel za spor, je 31. avgusta 1610 rašporskega kapetana Pietra Bondumierja pooblastil, da napravi red. Ta se je v drugi polovici septembra odpravil v Piran, toda medtem je župnik že umrl, pri minoritskem gvardijanu pa je Bondumier ugotovil toliko grehov in napak, da ga je dal izgnati iz mesta, kamor se ni smel več vrniti brez dovoljenja beneških oblasti (Pahor, 1972, 168).

Z izgonom minoritskega gvardijana, smrtjo župnika Cristofora Venierja, predvsem pa uveljavitvijo dukala z dne 18. septembra 1610, naj bi se v Piran naselila red in mir, vendar je že v naslednjih letih znova prišlo do nemirov in spopadov s plemstvom, čeprav so oblasti z nadzorom popularov nad delovanjem Velikega sveta nekako vendarle olajšale življenje meščanov, ki ga plemstvo ni smelo več obremenjevati z neobičajnimi bremenmi, po drugi strani pa so vsaj začasno uredili stanje treh glavnih blagajn, t.j. komune, fontika in solnega urada.

Delovanje piranskih minoritov v duhu načel tridentinskega koncila (1545–1563)

Tridentinski koncil je vzpostavil izhodišče za poglobljeno in temeljito reformo katoliške Cerkve. Osrednji problem reforme je predstavljala škofijska duhovščina, posebej še na področju izobraževanja in pastoralnega delovanja. Koncil je postavil zahtevo po skladnosti med tem, kar nekdo je, in načinom njegovega življenja. To pa je vključevalo ustrezno izobrazbo, zgledno nravno življenje in popolno posvetitev duhovniškemu poklicu. Koncil je zarezal predvsem v tri tradicionalne nadloge, ki so pestile tedanje cerkvene

⁹⁰ Providur Giovanni Pasqualigo je na odredbo beneške vlade leta 1607 obiskal večino istrskih krajev in v Vodnjanu 16. februarja 1607 izdal »Terminatio Pasqualiga« za Istro, v kateri prikazuje porazno stanje v upravljanju fontikov, šol, bratovščin, cerkva v izgradnji, ubožnih ustanov itd. V Piranu je njegovo odredbo 16. aprila 1607 objavil podestat Francesco Balbo (Pahor, 1972, 131).

Slika 57: Veduta Pirana, detajla iz slike D. Tintoretta, Marija z otrokom in piranski mestni očetje, konec 16. stoletja (Pomorski muzej »Sergej Mašera«, Piran).

vrste: nevednost med duhovništvom, zlasti pa med preprostejšim ljudstvom, razdeljenost med duhovščino, zlasti pa odtujenost duhovščine od ljudstva ter podrejenost duhovščine posvetnim oblastem.

Piranski minoritski samostan je bil v tem obdobju, tako kot ostali samostani v provinci sv. Hieronima, v fazi postopne prenove, ki je po tridentinskem koncilu zajela tudi samostanske redove. Ena poglobitvenih oblik so bile vizitacije, ki jih je koncil priporočal z namenom, da vizitatorji vzpodbudijo popolno duhovno in moralno prenovo redovniških vrst. Med prvimi naj omenimo vizitacijo veronskega škofa Agostina Valiera,⁹¹ ki ga je papež Gregorij XIII. leta 1579 imenoval za apostolskega vizitatorja škofij v Dalmaciji in Istri, torej na območju, kjer je delovala provinca sv. Hieronima. Učeni duhovnik, ki je bil po zgledu Karla Boromejskega eden najbolj gorečih škofov posttridentinskega obdobja, je želel tudi na svojih vizitacijah obnoviti versko življenje klera in ljudstva. Koprsko škofijo je vizitiral v času od 4. do 22. februarja 1580 in se nekaj dni zadržal tudi v Piranu, kjer je z avtoriteto visokega cerkvenega dostojanstvenika pomiril tudi sprte mestne populare in plemstvo. Iz njegovega poročila izhaja, da je piranska kapiteljska cerkev tedaj štela 6 kanonikov. Razen kapiteljske cerkve sv. Jurija, ki je bila v tistem času v zelo slabem stanju, je pomemben njegov opis drugih cerkev, med drugim samostanske cerkve sv. Frančiška, ki jo je Agostino Valier obiskal med svojim bivanjem v Piranu (Luglio, 2000, 14).

Za zgodovino minoritskega samostana pa so zlasti pomembne vizitacije provincialov in generalnih ministrov minoritskega reda. Piranski minoriti so bili z minoriti Kvarnerskih otokov in Dalmacije pod jurisdikcijo ministra provinciala, ki je imel sedež na Cresu in pozneje tudi v Padovi (L'Istria, n. 9, 1848, 33).

Ko je leta 1595 provinco sv. Hieronima obiskal pater magister (PM) Seraphino Benivenga iz Macerate, se je ustavil tudi pri piranskih minoritih in jim med drugim prepovedal druženje in igre z laiki v samostanskih prostorih, kjer so pokopavali mrtve. Štiri leta kasneje je provinco obiskal PM Marco Natali iz Cremona in v Piranu minorite pozval k poslušnosti in jim odsvetoval, da bi se družili in pogovarjali z laiki, ker bi to lahko kvarno vplivalo nanje ter z gorečimi besedami klerike vzpodbujal k obnovi vere. Bistvo vseh teh vizitacij je bilo predvsem v tem, da bi redovniki skrbeli za klavzuro, ki naj bi varovala intimnost redovniškega življenja, da bi se izognili stikom in druženju z laiki, ker bi to lahko kvarno vplivalo na njihovo moralno trdnost in vero, relikvijam pa naj bi znova posvetili večjo pozornost in jim izkazovali globlje spoštovanje, da ne bi ponovno prihajalo do zlorab pri njihovem čaščenju (Maračić, 1992, 39).

K duhovnemu preporedu in reševanju temeljnih vprašanj znotraj posameznih provinc so pripomogli tudi provincialni kapitlji, ki so se redno sestajali vsaka štiri leta. Kapitelj, ki se je sestel leta 1603 na Cresu, je razpravljal predvsem o stanju na področju šolstva in sklenil, da ga je potrebno reorganizirati. Uvedli naj bi stalne noviciate in sicer v minoritskih samostanih v Kopru, na Cresu in v Šibeniku, medtem ko bi se v Piranu šolali kleriki z zaobljubami, gimnazijsko izobraževanje pa bi nadaljevali v Miljah. Čas študija je trajal 9 let, za tiste, ki so hoteli doseči doktorat, pa 12 let (Maračić, 1992, 40).

91 Splošne ordinacije, ki jih je po vizitaciji koprške škofije A. Valier objavil za celotno Istro, sta objavila L. in M. M. Tacchella (Tacchella & Tacchella, 1974). Valierov vizitacijski popis škofij v Dalmaciji in Istri je med raziskovalci vzbujal veliko pozornost: A. Pitassi, L. in M. M. Tacchella, A. Miculian in A. Agnelli so ga obravnavali predvsem iz zornega kota razširjenosti reformacije in uveljavitve protireformacije na tem območju. Med slovenskimi deli velja za osrednje delo A. Lavrič (Lavrič, 1986).

Kapitelj na Cresu je načel tudi težko vprašanje prehajanja redovnikov iz enega samostana v drugega, pa tudi sprejemanje bratov in drugih provinc. Odredil je, da minister provincial ali pa vikarji provinc ne smejo sprejemati bratov iz drugih provinc brez pisnega dovoljenja njihovih provincialov in to pod grožnjo izgube svojega položaja »*ipso facto incurrenda*«. Ostrina kazni kaže na pereč problem in razširjenost nekontroliranega prehajanja bratov iz enega samostana v drugega. Tako so bili istrski samostani tega obdobja polni »beatov« iz sosednjih italijanskih dežel, nekateri pa so prihajali tudi iz avstrijskih dežel. Po tej kapiteljski odredbi se je nadzor znatno povečal in zavladal je precejšen red, ki se je nadaljeval tudi v naslednjih stoletjih (Maračić, 1992, 40).

Leta 1612 se je provincialni kapitelj sestal v Piranu, predsedoval pa mu je generalni vizitator reda PM Antonio Vercello. Ob poročilu kustosa istrske kustodije p. Francesca Constantinija, je bilo razvidno, da je bilo okoli tega leta materialno in duhovno stanje v vseh sedmih istrskih samostanih razmeroma zadovoljivo. Toda že štiri leta kasneje, torej leta 1616, so se na provincialnem kapitlju v Piranu, ki mu je predsedoval PM Michele di Conegliano, gvardijani posameznih samostanov pritoževali zaradi slabega materialnega stanja in pomanjkanja, ki ga je povzročila uskoška vojna, ki je v severnem Jadranu oziroma na istrskih tleh divjala v letih 1615–1617. Zlasti gvardjani koprskega, izolskega in miljskega samostana, so se pritoževali nad ravnanjem soldateske, ki je ropala tudi po samostanih ali pa so redovniki zaradi revščine in lakote životarili skupaj z mestnim prebivalstvom.

Pri obnovi redovniškega življenja so imeli veliko zaslug tudi kustosi, ki so na območju svojih kustodij obiskovali posamezne samostane in opozarjali na nekatere nepravilnosti oziroma o njih poročali na provincialnih kapitljih. Med kustosi Istrske kustodije jih je bilo kar nekaj iz Kopra in Milj, pa tudi iz piranskega minoritskega samostana.⁹²

Čprav je obnova redovniškega življenja po tridentinskem koncilu v redovniške vrste znova vnesla več verske gorečnosti, reda in morale, lahko vendarle sledimo tudi primerom brezvestnega ravnanja in obnašanja posameznih bratov, ki so prišli navskriž z zakonom, ki takrat ni bil ravno blag do tistih, ki so ga prekršili.

Poleg takih primerov pa kronisti in ostali poročevalci opozarjajo tudi na svetle like in pripadnike reda, med katere npr. sodi PM Santo Brandolini, ki je prišel v Istro iz sosednje Furlanije in je bil osem let učitelj v Piranu ter kasneje vzgojitelj v Škofovskem semenišču v Poreču (Babudri, 1912, 219).

Minoriti so mnogo časa posvečali tudi apostolskemu delu, predvsem pridigam in spovedim. Med pridigarji so se v tem obdobju odlikovali tudi nekateri minoriti iz Pirana. Med najvidnejšimi je bil ob koncu 17. stoletja PM Giovanni Torre, ki je pridigal tudi v Neaplju, Rimu in Firencah.⁹³ Bil je gvardijan osrednjega minoritskega

92 Po raziskavah v provincialnem arhivu v Zagrebu je Lj. A. Maračić izdelal seznam vseh istrskih kustosov od leta 1559 dalje. Iz piranskega minoritskega samostana so navedeni: 1585 fr. Petrus Ghrlfus, ponovno 1603; 1608 P. Bacc. Joannes de Clericis; 1614 fr. Jacobus Terrone; 1624 P. Bacc. Zaccharias de Zaccaria; 1634 ponovno P. Bacc. Joannes de Clericis; 1638 fr. Ludovicus Petronius; 1642 fr. Nicolaus Garella ab Insula, fil. Pirani; 1646 fr. Antonius Appolonius; 1659 fr. Antonius Appolonius; nato so navedeni še v letih 1664, 1670, 1674, 1676, 1685, 1700 itd. (Maračić, 1992, 44).

93 Med pridigarji so se v tem obdobju odlikovali tudi: PM Joannes de Accursiis (1595), PM Nicolaus Solla, PM Zaccarias de Zaccariis, PM Accursius Corsi (1678), itd. (Maračić, 1992, 47).

samostana v Rimu, pa tudi samostanov v Neaplju in Sieni, zlasti pa se je izkazal v Assisiju kot kustos tamkajšnjega samostana. Leta 1692 je bil na provincialnem kapitlju v Labinu izbran za provinciala Dalmatinske province sv. Hieronima, vendar se je tej časti odrekel, da bi se lahko popolnoma posvetil znanosti in vzgoji bodočih teologov (Maračić, 1992, 47).

Istrska kustodija je v tem obdobju tudi sicer beležila kvantitativno rast redovniških vrst. Vse od sredine 16. stoletja je število redovnikov naraščalo in sicer od 85 na 113 ob koncu 16. stoletja. Še vse do leta 1770 je njihovo število nenehno naraščalo, po tem letu pa je zaradi ukrepov na državni ravni njihovo število pričelo upadati. Minoritskim samostanom v Kopru, Miljah in Piranu, se je leta 1582 pridružil hospic v Izoli, ki je zrasel po zaslugi minorita Ferma Olma (Firmus Ulmus).⁹⁴ Sicer pa je tridentinski koncil vzpodbudil nastanek novih redov in samostanov iz družine manjših bratov; leta 1618 je zrasel samostan kapucinov v Trstu, leta 1621 pa še v Kopru, 1626 samostan minoritov v Grljanu pri Trstu in 1646 hospic minoritov v Sv. Duhu pri Buzetu (L'Istria, n. 5, 1852, 34).

Tudi v samem Piranu se je versko življenje nemoteno odvijalo in kljub kugi, ki je v letih 1630–1631 razsajala po istrskem polotoku in prizadela zlasti Koper, je naraščalo število cerkva pa tudi verskih bratovščin in verskih šol. Samo pri cerkvi sv. Frančiška so bile že v preteklih stoletjih osnovane bratovščine sv. Frančiška, sv. Katarine in sv. Duha, pri cerkvi sv. Petra pa se je osnovala istoimenska bratovščina, ki je skrbelo za okrasitev cerkve in za liturgične obrede. Leta 1646 je bila v Kaštelu ustanovljena bratovščina Sv. Zakramenta, ki je bila podrejena piranskemu kapitlju (Alisi, 1912, 124).

V času koprskega škofa Pietra Morarija se je v Piranu ustalil beneški duhovnik Lorenzo Caloni, učenec nastajajoče kongregacije, ki jo je osnoval Filippo Neri in je na italijanskih tleh delovala že od 16. stoletja dalje. S koncesijo koprskega škofa in privoljenjem piranskega kapitlja, je Caloni v mestu dobil v posest cerkev sv. Antona opata s pripadajočimi poslopji in posestmi ter položil temelje bodoče fundacije ubožnega reda očetov filipinov, ki so se posvetili ne le verski temveč tudi laični vzgoji moške mladine. Očetje filipini so lahko šele od leta 1675 uradno postali sestavni del piranske cerkvene skupnosti, zahvaljujoč novo izvoljenemu dožu Nicolòju Sagredu, ki je dal soglasje k njihovemu sprejetju, papež Inocenc XI. pa je leto kasneje z bulo potrdil njihovo ustanovitev. Šele od tedaj dalje je lahko ta laično-verska skupnost v celoti razvila svojo dejavnost, ki se je po eni strani izražala v pomoči bolnikom in ubožnim, po drugi strani pa v vzgoji in razvijanju verskih aktivnosti v cerkvi sv. Antona opata (Luglio, 2000, 189).

94 Iz notarskega spisa z datumom 13. avgust 1576 izolskemu podestatu Marcu Venieru, katerega kopijo je 6. oktobra 1712 izdelal Francesco Fadi, izhaja, da sta 17. avgusta 1576 »*Nicolaus Mansolius civis Insulae et Ioannes Mansolius*«, oba izolska meščana, darovala očetu Firmiu Ulmanseju iz reda minoritov »*unam partem terrae arative*« na območju Izole. Kot pogoj za donacijo je bilo določeno, da bosta na zgoraj omenjeni posesti zgrajena samostan in cerkev minoritskega reda (PAK, 1383, št. 95). Dne 15. julija istega leta je izolska komuna preko svojih sodnikov darovala »*R. do P. dre M.to Fermo dell'ord. de M.C. di S. Franc. Professor della Sacra Teologia*« sosednjo posest, ki jo je daroval N. Manzuoli z obvezo »*si abbi a drizzar un convento a laude dell'Ognipotente Iddio, a onor di questa Terra, et a salute di queste anime di questo luoco*« (Caprio, 1978, 40–46). Navedena problematika tudi v J. Kramar (1988, 139, 173).

Ob koncu 17. stoletja je prišlo tudi v samostanskem kompleksu piranskih minoritov do nekaterih vidnejših predelav po načrtu beneškega kiparja Giovannija Sartoria, ki je bil v tem času zelo dejaven v mestu. Del gradbenih in prenovitvenih posegov je finančno podprla bogata piranska družina Pitaeco, ki si je od hvaležnih minoritov v notranjosti cerkve pridobila družinsko grobnico, tako kot nekatere druge piranske družine (Maračić, 1992, 84).

Tudi v prvi polovici 18. stoletja še ni bilo vidnejših sprememb. Od sredine 17. stoletja, zlasti pa v letih 1675–1695, je število bratovščin po istrskih mestih nenehno naraščalo. Leta 1741 je bilo v celotni beneški Istri 670 bratovščin, v samem Piranu kar 30, v Izoli 18, v Kopru pa 16. Člani bratovščine Sv. Zakramenta so bili, kot navajajo viri, pripadniki »celotnega ljudstva«, enaka je bila tudi struktura bratovščine Blažene Marije Roženvenske. V njih so bili zajeti vsi družbeni sloji, praktično vsak družinski poglavar in celo ženske (Ivetic, 1998, 453).

Samostani so zaenkrat obdržali tudi velik vpliv nad šolstvom; po mestih so bili zlasti nepogrešljivi učitelji iz vrst minoritov. Piranska komuna je leta 1710 za javnega učitelja izbrala p. Bartola iz reda manjših bratov observantov, ki pa je sprejel pravila minoritov in živel v minoritskem samostanu (Marsich, 1886, 11).

Službo javnega učitelja je opravljal tudi PM Andrea Giacobini, fr. Flaminio Marchetti pa je iz Buzeta kot duhovnik »*Scholarium Piarum*« prešel v red minoritov in je leta 1744 opravljal službo lektorja filozofije in teologije v Piranu. PM Sancto Brandolini iz Poreča pa je leta 1740 predaval na javni gimnaziji v Piranu (Maračić, 1992, 48).

Leta 1706 je bil med piranske minorite sprejet PM Pietro Trani, ki je zapustil dragocen rokopis z naslovom »*Brevi notazioni e memorie raccolte di passaggio dei libri dell'amministrazione*«; takšne knjige po navedbi Lj. A. Maračića v samostanu obstajajo že od leta 1527 dalje. Trani je sestavil popis imetja, posesti, osebja in dogodkov, ki so bili povezani s samostanom, pomembna pa je tudi njegova pripomba, da so bili najdragocenejši samostanski dokumenti uničeni v času velike poplave ob prazniku sv. Klare, ne da bi navedel letnico. Zaradi nezadostnega poznavanja paleografije ni uspel pravočasno zbrati in urediti vsega, kar je našel, vendar pa nihče pred njim niti po njem ni v tolikšni meri poznal zgodovine piranskega minoritskega samostana. Njegov rokopis v obliki kodeksa še danes hrani samostanska knjižnica sv. Frančiška v Šibeniku (Maračić, 1992, 85).

Slika 58: Piran, križni hodnik minoritskega samostana (Foto: J. Jeraša).

Poseganje oblasti v življenje samostanov in ukrepi Beneške republike v drugi polovici 18. stoletja za zmanjšanje njihovega števila

Že sredi 17. stoletja beležimo pritiske nekaterih velikih absolutnih monarhij na papeški sedež, da bi zaprl oziroma ukinil manjše samostane, češ da služijo le nedelu in izkoriščanju preprostih vernikov. Odloku papeža Inocenca X. iz leta 1652, da se zaprejo manjši samostani, se je uprla Beneška republika, ki je sprevidela nevarnost, da bi si nekateri politični nasprotniki, zlasti habsburška monarhija, na ta način prilastili premoženje zaprtih samostanov. Da ne bi prišla tedanja beneška oblast v neposreden spor z odredbo Svetega sedeža, je svojim poverjenikom v beneških provincah naročila natančna in redna poročila o duhovnem in materialnem stanju redovništva na območju *Serenissime*. Poročila, razen v redkih primerih, kažejo na dokaj urejeno in solidno stanje v manjših samostanih, tako npr. tudi v Miljah, Izoli in Piranu, zato oblasti papeške odredbe zaenkrat niso sprejele (Maračić, 1992, 51).

Kljub temu je na območju beneške Istre v drugi polovici 17. stoletja že prihajalo do opuščanja oziroma zapiranja nekaterih samostanov: leta 1660 je bil zaprt samostan v Vrsarju, poslopje pa so prepustili škofiji, ki je v njem odprla semenišče. Leta 1664 so manjši bratje opustili samostan sv. Mihaela v Balah, 1668 pa sta prenehala delovati samostana sv. Jerolima na Brionih in sv. Ivana pri Rovinju (S. Giovanni in Pelago) (L'Istria, n. 5, 1852, 38).

V 17. stoletju so avstrijske oblasti od samostanov, ki so delovali na njenem ozemlju, priznavali pa so jurisdikcijo provincialov pod drugo politično oblastjo, zahtevale, da se priključijo provincam, ki so imele sedež na območju habsburške monarhije. Cesar Leopold I. je tako leta 1667 neposredno krojil usodo nekaterih samostanov in ni dopustil, da bi bili samostani pod njegovo politično oblastjo podrejeni provincialu, ki je bil podanik Beneške republike. Kljub odporu posameznih provincialov je leto kasneje papež Klement IX. popustil pritiskom avstrijskega dvora in dopustil, da so minoritski samostani v Gorici, Trstu in Grljanu prišli pod štajersko provinco (Sartori, 1958, 23).

Zlasti v drugi polovici 18. stoletja je možno slediti postopnemu propadanju Cerkve, obenem pa pod vplivom razsvetljenstva tudi obdobju njenega verskega in duhovnega preporoda. Nobenega dvoma ni, da je nova miselnost, ki se je navdihovala pri večji svobodi in verski strpnosti, pri večjem razumskem poudarku v družbenem in verskem življenju, prodrla globoko v nekatera okolja in vzbudila željo po Cerkvi, ki bi se osvobodila baročnega blišča in ambicij po oblasti in bogastvu, kar bi omogočilo vrnitev k preprostosti idealne prvotne Cerkve. Ta poizkus je dobil ime katoliško razsvetljenje, njegova razsvetljenska teologija pa je še posebej gojila preučevanje cerkvene zgodovine in pozitivne teologije, bojevala pa se je tudi proti dokaj razširjenemu praznoverju, legendam in ljudskemu vraževerju. Predstavniki te težnje so skušali reformirati liturgične obrede, začeniši z brevirjem, ukinili so stranske oltarje v cerkvah in niso več dovolili hkratnega obhajanja maš, poleg tega pa so omejili ali celo ukinili množico podob svetnikov in Device Marije, ki so jih bile cerkve in kapele polne; spremenili so vlogo določenih oblik ljudske pobožnosti, omejili so romanja in namesto njih vzpodbujali udeležbo ljudi pri cerkvenem bogoslužju.

Večina škofov, tudi v okviru Beneške republike, se je sicer zavedala svojega poslanstva, vendar se ni odlikovala niti s posebnim reformatorskim žarom, niti z željo, da bi Cerkev osvobodila političnih in oblastnih vplivov. Zavedali pa so se potrebe po boljši izobrazbi in večji dejavnosti duhovništva, preuredili so javno pomoč in poudarjali družbeno koristnost religije kot temelja vsake družbe in edinega vira kolektivne in individualne morale.

Vendar je zanimanje za svetno duhovništvo spremljal jasno izražen prezir do redovniških kongregacij, ne le do klavzurnih ali značilneje kontemplativnih, ki jih je v 18. stoletju velik del katoliškega sveta odkrito potisnil na obrobje, ampak do vseh na splošno. Tako je prišlo do številnih diskriminacij in antipatij do redovnikov, kar je predstavljalo eno značilnosti takratnega časa, hkrati pa obrazložilo splošno brezbriznost ob preganjanju, ki so ga npr. doživljali jezuiti, vse dokler niso razpustili njihovega reda (1773), pod udarom pa so bili tudi drugi redovi (Laboa, 1999, 242).

Tako Beneška republika kot cesarska Avstrija, ki sta v Istri mejili druga na drugo, sta pod vplivom novih idej omejevali in rušili cerkveno jurisdikcijo ter svoji oblasti podrejali škofove in cerkvene ustanove. Beneška republika je poleg tega izvajala vedno bolj radikalno politiko na cerkvenem področju in leta 1754 izdala odredbo, s katero je občutno omejila pravice duhovščine in redovništva ter jih podredila škofijam.

Postopno so oblasti prepovedale sprejemanje novih kandidatov ter predpisale najvišjo starost za duhovniške kadidate, nadaljnji ukrepi pa so segali celo na področje samostanskega življenja ter odrejali stroške za prehrano in oblačenje. Že leta 1768 so oblasti odredile, da se zaprejo samostani, ki ne morejo vzdrževati vsaj 12 redovnikov oziroma nimajo zadostnih prihodkov. Prepovedano je bilo imenovanje najvišjih predstavnikov reda, ki ne bi bili beneški podložniki, svetna duhovščina pa je morala priznati neposredno jurisdikcijo škofov (Lavrič, 1998, 473; *L'Istria*, n. 6, 1850, 45).

Beneška *signoria* si je torej zaradi težke ekonomske krize povečevala državne prihodke tudi s sekularizacijo tistih samostanov, kjer so se redovniki posvečali le kontemplaciji. Za reformo teh samostanov so državne oblasti imenovala tričlansko komisijo »*ad pias causas*«, ki je pripravljala nadaljnje ukrepe za postopno ukinjanje manjših samostanov. Tudi avstrijska cerkvena politika je ubirala podobna pota, vendar so reforme Jožefa II. še bolj radikalno zarezale v dotedanjo strukturo in funkcijo Cerkve: ukinjena so bila števila ljudska verska praznovanja, procesije, bratovščine in samostani. Leta 1784 je beneški senat ratificiral sporazum z Jožefom II., ki je predvidel izenačenje škofijskih meja s politično-upravnimi. Sovpadanje meja je bil razlog za neposredne napetosti med obema državama in je oviral škofovske akcije pri rednih pastoralnih vizitacijah, ki jih je avstrijski cesar prepovedal vsem škofom, ki so bili podrejeni Beneški republiki. Kasneje je dovolil vizitacije le izjemoma in pod določenimi pogoji. Škofje so v svojih poročilih Svetemu sedežu poročali o globokem nezadovoljstvu zaradi državne brezbriznosti do Cerkve ter se pritoževali zaradi velike revščine v pokrajini (Lavrič, 1998, 474).

Usodne posledice za nadaljnje delovanje samostanov Istrske kustodije je imel dekret beneških oblasti iz leta 1787. Namreč, po predhodnih odredbah iz let 1783 in 1786, ko so oblasti uvedle nekatere omejitve v zvezi s sprejemanjem novih kandidatov in zaprle mnoge cerkve na istrskem podeželju, so leta 1787 objavile dekret, s katerim so drastično posegle v življenje redovniških skupnosti ter zmanjšale število samostanov, kot sledi:

- samostani in hospici manjših bratov observantov so se morali v celotni provinci sv. Hieronima skrčiti na vsega 29 samostanov s 163 redovniki;
- samostani in hospici manjših bratov minoritov so se skrčili na 14 samostanov in hospicev s 86 člani;
- samostani glagoljašev tretjerednikov so se skrčili na 15 samostanov in hospicev z 92 člani in samostani dominikancev na vsega 11 samostanov s 73 člani (Maračić, 1992, 52).

Splošne odredbe omenjenega dekreta je konkretiziral poseben dodatek »*Aggionto sopra monasteri*«, s katerim so določili izvajanje dekreta v posameznih provincah oziroma kustodijah. Dodatek z dne 8. maja 1787 je vključeval kar 14 odredb in je odredba št. 2 npr. določala, da je potrebno zapreti samostane v Izoli, Labinu, na Pagu, v Trogirju in Kotorju, njihovo imetje pa naj pripada dobrodelnim ustanovam. V provinci sv. Hieronima je tako ostalo 10 samostanov, in sicer v Miljah, Kopru, Piranu, Poreču, Pulju, Vodnjanu, Cresu, Šibeniku, Splitu in na otoku Visu, pripadali pa so ji tudi 4 hospici na Jonskih otokih. Provinca je lahko odslej štela največ 86 redovnikov in sicer 66 klerikov in 20 laikov (Maračić, 1992, 53).

V 6. odredbi je bilo predpisano kanonsko urejanje redovniškega življenja in sicer razmerje med kleriki in laiki. Pri številu 12 redovnikov je moralo biti redovnikov devet, laiki pa trije; ta odredba se je posebej nanašala na istrske samostane.

V 11. odredbi je bila samostanom naložena obveznost, da sodelujejo v vzgoji in izobraževanju siromašnih otrok in mladine na območju province sv. Hieronima, zato so morali v mestih, kjer ni bilo javnih šol, redovniki prevzeti skrb nad šolanjem revnejših slojev prebivalstva.

V 12. odredbi je bilo prepovedano sprejemanje novih kandidatov, dokler se število redovnikov ne bi skrčilo na vnaprej določeno število (*numerus clausus*). Od kandidatov so poleg različnih dokumentov in potrdil zahtevali tudi potrdilo o beneškem državljanstvu. Glede starostne meje so se morali držati določil dekreta iz leta 1783, ki je določal, da si kandidat ni mogel nadeti redovniškega oblačila pred šestnajstim letom, zaobljube pa ni mogel položiti pred enaindvajsetim letom.

V zadnji, 14. odredbi, so oblasti prepovedale tajno sprejemanje in inkorporiranje v minoritski red iz drugih provinc (Maračić, 1992, 53).

S temi odredbami sta bila ukinjena minoritska samostana v Labinu in Izoli, Istrska kustodija pa je odslej štela vsega šest samostanov.⁹⁵

Dekret z dne 12. maja 1787, s katerim je Beneška republika ukinila hospice minoritov v Kotorju, Trogiru, Labinu, Izoli in na otoku Pagu, je 20. septembra 1794 dopolnil še dekret, po katerem bi imetje in dolgovi omenjenih hospicijev, prešli na še delujoče samostane.

Vsi navedeni ukrepi pa piranskega minoritskega samostana zaenkrat niso prizadeli. Iz poročil zadnjih škofov samostojne koprške škofije, Agostina Brutija, Giovannija Battiste Sandija in Bonifacia da Ponteja celo izvemo, da so se v 18. stoletju zlasti v samostanski cerkvi nadaljevala nekatera obnovitvena dela in nameščanje nove, ustrežnejše opreme. Po dokumentih iz leta 1735 tudi izvemo, da so minoriti v samostanski cerkvi več kot dve stoletji izvajali pridige, razen ob petkih in praznikih. Zaradi tega je prišlo do spora s kapituljem, ki je želel, da se vse to odvija v stolni cerkvi sv. Jurija, vendar so minoriti po propadu Beneške republike (1797) nadaljevali s staro prakso.

Tudi škofje so bili nejevoljni zaradi nereda in zmede, ki sta se vrnila v liturgijo. Profani duh je bil prisoten tudi med procesijami, ki so bile med poglavitnimi izrazi ljudske pobožnosti. Medtem ko so avstrijske oblasti drastično zmanjšale njihovo število, so na ozemlju Beneške republike ostale dokaj pogoste. Poleg obredov v čast lokalnih zave-

⁹⁵ Izolski minoritski samostan je bil ukinjen z dekretom 12. maja 1787, samostansko poslopje in cerkev pa je beneški senat 11. junija 1794 prepustil komuni, imetje pa je z dekretom provincial Antonia Castellanija, izdanim 16. oktobra 1794 pripadlo miljskemu samostanu (podrobneje v Caprio, 1987).

tnikov, so se okoli cerkva odvijale tudi mesečne procesije za posamezne bratovščine. Priložnostne so bile zlasti tiste s priprošnjo za dež ali lepo vreme, povsod pa so bile organizirane na Veliki petek. Leta 1778 je ob priliki neke take procesije koprski škof Bonifacio da Ponte, ki ni mogel več dopuščati tolikšnih zlorab, piranskemu župniku ukazal, da odpravi »nespodobne, brezverske pojave«, ki jih je začela izvajati bratovščina sv. Štefana s tem, »da je vključevala v procesijo moške in dekleta, ki naj bi predstavljale pobožne žene, ki so spremljale našega Gospoda Jezusa Kristusa na Kalvarijo«. Ob vizitaciji v Piranu je z očmi strogega moralista ugotovil, da so »procesije pogosto spremljale razpuščenost, raztresenost in nezadostna pobožnost udeležencev« (Lavrič, 1998, 482).

Škofje so si prizadevali, da bi popravili grde razvade in nečednosti med duhovščino in bili med vizitacijami posebej pozorni na obnašanje lokalne duhovščine. Zlasti mestna duhovščina se je velikokrat prepuščala zabavam, sodelovala pri pustnih sprevedih in pretiravala v pitju, vendar pa je po navedbah škofov večina duhovščine, pa tudi redovnikov, živela skromno in pošteno ter ohranjala nekdanji ugled in dostojanstvo Cerkve. Škof Carlo Camuzio je npr. leta 1763 prejel obvestilo, »da so med kanoniki tudi nekateri, ki darujejo mašo preveč na hitro«. Najbolj naj bi izstopal neki don Almerigo Corsi, ki je mašo opravil kar v 11 minutah, Camuzio pa je moral krepko opomniti tudi izolske kanonike in jim ukazal, da morajo »bolj redno opravljati svojo duhovno službo« (Lavrič, 1998, 482).

Pritožbe istrskih škofov nad popuščanjem discipline in verske gorečnosti v duhovniških in redovniških vrstah v tem obdobju nedvomno kažejo na določeno dekadenco redovniškega življenja in globoko notranjo krizo, ki je zajela celotno Cerkev.

Za ustrezno izvajanje svoje cerkvene politike sta si tako avstrijska kot beneška oblast prizadevali, da bi dosegli popoln nadzor nad cerkvenimi in posvetnimi ustanovami, zlasti pa nad številnimi bratovščinami. Beneški senat je njihovo upravljanje zaupal laikom in povsem prepovedal vmešavanje duhovščine in kontrolo škofov (Štoković, 1982, 163). Poleg tega je beneška oblast od škofov zahtevala podrobna poročila, zato je leta 1778 koprski škof Bonifacio da Ponte po župniških poslal okrožnico, v kateri je župnikom naročil, da v skladu z zahtevami Nadzorništva samostanov (*Magistrato sopra monasteri*) pripravijo sezname, iz katerih bo razvidno število župnih cerkva in cerkvenih beneficijev ter njihovih lastnikov na območju koprške škofije. Ravno tako je zahteval, da opišejo vse cerkve z navedbo njihovih zavetnikov, bratovščine, samostane, zavetišča za ubožne, pomenski seznam kanonikov, kaplanov, cerkovnikov in vseh klerikov ter vseh cerkvenih nadarbin ali katerekoli druge oblike posesti na tleh posamezne župnije ali cerkve. Iz vseh teh zahtev je razvidno, kako si je država, čeprav v zadnjih izdihljajih, podredila Cerkev in vse njene strukture na svojem ozemlju (Lavrič, 1998, 485).

Verske reforme v času prehodnega napoleonskega obdobja in ukinitve večine istrskih samostanov

S propadom Beneške republike leta 1797 je Istra izstopila iz okvira dokaj anahronističnega državnega Sistema, ki je v svojem poslednjem obdobju kazal le malo prilagodljivih sposobnosti za nove produkcijske odnose in hitrejši družbeno-politični razvoj. Že samo dejstvo, da je nekdanja beneška Istra po campoformijskem miru z dne 17. oktobra 1797 prišla pod avstrijsko suverenost, predstavlja veliko zgodovinsko prelomnico, ki jo lahko označimo kot enega najpomembnejših mejnikov v njeni novejši zgodovini.

Nova avstrijska oblast v obdobju od 1797 do 1805 ni mislila na radikalne spremembe v notranjem sistemu obeh nekdanjih beneških provinc, se pravi Istre in Dalmacije. V večji del nekdanjega komunskega življenja, tako političnega kot upravnega, država ni posegala; nobenih vidnih sprememb ni izvajala niti na področju gospodarstva, davčne politike in javnih prihodkov. Še naprej so se ohranile številne cerkvene in laične bratovščine, samostani, cerkvene desetine, po mestih pa fontiki, na podeželju tudi kmečka vojska oziroma černide. V novi upravi so zaposlili celo nekatere nekdanje beneške podestate in ohranili veljavo vseh zakonodajnih in proceduralnih norm v statutih posameznih mest ter beneško običajno pravo (Quarantotti, 1954, 78).

V Piranu, kjer je bil v prehodnem obdobju Demokratične beneške republike namesto starega mestnega sveta izvoljen Civilni magistrat (*Magistrato civico*), ki so ga sestavljali plemiči in populari, je nova avstrijska oblast le-tega ohranila, s tem da je imenovala svojega političnega načelnika (*direttore politico*), sicer pa je magistratu prepustila vse statutarne funkcije, ki jih je nekoč opravljal Mestni svet (Apollonio, 1993, 9).

Že ob koncu beneške oziroma v času prve avstrijske vladavine so v mestu izumrle nekatere stare plemiške rodbine, med njimi ena najuglednejših: Petronio-Caldana. Prvotnih plemiških rodbin je ostalo zgolj 14, med družinami novega plemstva pa sta izstopali zlasti družini Fabris in Lanzi, ki pa se nista uveljavljali na političnem področju. Med predstojniki laičnih bratovščin sta bili med najbolj uglednimi družini Furegoni in Venier, ki pa sta bili pogosto v sporu s starimi plemiškimi družinami (Apollonio, 1993, 19).

V 18. stoletju se je v Piranu oblikoval tudi sloj bogatega meščanstva, sestavljen iz posestnikov, ki so imeli velike zemljiške posesti na komunskem ozemlju, pa tudi solne fonde in dajali vtis, da razpolagajo z veliki vsotami likvidnih sredstev. Pri tem duhovščina ni mogla več neposredno razpolagati z imetjem cerkva, ki so ga morali upravljati laiki. V posameznih mestih so bile dotacije župnišč v rokah lokalnega plemstva, v drugih so bile posamezne plemiške družine na čelu tradicionalnih elit.

Piranska župna cerkev je za razliko od nekaterih drugih, ki so bile dokaj siromašne, razpolagala s pomembnimi prihodki, kakršen je bil npr. davek na oljčno olje, ki so ga pridelovali na njenih posestvih. Cerkevna uprava se je v tem obdobju precej razlikovala od posvetne: piranskem kapitelju je pripadala župnija v Kaštelu in Savudriji, benediktinski samostan sv. Bassa v Strunjanu in samostan sv. Lovrenca, medtem ko je piranski distrikt v času francoske dominacije, razen mesta in okolice, zajemal Buje, Umag, gospostvo Momjan in Sv. Ivan (Apollonio, 1998, 107).

Korenite spremembe na cerkvenem in socialnem področju je tudi sicer prineslo napoleonsko obdobje, ki ga v Istri zaznamuje najprej obdobje Italijanskega kraljestva (1806–1809), zatem pa Ilirskih provinc (1809–1813).

Po uradni priključitvi nekdanje beneške Istre k Italijanskemu kraljestvu, 9. maja 1806, je v njej zavladała nova zakonodaja z napoleonovim zakonikom (*Code Napoleon*), ki je v province vnesel temeljne politične, upravne in družbene spremembe. S tem je bila v temeljih spremenjena nekdanja mediteransko-komunska ureditev s svojimi kampanilističnimi omejitvami. Vsekakor je ta reforma predvidevala uvajanje francoskega civilnega prava, s tem pa tudi ukinjanje množice stanovskih privilegijev iz starega režima (Roksandić, 1989, 17).

Z dekretom o organizaciji svetne duhovščine in redovništva so oblasti radikalno posegle tudi na cerkveno področje. Cesar Napoleon je v skladu s konkordatom s papežem Pijem VII. nekako normaliziral odnose s Cerkvijo in zahteval, da le-ta znova oznanja družbeno ubranost in slovo. Že leta 1805 je cesar s tem dobil tudi pravico imenovati škofe na obmo-

čju Italijanskega kraljestva; v Istri so bile tako začasno ukinjene škofije v Pulju, Poreču in Novigradu, še huje pa je bila Cerkev prizadeta z ukinitvijo cerkvenih bratovščin in vrste samostanov. Sicer je to območje, kot smo videli, že v beneškem obdobju doživljalo razne »sekularizacije«, vendar je bila nova francoska oblast z razlašanjem imetja bratovščin in samostanov najbolj radikalna in temeljita ter je svoje početje utemeljevala s tem, da bi naj bili sadovi razlastitev vloženi v izboljšanje gospodarskega in socialnega položaja v provinci (Apollonio, 1993, 34).

Že 25. aprila 1806 so bili s cesarskim dekretom v Kopru ukinjeni samostani dominikancev, minoritov, klaris, avguštink in tretjerednikov-glagoljašev. Dekret z dne 28. julija 1806 pa je predvideval še ukinitve minoritskih samostanov v Miljah, Poreču, Vodnjanu in Pulju, tako da je preživel zgolj piranski minoritski samostan, in sicer po zaslugi in prizadevanjih PM Bonaventure Terrazzerja iz Pirana (Maračić, 1992, 54).

Piranski samostan je sprejel večino bratov iz ukinjenih istrskih samostanov, zlasti iz Kopra, Milj in Poreča. V piranski samostan je bil prenesen tudi večji del njihove premične dediščine v upanju, da se bo v doglednem času lahko vrnila njihovim prvotnim lastnikom. Življenje in delovanje minoritov se je torej na istrskih tleh omejilo zgolj na Piran in okolico. Od prvotnih 5–6 bratov, se je s preselitvijo redovnikov iz Milj, Kopra in Poreča z letom 1807 njihovo število povečalo na okoli 20 (Maračić, 1992, 85).

Ob samostanih je odredba z dne 26. maja 1808 predvidela tudi razpust vseh bratovščin, razen bratovščine Sv. Zakramenta. Razpust samostanov in bratovščin ter razlastitev njihovega imetja je bil eden prvih ukrepov, ki je preobrnil tradicionalno tkivo istrske družbe in neposredno prizadel avtonomno upravljanje z lokalnimi materialnimi viri za socialno podporo in karitativno dejavnost. Njihov razpust je povzročil negotovanje in nezadovoljstvo tudi zato, ker so jo izvajali departmajski uradi, ki jih je vodil funkcionar z očitnimi masonskimi nagnjenji – Francesco Gallo, – ki se ni oziral na specifičen položaj v pokrajini (Apollonio, 1998, 215).

Tudi oblastne težnje, da bi zaplenile najbolj dragocene »svetinje«, ki so bile povezane z relikvijami »svetih zaščitnikov«, so povzročile splošno nezadovoljstvo in jezo prebivalstva ter celo ljudske nemire, kot npr. aprila 1807 v Piranu. Zahtevale so energično posredovanje istrskega prefekta Angela Calafatija, ki je preprečil najhujše s tem, da je dal »svetinje« v hrambo in zaščito lokalnim bratovščinam Sv. Zakramenta. Če so v Piranu, Rovinju in Kopru taki ukrepi učinkovali, pa niso bili izvedljivi v manjših središčih in župnijah na podeželju, kjer navedene bratovščine niso delovale. Posledice so bile hude, saj je vrsta manjših cerkva ostala brez nekdanje opreme in »svetinj« ter so bile vaške skupnosti prisiljene, da so s ponovnim zbiranjem sredstev in darovanjem svojim župnim cerkvam priskrbele opremo in nadaljnji obstoj.

In vendar se zdi, da ukinitve bratovščin večina prebivalstva ni razumela oziroma dojela kot državno nasilje. Verska čustva so oblasti namreč pomirile s tem, da so lokalnim bratovščinam Sv. Zakramenta pripisale napol uradni značaj ter jih na novo ustanovljale povsod tam, kjer prej še niso delovale. Praznik »*Corpus Domini*« je postal bolj kot kdaj prej, takoj za Božičem in Veliko nočjo, najpomembnejši verski praznik, ki so ga praznovali z velikim pompom ob prisotnosti cerkvenih, civilnih in vojaških oblasti in se je ta tradicija ohranila še daleč v 19. stoletje (Apollonio, 1998, 215).

Tudi ribiči, mornarji in različni sloji obrtnikov po mestih so v verskih slovesnostih ohranjali spomin na nekdanje cerkvene ustanove in njihove zaščitnike, še posebej pa so vzdrževali in skrbeli za cerkvene zgradbe, kjer so nekoč delovale bratovščine. Njihovo

imetje je prevzela država in iz njega oblikovala poseben fond (*Demanio dell'Istria*), ki je bil razdeljen med posamezne občine; kasneje ga je avstrijska oblast namenila za vzdrževanje cerkva, socialno pomoč in v dobrodelne namene.⁹⁶

Podobne učinke in reakcije s strani prebivalstva je imela tudi ukinitvev oziroma drastično zmanjšanje cerkvenih redov ter zaplemba njihovega imetja, ki so jo v Istri izvajali z enakimi postopki kot pri bratovščinah. Vse imetje samostanov je bilo zaplenjeno in prodano, redovniki pa so prejeli le skromno pokojnino ali pa so jih sprejeli v samostane, ki so se obdržali (to velja zlasti za minorite, ki so bili, kot smo videli, sprejeti v piranski minoritski samostan). Lahko so se tudi vrnili k svojim družinam ali pa so postali laiki. O posebnih reakcijah in odnevh med verniki ni poročil. Splošno mnenje tudi glede nekaterih redov, tako kot do bratovščin, ni bilo tako zelo naklonjeno nekaterim preživelim cerkvenim ustanovam, saj so med preprostim ljudstvom uživali več podpore in simpatij ubožni oziroma mendikantski redovi, medtem ko so redovi pridigarjev (dominikanci in manjši bratje observanti) izgubili na ugledu. Tudi samostanske cerkve posameznih redov so uživale različen sloves in podporo prebivalstva; tako so v Piranu dokaj hitro prenehali z zahtevo, da bi ohranili bogočastje v samostanski cerkvi observantov na Bernardinu, medtem ko je prebivalstvo do konca vztrajalo, da bi rešilo božjepotno cerkev v Strunjanu (Apollonio, 1998, 216).

Gledano v celoti število cerkva, ki so jih namenili za bogoslužje tako v mestih kot na podeželju, ni bilo veliko. Na tem področju se je prefekt Angelo Calafati pokazal mnogo bolj občutljivega in tolerantnega kot pri začetnih odredbah državne uprave, ki so bile večinoma radikalne in brezkompromisne. Zadovoljil se je s splošnim zagotovilom vernikov, »da bodo vzdrževali cerkve z lastnimi prispevki«, kar je bilo dovolj, da so cerkvene zgradbe ohranili za bogoslužje. V Piranu so tako zaprli le cerkvico sv. Marjete, medtem ko naj bi jih sprva zaprli 5. Nedotaknjen je ostal, kot omenjeno, tudi minoritski samostan, v njem pa so zbrali minorite ukinjenih istrskih samostanov oziroma vse tiste, ki se niso vrnili k svojim redovniškim družinam. Leta 1809 je bilo v samostanu 22 redovnikov, med njimi 8 Pirančanov (Apollonio, 1993, 34). Lokalne oblasti v Piranu, pa tudi sam prefekt Angelo Calafati, so si prizadevale, da bi rešili pred zaplembami druge piranske cerkve; tako so še nadalje delovale npr. cerkve Marije Snežne, Marije od zdravja, sv. Roka in sv. Petra. Po razpustitvi reda observantov pa niso uspeli rešiti cerkve sv. Bernardina, ne glede na prošnje solnega konzorcija. Ukinili so tudi red očetov filipinov in zaplenili njihov kolegij. Edina ohranjena bratovščina Sv. Zakramenta je uživala široko podporo prebivalstva, zlasti na podeželju, kar je ostalo značilno še v celotnem 19. stoletju (Apollonio, 1993, 35).

Bratovščina Sv. Zakramenta je uživala podporo tudi v Izoli, kjer je upravljala z bolnišnico s 24 posteljami (Schiavuzzi, 1889, 369).

Z nadaljnjimi ukrepi na cerkvenem področju, ki so se nadaljevali v času Ilirskih provinc, zlasti z radikalno laicizacijo javnega življenja in strogim nadzorom državnih oblasti nad cerkvenimi zadevami, uvedbo civilne poroke, pa tja do nadzora duhovniških pridig, je francoska oblast povzročila precejšnjo družbeno polarizacijo, ki je v bistvu slabila njene temelje. Še mnogo resnejše kakor v Istri so bile posledice nove verske politike v Dalmaciji, kjer so izzvale neposreden odpor reda manjših bratov, ki je bil globoko zakoreninjen med ljudstvom, kar je prišlo do polnega izraza leta 1809 ob ponovni francosko-avstrijski vojni (Roksandić, 1989, 11).

⁹⁶ Imetje nekdanjih bratovščin je po letu 1815 pod avstrijsko oblastjo tvorilo t. i. pokrajinsko-občinski fond, ki je bil s cesarskim odlokom z dne 31. maja 1845 lokaliziran v občinah, v katerih so bratovščine nekoč delovale. Tretjina njihovih prihodkov je pripadala cerkvi, šolam in siromašnim slojem (Beuc, 1975, 83).

Delovanje piranskega minoritskega samostana v spremenjenih družbenih in političnih razmerah 19. stoletja

Cerkvene institucije so v dobi restavracije po letu 1815 znova pridobile na veljavi in ugledu. Konzervativna doktrina avstrijske monarhije tistega časa se je zavzemala za zvezo med oltarjem in prestolom, habsburška tradicija pa je velevala, da so imeli Cerkev pod strogim nadzorom. Vlada je tako nadaljevala z jožefinsko politiko, vendar je jožefinizem postopno izgubljal veliko nekdanje ostrine in moči. Leta 1816 so se v Avstrijo vrnili jezuiti, prav tako so bili obnovljeni nekateri drugi redovi.

Avstrijska uprava je po letu 1815 stremela za tem, da bi v nekdanjih beneških provincah popravila versko škodo, ki so jo prizadejale francoske oblasti. Toda v senci hitrega ekonomskega razcveta Trsta so istrska mesta, zlasti Koper pa tudi Piran, Umag, Novigrad in Poreč, izgubljala na nekdanjem pomenu. Koper je, kot nekdanje upravno in politično središče beneške Istre, najbolj občutil posledice velikih upravnih in političnih sprememb, ki jih je uvajala Avstrija. Leta 1818 so iz mesta izselili škofovsko semenišče z licejem, čeprav je imelo v Kopru že dolgo tradicijo. Imenitnejše rodbine so odslej svoje sinove pošiljale v tržaški licej ali goriško semenišče. Samostan sv. Klare, ki je bil sicer zaprt že leta 1811, so leta 1830 preuredili v osnovno šolo, samostan sv. Frančiška pa v cesarsko-kraljevo kasarno. Dominikansko cerkev so preuredili v molilnico za zapornike iz bližnje kaznilnice, ki je leta 1822 zrasla na temeljih nekdanjega dominikanskega samostana. Že leta 1816 je bil ukinjen tudi samostan sv. Blaža pri Izolskih vratih.

Za razliko od Kopra je Piran pod avstrijsko vladavino znova zaživel. Postal je pomožno pristanišče za veliko tržaško luko, zato sta narasla promet in trgovina z zaledjem. Blagostanje je prinašala tudi povečana solna proizvodnja, obrt in trgovina. Leta 1813 je bilo mestnega prebivalstva 5.953, z okolico vred pa 6.699, po štetju leta 1890 pa je imela piranska občina že 12.326 prebivalcev.

Velikim upravnim reformam so po letu 1825 sledile tudi spremembe v cerkveno upravi. Z bulo papeža Leona XII. iz leta 1828 so bile reorganizirane dotedanje škofije na istrskih tleh ter se skrčile na vsega tri: tržaško-koprsko, v kateri sta se tržaški priključili dotedanja koprška in novigrajska škofija, poreško-puljsko s sedežem v Poreču, in krško, ki so ji priključili območje stare osorske škofije. Na območju vseh treh škofij je leta 1842 delovalo 25 dekanatov in 136 župnij ter 16 samostanov z 62 redovniki (Stulli, 1984, 43).

V desetletju 1812–1822 je piranski minoritski samostan vodil PM Bonaventura Terrazer, po letu 1822 pa je bil izvoljen za provinciala. V petih letih njegovega vodenja province je število bratov ponovno upadlo in zdrknilo na najnižje število, in sicer na 92 redovnikov v petih samostanih (Maračić, 1992, 55).

Na provincialnem kapitlju, ki je leta 1822 potekal na Cresu, so nekoč veliko provinco sv. Hieronima razdelili v dve kustodiji: Istrsko z minoritskima samostanoma v Piranu in na Cresu, ter Dalmatinsko s samostani v Splitu, Šibeniku in na otoku Visu. Toda že leta 1826 je ob postopnih nacionalnih antagonizemih večina redovnikov od papeške kurije zahtevala priključitev istrskih in dalmatinskih samostanov k Padovanski provinci. Tej zahtevi so na Svetem sedežu ustregli in 3. novembra 1827 je sledila združitev province sv. Hieronima s provinco sv. Antona Padovanskega. Združena provinca je imela odslej 3 kustodije: Padovansko (Padova in Riva di Trento), Istrsko (Piran in Cres) ter Dalmatinsko (Split, Šibenik in Vis). Sedež provinciala je bil v padovanskem samostanu sv. Antona, kamor se je vrnil pater Francesco Peruzzo, ki je za komisarja reda imenoval PM Bonaventuro Terrazerja iz Pirana, nekdanjega provinciala province sv. Hieronima (Cella, 1989, 131).

Medtem se je življenje v piranskem samostanu odvijalo ob težkih razmerah, ki so jih povzročale politične spremembe, ki jih je moral premagovati gvardjan, pater Domenico Davanzo. Samostan je vodil v letih 1822–1851. V prvi polovici 19. stoletja je sicer s svojim delom izstopal PM Antonio Predonzan, gvardjan v mnogih samostanih in kustos Istrske province sv. Hieronima (umrl leta 1839). Med vidnejšimi je bil tudi pater Pietro Bruti, doživljenjski diskret in penitencijar v Loretu, kjer je umrl leta 1855. V ta krog sodijo tudi PM Giuseppe Fragiaco, doživljenjski diskret in kustos Istrske kustodije, pater Antonio Bergamasco, ki je služboval kot učitelj v Rivi di Trento, umrl pa leta 1861 na Cresu, ter končno pater Vincenzo Mongiat, magister noviciata na Cresu (Maračić, 1992, 55).

Posebno pozornost zasluži pater Pij Titius, ki je kot vojaški kaplan prišel na jadransko območje in se pričel ukvarjati s preučevanjem in zbiranjem morskih alg in pripravo herbarija. Po svojem delu in preučevanjih je postal znamenit tudi po svetu in prejel mnogo odlikovanj ter priznanj. Leta 1862 je bil sprejet v Dalmatinsko provinco, prišel v Piran in tu umrl leta 1884.

Na nadaljnji razvoj in organiziranost minoritskega reda je vplivala zlasti priključitev Benečije k Italijanskemu kraljestvu leta 1866. Ko je bila Padovanska provinca v Italiji ukinjena in so zaprli samostane v Bergamu, Padovi in Benetkah, ter so mnogi bratje ostali brez svojih matičnih ustanov, so provinciala Bonaventuro Soldatischa iz Cresa, izvoljenega ob koncu leta 1865, takoj zadolžili, da še naprej strogo izvaja redovniška pravila. V prizadevanjih po ponovni oživitvi padovanskega samostana je v njem formiral noviciat in semenišče, število redovnikov pa je leta 1866 naraslo na 29 patrov, 13 bratov in 3 klerike (Cella, 1989, 131). Ko je kraljevemu komisarju v Padovi izročil premoženje, ki je v skladu z dekretom o ukinitvi po zakonu pripadalo državnii upravi, so patra Bonaventuro Soldatischa pozvali, da se odreče provincialatu. Po hudih pritiskih se je odločil, da bo zapustil Padovo ter prenesel sedež province na Cres. V svojem pismu z dne 9. junija 1887 je istrskim in dalmatinskim samostanom sporočil, da so mu zaplenili provincialni arhiv in ukinili sedež province sv. Antona v Padovi. Hotel je rešiti, kar se je rešiti dalo in združiti razkropljene brate, zato je predvidel, da bi v minoritskem samostanu na Cresu sprejeli redovnike, ki so jih pregnali iz Benečije. Pri tem je naletel na odpor dekana Petrisa in krškega škofa, vendar ju je odločno pozval k spoštovanju kanonov, ki so zadevali samostanske cerkve in preganjane brate drugih samostanov (Cella, 1989, 131).

Avstrija za razliko od Italijanskega kraljestva v odnosu do redovniških skupnosti ni šla tako daleč. Kot posledica polemik znotraj Cerkve in tudi preselitve redovnikov iz otokov in Dalmacije v tri obnovljene samostane v Benečiji, je generalni kapitelj reda 17. oktobra 1907 odredil, da se združena Padovansko-dalmatinska provinca razdruži in da minoritska samostana v Piranu in na Cresu ostaneta v okviru Dalmatinske province sv. Hieronima. Le-ta je ponovno vključevala dve kustodiji s petimi samostani: Istrsko kustodijo (Piran in Cres) in Dalmatinsko kustodijo (Split, Šibenik in Vis). Od 50 bratov, ki so ostali v Padovanski provinci, jih je bila približno polovica istrskega in dalmatinskega izvora (Cella, 1989, 136).

Po koncu I. svetovne vojne so bili samostani Istrske kustodije izločeni iz province sv. Hieronima, saj je ozemlje, na katerem so se nahajali, po Rapalski pogodbi leta 1920 pripadlo Italiji. Redovniki slovenske in hrvaške narodnosti so morali zapustiti Piran in Cres ter so našli zatočišče v Crikvenici, kmalu zatem pa so odšli v notranjost novoustanovljene Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev in osnovali samostan v Zagrebu (Maračić, 1992, 56).

ŠKOF PAOLO NALDINI MED ERUDICIJO, PASTORALO IN ZAVZEMANJEM ZA SLOVANSKO BOGOSLUŽJE⁹⁷

Uvod

Paola Naldinija, morda še bolj kot njegove predhodnike na koprskem škofovskem prestolu, ne moremo obravnavati in izvzeti iz konteksta tedanjega časa pa tudi specifičnega okolja, v katerem je deloval. Poleg sprememb v sami beneški posvetni oblasti oziroma njenega pravnega sistema, so se v tem obdobju dogajale tudi velike spremembe v sami Cerkvi. Tu je bil nedvomno najbolj opazen vpliv tridentinskega koncila (1545–1563), ki je sprožil protireformacijo. Čeprav so vsi dotedanji koncili vpeljevali ali vsaj kanonizirali novo prakso, so bili ravno sklepi tridentinskega koncila še toliko bolj vplivni, saj so bili prvič resnično sistematično izdelani in se tudi sistematično izvajali. K temu je pripomogla tudi občutno natančnejša kontrola lokalnih skupnosti, ki so bile do takrat razmeroma izolirane in nepomembne. To seveda samo po sebi vodi v vprašanje položaja Cerkve v beneški Istri in vprašanje nameščanja škofov oziroma širšega vprašanja svetne in redovne duhovščine v koprski škofiji.⁹⁸

Po tridentinskem koncilu so škofije morale vse bolj zategovati zanke svojega nadzora, vsa duhovščina pa se je morala prilagoditi vzorom, ki sploh niso bili novi, vendar jih je v praksi dotlej zelo malo upoštevala, medtem ko so bili laiki prisiljeni postopoma omejiti stopnjo svojega vmešavanja v versko življenje skupnosti in cerkvenim predstavnikom dovoliti stalen nadzor tudi nad najbolj oddaljenimi predeli svojih škofij oziroma najbolj intimnimi podrobnostmi vsakodnevnega življenja svojih vernikov. V tem smislu je bila rekatolizacija koprške škofije izjemno učinkovita, pri tem pa je precejšnjo vlogo zelo verjetno odigralo tudi dejstvo, da je bila močno navezana na dominikanski red (Paolin, 2001, 160).

Škofije v Istri so na splošno veljale za revne. K temu je pripomogla njihova relativna majhnost in s tem povezano število prebivalstva.⁹⁹ Nekaj več je pomenila le koprška škofija, še posebej pred 17. stoletjem. Za prelomnico lahko vzamemo leto 1554–1555, ko je prizadela to območje epidemija kuge, kasnejšo nadlogo pa predstavljajo beneško-avstrijske vojne, zlasti krvava uskoška vojna (1615–1617), kužna morija leta 1630–1631, v 17. in 18. stoletju pa že tudi ekonomska in s tem povezana socialna kriza.

Ekonomsko ozadje in način imenovanja škofov sta bila torej osnovna elementa za razumevanje vloge in pomena škofij, sami škofje pa so v provinci predstavljali figure najvišjega ranga. Postavljanje škofov je bilo načelno urejeno s kanonskim pravom, ki pa ni bilo popolnoma enoznačno, kar potrjuje koprski primer. Vse do začetka 15. stoletja je škofove izbiral kapitelj, ki naj bi imel to pravico od samega začetka koprške škofije, tako vsaj trdi P. Naldini (Naldini, 2001, 12). Toda sama starodavna pravica

97 *Eremita doctus – episcopus Iustinopolitanus Paulus Naldini (1686–1713)*. Zapuščina koprškega škofa Paola Naldinija. Koper, Škofija Koper, Ognjišče d.o.o., Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, str. 13–36.

98 O nekaterih teoretičnih in pravnih vidikih tega vprašanja zlasti Plut, 2008; Paolin, 2001; Maračić, 2001; Likar, 2001. 99 V času škofa Francesca Zena (1660–1680) je koprška škofija štela približno 13.000 prebivalcev, od tega Koper približno 3.000, Izola okoli 1.500 in Piran približno 3.000, ostalo prebivalstvo je živelo na podeželju (Vincioletto, 2012, 17–41).

Slika 59: Škof Paolo Naldini in zemljevid takratne koprške škofije v delu *Corografia ecclesiastica*, Venezia 1700 (Osrednja knjižnica Koper).

ni pomenila, da je bilo stanje takšno tudi v realnosti. Kakor se da razumeti iz dveh primerov, ki ju je opisal Naldini, je bil potreben tudi pristanek beneškega doža, kar pa ni bila zgolj formalnost. Glede na to, da je bila v tem času velika večina škofov iz samih Benetk, se zdi vloga posvetne oblasti večja, kot je hotel priznati Naldini (Plut, 2008, 138). Tako se kaže, da tudi tukaj nimamo opravka z jasnimi ločnicami v praksi. V imenovanje so začeli posegati tudi sami papeži, kar se je pokazalo npr. leta 1503 po smrti škofa Giacoma Valaressa, ko papež Aleksander VI. Borgia ni hotel sprejeti lokalnega kandidata (kanonik Nicolò Tarsia), temveč je bil za škofa imenovan Bartolomeo Assonica (1503–1529), s tem pa je dejansko dokončno ugasnila ta pravica koprškega kapitlja, saj se je Sveti sedež skliceval na pravo iz leta 1322, da imenuje škofe na območju vseh škofij oglejskega patriarhata (Luglio, 2000, 113).

Med leti 1390 in 1549 se je v koprski škofiji zvrstilo kar 14 škofov, odstotek škofov beneškega rodu pa je bil precej nižji kot v pomembnejših škofijah na območju *Terraferme*. Ker je bilo kar nekaj primerov imenovanja škofov iz tamkajšnjih mest tudi v ostalih istrskih škofijah, je jasno, da so bile le-te neke vrsta tolažilna nagrada. Ker se po prihodkih niso mogle primerjati s škofijami iz katerih so prihajali in glede na razmeroma visok delež škofov iz *Terraferme* očitno ni šlo za naključje, temveč za politiko (Plut, 2008, 160).

Tudi za obdobje po letu 1550 je bil položaj podoben. Sicer je bilo škofov beneškega izvora nekoliko več, kar je bilo tudi pričakovati glede na takratne razmere, a najmanjši je bil, tako kot v prvem obdobju, odstotek škofov iz same koprške škofije. Glede na znan izvor škofov tudi v ostalih istrskih škofijah pa kaže, da so morali biti škofje beneški državljani, saj med imeni ni npr. niti enega iz nemškega govornega območja. Tako tudi glede na stanje v Istri lahko potrdimo, da je beneška oblast pripisovala velik pomen temu, kdo bo zasedel škofovski prestol. Pomen, ki so ga pripisovali pojmu suverenosti, se kaže tudi v izključevanju vseh tujcev na območjih, kjer je prihajalo do kršenja zakona, ki je prepovedoval tujcem lastništvo beneficijev. Kot je razvidno iz številnih dokumentov je bil to problem v celotnem obravnavanem obdobju, kar pa glede na obmejni položaj beneške Istre ni presenetljivo (Plut, 2008, 180).

Na koprskem škofovskem prestolu po letu 1220 tako srečujemo le italijanska imena. Leta 1301 pa naletimo na prvega Benečana, Pietra Manolessa (1301–1317), za njim pa Tomasina Contarinija (1317–1327), kar pa je bilo logično glede na to, da je Koper v tem času že padel pod nadoblast Beneške republike. Tako imamo v 14. in 15. stoletju na tem mestu skoraj izključno Benečane (izjema sta Ugone Vicentino iz Lombardije, Francesco Biondi in Pietro Bagnacavallo iz Milana). Zanimiv je primer Istrana iz Motovuna, Simona Vosicha, znanega poliglota in strokovnjaka za cerkveno pravo. Glede na ime gre za edinstven primer imenovanja škofa slovanskega porekla (Plut, 2008, 132). Specifičnost koprške škofije pa predstavlja njena protestantska epizoda, ki je bila tesno povezana z družino Vergerijev oziroma z osebnostjo škofa Petra Pavla Vergerija ml. (1536–1549). Naldini je v svojem Cerkvenem krajepisu koprške škofije (2001) odnos do svojega predhodnika zastavil nekako dvoumno, čeprav je bil oster nasprotnik protestantizma in je iz njegovega pisanja jasno razvidno, da se ni zavzemal za kakršno koli toleranco, saj se mu je očitno zdelo potrebno narediti jasno distinkcijo med posameznimi heretiki in klerom kot celoto (Naldini, 2001, 134). Da pa se je stanje v koprski škofiji po njegovem izgonu dokaj hitro spremenilo potrjuje Agostino Valier, ki je glede na svojo izkušnost pri apostolskih vizitacijah dal prav posebno priznanje koprski inkviziciji za njeno uspešno opravljeno delo.¹⁰⁰

Tudi v sami beneški Istri oziroma na območju koprške škofije tridentinski koncil v izbiri in nameščanju škofov tako pomeni veliko prelomnico. Predvsem se je povečala oblast in pristojnosti škofov, a tudi njihova odgovornost. Toda preden se dotaknemo nekaterih najvidnejših imen koprskih škofov posttridentinskega obdobja, zlasti samega P. Naldinija, kot najvidnejšega med njimi, morda le nekaj splošnih oznak in definicij škofovskega lika, ki se pojavlja v nekaterih najbolj relevantnih delih, ki so izšla v tem obdobju in privedla do vrste diskusij znotraj same rimske kurije.

100 Splošne ordinacije, ki jih je po vizitaciji koprške škofije A. Valier objavil za celotno Istro, sta objavila Tacchella & Tacchella v delu *Il cardinale Agostino Valier e la riforma tridentina nella diocesi di Trieste* (1974). Valierov vizitacijski popis škofij v Dalmaciji in Istri je med raziskovalci vzbujal veliko pozornost: A. Pitassi, L. in M. M. Tacchella, A. Miculian in A. Agnelli so ga obravnavali predvsem iz zornega kota razširjenosti reformacije in uveljavitve protireformacije na tem območju. Med slovenskimi deli je osrednje delo A. Lavrič (1986).

Podoba in vloga škofov posttridentinskega obdobja

Rimska kurija je v času pontifikatov Pija V., Gregorja XIV. in Klementa VIII. že v prvi fazi protireformacije poskrbela za reformo škofijskih struktur in v njih na različne načine intervenirala prek rimskih kongregacij. V tej smeri sta delovali predvsem Kongregacija koncila in Kongregacija škofov, toda že v 17. stoletju so nastopili nekateri novi dejavniki in v veliki meri vplivali na odnose med škofi in Rimom. Gre za obdobje, v katerem so se odprli globlji in pogostejši spori s političnimi oblastmi, ne le spori z Benetkami v času interdikta,¹⁰¹ temveč cela vrsta sporov z laičnimi oblastmi. Gre za obdobje, v katerem je zaznati dokaj močno vpletanje škofov v obrambo cerkvene jurisdikcije, s težnjo po večji povezanosti z Rimom.

Za razliko od Francije¹⁰² je bilo v Italiji vprašanje škofovske funkcije in položaja dokaj različno. Tu so bili elementi ortodoksnega episkopata nekako odsotni v verski kulturi iz sredine 17. stoletja, v vsakem primeru pa niso bili še konfliktni. Pojavljajo se nekoliko kasneje, in sicer med koncem 17. in v začetku 18. stoletja, v času pontifikata Inocenca XI. in Inocenca XII., ob višku moralne strogosti in nepopustljivosti, ko je ta nova smer našla svoj izraz v delu Giuseppa Crispina »*Trattato sul buon vescovo*« (Rosa, 1994, 52).

Glede na specifičen položaj v Italiji je potrebno poudariti pomembno dejstvo, ki je zanimivo tudi s področja kulturne zgodovine: sredi 17. stoletja je namreč figura škofa izstopala iz zgodovinske erudicije v Ughellijevem monumentalnem delu »*Italia Sacra sive De Episcopis Italiae Opus*« (1643–1662), ki je izšlo v devetih zvezkih in predstavlja največje tedanje delo o italijanskih škofih. Ughello se je namreč obrnil na škofo (ordinarije), da bi zbral zgodovinske podatke in dokumente o različnih škofijah. To sodelovanje je dalo njegovemu delu tudi značaj prosopografije tedanjih škofov, ki so s tem postali prepoznavni, saj so Ughelliju ponudili tudi avtobiografske podatke. Na določen način se je tako oblikovala zelo kompleksna podoba italijanskega episkopata.¹⁰³

Sicer pa se s podobo škofov posttridentinskega obdobja ukvarjata predvsem dve deli, izšli v času pontifikata Inocenca X., oziroma njegovega naslednika Aleksandra VII., začetnika reformnega procesa s področja episkopata. Delo škofa Giovanbattista Rinuccinija (1592–1653), z naslovom *Delle dignità e ufficio dei vescovi* (Rinuccini,

101 Pod tem pojmom razumemo spor med Beneško republiko in papeškim Rimom, ki je v času papeža Julija II. izbruhnil najprej leta 1509, drugič pa leta 1606–1607 v času pontifikata Pavla V. (1605–1621). Pred špansko nadvlado nad Apeninskim polotokom v 17. stoletju je le Beneška republika uspela ohraniti določeno avtonomijo in vzdrževati politične in ekonomske odnose s protestantskimi evropskimi deželami. Ob aretaciji dveh klerikov zaradi hujših deliktov, ki so ju v Benetkah zaprli, je papež zahteval njuno izročitev, saj ni priznal pristojnosti beneških sodnih instanc nad klerom. V nadaljevanju spora je Benetkam zagrozil z izobčenjem in prepovedjo opravljanja liturgičnih obredov ter zakramentov, spor pa je ostal le na verbalni ravni in se po letu dni prenehal s posredovanjem Francije. Po izročitvi obeh duhovnikov je bil interdikt preklican, večina izgnanih redov se je lahko vrnila v Benetke, kar pa ni veljalo za jezuitski red. Vprašanje interdikta je zajeto v delih C. Povola (2007) in B. Pluta (2008).

102 Francoska stališča so razvidna zlasti v delih škofov Louisa d'Abellyja, *Episcopalis sollicitudinis enchiridion* (Abelly, 1668) in Antoina Godeauja, *Éloges des évêques qui dans tous les siècles de l'Église ont fleuri en doctrine et en sainteté* (Godeau, 1665 cit. v Rosa, 1994).

103 Ferdinando Ughelli (1595–1670) je na nekaj mestih omenjen tudi v Naldinjevem Cerkvemem krajepisju koprške škofije (Naldini, 2001, 18, 55, 85–86).

1651), je bilo posvečeno papežu Inocencu X., izšlo pa je leta 1651. Rinuccini v njem lik škofa definira kot lik vladajočega škofa, ter ga označuje kot »*il perfettissimo capitano di una spirituale milizia*«, vendar s poudarkom, da mora biti ta njegova funkcija preudarno dozirana in prežeta s pametjo in previdnostjo. Seveda gre ob tem tudi za njegovo pastoralno delo, a pri njegovem orisu ne gre toliko za figuro božjega pastirja, kolikor za neke vrste guvernerja lastne škofije. Zavzemanje za sposobnost vladanja je očitno v označevanju škofovskega lika postajalo primarno in doseglo svoj najvišji izraz v delu kardinala in tesnega sodelavca papeža Inocenca XI., Giovanbattista De Luce (1614–1683), z naslovom *Il vescovo pratico* (de Luca, 1675), v katerem je jasno nakazal, da ga ne zanimajo toliko duhovni vidiki, povezani z episkopatom, kolikor z likom škofa, ki vlada, upravlja in vodi svojo škofijo (Rosa, 1994, 54).

Toda v Rinuccinijevem delu se pojavljajo tudi drugi aspekti, ki orisujejo lik škofa kot dušnega pastirja in čuvarja občestva, ki mu je zaupano, poudarjajoč njegovo zavzemanje za reformo (škof mora težiti k reformi lastne »družine«, k reformi laične duhovščine in višjih slojev), za askezo, preprosto in skromno življenje in posvečanje študiju cerkvene znanosti. Pri tem avtor opozarja na dve nevarni pregrehi: ambicioznost in skopuštvost oziroma pohlep. Glavna vrlina škofa pa mora biti po Rinucciniju prav gotovo pamet oziroma previdnost, ki je tem bolj potrebna pri opravljanju njegovega škofovskega poslanstva in funkcije, zlasti ko gre za vprašanje jurisdikcije.

Podoba škofa torej, ki nas na določen način fascinira in je povezana s figuro vladajočega škofa, vendar obogatena tudi z drugimi vrtilinami, kot npr. s častjo in dostojanstvom, pozornost pa si zasluži tudi drugo vprašanje, ki ga načenja Rinuccini, in sicer, da mora škof vzdrževati dobre odnose z redovno duhovščino. Namreč, tako Giovanbattista De Luca kot Alessandro Sperelli kažeta določeno zadržanost oziroma celo odpor do prevelike prisotnosti redovne duhovščine v škofovskih strukturah, zlasti pa do škofov, ki izhajajo iz redovniških vrst.¹⁰⁴ Zaključni del Rinuccinijevega traktata je namenjen njihovem odrekanju oziroma »trpljenju«, saj naj bi bila škofovska funkcija težka in odgovorna, zato zahteva konstantno askezo. Z duhovno osamitvijo naj bi se škofje nenehno krepili in v njej našli moč za opravljanje svojih težkih nalog povezanih z njihovim pastoralnim delom in upravljanjem škofije (Rosa, 1994, 56).

Nekoliko kasnejšega datuma je delo Alessandra Sperellija (1644–1671), škofa v Gubbiju z naslovom *Il vescovo. Opera etica, politica, sacra in tre parti distinte* (Sperelli, 1655). Sperelli je bil bolj pragmatičen od Rinuccinija in bolj zavzet za »praktično delo« ter zato podpiral reformna prizadevanja na področju verske discipline. Trdo in kritično stališče je zavzemal zlasti do prehajanja iz ene škofije v drugo, daljših odsotnosti iz škofijskega sedeža in podobno.

V Sperellijevem delu je zlasti izražena tendenca po »poduhovljenosti« škofove osebnosti, ki naj bi se izražala predvsem v njegovem življenjskem stilu, študiju, izobrazbi, v njegovem načinu izražanja in videnja stvari. Drugače od Rinuccinija je Sperelli mnogo odločnejši v obrambi cerkvene jurisdikcije, vendar morajo biti pri tem škofje strpni in previdni. Glede tradicionalnih vrednot in čednosti, ki naj

104 V primeru kopske škofije vidimo, da je bilo veliko takih primerov, npr. Pietro Manolesso je izhajal iz frančiškanskega reda, Martino de Bernardini iz avguštinskega reda, Francesco Biondi iz dominikanskega, ravno tako Bartolomeo Assonica in tudi sam Paolo Naldini iz reda avguštincev eremitov.

bi jih škofje gojili, pa se ustavlja tako pri obveznostih kot pri pridigah, miloščinah in vizitacijah, ki jih smatra za temeljne elemente njihovega pastirskega delovanja (Rosa, 1994, 54).

Če iz teh splošnih oznak in orisov škofovske osebnosti, ki izhajajo iz Rinuccinijevega in Sperellijevega dela na kratko orišemo še konkretno podobo samega beneškega klera oziroma beneške Cerkve, bomo vsekakor lažje spoznali in dojeli tudi podobe škofov koprške škofije posttridentinskega obdobja, ki so večinoma izhajali iz tega območja.

Cerkvene razmere na območju Beneške republike in značilnosti beneškega klera

Po dramatičnih trenutkih interdiktta v letih 1606–1607, ki je vplival na odnose med *Serenissimo* in Svetim sedežem, je sredi 17. stoletja vendarle zaznati določen zasuk zaradi zaostrenega političnega položaja oziroma pomoči, ki jo je Beneška republika potrebovala v dolgi kretske vojni (1645–1669) in ne nazadnje tudi zaradi tega, ker je ob ekonomski krizi čedalje več predstavnikov beneškega patriciata stopalo na pot cerkvene kariere. Benetke so leta 1656 ponovne odprle vrata jezuitom, ki so bili izgnani ob interdiktta leta 1606–1607, hkrati pa so umeščale svoje cerkvene dostojanstvenike z diplomatskimi zadolžitvami v papeško kurijo (npr. kardinali Marco Antonio Bragadin, Gregorio Barbarigo, zlasti pa Pietro Vito Ottoboni, ki je bil leta 1689 izvoljen za papeža z imenom Aleksander VIII.).

Leta 1684 je *Serenissima* na pobudo papeža Inocenca XI. pristopila k Sveti zvezi, ki se je oblikovala po turškem porazu pri Dunaju (1683), kar je prav gotovo po eni strani pripomoglo k izboljšanju njenih odnosov s Svetim sedežem, vendar pa se je po drugi strani z izgubo Krete, kasneje pa še Moreje in drugih posesti v vzhodnem Sredozemlju, njen »*dominio da mar*«¹⁰⁵ zrušil, ekonomska in politična nemoč Beneške republike pa se je v polni meri izrazila tudi v španski (1701–1714) in avstrijski nasledstveni vojni (1740–1748).

Toda glede njene Cerkve oziroma škofov lahko ugotavljamo, da se niso kaj dosti razlikovali od škofov drugih evropskih dežel. Tako v bistvu ne moremo govoriti o posebnem beneškem modelu cerkvene kariere, seveda pa pri tem vseeno naletimo na gotove posebnosti, ki so bile pač povezane s posebnim političnim in pravnim sistemom Beneške republike ter njeno kulturno tradicijo (Menniti Ippolito, 1994, 61).

Razlogi in motivi, ki so tako v Rimu kot Benetkah navdihovali kandidature škofov, so bili pogostokrat dokaj nasprotujoči, vsekakor pa so od njih zahtevali sposobnost, da so lahko opravljali svoje poslanstvo, pa tudi upravljanje s pridobljenimi beneficijami. V določenih primerih so morali glede na materialno stanje oziroma skromnost prihodkov, pridobljenih iz teh beneficijev, zlasti na območju Istre in Dalmacije, škofovski kandidati dokazati, da se lahko sami vzdržujejo, zato so pogostokrat v takih škofijah nameščali cerkvene dostojanstvenike s kakim imetjem oziroma beneficijem.¹⁰⁵

¹⁰⁵ Podrobneje o teh vprašanih Plut (2008, 157). Avtor navaja, da za Istro še ni narejene študije, ki bi pokazala v kolikšni meri so bili beneficiji podeljeni samim Benečanom, koliko so jih v rokah imeli lokalni veljaki, ter koliko prihodka so prinašali. So pa narejene študije za *Terrafermo*, kjer najverjetneje položaj ni bil bistveno drugačen od položaja v Istri.

Od škofov so torej zahtevali administrative sposobnosti in pastoralno delo, vendar tudi smisel in občutek za politično ravnovesje. Glede tega se škofje na območju Beneške republike niso smeli izkazati kot preveč zavzeti izvajalci uredb papeške kurije oziroma zagrizeni branilci lastnih oziroma cerkvenih interesov in pravic. Pozivi nuncijev k previdnosti in taktičnosti so bili zato tekom 17. stoletja nekakšna konstanta in logična posledica takega ravnanja, ki je bilo dokaj pogosto (Menniti Ippolitto, 1994, 70).

Ob vsem navedenem je bila dokaj pomembna tudi kulturna formacija škofov, ki je bila vsekakor zaželjena in potrebna. Že v uredbi »*Instructio particularis*« papeža Urbana VIII. iz leta 1627 so bili povsem nazorno definirani načini za imenovanje škofov, od katerih so vsekakor zahtevali določeno znanje, ne da bi podrobneje določali posamezna področja. Na splošno je bil na območjih Beneške republike izobrazbeni in kulturni nivo škofov dokaj visok. Osnovno merilo in referenco je predstavljala univerzitetna izobrazba, pri tem pa je potrebno upoštevati, da so redovni škofje sledili nekoliko drugačnemu študijskemu izpopolnjevanju kot drugi, ki so npr. izhajali iz vrst beneškega plemstva. Vsaj 71 % škofov z območja *Terraferme*, 73 % z obalnih jadranskih dežel in 44 % z grških dežel, je imelo diplomu kake od fakultet. Več kot 80 % je bilo tistih, ki so imeli diplomu iz prava (*utroque iure*), ostali pa iz teologije. Beneški patriciji so doktorski študij opravljali zlasti na padovanski univerzi, drugi so študirali tudi po drugih italijanskih univerzah, nemalo med njimi tudi v Rimu (Menniti Ippolitto, 1994, 71).

Tja do druge polovice 17. stoletja je bilo pri imenovanju škofov zelo pomembno tudi vprašanje »zaupanja«, saj so morali biti škofje uglaseni s politično usmeritvijo beneške *Signorie*; to je bila vsekakor zahtevna naloga, zlasti v času velikih nasprotij med Republiko in Svetim sedežem. Že v dvajsetih letih 17. stoletja sledimo naporom državnih oblasti po reševanju različnih perečih problemov socialne in politične narave, saj je težak položaj, ki je bil posledica strahovite kuge v letu 1630–1631, močno izpodjedel moč in ugled laične oblasti v odnosu do Cerkve in njenih predstavnikov. Tako je značilen ravno primer Kopra iz leta 1637, kjer si je tedanji podestat in kapitan Francesco Contarini prizadeval, da bi se še naprej spoštovali stari običaji ob verskih obredih in praznovanjih, pri katerih bi morala biti prisotna oba oblastnika – torej podestat in škof, saj bi naj bilo po mnenju beneških svetnikov vsako razlikovanje med cerkveno in laično skupnostjo povsem brezpredmetno. Od tod torej potreba, da se koprski podestat, kot »zastopnik« beneške države, udeležuje maševanja in na ta način »privzame« navade duhovnega zastopnika (Pavanetto, 2001, 329).

Država si je vzela tudi pravico do kontrole katere papeške dokumente lahko dobijo v roke kleriki, delujoči na njenem ozemlju. Čeprav srečamo kontrolo nad komunikacijami z Rimom že v času interdikta, to kaže, kako je država širila svojo jurisdikcijo na račun svobodnega delovanja Cerkve. Primer spora s pravno normo in s pravico do azila v svetih prostorih je znova povezan s primerom iz Kopra, kjer je leta 1742 prišlo do pobega zapornikov, od katerih je večina presodila, da bodo težko pobegnili z otoškega mesta, zato so se raje zanesli na starodavno pravico do azila v cerkvi. Tako so štirje od šestih zapornikov pribežali v samostan malih bratov sv. Frančiška, vendar so jih tam po nalogu »*Ministro della Giustizia*« aretirali njeni uradniki. Pravica do azila je bila v tem primeru v popolnem nasprotju z interesi države. Kanonsko pravo naj bi sicer predpisovalo kateri sakralni prostori veljajo za azil, vendar samostani vanje niso

bili vključeni. Ravno tako v primeru težjih prekrškov ali celo zločinov, ki naj bi jih zagrešili kleriki, škofje kljub pravici, da bi klerike postavili pred cerkveno sodišče, te pravice niso mogli uveljaviti (Plut, 2008, 219).

Vprašanje »zaupljivosti« je postajalo manj pomembno šele proti koncu 17. stoletja, ko sledimo postopni emancipaciji cerkvenih dostojanstvenikov in ovrednotenju vloge škofov pod papežem Inocencem XI. z njegovimi reformnimi pobudami, ki so dozorele v novem religiozno-kulturnem ozračju na prelomu med 17. in 18. stoletjem.

To obdobje je hkrati postavilo v ospredje nekaj vidnih osebnosti oziroma prvorazrednih protagonistov tiste faze, ki se je potem razvijala v prvih desetletjih 18. stoletja in so hkrati postale vzorčni primeri za oznako »*buon vescovo*« ali celo »*vescovo sacro*«, če si izposodimo oznako Vincenza Marie Orsinija, nadškofa v Beneventu. Z »*vescovo sacro*« označujejo enega najbolj spoštovanih klerikov iz sredine 16. stoletja, Španca Tomasa di Villanova (nadškofa v Valencii), ki ga je papež Aleksander VII. leta 1658 proglasil za svetnika, škof Paolo Naldini pa mu je posvetil svojo novo škofovsko kapelo, saj je tako kot on izhajal iz reda avguštinskih eremitov. Eden od protagonistov, ki je ob Tomasu di Villanova (Tomás Garcia Martinez) kasneje postal Naldinijev vzornik, je prav gotovo Gregorio Barbarigo, padovanski škof, kasnejši kardinal, katerega dolgi episkopat, ki je trajal celih 33 let (1664–1697), predstavlja uresničitev in udejanjenje njegovega celotnega pastoralnega načrta, ki se je v temeljnih črtah nakazoval že v času njegovega episkopata v Bergamu po letu 1657.

Zgodovinopisje ocenjuje Barbariga kot drugega Karla Borromejskega, kot idealno škofovsko figuro »*per eccellenza*«, kot škofa, zavzetega za reformiranje svoje škofije in pripravljene posvetiti svoje življenje za blagor svojih vernikov, toda raje kot vzorec s Karlom Borromejskim, Barbariga postavimo kot vzornika nekaterim koprskim škofom posttridentinskega obdobja, v največji meri prav Paolu Naldiniju, ki je izhajal iz istega okolja kot on. Namreč Barbarigov način razumevanja episkopata in delovanja škofov, podobno kot kasneje Naldinijev, kaže na temeljito obnovo v okviru obstoječega institucionalnega okvira, na usmeritev, ki si je prizadevala za okrepitev škofovske funkcije in polno uveljavitev njihove vloge v okviru Cerkve, zato je v prvi plan postavil reorganizacijo semenišča, pastoralne vizitacije po mestih in na podeželju, sklicanje sinode, preureditev vikariatov in župnijskih uradov, ki so kasneje postali temelj pastoralne dejavnosti in škofijske organizacije ter sprožili reformacijski proces širših razsežnosti, ki ga je kasneje dodatno poglobil in izpopolnil z novimi elementi, zlasti s področja kulture, erudicije, reorganizacijo študija v okviru semenišča pa tja do ustanovitve tiskarne. Toda Barbarigo, v primerjavi z Naldinijem, ni zapustil kakih objavljenih ali neobjavljenih del, v katerih bi na takšen ali drugačen način izrazil svoje misli. Skromna dokumentacija je pač produkt njegovega zelo intenzivnega načina delovanja; edini teksti, ki so objavljeni, so uradne objave oziroma akti o njegovem upravljanju škofije: pastoralna pisma, edikti, dekreti, pravila in navodila. Na podlagi teh virov oziroma njegove korespondence lahko posredno izluščimo mnogo dragocenih informacij o njegovih religiozno-kulturnih nagnjenjih, zlasti pa o njegovi viziji Cerkve (Billanovich, 1994, 79).

Model škofijske organizacije, vzpostavljene v Padovi, prav gotovo predstavlja ti-
sti upravni aparat birokratskega in pastoralnega tipa, ki se je postopno uveljavil vsaj na območju škofij srednje in severne Italije, deloma pa tudi beneške Istre ob koncu 17. stoletja, ki je potekala vzporedno s procesom prenove civilne uprave znotraj oblikovanja moderne države.

Delo in doprinos koprskih škofov na področju erudicije, pastorale in slovanskega bogoslužja

Pri večini koprskih škofov posttridentinskega obdobja, zlasti pa pri Baldasaru Bonifaciu Corneaniju, Francescu Zenu in seveda samemu Paolu Naldiniju, je potrebno izpostaviti njihovo erudicijo, pri tem pa vsekakor ne smemo zanemariti tudi novigrajskega škofa Giacomina Tomasinija z njegovim znanim delom »*De'Commentari storico-geografici della Provincia dell'Istria*«, pri katerem pa je potrebno naglasiti, da lahko dodelavo in izboljšavo njegovega rokopisa pripišemo Francescu Zenu, nekoliko po krivem zastavljenemu škofu, ki je koprsko škofijo vodil v letih 1660–1680.¹⁰⁶ V študiji R. Vincoletto je objavljen pomenljiv podatek, ki ga sicer prinaša »*Giornale de'letterati d'Italia*« (t. XXXIII., I, 1719–1720). Revijo je osnoval slavni literat, libretist in knjižničar cesarske biblioteke na Dunaju, Apostolo Zeno (1668–1750), skupaj z bratom Pier Caterino Zenom, Scipionom Maffejem in Antonijem Vallisnerijem, vidnimi imeni takratnega italijanskega intelektualnega gibanja, ki se je odvijalo v številnih akademijah, ki so vzniknile na posameznih območjih Apeninskega polotoka. V svojem prispevku Apostolo Zeno namreč navaja, da je »*prijazno z gradivom svojega strica Francesca Zena seznanil tudi takratnega koprškega škofa P. Naldinija, ki si ga je lahko v miru pazljivo prebral in pregledal ter iz njega pobral mnogo koristnih podatkov, da bi z njimi obogatil in dopolnil svoje delo (Corografia ecclesiastica), ki ga je izdal v Benetkah leta 1700*«, pri tem pa pripominja, da sicer ta krepostni in odlični prelat v svojem delu ni nikjer omenjal bogatega rokopisnega dela monsignorja Francesca Zena, ki ga je uporabil pri pisanju svojega Cerkvenega krajepisa (Vincoletto, 2012, 18).

Prav gotovo to dejstvo do neke mere izpodkopava ugled tega sicer najvidnejšega in najdragocenejšega dela kakega koprškega cerkvenega dostojanstvenika, ki ga sicer večina zgodovinarjev po svojem nastanku umešča tako v obdobje kot slogovne značilnosti starejših krajepisov (npr. N. Manzuoli, P. Petronio), ki so v izvorniku Naldiniju služili pri opisovanju širših in splošnih značilnosti istrske zgodovine, čeprav hkrati priznavajo, da je Naldinijevo delo eno za takratne čase najboljše dodelanih in tudi po sodobnih načelih znanstvenih metod in pristopov obravnavanja določenih dogodkov in procesov v zgodovinske pisane najbolj doslednih, saj sprotno navaja uporabljene vire in literaturo, kar tedaj ni bilo povsem običajno, obenem pa na več mestih polemizira s predhodnimi pisci in podaja nasprotno argumente, ki jih je kasneje tudi sodobno zgodovinske v glavnem potrdilo (Naldini, 2001, XII).

Namreč ravno ob Naldiniju kaže izpostaviti erudicijo, ki je bila dokaj tesno povezana s samo cerkveno zgodovino; slednja se je namreč mnogo bolj kot katero koli drugo področje zgodovine posluževalo argumentov, ki jih je lahko nudila erudicija. Ta se je v 17. stoletju začela intenzivno razvijati po vzgledih Flavia Bionda in se osredotočati na zbiranje in

¹⁰⁶ Njegova obsežna dokumentarna dediščina je še vedno v veliki meri neraziskana, vključuje pa zaporedni opis vizitacij v koprski škofiji z naslovom *Visitationes Generales*, posledično pa tudi poročila, ki jih je pošiljal na Sveti sedež, med katerimi zlasti *Status Dioecesis Justinopolitanae sub Episcopo Francesco Zeno*, ki so svojo prvo objavo manjšega dela tega gradiva doživeli leta 2012 v seriji *Histria documentum IV*, v založništvu *Histria Editiones* (odgovorni ur. D. Krmac). Rokopis z orisom delovanja škofa F. Zena in izborom bibliografije je za objavo pripravila R. Vincoletto.

objavljanje listin, papeških bul in drugih dokumentov, pomembno vlogo pa so začele igrati tudi diplomatika, paleografija, filologija in druge pomožne zgodovinske vede (Makuc, 2011, 54).

Ker je bilo kulturno in družabno življenje Kopra zlasti v 17. in 18. stoletju v mnogih pogledih ubrano z dogajanjem v Benetkah, Padovi pa tudi v širšem italijanskem prostoru, je kljub ekonomski krizi v svojem ustvarjalnem zanosu še zaznati nekatere vidne dosežke, ki se kažejo na področju umetnosti, tako v slikarstvu, kiparstvu, glasbi kot arhitekturi in umetni obrti pa tudi erudiciji na splošno. Tako kulturni utrip kot erudicija sta našla svoj plodni milje zlasti v akademijah, kjer je Akademiji *Palladiani* leta 1647 sledila Akademija *dei Risorti*, medtem ko je za vzgojo plemiškega naraščaja leta 1675 nastalo laično semenišče oziroma *Collegio dei Nobili*, ki je v leposlovje in poezijo, s katerima se je sicer ukvarjalo veliko tedanjega izobraženstva, vnesel nov okus in postal celo preddverje ali vivarij Akademije *dei Risorti*.¹⁰⁷

V prvem obdobju so v koprskem *Collegiu* poučevali somaski, o katerih se je P. Naldini izražal zelo pohvalno, saj je red deloval po avguštinskih pravilih, vendar se večina plemiških družin nad njimi ni preveč navduševala, zato so jih po letu 1699 nadomestili šolski bratje scolopi oziroma piaristi. Priznati je treba, da je Rimska cerkev pošiljala v Koper najboljše predstavnike svojega reda, zato je prebivalstvo tako njim kot njihovim učnim metodam povsem zaupalo. Koprski *Collegio* so scolopi obravnavali kot podružnico slovitega kolegija Nazarenov v Rimu, zato je bilo njihovemu provincialu naročeno, da opravlja vizitacije po navodilih tega svetega reda (Kandler, 1846, 70).

Nastanek redne šole je seveda pomenil bistven napredek v učno-vzgojnem procesu, hkrati pa je s prihodom scolopov ugled koprskega *Collegia dei Nobili* močno narasel, tako da so učenci prihajali celo iz oddaljenih Jonskih otokov in Dalmacije: Koper se jim je zdel kot Padova v miniaturi. Dejansko je tako že v 16., še bolj pa v 17. Stoletju, Koper postajal živahen in ugleden študijski center s svojimi akademijami in laičnim semeniščem – *Collegiom dei Nobili*, kar je vse pripomoglo k širjenju izobrazbe in erudicije.

Mnogo bolj kot erudiciji, ki je bila seveda razen v cerkvenih krogih z razvojem znanosti in umetnosti, prisotna v laičnih krogih, se je tridentinski koncil posvečal pastoralni. Prelatom je po koncilu postalo jasno, da je verska prenova družbe možna le, če se bo vsakdanje življenje vseh družbenih slojev prepojilo z verskim čutenjem. Da bi to dosegla, je posttridentinska pastorala, ki je v nauku o sodnem dnevu izoblikovala eno od svojih osrednjih tem, še izraziteje kot v preteklosti začela gojiti kolektivno tesnobo in strah pred pogubo, hkrati pa je v pobožni praksi in verskih naložbah, kakršna so bila tudi nabožna volila, kazala možnost zveličanja. Ne gre pozabiti, da je posttridentinska evangelizacija versko neizobraženega podeželskega prebivalstva, ki je kljub večstoletni dejavnosti cerkvene institucije živelo na robu življenja verske skupnosti in njenega kolektivnega čutenja, potekalo izredno kapilarno in v spoštovanju tridentinskih smernic (Verginella, 1994, 180). Eden najpomembnejših instrumentov pastore so predstavljale pastoralne vizitacije, ki so krepile odnose z območji, ki so bila pod cerkveno jurisdikcijo, omogočala izvajanje cerkvene oblasti ter možnost učinkovitejšega posredovanja informacij višjim cerkvenim oblastem glede problematike in stanja v različnih predelih škofije.

107 O nastanku in delovanju koprskih akademij zlasti B. Ziliotto (1944); o delovanju *Collegia dei Nobili* G. Vidossich (1899) in S. Žitko (1994).

Tridentinski koncil in kasnejši rimski odloki so v ta namen izoblikovali natančen zakonodajni okvir in s tem omogočili, da je le-ta z uvedbo centraliziranega sistema nadzora in sankcij postal učinkovitejši (Paolin, 2012, 9).

Pastoralne vizitacije so se odslej odvijale v rednih časovnih presledkih in naj bi pokrivalo celotno škofijo (enkrat letno ali pa enkrat na dve leti za širša območja), kar pa je bilo težko izvedljivo, zato so se s soglasjem Rima začele izvajati v daljših časovnih presledkih v različnih predelih škofije. Pri tem je bilo pomembno, da je od leta 1585 papež Sikst V. ponovno uvedel in preoblikoval že pozabljen običaj, po katerem je moral vsak škof Kongregaciji koncila vsaka tri leta osebno izročiti *ad limina apostolarum*, oziroma poročilo o razmerah v svoji škofiji. Ta sporočila so nedvomno koristna in dragocena za raziskovalce tedanjih cerkvenih razmer, družbenih konfliktov in specifik na območju škofij tistega časa (Paolin, 2012, 14).

Iz ohranjenih vizitacijskih poročil izhaja, da so koprski škofje od Pietra Morarija (1630–1652) pa tja do Paola Naldinija (1686–1713) bolj poredko vizitirali svoje območje, z izjemo škofa Francesca Zena, ki jo je med svojim dvajsetletnim škofovanjem vizitiral kar petkrat; po opravljenih vizitacijah je Svetemu sedežu izročil 3 poročila *ad limina*. Iz teh dokumentov je razvidna notranja organizacija škofije, zlasti pa kritičen prikaz razmer tako na samem območju škofije, kot pri tamkajšnjem prebivalstvu.

Iz dokumentov je razvidna tudi njegova želja po sklicanju sinode, saj je zadnja potekala še v času škofa Pietra Morarija, ki se je moral soočiti s strahotnimi posledicami kuge, ki je zlasti po Kopru in njegovem širšem zaledju pustošila leta 1630–1631. Škof Zeno se je moral tej svoji želji žal odreči, kot je razvidno v zapisu tretjega sporočila *ad limina*, ko je od Svete kongregacije, zaradi stalnega pomanjkanja sredstev, zahteval dodelitev kakega beneficija (Vincioletto, 2012, 23).

Vsi navedeni škofje so se med svojimi vizitacijami srečevali in soočali s problemi, ki so bili sicer značilni za urbana okolja, povezanimi bodisi s posameznimi kapitulji, redovi, samostani in bratovščinami, kakor tudi z opravljanjem zakramentov, versko vzgojo, etiko in moralo, zlorabami klerikov in podobno. Povsem drug problem pa je predstavljalo istrsko podeželje, ki je v svoji značilni dihotomiji med mestnim in ruralnim okoljem, ob socialni kazalo tudi svojo etnično raznolikost in specifiko. Postopna kolonizacija slovanskih naseljencev je namreč tja od 9. pa do 14., ponekod pa do 17. stoletja, v Istri vzpostavila povsem drugačno kulturno, socialno in etnično dihotomijo med mestom in podeželjem, kot pa npr. na območju *Terraferme* ali drugod po italijanskih deželah.

Pod vplivom družbeno-ekonomskih odnosov, ki so na eni strani vplivali na razvoj avtonomnih mestnih komun, na drugi strani pa so spodbujali notranjo trdnost tradicionalnih etničnih skupin slovanskega porekla na izvenmestnih območjih, sta se namreč že v beneškem obdobju oblikovala najmanj dva različna družbena in kulturna kroga. To seveda ni bil kakšen poseben pojav, saj so urbana in ruralna območja tudi drugod po Evropi izražala medsebojna nasprotja, vendar se je v Istri, oziroma na območju njenih škofij, kot konstitutivni dejavnik družbene in kulturne diferenciacije pojavilo predvsem vprašanje jezikovne oziroma etnične, kasneje pa nacionalne pripadnosti. V razmeroma zaprtih krogih mestnih komun, kakršen je bil npr. Koper, Izola, Piran in drugih vzdolž istrske obale, je prevladoval italijanski jezik oziroma istrsko-beneški dialekt, patriarhalno kmečko zaledje pa je bilo vezano izključno

na svoja narečja, običaje in tradicijo, medtem ko je njegov najvišji kulturni domet predstavljala glagolica oziroma glagolski liturgični obred (Črnja, 1968, 65–66).¹⁰⁸

Pragmatično naravnana beneška oblast, s svojimi koprskimi podestati in kaptani, domačega jezika Istranov in glagolice ni preganjala. Tudi sam beneški dož Francesco Foscari je že leta 1450 koprskemu podestatu ukazal, naj spoštuje običaje, navade in pravice slovanskega življa koprške komune. V samem Kopru so si že ob koncu 15. stoletja posebno mesto priborili frančiškani tretjeredniki-gregoriti, ki so bili po liturgičnem jeziku in pisavi glagoljaši. Tretjeredniki so bili sicer značilen pojav, teritorialno vezan predvsem na teritorij hrvaškega glagoljaštva in beneških posesti v Dalmaciji in Istri. V Kopru so se pojavili leta 1467, dokončno pa so se v cerkvi in samostanu sv. Gregorija na območju Zubenage ustalili leta 1530. Zaradi njihovega »ilirskega« jezika so jih mestne oblasti imele za koristne, saj so spovedovali slovansko prebivalstvo, ki se je v mesto naselilo iz podeželja, zlasti pa mornarje oziroma vojake pa tudi kaznjence in bolne po zaporih, iz istih razlogov pa so jih tudi koprski škofje pošiljali na podeželje za spovedovanje in maševanje, saj druga duhovščina zaradi nepoznavanja slovanskega jezika tega ni bila sposobna (Štefanić, 1956, 217).

Toda ravnanje koprskih škofov 16. in 17. stoletja v odnosu do glagoljaštva vendarle ni bilo enoznačno, v mnogih primerih pač pragmatično, tako kot ravnanje laičnih oblasti. V bistvu se niso nikoli spotikali ob liturgične obrede koprskih tretjerednikov; razlog vidimo predvsem v tem, da tretjeredniki niso spadali pod jurisdikcijo koprške škofije, temveč dalmatinske province sv. Hieronyma (Štefanić, 1956, 234), toda v težnjah in usmeritvah tridentinskega koncila po ohranjanju enotnega latinskega obreda, so v glagoljaški liturgiji zaznavali določena odstopanja in nevarnost. Tako je npr. škof Tomaso Stella leta 1565 krkavšemu župniku, Pre Mihaelu, ostro prepovedal brati sv. mašo v staroslovanskem jeziku in uporabo glagolskih misalov. Kljub temu je oglejski cerkveni zbor leta 1596 dovolil, da smejo po istrskih škofijah, poleg latinskega, uporabljati tudi staroslovanski ritual. Leta 1623 je škof Girolamo Rusca (1621–1630) poročal papeževemu nunciju v Benetkah, »*da na podeželju zunaj mest biva slovanski živelj s svojimi duhovniki, ki v domačem jeziku berejo sv. mašo, kar se trpi, da se ustreže »divjaštvu« takih ljudi, ki bi drugače ne vzdrževali duhovnikov, a so vendarle dobri in pošteni kristjani*« (Rutar, 1897, 161).

Ob svojih vizitacijah se je s temi problemi soočal tudi škof Baldassare Bonifacio, ki je, tako kot že Pietro Morari, pomanjkanje duhovnikov z znanjem »ilirskega« jezika pripisal pomanjkanju semenišča, ki bi moralo po sklepih tridentinskega koncila kulturno in duhovno oblikovati tiste mladeniče, ki so se nameravali posvetiti duhovniškemu poklicu. V tem smislu je celo predlagal, da bi kot sedež bodočega semenišča uporabili koprski servitski samostan. Sicer pa v svojih poročilih tudi on

¹⁰⁸ Uporaba glagolske pisave in opravljanje bogoslužja v cerkvenoslovanskem jeziku sta bila v Istri udomaćena že od 15. stoletja dalje. Glagolice sicer že ob koncu 11. in v 12. stoletju zasledimo v odročnih krajih Istre, zlasti v Humu in Roču, po svoji renesansi v 14. stoletju pa se je pod vplivom čeških vladarjev ponovno s še večjim zagonom razširila po Dalmaciji in Istri. Leta 1483 so tudi že napisali prvo knjigo v glagolici, ki je nastala predvsem po zaslugi istrskih župnikov ali popov, plovancev, žekanov, kakor so se imenovali (Darovec, 1990, 46).

navaja, da v zalednih vaseh verniki uporabljajo »*linguam illiricam seu slavonicam*«, zato je ob neki priliki oštel duhovnika, ki se je pri maši posluževal slovanskega misala in mu ukazal, da mora znova uporabljati latinskega. Po nekaj mesecih so ga ob vizitaciji med Hrastovljami in Smokvico župniki tega območja opozorili na veliko zagrenjenost prebivalstva, ki zaradi tega ni več moglo slediti božji besedi, saj ne latinskega ne italijanskega jezika niso razumeli. Škof je končno doumel njihovo stisko in sprejel uporabo »ilirskega« jezika in v svojih dopisih Svetemu sedežu pojasnjeval, da je bil to že »običaj sv. Hieronyma in to so pripoznali tudi sv. Metodu ob nastajanju cerkve na Moravskem«.¹⁰⁹

V svojem kratkem pastoralnem delu je škof Bonifacio tako vendarle spremenil svoj doktrinalen in učen ton, ponovno odkril pravo poslanstvo in vlogo dušnega pastirja in se odprl lokalni skupnosti, zlasti po zadnji vizitaciji leta 1656–1657, ko je obiskal tudi najbolj oddaljene in revne župnije na območju svoje škofije (Mazzetti, 2001, 341).

Tudi škof Francesco Zeno je med svojimi številnimi vizitacijami obiskal župnije, kjer je prebivalstvo govorilo izključno »ilirski« jezik, do katerega pa ni nikoli izrazil nestrpnosti, temveč ga je odprto sprejemal in se pri komunikaciji posluževal tolmačev ter nadomeščal župnike, ki niso poznali slovanskega jezika, s tistimi, ki so ga obvladali. Poleg tega je odredil nakup mašnih knjig v slovanskem jeziku, predvsem liturgičnih besedil, ki so zajemala zbirko epistol, evangelijev in molitev, natisnjenih v latinskih črkah in v govornem slovanskem jeziku, tako imenovanem »*schiavettu*« (ščavet), in jih namenil tistim župnijam, katerim še niso bile na voljo oziroma so imele zastarele različice.¹¹⁰

Tudi Francesco Zeno je problem semenišča predstavil apostolskemu nunciju v Benetkah v upanju, da bo lahko pridobil sredstva, ki bi mu omogočila vzpostavitev tako zelenega semenišča. Tako kot njegov predhodnik, škof Bonifacio, je nunciju predlagal, naj se zapre servitski samostan v Kopru, saj sta v njem delovala le še dva redovnika, izkupiček pa naj bi služil za vzpostavitev novega semenišča. Toda tudi njegova prizadevanja niso obrodila sadov, po eni strani zato, ker so serviti, obveščeni o njegovih namenih, povečali število redovnikov in novincev, v tem času pa so do vzpostavitve Naldinijevega semenišča duhovniškemu naraščanju omogočali obiskovanje tečajev, ki so jih dominikanci organizirali v svojem samostanu (na njih so se izobraževali predvsem v logiki in filozofiji), somaski pa so, kot omenjeno, na laičnem semenišču *Collegio dei Nobili*, ki so ga ob plemiški mladini pogosto obiskovali tudi kleriki, poučevali retoriko, frančiškani tretjeredniki pa fiziko in matematiko (Pusterla, 1891, 60).

109 Oznaka »ilirski« jezik je bila od 15. stoletja dalje zelo v rabi posebno na območjih pod Beneško republiko. Šlo je za staro cerkveno slovanščino hrvaške redakcije. V tem smislu je treba razumeti tudi v latinskih in italijanskih virih večkrat omenjene »črke sv. Hieronyma«, kar je povezano z izročilom, po katerem sv. Hieronym iz Stridona velja za očeta glagolice (Mader, 1994, 32).

110 Leta 1661, v času prve vizitacije, je škof Francesco Zeno v svoji škofiji našel sledeče glagolske knjige: v Dvorih nad Izolo dva misala, enega slovanskega in enega latinskega ter slovanski obrednik; v Krkavčah štiri misale, od teh tri slovanske; v Novi vasi tri latinske misale in enega slovanskega; v Padni dva latinska in dva slovanska misala; v Šmarjah tri misale, od teh enega slovanskega, en obrednik in en »ščavet« ter v sv. Petru tri misale, od teh enega slovanskega in en obrednik v »ščavetu« (Lampe, 1905, 486).

Naldinijevo pastirsko delovanje v koprski škofiji in zasluge za ustanovitev semenišča

Naldinijev prihod v Koper, 9. junija 1686, predstavlja torej uresničitev vseh tistih pobud, želja oziroma začetih akcij, ki jih njegovi predhodniki iz takšnih ali drugačnih razlogov niso uspeli realizirati. Prva leta Naldinijevega pastirskega delovanja so bila dejansko zelo delovna in dinamična, saj se je z vso vnemo in gorečnostjo lotil številnih nalog. Že leta 1690 je sklical sinodo, na kateri so obravnavali najpomembnejša vprašanja, ki so zadevala samo organizacijo kot bogoslužno življenje v škofiji. Temeljna je bila predvsem njena reorganizacija s formiranjem zunanjih vikariatov (dekanatov) v Piranu, Izoli, Kubedu in Krkavčah, v katere so bile vključene vse podeželske župnije z namenom, da bi prek njih izvajal večji in učinkovitejši nadzor. Naldini je discipliniral celoten birokratski aparat, ki je bil dotlej dokaj zanemarjen in zapuščen, ter odredil, da se uvedejo krstne, poročne in mrliške knjige brez izjeme. Odpravil je tudi navado, prisotno zlasti v nekaterih podeželskih župnijah, da so registre vodili v glagolici; odslej so jih morali voditi v latinskem oziroma italijanskem jeziku (Luglio, 2000, 193).

V okviru svojega pastoralnega dela in vizitacij je posvetil tudi nekaj cerkva: 17. maja 1693 cerkvico sv. Justa, nasproti samostanske cerkve sv. Klare, zahvaljujoč prispevku družine Gravisi. V neposredni okolici Kopra je 19. oktobra 1698 posvetil cerkvico sv. Nazarija v Škocjanu. Šlo je pravzaprav za obnovo starejše cerkvene zgradbe, ki naj bi služila okoliškemu prebivalstvu. Cerkvica je kasneje propadla in izginila skupaj z verskimi običaji, ki so bili z njo povezani, saj je okoliško prebivalstvo k verskim obredom raje zahajalo v mesto.

Precejšnjo pozornost je posvečal tudi bratovščinam, ki so jih po tridentinskem koncilu podredili škofovskemu nadzoru in so na ta način začele sestavljati cerkveno organizacijo. Njihovo premoženje je prešlo v cerkveno last in tudi člani bratovščin sami so prišli v pristojnost cerkvenega sodstva.

V Naldinijevem času so povsem prenovili in razširili špitalsko poslopje v stavbnem kompleksu pri Mudinih vratih, kjer se nahaja cerkev sv. Bassa, ki jo je Naldini posvetil leta 1712. Vanjo so že leta 1706 prenesli čudodelni križ (*crocefisso miracoloso*), h kateremu so molili številni Koprčani, češčenje pa se je razširilo tudi po beneškem ozemlju (Bonin, 2011, 187).

Medtem ko po eni strani v Naldinijevem času prisostvujemo obnovi številnih cerkva, po drugi strani pa že tudi usihanju posameznih redov in bratovščin, pa so dozorevali pogoji za rešitev enega največjih problemov, ki so že več desetletij bremenili koprsko škofijo, to je pomanjkanje duhovniškega naraščaja oziroma ustreznega semenišča za vzgojo duhovnikov z znanjem »ilirskega« jezika.

Vztrajen in odločen, kakršen je bil, se je Naldini že kmalu po svojem prihodu v Koper lotil uresničevanja te naloge. V letih 1691–1705 je tako Sveti sedež oziroma pristojne kongregacije nenehno opozarjal, da je potrebno v škofiji vzpostaviti semenišče za študij bogoslovcev, ki bi obvladali »ilirski« jezik in je najprej v ta namen zadalžil koprške tretjerednike-gregorite za maševanje na podeželju, dokler ni uspel 4. novembra 1710, v sodelovanju s koprsko komuno, v zgradbi ob škofijski palači odpreti slovanskega semenišča, kamor je sprejel prve štiri semeniščnike slovanskega rodu in jim v znak velikodušnosti pokrival stroške bivanja in šolanja. Leta 1710 se tako tudi uradno pričinja dejavnost malega semenišča pod njegovim patronatom ozi-

Slika 60: Portretna busta škofa Paola Naldinija, cerkev sv. Blaža, Koper (foto: Vesna Kamin Kajfež, 2014).

Slika 61: Nagrobna plošča Paola Naldinija, cerkev sv. Blaža, Koper (foto: Vesna Kamin Kajfež, 2014).

roma pod vodstvom prvega rektorja don Nicolòja Zanfrana, s tem pa so bili položeni tudi trdni temelji za njegov kasnejši razvoj (Luglio, 2000, 201).

Toda tudi ta, nedvomno pomembna in prelomna Naldinijeva dejanja, je potrebno ocenjevati v kontekstu nekaterih realnih okoliščin in dejstev, ki jih je morala upoštevati tudi tedanja Cerkev. V drugi polovici 17. stoletja je namreč po obdobju vojn in kužnih morij začelo število podeželskega prebivalstva v Istri postopno naraščati. Umirjale so se tudi migracije in emigracije prebivalstva, redkejšje so bile epidemije in lakote. Državna politika je postajala progresivnejša in bolj konstruktivna, večala sta se varnost življenja in lastnina – skratka, Istra je že v Naldinijevem času vstopila v obdobje mirnejšega in bolj urejenega življenja, ki je imelo blagodejne učinke tudi na prebivalstvo. Medtem ko je prebivalstvo koprške škofije še sredi 16. stoletja štelu okoli 15.000 prebivalcev, jih je konec 18. stoletja štelu že okoli 25.000. Zlasti je naraščalo število prebivalstva na koprskem podeželju, saj je od prvotnih 6.000 naraslo na dobrih 13.000, tako da lahko brez težav ugotovimo, da je v 18. stoletju slovansko prebivalstvo na podeželju že krepko preseglo število romanskega prebivalstva v samem Kopru. Če ob tem upoštevamo še številno prebivalstvo slovanskega izvora, ki se je kontinuirano naseljevalo v obalna mesta, kjer se je sicer praviloma integriralo in asimiliralo s prevladujočo romansko kulturo in jezikom, lahko štejemo, da je v Koprski škofiji že prevladovalo izvorno slovansko prebivalstvo (Darovec, 2001, 102).

Ne preseneča torej dejstvo, da se je Naldini že nekaj let po svojem nastopu škofovske časti zavedal pomena in dejanske potrebe po slovanskem bogoslužju na območju svoje škofije. Tako na več mestih svojega Cerkvenega krajepisa izraža svoje navdušenje nad vizijo italijansko-slovanskega bratstva v koprski cerkvi, ko pravi:

Zmagoviti Bog lepo dokazuje, da mu je draga naklonjenost obeh narodov: Italijane oskrbuje s častljivimi duhovniki, da jim ponujajo pobožne molitve, zveličavne zakramente in sveto mašo v latinščini ter vernike v moralnih pridigah poučujejo v italijanščini, Slovanom pa dopušča (morda celo z večjimi privilegiji) svete duhovnike, ki v njihovem rodnem slovanskem jeziku ne skrbijo le za pridige, temveč tudi za molitve, maše, zakramente in vse, kar si lahko kot dobri verniki zaželi. O, kako močna je vez človeka z maternim jezikom in kako močno vpliva na srce beseda, izrečena v njem! Srečna koprška Cerkev, ki v češčenju Boga združuje pobožne vernike tako različnih narodov. (Naldini, 2001, 328)

Ob tem je Naldini vso svojo skrb in zavzetost za slovansko bogoslužje, zlasti pa za semenišče, zapisal tudi v svoji oporoki iz leta 1706, v kateri naglašja, da vse svoje premoženje, tako v naturalijah kot v denarju zapušča

sin da principio di questo mio governo intentionato et hora nascente Seminario de Chierici di questa città e Diocesi di Capo d'Istria, acciò quivi al numero almeno di quattro alluni, oltre i buoni costumi nella lingua illirica, possano poi impegnarsi a misura de loro talenti, nel servizio della parrocchia forensi havendo più di una sperimentato, che per mancanza di soggetti pratici di tale lingua fu neccesità prevalersi di chi non si conosceva, e ne sortisca buon esito.¹¹¹

111 ŠAK, Kapiteljski arhiv, št. 75.

Ravno tako je semenišče oskrbel s knjigami iz svoje knjižne zbirke (*Ex Bibliotheca Naldini*), ki je v času njegovih naslednikov, pa tudi z donacijami rektorjev semenišča, zlasti Filippa Schiavuzzija, narasla na 796 enot in bila nameščena v petih omarah, razporejenih v pritličju semeniške stavbe.¹¹²

Odzivi na Naldinijevo ustanovitev semenišča so bili nedvomno različni, a večinoma pozitivni. Ustanovitev semenišča je nedvomno dajala pečat simbiozi koprskke Cerkev in slovanstva, saj hkrati predstavlja tudi eno prvih tovrstnih ustanov na slovenskem etničnem prostoru, kar je bilo posebnega pomena zlasti zaradi tega, ker je nastalo na njegovem obrobju in le nekaj desetletij pred diskusijami in polemikami, ki so se v krogu koprskih akademikov začele sredi 18. stoletja razvnmati o nacionalnih, družbenih in socialnih problemih Istre tistega časa. Diskusije o pripadnosti Istre, ki so se razvnmale zlasti ob Almerigotijevem delu *Dell'estensione dell'antico Ilirico, ovvero della Dalmazia e della primitiva situazione dei popoli slavi e veneti* (Udine, 1761) kažejo, da je določen krog koprskih akademikov, zbran okoli Gian Rinalda Carlija, v svojem dokazovanju o absolutnem romanskem značaju Istre in njene zgodovine, odklanjal njen slovanski značaj (Apih, 1973, 54).

Tem bolj je bilo zato pomembno, da je naprednejše kulturno in družbeno okolje s svojimi stališči, ki sta jih s svojimi deli in dejanji že v predhodnem obdobju v polni meri izražala tako Giacomo Filippo Tomasini kot Paolo Naldini, tja do propada Beneške republike (1797), ohranjalo med obema nacionalnima komponentama potrebno ravnovesje, strpnost in sožitje ter s tem pripomoglo k vzpostavitvi trdnih temeljev v procesu nacionalne prebuje in oblikovanja nacionalne zavesti slovanskega prebivalstva tekom 19. stoletja.

Zaključek

V skladu s težnjami verskega in duhovnega preporeda po Tridentinskem koncilu Naldinijeva prizadevanja sicer niso bila osamljena, toda s prodorom razsvetljenjskih idej, ki so težile k večjemu razumskemu poudarku v družbenem in verskem življenju, se večina škofov na območju Beneške republike ni odlikovala niti s posebnim reformatorskim žarom niti z željo, da bi Cerkev osvobodila političnih in oblastnih vplivov. Zavedali pa so se potrebe po boljši izobrazbi in večji dejavnosti duhovnikov, preuredili so javno pomoč in poudarjali družbeno koristnost religije kot temelja vsake družbe in edinega vira kolektivne in individualne morale.

Po svojih stališčih in dejanjih je Naldini sodil v progresivnejše kulturno in družbeno okolje tedanjega beneškega Kopra, kot pa velik del tedanjega mestnega plemstva, zato lahko njegovo delovanje umestimo v širši družbeni kontekst na prelomu med 17. in 18. stoletjem. Izraža se tako v novi upravni strukturi in reorganizaciji škofije, ki jo je zasnoval po sinodi leta 1690, v njegovem znamenitem Cerkvenem krajepisu koprskke škofije (*Corografia ecclesiastica*, 1700), zlasti pa v ustanovitvi »Ilirskega semenišča« leta 1710. K temu so prispevala zlasti njegova spoznanja, da je za pretežno slovansko podeželje nujno potrebna vzgoja duhovnikov-glagoljšev, kot tudi njegovi korektni in objektivni pogledi na slovansko prebivalstvo, ki

112 ŠAT, Archivio diocesano Capodistria, Seminario Vescovile di Capodistria 1726–1817, Inventario addizionale etc. della Collezione de'Libri esistenti nel Seminario Vescovile di Capodistria, n. 1430.

ga je označeval kot dobre in marljive poljedelce oziroma kolone kljub dejstvu, da niso bili avtohtoni prebivalci Istre. Njegova stališča so bila v popolnem nasprotju s kasnejšimi stališči nekaterih članov koprške Akademije *dei Risorti*, zlasti pa samega Gian Rinalda Carlija, ki je odklanjal slovanski značaj Istre in ga označeval kot popoln tujek v njeni romanski tradiciji. Njegova stališča so dobrih sto let kasneje ob razmahu italijanskega iredentizma in nacionalizma služila kot idejna osnova za izbruh nacionalnih antagonizmov širših razsežnosti, Naldinijeva privrženost in naklonjenost do glagoljaštva pa je po drugi strani predstavljala eno temeljnih opor v borbi za ohranitev staroslovanskega liturgičnega obreda kot temeljnega elementa za ohranitev in uveljavitev jezikovne in kulturne identitete slovanskega življa v Istri.

Uvod

Avstrijska vladavina s cesarjem Francem I. je po dunajskem kongresu 1814–1815 prinesla Trstu in Istri skoraj stoletno stabilnost po petnajstih letih burnih in viharnih sprememb političnih režimov in uprav, ki jim sledimo po padcu Beneške republike leta 1797, najprej s prvim avstrijskim obdobjem do 1805, nato z obdobjem Italijanskega kraljestva od 1806–1809 in končno z vključitvijo Trsta in Istre v okvir Ilirskih provinc od 1809–1813.

Istra je torej z letom 1814–1815 vstopila v dokaj dolgo obdobje, ko je bila po mnogih stoletjih ozemeljske razdeljenosti prvič v celoti združena pod istimi državnimi simboli in dinastijo Habsburžanov, ki jo je poosebljal cesar Franc I. (1804–1835). Hkrati s tem pa se je že v samem začetku pokazal problem njene vključitve oziroma kar celotnega Avstrijskega primorja v avstrijski deželni sistem; z drugimi besedami, problem uvajanja deželne ustave (*Landesverfassung*), ki so jo druge, na novo osvojene pokrajine, kot npr. Tirolska, ponovno dobile ravno med leti 1816–1818. Obisk cesarja Franca I. v Kopru oziroma v Istri na pragu tega obdobja je torej na določen način pokazal na odnos in pomen, ki so ga dunajski dvorni krogi s cesarjem na čelu posvečali bodisi Trstu, kot svojemu osrednjemu pristanišču na Jadranu, kakor tudi Istri, zlasti njenemu nekdanjemu obmorskemu predelu pod *Serenissimo* oziroma samemu Kopru, kot nekdanji prestolnici beneške Istre.

Vzpostavitev novega avstrijskega upravno-političnega modela na posvetnem in cerkvenem področju

Po Napoleonovem padcu oziroma po dunajskem kongresu 1814–1815 je aneksija Lombardije in Benečije k Avstriji okrepila ekonomske vezi Trsta in Istre s pokrajinaми severne Italije, saj so sedaj pripadale isti državi. Naraščal je promet, kulturni stiki, predvsem pa občutek iste usode. Lokalna politična elita si je v Istri po letu 1814–1815 prizadevala, da bi za ohranitev nekdanje beneške kulture in zgodovinske tradicije morala tudi Istra dobiti podoben upravno-politični sistem, kakršen je bil oblikovan za lombardsko-beneško kraljestvo, toda Avstrija, ki je sicer začela uvajati postopno modernizacijo obsežnih dednih posesti s prehajanjem od nekdanjega *ancien régime* v nov birokratski sistem, je bila odločno proti ohranjanju kakršnihkoli avtonomij in vmesnih oblastnih struktur. V nekdanji beneški Istri, periferni coni starega avtonomnega municipalizma, so lokalne politične elite in izobraženi sloji, kljub navidezni lojalnosti do avstrijskih oblasti, nasprotovali njeni politiki oziroma metternichovskemu birokratskemu in policijskemu sistemu, ki je dopuščal relativno svobodo le na ekonomskem področju. V ozračju novih liberalnih in nacionalnih idej, ki so se kljub policijskemu sistemu in cenzuri širile prek severnoitalijanskih dežel, zlasti s padovanske univerze, so tudi v Istro postopno prodirale ideje italijanskega risorgimenta (Apollonio, 1998, 325).

113 Referat na strokovnem srečanju v Pretorski palači v Kopru, 7. maja 2016, ob 200-letnici cesarjevega obiska Kopra in ostalih istrskih mest, v organizaciji Humanističnega društva Histria iz Kopra.

Slika 62: A. Tischbein, Stolnični trg v Kopru, 1841 (Osrednja knjižnica Koper).

Slika 63: Koper – Titov trg, danes (spletna stran MOK).

To je po eni strani dunajske oblasti sililo k vzpostavitvi dialoga z lokalnimi krogi izobraženstva, zlasti pa nekdanjega plemstva, zastopanega v mestnih svetih oziroma upravnih telesih, po drugi strani pa k utrjevanju tistih vezi, ki so bile prisotne na tem območju skozi daljša obdobja, najmanj pa od 18. stoletja dalje. Zapletena razmerja med pripadnostjo določeni državi oziroma njenemu oblastnemu sistemu, se pravi zvestobi habsburški vladarski hiši na eni in predanostjo Beneški republiki na drugi strani, se v obmejnih predelih Furlanije in beneške Istre kažejo že ob koncu 17. stoletja. Habsburška vladarska hiša je bila s svojim načinom življenja in vladanja, ki se je močno razlikoval od trgovske oziroma merkantilistične miselnosti in oligarhične ureditve Beneške republike, deležna velike pozornosti in občudovanja tako krogov furlanskega kot beneškega istrskega plemstva, ki si v okviru Beneške republike ni moglo nadejati bleščečih naslovov in pomembnejših funkcij. Kasneje, v 18. stoletju, je utrjevanje državne avtoritete, zlasti pa reformna prizadevanja Marije Terezije in Jožefa II., še dodatno pripomoglo k utrjevanju zvestobe plemiških krogov do habsburške vladarske hiše (Makuc, 2011, 123), kar se v lokalnem koprskem primeru kaže zlasti pri nekaterih plemiških družinah, kot so Carliji, Gravisiji, Grisoniji in drugi.¹¹⁴

Filoavstrijski nagibi koprskega plemstva, kakor tudi plemiškega sloja po ostalih istrskih mestih, so bili v bistvu predvidljivi: mestna elita je bila že nekaj desetletij pred padcem Beneške republike ne le v kulturnem stiku s habsburškim Trstom, temveč ji je bil poznan tudi cesarski upravni model, tako da je lahko po propadu Beneške republike v konceptiji enotne države alternativo predstavljala le Avstrija. Tudi v samem Kopru so bili zato v prvem avstrijskem obdobju višji socialni sloji razcepljeni med vzpenjajočim se slojem, ki je začel zasedati vedno pomembnejša mesta v upravi in sodstvu, ter med staro aristokracijo iz beneškega obdobja, kar se je nenazadnje reflektiralo leta 1802 v sestavi koprskega *Consiglio dei Nobili*, ko je bila med 35 na novo vključenimi člani večina starih beneških plemiških družin, ki so si plemiške naslove pridobile že ob koncu beneške vladavine. Tako se v notranjem sistemu nekdanje beneške Istre ne v upravi, ne v sodstvu v bistvu ni nič spremenilo »*exepté que tout ce qui a été fait au nom de la République, se fera au nom de sa Majesté*« (Quarantotti, 1954, 76).

Avstrija si je torej v prizadevanju, da ne bi na noben način žalila spomina na *Serenissimo* – kar se kaže tudi v njenem odnosu do emblemov in simbolov nekdanje Republike – dajala vtis, da je njena oblast v bistvu le nadaljevanje beneške oblasti, njen vladar pa blagohoten in skrben oče novim podložnikom. Takrat še cesar Franc II. je tako z ediktom 24. aprila 1798 novo pridobljene pokrajine priključil k avstrijskim dednim deželam, njegova »zaščita« (*protezione*) se je s tem pravno preimenovala v »gospodstvo« (*sovranità*), čeprav se je v vladarskem in vseh službenih dokumentih še nadalje pripisovala tudi prva atribucija (Salata, 1915, 85; Quarantotti, 1954, 89).

Po daljšem francoskem upravno-političnem sistemu, ki je prinesel v Istro vrsto radikalnih družbenih sprememb in z njimi globoko zarezal v tradicionalno družbeno tkivo, zlasti pa odpravil nekdanje plemiške privilegije, je bilo jasno, da so hotele

114 Značilen je primer Gian Rinalda Carlija (1720–1795), ki je po propadu svoje predilnice volne na Cereju pri Kopru (1764) odpotoval v Lombardijo, kjer je v Milanu v službi habsburške monarhije opravljal funkcijo predsednika Vrhovnega gospodarskega sveta (1765–1771), nato pa kot predsednik Sodne zbornice (1771–1780) sodeloval tudi pri uvajanju reform, ki jih je Avstrija uvajala v letih 1765–1780. Mnogi člani plemiške družine Gravisij in Grisoni so opravljali vojaško službo v avstrijski cesarski vojski; zlasti sta se odlikovala Francesco in Santo Grisoni.

avstrijske oblasti čimprej odpraviti vse, kar je bilo francoskega in povrniti *status quo*, ne le na zakonodajnem in upravnem področju, temveč tudi na področju vzgoje in izobraževanja. Tako je bil v Kopru že 12. novembra 1813 znova odprt nekdanji *Collegio dei Nobili*, čeprav je kmalu postalo jasno, da očetje piaristi z lastnimi kadri ne bodo mogli pokriti vseh potreb, zato jih je bilo potrebno dopolniti z laično duhovščino. Že leto dni kasneje, in sicer 26. oktobra 1814, je okrožni kapitan grof Carl von Coteck izdal okrožnico, s katero je odredil, da koprski »*Collegio*« v skladu z veljavnim sistemom prehaja v c.k. Gimnazijo, dekret pa je stopil v veljavo 1. novembra 1814. To je bil v bistvu rojstni datum koprške c. k. Gimnazije (*I. r. Ginnasio Giustinopolitano*), ki jo je kot prvi ravnatelj vodil Stefano Castellani, nekdanji rektor koprškega semenišča. S poukom so dejansko pričeli 19. decembra 1814, in sicer po prilagoditvi politične uprave Avstrijskega primorja novemu državnemu sistemu. Ta je v Kopru formalno začel 17. novembra 1814, ko so z izvolitvijo župana Barnabe Brutija prenehale vse nekdanje aktivnosti Mestnega sveta in sindikov, konec vsakršne lokalne avtonomije pa je bil uzakonjen 1. julija 1815 z uvedbo Splošnega avstrijskega državljankega zakonika (*Codice universale austriaco*) in Kazenskega zakonika (*Codice penale*) iz leta 1803 (Stulli, 1984, 16) ter odpravo nekdanjih mestnih statutov.

Povrnitev avstrijske oblasti je zlasti na koprsko plemstvo vplivala blagodejno, saj si je znova zagotovilo ohranitev privilegijev in premoženja. Šest zastopnikov Pokrajinske komisije (*Commissione provinciale*), ki se je 23. septembra 1814, pod vodstvom župana Giovannija de Totta, seznanila z vsebino vdanostne listine cesarju Francu I., jo je v Ljubljani 4. oktobra 1814 predalo grofu Franzu Josephu Saurau, cesarjevemu osebnemu svetovalcu in dvornemu opolnomočenemu komisarju Ilirskega kraljestva.¹¹⁵

Ravno tako so se z vrnitvijo cesarske Avstrije povrnili nekateri stari privilegiji, saj se je avstrijska oblast odločila, da avstrijsko plemiško čast dobijo nekdanje patricijske rodbine v Kopru in Poreču, medtem ko je bila prošnja za Novigrad in Labin zavrnjena (Rugále & Preinfalk, 2012, 78). Tako je cesar Franc I. od začetka leta 1816 do konca leta 1834 plemiški naslov znova priznal večini nekdanjih koprskih rodbin, ki so ga prejele že v času Beneške republike: Borisi, Bragadin, Bruti, Cicozna, Combi, Costantini, Favento, de Franceschi, Gavardo, Gravisi, Grisoni, Lugnani, Madonizza, Manzini, Manzoni, Marangoni, Martissa, Modena, Polesini, de Rin, da Riva, Spellati, Tacco, Tutto, Venier in Vittori. Nekatere od starih plemiških rodbin so se v tem času že izselile ali pa izumrle (De Tutto, 1939).

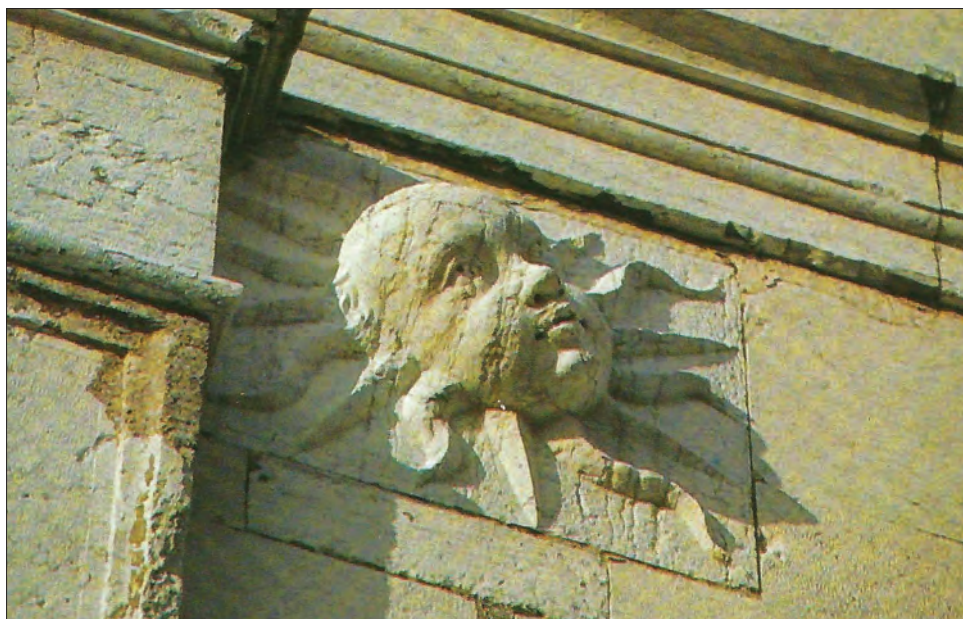
Konservativna doktrina avstrijske monarhije tistega časa se je kazala tudi na cerkvenem področju. Habsburška tradicija je velevala, da ohranjajo Cerkev pod strogim nadzorom; leta 1816 so se v Avstrijo vrnili jezuiti, prav tako so bili obnovljeni nekateri drugi redovi, tradicionalna smer pa je vedno bolj prevladovala nad jožefinizmom in janzenizmom.

Dvorni komisar Franz Joseph Saurau je septembra 1814, pred dokončno ureditvijo političnih meja, cesarju Francu I. predlagal provizorično ureditev cerkvenih meja v Ilirskem kraljestvu, v predlogu pa je cesarju predstavil tudi vprašanje semenišča v Gorici, pri tem pa so bile izrecno omenjene tudi škofije v Istri. Semenišče in teološki

¹¹⁵ Listina se nahaja v SI PAK 314, Družinski arhiv Tutto, 31.

Slika 64: Koper – detajl poslikane fasade na gotski hiši »casa a gheffo« v Kidričevi ulici v Kopru (Petek & Žitko, 1986, 48).

Slika 65: Koper – relief s podobo sonca, koprskega grba iz beneškega obdobja, na vratih Muda iz leta 1516 (Petek & Žitko, 1986, 48).

študij v Kopru je cesar provizorično potrdil 27. februarja 1815, vendar je zanimanje za študij teologije popolnoma zamrlo, tako da v letu 1817 ni bilo nobenega semeniščnika in študenta filozofije, enako leta 1818, zato je guberniji v Trstu predlagal, da se študij teologije in semenišče v Kopru ukineta, bodoči duhovniški kandidati pa naj bi študirali v Gorici (Rajšp, 2001, 202).

Za samo Istro se je pred cesarjevim obiskom ravno tako postavljalo osrednje vprašanje ohranitve ali ukinitve obstoječih škofij; dvorna komisija na Dunaju je namreč menila, da je šest škofij (Gorica, Trst, Koper, Novigrad, Poreč in Pulj) za Avstrijsko primorje preveč. Za škofije v nekdanji beneški Istri so 15. aprila 1815 izdelali poročilo ter ga skupaj s predlogi komisarjev predložili cesarju. V poročilu so bile navedene obstoječe cerkvene razmere v Istri, velikost škofij, število prebivalstva, število župnij, dekanij itd., poročevalci pa niso zanemarili tudi zgodovinskega razvoja cerkvenih ustanov.

Iz poročila je razvidno, da sta bili koprška in puljska škofija vakantni, se pravi, da sta v odsotnosti škofov njuno funkcijo opravljala generalna vikarja (kapitularija), pravico do imenovanja škofov pa je imel papež. V poročilu so svetovalci cesarju Francu I. predlagali, naj vse štiri istrske škofije združi v eno samo s sedežem v Poreču; cesar je 30. junija 1815 predlog sprejel, zaradi nekaterih nesoglasij pa je nato zahteval novo podrobno poročilo in je bil zato šele leta 1818 izdelan predlog, po katerem bi v Primorju ostale štiri škofije: Gorica, Poreč, Krk in Reka. Po tem predlogu bi bila škofija Koper razdeljena med škofiji v Gorici in Poreču, saj naj bi bile škofije Trst, Koper, Novigrad in Pulj ukinjene. Sveti sedež je takšnemu načrtu preureditve škofij nasprotoval in bil pripravljen le v ukinitve škofij v Pulju in Novigradu, nikakor pa ne v Kopru in Trstu.

Leta 1816 se je torej cesar Franc I. ob svojem obisku v Istri želel sam prepričati o stanju in potrebah nekdanjih škofij. Koper in Trst sta ležala dokaj blizu, po morju oddaljena le eno uro, sicer pa le eno poštno miljo in pol. Cesar je za izboljšanje razmer namenil tudi potrebna sredstva, edino trajno rešitev pa je dvorni svetnik Saurau videl v ukinitvi treh škofij: koprške, novigrajske in puljske. Pogajanja so se končala tako, da je prišlo celotno ozemlje koprške škofije pod škofijo v Trstu. Ko se je izvedelo, da bo koprška škofija ukinjena, je mestno zastopstvo prosilo, da se koprski občini povrne posest, ki jo je dodelila za dotacijo škofiji in je znašala 2.424 goldinarjev in 54 krajcarjev. Dalje so prosili, da dobi koprška škofijska cerkev status konkatedrale s tržaško; v tem primeru so bili škofijo še naprej pripravljeni sofinancirati. Cesar je v to privolil in določil, da se bo bodoči škof imenoval tržaško-koprski (*Bischof von Triest und Capo d'Istria*), da bo koprška cerkev konkatedralna, tržaški škof pa da sme prevzeti grofovski naslov, ki ga je že poprej imel koprski škof. Dne 30. julija 1828 je sledila še papeževa potrditev te nove ureditve z bulo »*Locum beati Petri*« (Rajšp, 2001, 210).

OBJAVE IN INTERPRETACIJE LISTINE RIŽANSKEGA ZBORA V DOMAČEM IN TUJEM ZGODOVINOPISJU¹¹⁶

Uvod

Domala vsi zgodovinarji, ki tako ali drugače osvetljujejo starejšo zgodovino Istre, poudarjajo, da je notraski zapis Rižanskega zbora eden najpomembnejših dokumentov srednjega veka, ne le na območju Istre, temveč verjetno kar vse Evrope. Rižanski zbor je namreč mejni akt v zgodovini istrskega prava, ki se tudi sicer v mnogočem loči od prava drugih dežel. Ne preseneča torej, da je ta dragoceni dokument gospodarske in pravne zgodovine Istre, še vedno predmet novih raziskav in pozornosti zgodovinske stroke, vendar je bila listina poleg pozornosti v preteklosti tudi predmet različnih komentarjev, interpretacij in seveda polemik. Eden od vzrokov je bil prav gotovo ta, da so se ohranili le kasnejši prepisi, ki se med seboj razlikujejo, poglavitni razlog pa je verjetno v vsebini listine, saj osvetljuje gospodarske, politične, socialne, pravne in etnične značilnosti Istre v najbolj kritičnem in prelomnem obdobju njene starejše zgodovine.

Vsekakor gre za dokument izrednega pomena med 9. in 11. stoletjem, saj opozarja na velike razlike med bizantinsko in frankovsko upravo, med mestnimi municipiji in fevdalnim sistemom, ki so ga Franki razširili po Istri. Brez poglobljanja v različne problem Rižanskega zbora bi bila analiza pravnih sistemom v srednjeveški Istri ne le pomanjkljiva, temveč na mnogih mestih tudi nejasna. Številni raziskovalci so listino uporabljali predvsem za ilustracijo politično-upravnih oblik bizantinskega in frankovskega sistema ter na splošno tudi razvoja juridičnih in političnih ustanov tistega časa. Med mnogimi pravnimi zgodovinarji je npr. E. Mayer listino označil kot najpomembnejši dokument istrske zgodovine srednjega veka in hkrati neprecenljiv vir za spoznavanje družbene strukture in pravnega Sistema vzhodnih predelov bizantinskega cesarstva v 8. stoletju (Mayer, 1906, 307).

Razen tega, ta dragoceni dokument nudi vrsto podatkov o prehodu bizantinske oblasti v frankovsko in o velikih družbenih spremembah v Istri, ki jo je ta prehod prinesel. Razsežnost listine Rižanskega zbora pa je po navedbi L. Margetića tolikšna, da še zdaleč niso osvetljena vsa področja, ki jih le-ta zajema (Margetić, 1988, 125). Tudi znani bizantolog J. Ferluga meni, da gre za dokument izrednega zgodovinskega pomena, saj podaja sliko družbenih, gospodarskih, upravnih in političnih razmer v Istri v zadnjih desetletjih bizantinske oblasti (Ferluga, 1988, 173).

Glede same listine je istrski zgodovinar T. Luciani že ob koncu 19. stoletja navajal, da je bila po vsej verjetnosti shranjena v patriarhovem arhivu v Gradežu, od tam pa prenesena v arhiv Beneške republike. Ker je pomen listine sčasoma naraščal in so jo pogosto uporabljali, so izdelali več kopij oz. prepisov, ki pa ne nosijo več originalnega naslova niti signature, niti letnice. Kopija originala naj bi se ohranila le v Trevisanakem kodeksu

116 *Acta Histriae*, 13, 2005, 1, str. 151–164.

(*Codex Trevisaneus*) iz konca 15. oz. začetka 16. stoletja (Luciani, 1876, 1857).¹¹⁷ Po mnenju nekaterih historiografov gre za najstarejši ohranjeni prepis Rižanskega zbora, ki najbolj verno odslikava besedilo originalne listine (Zetto, 1989, 109).

Iz kopije originala so napravili več prepisov: eden od teh je bil, kot navaja P. Kandler, shranjen v Državnem arhivu na Dunaju, drugi pa v Bibiloteki Marciana v Benetkah. Enega od prepisov je hranil tudi zgodovinar Verci, ki je napisal zgodovino Trevisanske marke (Kandler, 1876a, 86). Prepis v beneški Marciani nosi naslov *Il placito di Risano (Codex Diplomaticus Venetus sacer ed profanes ab Anno 686 usque 1512 ex antiquo exemplari quod Bernardus Trevisanus olim possidebat, cc. 18-20)*. Gre torej za že omenjeno kopijo listine iz Trevisanskega kodeksa, shranjenega v Državnem arhivu v Benetkah.

Listino je prvi objavil opat F. Ughelli v delu *Italia Sacra. Patriarchato di Grado* (Venezia, 1640), kasneje pa so jo še večkrat ponatisnili. Med starejšimi je bila tudi objava v delu G. R. Carlija, ki ji je avtor posvetil tudi obširen komentar (Carli, 1788, Appendice vol. II.). Besedilo listine je objavljeno tudi v njegovem delu *Delle antichità di Capodistria* v poglavju VII, z naslovom »*Stato civile dell'Istria sotto Carlo Magno e Gran Placito quivi tenuto*« (Carli, 1861, 118–127).

V 19. stoletju je listino v celoti objavil P. Kandler v *Codice Diplomatico Istriano*, in ji dodal obširen komentar. Starejši prepis listine je objavil v listu *Osservatore Triestino*, 1845, n. 75/76 pod naslovom »*Codice diplomatico istriano – anno 804 – Parlamento istriano sulle Querimonie della Provincia* (Dal Codice Trevisani della Marciana di Venezia e dal Codice dell'Archivio di Vienna) (Kandler, 1876b, 85–105). Tako je Kandler objavil oba prepisa iz Trevisanskega kodeksa, ki sta na nekaterih mestih precej različna. Prvi prepis je namreč za 30 let starejši od drugega, ki je nekoliko dopolnjen in redigiran ter se je s tem, kot navaja L. Kirac, že precej oddaljil od originalne listine (Kirac, 1946, 47). Vprašanju bizantinskega in frankovskega Sistema ter naselitve Slovanov v Istro se je Kandler posvetil tudi v delu *Notizie storiche di Montona* (Kandler, 1875), vendar v njem listine Rižanskega zbora ni objavil. Zasledimo pa jo v drugih izdajah, npr. v dodatku k delu G. Negrija, *Memorie storiche della città e diocesi di Parenzo* (Negri, 1886, Appendice, 146/47–155).

Če ostanemo pri italijanskih avtorjih, je potrebno omeniti obširno delo R. Udine, *Il Placito del Risano* z obširnimi zgodovinsko-pravnimi komentarjem (Udina, 1932, 61–82). Med novejšimi deli gre omeniti delo R. Cessija, *Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al Mille* (Cessi, 1942, 60–67), zlasti pa delo C. Manaresija, *I Placiti del Regnum Italiae* (Manaresi, 1955, 48–56). Celotno besedilo listine je z izvirno paginacijo v svojem delu *Il Placito di Risano* objavil Mario E. A. Zetto, ki prinaša tudi italijanski oziroma beneško-istrski dialektalni prevod latinskega besedila (Zetto, 1989). Manaresijevo besedilo se sicer na nekaterih mestih razlikuje od besedila v Trevisanskem kodeksu, katerega zrcalna kopija se pojavlja v delu francoskega avtorja A. Guillouja, *Régionalisme et indépendance dans l'empire byzantine au VII siècle, l'exemple de l'Exarchat et de la Pentapole d'Italie* (Guillon, 1969; Margetić, 1988, 126).

Med starejšimi nemškimi avtorji, ki so objavili besedilo Rižanskega zbora, naj omenimo G. Waitza, *Deutsche Verfassungsgeschichte* (Waitz, 1883) in S. Abel & B. Simpson,

¹¹⁷ Trevisanski kodeks, Državni arhiv Benetke, c. 21-32, vsebuje 459 numeriranih listin, od teh je 280 diplom politično-upravne vsebine, ki so razvrščene po kronološkem principu od leta 630 do 1395 (Luciani, 1876, 1857).

Jahrbücher des Fränkischen Reiches unter Karl dem Grossen (Abel & Simpson, 1883). Najnovejši prevod listine z obširnim komentarjem, analizo v viru omenjenih oseb, orisom družbenih in ekonomskih razmer v Istri v luči zapletenega pravnega položaja ter izčrpno bibliografijo starejših izdaj in komentarjev, je pripravil H. Krahwinkler v delu ... *IN LOCO QUI DICITUR RIZIANO* ... (Krahwinkler, 2004).

Med slovenskimi zgodovinarji je besedilo prvi objavil, prevedel in komentiral F. Kos v Gradivu za zgodovino Slovencev v srednjem veku (Kos, 1906). Omembam Slovanov v listini Rižanskega zbora in starejši slovanski kolonizaciji v Istri je daljšo razpravo posvetil M. Kos, s pravne plati pa ga je na kratko komentiral S. Vilfan v svoji *Pravni zgodovini Slovencev* (Vilfan, 1961). Na več mestih je sodni zbor ob Rižani zabeležil in komentiral B. Grafenauer in seveda vrsta drugih slovenskih zgodovinarjev.

Slovenski prevod z najnujnejšimi terminološkimi pojasnili, je prispeval tudi R. Bratož in je objavljen v *Prispevkih k zgodovini Kopra* (Bratož, 1989, 81).

Temeljiteje so se lotili pravnega in družbeno-političnega Sistema v Istri pod bizantinsko oziroma frankovsko oblastjo tudi hrvaški zgodovinarji. Ob F. Kukuljeviću, L. Kiracu, Vj. Klajiću in drugih, je Rižanski zbor v novejšem času izčrpejše obdelal L. Margetić v razpravi *Diritto medieval croato* (Margetić, 1982/83). Za njim sta nov kritičen prepis iz Trevisanskega kodeksa in prevod v italijanščino pripravili A. Petranović in A. Margetić v razpravi *Il Placito del Risano* (Petranović & Margetić, 1983, 55–70) in ob tem naglasili, da Kandlerjevo besedilo ni vedno sprejemljivo in brez napak.

Komentarjem, prevodom in interpretacijam listine Rižanskega zbora torej sledimo že od 18. stoletja dalje (npr. G. Rinaldo Carli), čeprav jih je mnogo več v 19. stoletju, zlasti med istrskimi zgodovinarji (npr. P. Kandler, G. de Vergottini, C. Combi, T. Luciani, B. Benussi), ko je tukajšnje zgodovinopisje pod vplivom iredentizma in nacionalizma obravnavalo razvojne zgodovinske procese predvsem v kontekstu lastnih družbeno-političnih pretenzij in tendenc, mnogo manj pa z vidika objektivne zgodovinske metode in interpretacije virov. Tako pomembna listina, kot je notarski zapis Rižanskega zbora, ki nedvoumno govori o naselitvi in prisotnosti Slovanov v zaledjeju istrskih romanskih mest, seveda ni mogla mimo nekaterih tendencioznih interpretacij pa tudi polemik s slovenskimi in hrvaškimi, pa tudi tujimi zgodovinarji, ki so imeli drugačne poglede in razlage kot italijanski.

Stališča in pogledi italijanskega zgodovinopisja do slovanske naselitve Istre

Na splošno je notraski zapis Rižanskega zbora za starejše italijansko zgodovinopisje neizpodbiten dokaz, da so se Slovani v Istri pojavili šele s prihodom Frankov, po zboru pa so bili iz nje pregnani. P. Kandler jih omenja le toliko, da z njihovo naselitvijo istrskim posestnikom ni bila odvzeta zemlja in da je računati s Slovani onstran Raše že prej, preden jih je v 15. stoletju na to območje naselila Beneška republika (Kandler, 1986, 13–14).

B. Schiavuzzi je bil mnenja, da vdori Slovanov v Istro okoli leta 600 še niso pomenili njihove stalne naselitve, ki naj bi jo pospešila šele frankovska oblast, da bi z njimi postopoma odstranila stari sistem in uvedla svojega ter naselila puste predele. Glede na neobljudenost velikega dela Istre, predvsem severnega, avtor dopušča možnost, da so Slovani ostali v predelih, ki so bili opustošeni po langobardskih in frankovskih vpadih v 8. stoletju (Schiavuzzi, 1901, 305).

Več pozornosti je Slovanom posvetil B. Benussi in v svojem delu *Nel Medio evo* (Benussi, 1897) najprej polemiziral z nemškimi zgodovinarji, ki so na podlagi Zeussovih, Diehlovih, Gfrörerjevih in Dümmlerjevih izsledkov navajali, da je bila notranjost Istre že v bizantinskem obdobju naseljena z mešanico Slovencev in Hrvatov ter da je le v obmorskem pasu prevladoval romanski živelj. Benussi jim je očital, da so se pri svojih tezah preveč naslanjali na splošne zgodovinske vire in premalo upoštevali najpomembnejše dokumente lokalne zgodovine. Po njegovem mnenju posebnosti istrske zgodovine niso mogli več razumeti ne dojeti, saj so svoja dela objavili še preden je P. Kandler zbral in objavil dokumente istrske zgodovine v svojem obširnem in temeljnem delu *Codice Diplomatico Istriano*.

Svojo tezo, da se Slovani po letu 611 še niso za stalno naselili v Istri, naslanja zlasti na dejstvo, da se kljub neposredni bližini gradeške in oglejske cerkve oz. istrskih škofij, med katerimi je notranjo Istro pokrivala pičanska škofija, niso oprijeli krščanstva. Slovani so torej po njegovem vse do leta 804 ostali pogani, hkrati pa ne bi bilo možno, da bi se »*Numerus Tergestinus*«, kot obmejno bizantinsko ozemlje od Timava do Kastva, obdržal, če bi bil naseljen pretežno s slovanskim prebivalstvom. Tudi sama listina Rižanskega zbora, meni Benussi, ne pušča nobenih dvomov: v prisotnosti cesarskih odposlancev, gradeškega patriarha in škofov sledimo intervenciji istrskih mest, pa ne le obmorskih, temveč tudi kontinentalnih, kot nekdanjih rimsko-bizantinskih davkoplačevalcev. Vsa ta mesta so brez izjeme izražala protest proti slovanskim kolonom, ki jih je »*dux Johannes*« pripeljal v Istro.

S tem torej Benussi v celoti oponira nemškim, hrvaškim in slovenskim zgodovinarjem tistega časa in poudarja, da je Slovane v Istro prvi privedel šele vojvoda Johannes, po zboru pa naj bi se najverjetneje naselili na posestvih, ki so tvorila del obmejnega pasu znotraj tržaškega numerusa. Obširnost ozemlja, ki je bilo vključeno v tržaški numerus, invazija Langobardov leta 751 in frankovski ekspediciji v letih 788 in 799, nas navajajo k temu, zaključuje avtor, da so bila ravno tu tista »*deserta loca*«, ki so jih Franki podelili novim naseljencem (Benussi, 1897, 166).

Tudi R. Udina se strinja z Benussijevo tezo glede prihoda in naselitve Slovanov v Istro. Potreba po kolonizaciji pustih predelov z ljudmi, ki so jih pripeljali od drugod, po njegovem kaže na velike težave istrskega poljedelstva zaradi pomanjkanja delovne sile. Z vidika socialnega napredka in agrarnega razvoja Istre je bila nastanitev Slovanov ugodna in pozitivna, s pravnega vidika pa je po njegovem mnenju predstavljala zlorabo oblasti (Udina, 1932, 49). Do polemik o slovanski naselitvi v Istri oziroma njenem etničnem značaju v bizantinskem in frankovskem obdobju je prihajalo tudi v tedanjem časopisju. Odgovorni urednik lista *L'Istria*, M. Tamaro, je v članku *Epilessie croate. Mistificazioni storiche* (1899), ostro zavrnil teze, ki jih je urednik lista *La Pensée slave*, A. Jakić, glede tega vprašanja izpostavil v članku »*Le Placet*« de Charles Magne et les Croates de l'Istrie.¹¹⁸

Ravno v letih Rižanskega zbora naj bi šli splošna frankovska državna in gospodarska politika v smer naseljavanja puste in neobdelane zemlje s kolonisti, ki naj

118 Gre za politični in literarni periodični list »Il pensiero slavo«, ki ga je v letih 1894–1898 izdajal A. Jakić in se je oktobra 1898 preimenoval v »La Pensée slave«. Izhajal je v francoskem in hrvaškem jeziku, po letu 1903 pa se je znova preimenoval v »Slovanska misao« (Monti Orel, 1976, 442).

bi jo obdelovali in od nje plačevali davek državi ter s tem opravljali javno korist. Prav listina Rižanskega zbora dokazuje, kot v svoji razpravi *O starejši slovanski kolonizaciji v Istri* navaja M. Kos, da je bilo glede Slovanov v Istri smiselno izraženo vse tisto, kar je odredjal Aachenski kapitularij (801–813): »*kjerkoli se najdejo koristni ljudje, podeli naj se jim v krčenje gozd, da se bo naša služba izboljšala*«. Naglašena je torej državna korist, na Rižanskem placitu imenovana javna (se pravi državna) korist (*utilitas in publico*), v kapitulariju iz tistega časa pa »*izboljšanje naše – to je – državne službe*« (Kos, 1950, 10).

Listina torej ne govori o kakem priseljevanju, pač pa le o naselitvi Slovanov na nekdanje mestne posesti. Tudi sam Kandler navaja, da vojvoda Johannes Istranom ni odvzel njihove zemlje, temveč je Slovanom le podelil neobdelano in pušto zemljo z namenom, da jo obdelujejo v javno korist (Kandler, 1876b, 101).

V delu zagovora vojvode Johannesesa so za mnoge, zlasti italijanske zgodovinarje, sporne vojvodove beside: »*jih [Slovane] od tam preženimo*« (*et nos eiciamus eos foras*). V teh besedah namreč vidijo vojvodovo odločitev, da Slovane prežene iz Istre. Proti tej trditvi sta odločno nastopila že M. Kos in L. Kirac, ki je prišel do zaključka, da se je celotev »vik in krik« istrskih mestnih glavarjev razbil ob neomajnem fevdalnem pravu, ki je mestnim municipijem odvzelo lastništvo nad javno zemljo (*ager districtus*) in jo izročilo vladarju oz. državi (Kirac, 1946, 79).

Razsodba cesarskih odposlancev glede Slovanov zato ni po naključju v prepisu listine v Codex Trevisaneus – Verci, drugače zapisana kot v prepisu Trevisaneus-Marciana. Iz obeh besedil je razvidno, da gre le za drugače postavljeno vejico, ki pa bistveno spreminja smisel rozsodbe o Slovanih. Starejši prepis namreč ne obsoja Slovanov, temveč jih v nekem smislu celo brani (*Tunc praevideimus nos Missi D. Imperatoris, ut Ioannes Dux dedisset vadia, ut per omnia praelata superposta glandatico, herbatico operas, et collections de Sclavis, et de angarias, vel navigations emendandum*), medtem ko novejšo besedilo v Codex Trevisaneus-Marciana, do neke mere obsoja vojvodo Johannesesa tudi zaradi Slovanov (*Tunc praevideimus nos Missi Domini Imperatoris, ut Joannes, Dux dedisset vadia, ut omnia praelata, superposta, glandatico, herbatico, operas, et colletiones, se Sclavis, et de angarias, vel navigations emendandum*).

Težko je reči, koliko obe besedili odgovarjata originalu, dejstvo pa je, da je večji del italijanskih zgodovinarjev sledil prepisu Trevisaneus-Marciana in zato sprejel tiste sklepe zbora, ki so bili neugodni za vojvodo in Slovane. Podrobnejša analiza tedanjih razmer in same listine pa takih zaključkov ne dopušča, zlasti če upoštevamo, da je bil prepis v Codex Trevisaneus-Marciana predelan in doponjen, s tem pa seveda prilagojen potrebam istrskega zgodovinarstva v časi iredentističnih in asimilatorskih teženj (Kirac, 1946, 80).

Stališča slovenskega in hrvaškega zgodovinarstva do slovanske naselitve v Istri in do drugih relevantnih vprašanj listine Rižanskega zbora

Za razliko od italijanskih zgodovinarjev sta skušali slovenska in hrvaška historiografija na podlagi etimoloških, arheoloških in zgodovinskih raziskav znanstveno utemeljiti tezo o sistematični slovanski kolonizaciji istrskega polotoka v obdobju po velikih obrsko-slovanških vdorih okoli leta 600 pa do Rižanskega zbora leta 804.

Toda tudi znotraj slovensko-hrvaškega zgodovinopisja je ob vprašanju posameznih interpretacij listine prihajalo do nekaterih stereotipov, ki so bili v neposrednem povojnem obdobju najprej ideološko obarvani (osrednje delo L. Kiraca, *Crtice iz istarske povijesti*, je nastalo leta 1946, članek B. Nacella *Gli Slavi al Placito del Risano* (1953), pa je bil objavljen v Istrskem zgodovinskem zborniku leta 1953), kasneje pa so posamezni hrvaški zgodovinarji, zlasti L. Margetić, polemizirali glede Kosove teze o obsegu antične oziroma zgodnjerednjeveške Istre ter glede smeri in posameznih stopenj slovanske kolonizacije (Margetić, 1983, 152). Hrvaško zgodovinopisje je po drugi strani nasprotovalo italijanskemu glede porekla oziroma izvora vojvode Johannesesa, ki sta ga Vj. Klajić in L. Kirac, naslanjajoč se na Gfrörejevo delo *Geschichte Venedigs bis zum Jahre 1084*, Graz 1872, nedvoumno opredeljevala kot hrvaškega bana zahodne Liburnije in Istre (Kirac, 1946, 67). Avtentičnost same listine Rižanskega zbora pa je L. Kirac zastavljal predvsem ob vprašanju pičanske škofije oziroma škofa Lavrencija na tamkajšnjem škofovskem prestolu, saj naj bi Pičan (Peden) v cerkvenem pogledu v tem obdobju spadal pod Liburnijo oziroma Hrvatsko (Kirac, 1946, 35).

Temu vprašanju se je v novejšem času posvetil tudi L. Margetić, ki navaja, da ne obstaja nobeno poročilo o delovanju škofa ali škofije v Pičanu (Pedeni) vse do konca 10. stoletja, saj bi bil njen obstoj v nasprotju s sklepi koncila iz leta 343, ki je izrecno prepovedal ustanavljanje škofij v naseljih s statusom »vicus« pa tudi na območju manjših mest. Na sinodah v Gradežu (579), Lateranu (680), pa tudi cerkvenih zborih v 8. Stoletju, ni zanesljivih poročil, zato je avtor mnenja, da je bila prisotnost pičanskega škofa na Rižanskem zboru zgolj domnevna, četudi je v listini naštetih pet istrskih škofov (Margetić, 1983, 133). R. Bratož skuša v svoji razpravi vendarle dokazati možnost obstoja pičanske škofije v tem obdobju. Podatki, ki jih navaja listina Rižanskega placita, odražajo ekonomsko moč in obljudenost naših krajev. Takrat je Pičan plačeval približno trikrat manj davkov kot največja mesta Pulj, Poreč ali Trst in se je po davčni obremenitvi pojavljal skupaj z Buzetom na sedmem ali predzadnjem mestu. Število petih, očitno istrskih škofov, ki so navedeni v preambuli listine in v seznamu podpisnikov na koncu, kaže na to, da je okrog leta 800 obstajalo v Istri več škofijskih sedežev, in sicer poleg Trsta, Poreča in Pulja vsaj še dva v manjših krajih, ki v antiki niso imela statusa mesta. Ob zelo verjetni odsotnosti Kopra in Umaga, ki se v listini sploh ne omenjata, pridejo v poštev lahko le Novigrad, Rovinj in Pičan. Število petih škofov na Rižanskem zboru se ujema s številom škofov iz Istre na lateranski sinodi leta 680. Če že za zadnjega v seznamu (Lavrencija) nimamo nobenega dokaza, da bi izhajal iz Pičana, pa tega ne moremo izključiti, saj od devetih navzočih mest in kaštelov na zboru, Labin, Motovun in Buzet, nikoli niso bili škofijski sedeži. Tako lahko izvor dveh škofov iščemo med tremi možnostmi, in sicer Rovinjem, Novigradom in Pičanom. V tem primeru ni izključen obstoj šibkega škofijskega sedeža v Pičanu tudi v času, ko je bavarska metropola postala nadškofijski sedež z oznako »*ecclesia Iuvavensium que et Petena*« (Bratož, 1992, 301).

Različnim komentarjem in interpretacijam pravzaprav sledimo pri vseh poglavjih listine oziroma vprašanjih, ki so bila obravnavana na Rižanskem zboru, tako glede cesarskih odposlancev, prisotnosti medstnih glavarjev, zapisnikov poročil (*breues*), bizantinskih vojaških in civilnih predstavnikov, pa tudi glede odsotnosti predstavnikov Kopra, Pirana in Umaga na Rižanskem zboru, čeprav je le-ta potekal ravno na

Slika 66: Trst, Grafična upodobitev tržaškega pristanišča z nabrežjem, imenovanim »Riva Carciotti«, sredina 19. stoletja (Pozzetto & Katsiardi, 1982, 40).

ozemlju Kopra (*in territorio Caprense*). Ob tem vprašanju je največ različnih mnenj med samimi italijanskimi zgodovinarji, med katerimi je bil C. de Franceschi v svoji razpravi *Saggi e considerazioni sull'Istria nell'alto medioevo* (de Franceschi, 1968), zelo kritičen do interpretacij G. R. Carlija, P. Kandlerja, B. Benussija, R. Udine, G. de Vergottinija in drugih. V skladu z njihovimi razlagami bi bila lahko severna Istra v tistem obdobju le del tržaškega numerusa, C. de Franceschi pa jo uvršča v »*ducatus Venetiarum*«, ki je nastal ob koncu 7. stoletja in naj bi severni pas Istre obdržal tudi po frankovski osvojitvi leta 788. V času Rižanskega zbora je torej, po njegovem mnenju, to ozemlje povsem ustrezalo trenutnim frankovskim potrebam in namenom, s tem pa tudi ciljem takšnega zborovanja. Na njem zato ni bil zastopan ne Koper, ne Piran in Umag, to pa je bil tudi zadosten razlog, da omenjena mesta niso navedena v listini Rižanskega zbora (de Franceschi, 1968, 20).

Zaradi številnih pomanjkljivosti, nedoslednosti in tendencioznosti prepisa listine iz Codexa Trevisaneus-Marciana, ki jo je P. Kandler objavil v *Codice Diplomatico Istriano* in v delu *Notizie storiche di Pola*, se je večina novejših raziskovalcev in avtorjev raje odločala za verodostojnejši prepis iz Državnega arhiva v Benetkah. Mario E. A. Zetto je v svojem delu *Il Placito di Risano*, kot rečeno, objavil Manaresijevo verzijo (*I Placiti del »Regnum Italiae«*, 1955); v letih 1983/84 pa sta nov kritičen prepis in prevod iz Trevisanskega kodeksa pripravili A. Petranović in A.

Margetić. Slovenski prevod je iz istega kodeksa z najnujnejšimi terminološkimi pojasnili pripravil R. Bratož leta 1989, najnovejši slovenski prevod iz istega kodeksa pa je objavljen v delu H. Krahwinklerja, ki hkrati navaja, da ima besedilo zaradi izročila še vedno celo vrsto jezikovnih in stvarnih težav pri razumevanju, ki jih tudi kaka nova edicija ne bo mogla odpraviti (Krahwinkler, 2004, 9). Po ocenah strokovnjakov njegovo delo prinaša doslej najbolj podrobno analizo tega nadvse pomembnega dokumenta, hkrati pa so se s tem interpretacije listine Rižanskega zbora, kot poglobitnega pisnega vira, že dokaj izčrpale.

Slovensko zgodovinopisje se, razen z zgoraj omenjenimi prevodi in komentarji, doslej ni moglo ponašati z vidnejšimi dosežki, čeprav je na lokalni ravni vendarle potrebno omeniti mednarodno srečanje zgodovinarjev, arheologov in lingvistov, maja 1993 na Kortini pri Sv. Antonu pri Kopru in objavo razprav v reviji *Acta Histriae*.¹¹⁹

Kot temeljno torej še vedno ostaja Kosovo listinsko gradivo, ki pa bi ga morali v posameznih segmentih vendarle dopolniti z novimi izsledki in spoznanji, ki jih dolgujemo predvsem arheološki stroki zadnjih desetletij. Predvsem listine Rižanskega zbora ne moremo več vrednotiti in ocenjevati zgolj v kontekstu slovenske naselitve oziroma prisotnosti v istrskem prostoru, temveč bi ji moralo tudi domače zgodovinopisje s kritično analizo in interpretacijo listine določiti pomen in vlogo, ki ji pripada zaradi celotne vsebine. Čas Rižanskega zbora in zlasti spremembe, ki so mu sledile, so namreč usodno zarezale v nadaljnji tok zgodovine, in to ne le na ožjih istrskih tleh, temveč tudi na širšem jadranskem prostoru ter s tem posredno vplivale na njegov nadaljnji zgodovinski razvoj.

¹¹⁹ *Acta Histriae*, II. Prispevki o Rižanskem placitu, Istri in Furlaniji / *Contributi sul Placito del Risano, l'Istria ed il Friuli*, mednarodno srečanje zgodovinarjev, arheologov in lingvistov, 28. – 29. Maj 1993 na Kortini pri Sv. Antonu / *Convegno internazionale di storici, archeologi e linguisti su Cortina presso S. Antonio*, 28 – 29 maggio 1993, Koper-Capodistria 1994.

LA RÉFLEXION DANS LES JOURNAUX SLOVÈNES, CROATES ET ITALIENS À TRIESTE SUR LA RÉALITÉ SOCIO-POLITIQUE ET ÉCONOMIQUE DE LA FRANCE À LA FIN DE SIÈCLE¹²⁰

Introduction

Pour comprendre l'importance des opinions publiques qui ont contribué au progrès de l'humanité, il convient de connaître l'histoire du journalisme. Cela s'applique notamment à ceux desirant comprendre l'histoire récent de l'humanité, partant de ce point de vue, ou bien souhaitant examiner les relations entre différents groupes ethniques et sociaux sans exclure le lien causal entre le passé et le présent.

Dans son ouvrage *L'Europe du XIXe siècle et l'idée de nationalité*, Georges Weill qualifie la période de 1870 à 1914 de « L'âge d'or de la presse », le journalisme ayant réellement obtenu ses grandes victoires dans les plus importants pays de l'Europe. Le principe de la liberté de la presse, dans le contexte des droits libéraux fondamentaux et des principes démocratiques de l'époque, était adopté presque partout (Gaeta, 1966, 699).

Le progrès économique incitait un développement plus rapide de l'instruction et de la culture; tout cela a permis au journalisme de se déployer et de suivre incessamment les goûts et les besoins des lecteurs croissant en nombre.

En ce qui concerne la liberté de la presse, la France de la Troisième République n'a que progressivement rattrapé le niveau de l'Angleterre et des États-Unis. Or, de par son caractère républicain, ses courants sociaux et idéologiques progressistes, et ses mouvements littéraires et artistiques, elle était au centre de l'attention du public européen et mondial. La presse française (surtout parisienne) a reçu un nouvel élan notamment par la loi régissant la presse, adoptée en 1881. Dès lors, la presse française se distingue de la presse anglaise par sa répudiation de l'anonymat. En France, les journalistes de renom signent leurs articles et leurs commentaires tout en assumant la responsabilité des idées et des positions exprimées.

Hormis les affaires et les scandales secouant la France au passage du XIXe au XXe siècle, le journalisme d'opinion s'affirmait de plus en plus, avec ses tons polémiques, dans la presse socialiste, et particulièrement dans la presse catholique.

Après 1870, les journaux les plus répandus sont « *Le Figaro* », le « *Journal des Débats* », « *Le Matin* », « *L'Aurore* » et « *Le Temps* ». Au début du XXe siècle, Jean Jaurès réussit à fonder le principal journal socialiste « *L'Humanité* ». « *Le Petit Journal* » et « *Le Petit Parisien* » sont réputés appartenir aux classes sociales inférieures. Ces deux journaux réduisent le volume des éditoriaux et élargissent l'espace destiné aux nouvelles du jour et aux reportages. On peut donc déjà parler, sous certaines réserves, d'une sorte de presse à scandale « *ante litteram* » gagnant de plus en plus du marché et répondant aux besoins du moment et du nombre croissant de lecteurs des classes inférieures. Bien évidemment, nous ne devons pas en conclure que la presse française laissait disparaître les commentaires ou le journalisme d'opinion

120 Neobjavljeni prispevek v okviru mednarodnega simpozija »Zgodovina pozabe v postsocialističnem in postkolonialističnem kontekstu« – »Histoire de l'oubli en contexte postsocialiste et postcolonial«, Koper, 23.–26. oktober 2008.

qui se livrait également à des polémiques mordantes. L'écrivain Emile Zola et son intervention dans l'affaire Dreyfus nous démontrent justement le contraire: l'affaire Dreyfus, dit Raymond Manevy dans son article *«Emile Zola journaliste»*, a fait devenir ce grand écrivain, un grand journaliste politique (Gaeta, 1966, 714).

Les journaux Slovènes, Croates et Italiens à Trieste

La presse française, de par son contenu et sa conception, influe sur la presse de l'époque dans de nombreux pays européens. Elle influe même sur Trieste, ville cosmopolite multi-culturelle et multiethnique de la Monarchie des Habsbourgs. Sa presse, encouragée par la loi de 1861 lui conférant certaines libertés fondamentales, devient ouverte à une discussion avec différents milieux sociaux et politiques. Dans la même période, l'emporium triestin fait face à sa propre transformation aspirant vers une harmonie avec le développement technologique et social européen. Dans cet entrelacement de problèmes économiques et politiques, la culture italienne vit une période très difficile de choix; ce choix qui la mène de plus en plus résolument vers une acceptation nationaliste de la littérature italienne, sans renoncer entièrement aux initiatives des courants culturels européens de l'époque, en particulier du naturalisme français et allemand (Monti Orel, 1976, 20).

Dans cette dialectique économique et politique, les questions ouvrière et nationale ont un rôle important, avec leur origine dans l'histoire de la ville et se rapportant aux principes politiques et idéologiques extérieurs à ce milieu (socialisme, panslavisme, trialisme, lutte nationale, etc.). Pour comprendre l'histoire de Trieste au passage du XIXe au XXe siècle, l'analyse devrait englober l'entière situation européenne, notamment autrichienne, et rechercher une interprétation complète des évolutions, à l'aide de la presse de l'époque qui a graduellement dessiné certains modèles politiques et idéologiques se répercute sur les modèles journalistiques, surtout sur la presse politique tels les journaux *«L'Indipendente»* (1877), *«Il Piccolo»* (1881) et *«L'Adria»* (1875), sans oublier le journal porte-parole gouvernemental *«L'Osservatore triestino»*.

À cette époque-là, Trieste voit également paraître des journaux en d'autres langues, ce qui témoigne du caractère cosmopolite de cette ville qui se conserve jusqu'à la première Guerre mondiale. Outre la presse périodique représentant les intérêts de communautés les plus significatives par leurs aspects économiques et politiques (les communautés juive, grecque orthodoxe et allemande), sont publiés des périodiques non exclusivement triestins, par exemple *«The Polyglotte»* (1872), revue littéraire aux ambitions européennes, et le journal *«Les Caquets de Madame Piplet»* (1875), feuille mondaine destinée aux lectrices des classes supérieures. Les journaux politiques en français, *«Le Moniteur de Trieste»* (1864) et *«Le Moniteur Autrichien»* (1868), s'éteignent en quelques années, plus tard viennent, selon le modèle français *«Le Petit Triestin»* (1899) et *«Les Avaries»* (1899) avec des suppléments en italien (Monti-Orel, 1976, 26).

La période après 1870 est marquée par une relance du journalisme slave, partiellement subventionné par le gouvernement, qui soutient les sentiments nationaux slaves contraires au parti libéral-national philoitalien. En 1876, le journal *«Edinost»*, bulletin de la Société politique Edinost (Unité), devient le plus important. Les Croats d'Istrie publient leur journal *«Naša sloga»*. Pendant la dernière décennie du XIXe siècle, l'évolution du mouvement socialiste est accompagnée de presse ouvrière, par exemple *«Delavec»* (1897) et *«Rdeči prapor»* (1898), ainsi que *«Lavoratore»* italien.

Le seul journal slave paru en français entre 1898 et 1902, *«La Pensée slave»*, successeur du journal *«Pensiero slavo»* d'orientation panslaviste, donne des informations politiques et culturelles de la France dans sa rubrique *«Lettres de France»*.

Il serait trop long de suivre pas à pas les événements triestins au cours des décennies de la Monarchie des Habsbourg. Il suffit de dire que les affrontements nationaux dans la ville se multiplient et que cela conditionnera presque complètement la vie culturelle et politique des Slovènes. A la différence de leurs compatriotes qui vivent dans d'autres régions de l'Empire, ils ne peuvent se permettre le luxe de se diviser en divers partis politiques et de suivre différentes directions idéologiques. La groupe politique qui marquera de son empreinte la vie slovène à Trieste au cours des dernières décennies de la Monarchie portera le nom de *«Edinost»*. Grâce à ses nombreuses organisations, ce groupe réussira à se développer en un mouvement important, aussi fort sur le plan économique que sur le plan politique et culturel. Ce front unitaire et compact sera en quelque sorte grignoté à partir des années 1890 par le parti socialiste, qui trouvera dans le prolétariat slovène de Trieste des liens solides.

Toutefois il est significatif pour l'époque que les socialistes slovènes, pas plus que leurs camarades italiens, ne réussirent à se guérir complètement de la maladie du nationalisme, bien que d'autre part, il soit juste de reconnaître que ce sont eux qui ont cherché et imaginé des solutions équitables au problème triestin (Pirjevec, 1989, 32).

La réflexion de la presse slave et italienne aux événements en France

L'article *«Les Français et la question slave»* a engagé une vraie polémique dans *«Edinost»* ainsi que dans certains autres journaux, notamment dans *«La Pensée Slave»*. A attisé cette polémique, le vaste ouvrage d'André Chéradame, célèbre journaliste français, intitulé *«L'Europe et la question d'Autriche au seuil du XXe siècle»* (Paris, 1901). Cet ouvrage est destiné surtout aux députés du parlement français et leur noter la crise autrichienne ainsi que son importance au niveau international et son impact sur la France. Chéradame, à compter de mars 1905 également dans la rôle de rédacteur du magazine littéraire et politique *«L'Energie Française»*, présente ainsi à ses compatriotes l'image de l'Autriche de l'époque et l'aperçu de la politique grande-allemande, en soutenant que la pérennité de la Monarchie des Habsbourg est indispensable pour l'Europe.

Il est symptomatique à ce point qu'*«Edinost»*, antisémite dans sa polémique avec certains journaux pro-allemands, par exemple avec *«Prager Tagblatt»* et *«Wiener Abendpost»*, fait noter surtout la presse française juive qui, de fait de ses propres intérêts, écrirait négativement de la Monarchie des Habsbourg, notamment des Slaves autrichiens, et favoriserait fortement le pangermanisme. Dans ce contexte, *«Edinost»* salue la position de Chéradame, favorable à l'Autriche et aux Slaves autrichiens. Leur est également favorable la partie progressiste de la presse française, convaincue que l'existence de l'Autriche est de l'intérêt de toute l'Europe, or uniquement d'une Autriche à même d'assurer à ses nations l'égalité des droits et l'équité. *«Edinost»* commente: *«Comme ces positions, c'est-à-dire la sympathie pour les nations slaves, prédominant en France, c'est la sympathie pour la France qui croît parmi ces nations elles-mêmes, cette sympathie qui devrait servir à renforcer et à développer les relations mutuelles»* (*Edinost*, 1901, n. 110).

Quelques considérations concrètes sur la coopération franco-slave surgissent également dans le journal »*Hrvatska*«. Celui-ci propose d'informer le public français et européen en général, des évolutions que vivent les Slaves du Sud, par des reportages détaillés et par des articles dans certains journaux et magazines français, tels »*La nouvelle revue*«, »*Revue des deux Mondes*«, »*Nord*«, »*Journal des Débats*« etc. Le journal de Zagreb, »*Hrvatska*«, rappelle l'existence de »*La Pensée Slave*« qui paraît à Trieste sous la direction d'Ante Jakić et qui est bien connu tant en France qu'en Russie et en Bohême (Valentinčič, 2007, 287).

Les Slaves autrichiens et les Français sont donc visiblement liés par l'attachement à la Russie tsariste avec laquelle la France a conclu l'Alliance franco-russe en 1894, et par la haine du pangermanisme qu'elles considèrent de menace pour leur existence et pour la paix européenne.

Pendant toutes ces années, »*Edinost*« traite également d'autres questions qui bouleversent la France, d'une manière ou d'une autre, tant au niveau national qu'international. Trois groupes de ces questions peuvent être mis en avant, questions d'ailleurs qu'»*Edinost*« accompagne plutôt rarement de ses commentaires: l'affaire Dreyfus et le procès contre Zola, les relations de l'État français avec le Vatican et la séparation de l'Église et de l'État, la question coloniale et la liaison française avec la Russie et l'Italie.

Pour son orientation fortement antisémite, »*Edinost*« ne suit l'affaire Dreyfus, pratiquement tout le temps, que dans les rubriques *Nouvelles politiques* ou *Dernières nouvelles* ou *Rapports télégraphiques et téléphoniques*. Cette affaire qui a divisé l'opinion publique française et européenne, ne se voit accorder par »*Edinost*« que quelques commentaires, qui n'apparaissent qu'en 1899 seulement, c'est-à-dire lors des préparatifs de la révision du procès. »*Edinost*« fait noter à ce propos que c'est toute la communauté juive qui s'est emparée de l'affaire du capitaine juif Dreyfus, qui la considère cause d'ultime honneur et qui a de ce fait dépensé des millions pour sauver Dreyfus de l'inculpation de haute trahison. Dans l'intérêt de la France, dit »*Edinost*«, il conviendrait de souhaiter que, finalement, cette affaire qui agite et démoralise le public, disparaisse de l'agenda (*Edinost*, 1899, n. 122).

Un an plus tôt, »*Edinost*« a repris, à propos du procès de Zola, un article relativement long publié par »*Slovanski svet*«. Dans cet article, l'auteur illustre de manière plastique à quel point seraient tendancieux tous les reportages sur le procès contre Zola qui veulent éveiller auprès des lecteurs, la compassion au lieu du – dégoût! En passant, »*Edinost*« explique que »*Slovanski svet*« n'est pas bien vu par les cléricaux slovènes; c'est donc avec le plus grand plaisir qu'il a repris ses écrits pour ses lecteurs. L'auteur de l'article commence par une synthèse du déroulement du procès contre Dreyfus, et passe ensuite au procès contre Zola. A son avis, ce procès servirait à la presse juive, en tant qu'événement de première classe, pour mettre de son côté les autres pays voire leur opinion publique. Sous son influence, la presse de nombreux pays se met donc à attaquer et à diffamer la France, comme se elle avait oublié ses anciens idéaux et les libertés qu'elle avait acquises en luttant.

La rédaction d'»*Edinost*« fait noter en passant que l'action des Juifs vivant au milieu de différentes nations en Europe et ailleurs dans le monde, devrait servir de leçon aux masses ouvrières qui se soumettent à la direction juive, par exemple aux démocrates sociaux de Trieste qui organisaient même ces jours-là des ovati-

Slika 67: Emile Zola, 1868, Edouard Manet, Musée d'Orsay (Wikimedia Commons).

ons pour soutenir Zola et les intérêts juifs. *»Nous avons directement pitié de ces pauvres parmi les démocrates sociaux«,* observe *»Edinost«,* *»car ils étaient loin de penser qu'ils manifestent en faveur des ennemis du travail honnête!«.* Et elle se pose la question:

Les ouvriers, qu'avaient-ils à faire dans cette question spécifiquement juive? Et cependant, les journaux juifs socialistes attribuent pas mal d'espace au procès de Zola, au moins autant que les journaux capitalistes qui sont surtout au service de Juifs. Les journaux juifs qui s'imposent à la classe ouvrière, quand avainet-ils à peu près autant défendu les ouvriers qui ont fini au prison?

»Les procès de Dreyfus et de Zola laissent ressortir«, continue *»Edinost«,*

qu'un seul de leurs ressortissant leur est plus important qu'un million de ressortissants d'origine non-juive, plus que les nations entières, voire les pays entiers. A ce jour, les Juifs, si s'était de leur pouvoir, remettraient la République française en mains de quelque despote, si au moins il protégeait leurs intérêts; cela démontre que les Juifs ne s'en soucient pas de leur patrie qui leur fait gagner la vie, et qu'ils peuvent être Français aujourd'hui, et demain Anglais ou Allemands si cela leur rapporte plus. Ces mêmes Juifs peuvent aujourd'hui jurer sur les principes républicains, qu'ils n'hésiteront pas de rejeter demain s'ils n'en tirent plus de profit! (Edinost, 1898, n. 33).

»Edinost« donne de nouveau une brève notice sur Dreyfus en 1903, en informant ses lecteurs que les adeptes de Dreyfus ne se tiennent pas au repos, même pas après sa mort, et qu'ils veulent obtenir que *»le Juif qui voulait trahir la France aux Allemands, soit formellement acquitté de l'inculpation et de nouveau intégré au service militaire pour pouvoir poursuivre son œuvre de trahison«.* *»L'affaire Dreyfus«,* conclut *»Edinost«,* *»a été tirée au jour lors de la séance de la chambre de députés française, par son président, socialiste Jean Jaurès; et comme le pouvoir est actuellement entre les mains des adeptes de Dreyfus, il y aura certainement un nouveau procès et une nouvelle victoire de la communauté juive universelle«* (Edinost, 1903, n. 78).

Sa orientation d'antisémitisme *»Edinost«* établi sur le fait que le mouvement antisémite n'est pas seulement du caractère religieux, mais encore de plus de caractère politique, national, social et économique. À son jugement et droit d'un propre l'antisémitisme *»Edinost«* refuse des erreurs des socialistes chrétiens sur l'égard national, particulièrement parmi le nationalisme allemand violant et des efforts désespérants des nations non allemands pour l'égalité des droits.

»Edinost« d'ailleurs s'en rapporte au journal antisémitique allemand *»Reichswehr«* lequel explique que le libéralisme juif détourne l'humanité des principes lesquels le christianisme a déterminé de la vie privé et publique de l'homme. Libéralisme à son avis devait signifier la dénégation d'une christianisme positive comme la base de la vie publique; la prédominance du capitalisme serait en contraste criard avec l'équité chrétienne et l'amour du prochain. En particulier le capitalisme a provoqué le nationalisme brutal et violent que le judaïsme abuse pour le dépècement de l'Autriche (Edinost, 1898, n. 49).

A la différence de la presse slovène de Trieste, la presse italienne rapporte beaucoup plus complètement des procès de Dreyfus et de Zola, elle publie les résumés des agences de presse sous forme de dépêches ou de commentaires relativement longs, aux premières pages.

»*L'Osservatore triestino*«, pro-gouvernemental, suit systématiquement le renouvellement du procès de Dreyfus à Rennes, du 10 août au 10 septembre 1899: d'un côté, il ne cache pas sa répugnance et son mépris à l'égard des socialistes français; d'autre côté, il reprend intégralement la communication du journal de Milan, »*Il Sole*«. Celui-ci parle, fin août 1899, des événements dramatiques de Paris et de la bourse parisienne, ainsi que de la fuite des capitaux juifs de la France. Le correspondant parisien du journal de Milan fait noter en l'occurrence que la presse française, dans ces moments difficiles, a un rôle important et une grande responsabilité, pour calmer les passions et surtout pour amener à la raison les intermédiaires de toute sorte, notamment ceux incitant à la révolte les classes inférieures.

Le problème principal de la France contemporaine, continue le correspondant, est d'ailleurs l'antisémitisme. Ceci peut être beaucoup plus néfaste pour la France que toute intrigue orléaniste, ou que toute vantardise de quelque Déroulède et de sa compagnie. Vous devez comprendre quelle catastrophe économique frapperait la France si les Juifs cessaient d'exercer des marchés financiers, après un siècle entier de leur place de leader sur le marché des fonds de financement, regardons pour comparer la situation en Espagne qui est passée en pauvreté à cause de la prédominance des cléricaux et de leur antisémitisme. La bourgeoisie française n'est malheureusement pas à l'abri de l'antisémitisme, même si c'est justement elle qui a confié ses fonds aux Juifs (*L'Osservatore triestino*, 1899, n. 194).

Les insinuations et les avertissements faits par des hommes politiques et des journalistes, concernant le danger clérical notamment présent lors des procès de Dreyfus et Zola, font noter, dès les années 1890 et encore plus à la première décennie du XXe siècle, le problème du rapport entre l'Église et l'État que la presse du Littoral autrichien suit de près. Le milieu de Trieste, du fait de son appartenance hétérogène, aux niveaux politique, idéologique et national, accepte de manière très diversifiée les problèmes ecclésiastiques, comme d'ailleurs les problèmes politiques et culturels.

A partir des dernières décennies du XIXe siècle un sentiment d'hyper-italianité naît comme par enchantement dans de vastes couches de la population italienne, sentiment qui vise à une étrange »*reductio ad unum*« à travers une définition de Trieste comme ville »très italienne«, ce qui contraste évidemment avec sa réalité pluri-nationale, pluri-linguistique, pluri-religieuse, ethniquement bariolée, une réalité universellement connue. C'est alors que commence un processus d'absorption et d'assimilation des diversités; mais si celui-ci réussit en partie avec les minorités d'autres origines – Hongrois, Tchèques, Polonais, Grecs, etc – il échoue complètement avec les Slovènes. Le conflit entre les Italiens et les Slovènes à Trieste s'accroît à l'époque où l'Europe entière est envahie par les nationalismes, après que les différents groupes ethniques ont acquis une conscience nationale non

seulement à travers la production culturelle d'un certain type de philosophie politique, mais surtout aussi à travers une nouvelle organisation économique et sociale. Ces changements trouvent leur matérialisation concrète dans »l'État national« qui, avec ses implications de »*reductio ad unum*« nationale, linguistique et culturelle, refuse en principe celui qui est différent et ne lui accorde pas le droit à la nationalité. De là l'apparition d'un sentiment anti-slovène prononcé qui, en se manifestant idéologiquement à la veille de la première Guerre mondiale dans l'irrédentisme italien, se matérialise par la suite pendant la période fasciste, en tant que praxis en termes de répression violente. Parler slovène en public fut interdit, les écoles et les organisations furent fermées, les journaux et magazines supprimés; cela fait passer dans l'oubli une partie très importante de l'histoire récente de ce pays et de sa relation à l'égard des questions fondamentales (Bratina, 1989, 62).

ODMEVI ZEDINJENJA ITALIJE IN PRIPADNOST TRSTA V MNENJIH IN STALIŠČIH TRŽAŠKEGA LISTA »PRIMOREC« VEKOSLAVA RAIČA V ŠESTDESETIH LETIH XIX. STOLETJA¹²¹

Uvod

Po dunajskem kongresu 1814–1815 je aneksija Lombardije in Benečije k Avstriji okrepila ekonomske vezi Trsta in Istre s severnoitalijanskimi pokrajinami, saj je to celotno območje sedaj pripadalo isti državi. Naraščal je promet, gospodarski stiki, kulturni odnosi, kar je vse pripomoglo tudi k večjemu vplivu italijanskega *risorgimenta* na nacionalna gibanja tega območja.

Italijansko preporodno misel je v nove okvire postavil čas, ki je sledil francoski revoluciji oziroma napoleonskim vojnám, a so ji pravi zagon dala neuresničena pričakovanja, da se bodo po dunajskem kongresu evropske politične razmere spremenjale tudi v duhu načela o samoodločbi narodov.

Ustanovitev Italijanske kraljevine leta 1861 ni bilo zaključno dejanje *risorgimenta*, saj je Avstrija v svojih rokah še obdržala Benečijo, v Rimu je še skoraj celo desetletje ostajal sedež papeške države. Program zedinjene Italije pa je poleg teh območij obsegal tudi avstrijska državna ozemlja južne Tirolske in pokrajin ob severovzhodnih in vzhodnih mejah Jadrana, ki so jih poleg italijanskega prebivalstva naseljevali tudi Nemci, Slovenci in Hrvati. Prav to je ustvarjalo tudi odnos Slovencev do italijanskega preporoda, do italijanske kraljevine in iredentizma, kasnejšega gibanja za vključitev v italijanski državni prostor neodrešene Italije.

Dogodki, ki so v letih 1866–1867 zatresli habsburško monarhijo, so zaznamovali tudi slovensko gibanje in politično življenje na slovenskih tleh. Avstrijski poraz v vojni s Prusijo leta 1866, ki je odpiral vrata združevanju Nemčije pod pruskim vodstvom in omogočal nadaljnje združevanje Italije, je bil za slovenske narodne voditelje dokaz, da je »zgodovinske meje« mogoče spreminjati. Izguba Benečije, ki jo je morala Avstrija prepustiti Italiji, in odločitev dvora za pogajanja z Madžari, sta vtis, da se bližajo velike spremembe in da je morda v negotovosti celo obstoj monarhije, samo še utrjevala. Potek dogodkov je zato slovenske elite razočaral, hkrati pa krepil občutek narodne ogroženosti in vplival na širjenje slovenske narodne zavesti. Z novo mejo proti Italiji in pod vplivom vzdušja, ki so ga sprožili ti dogodki, se je del slovenskih izobražencev in politikov že leta 1866 ponovno oglasil z zahtevo po Zedinjeni Sloveniji, hkrati pa se je naglo krepila tudi podpora slovanskemu gibanju oziroma sodelovanju z drugimi slovanskimi narodi. Te težnje so se jasno izražale tudi v Avstrijskem primorju, oziroma v samem Trstu, kjer so se ob narodni prebujanju slovenskega prebivalstva na eni strani in ob italijanskih iredentističnih težnjah na drugi, začela krepiti narodnostna nasprotja in se je mesto znašlo v središču narodnega boja. Postalo je očitno, da kake pripravljenosti na dogovor in sožitje ni bilo v stališčih nobene strani, čeprav se vprašanje razmerja slovenskih

121 Referat na mednarodnem znanstvenem sestanku z naslovom »Zedinjenje Italije in vzhodni Jadran. Vloga intelektualcev (1859–1870)« z dne 18. novembra 2011 v Izoli.

dežel in Trsta ni presojalo enako v celotni slovenski politiki, na kar kažejo stališča Raičevega »Primorca« na eni in »Slovenskega naroda« na drugi strani.

Odmevi zedinjenja Italije v Bleiweisovih Novicah in stališča nekaterih slovenskih izobražencev

Dogodki v severni Italiji so že ob koncu leta 1859 in v letih 1860–1861 močno odmevali v Trstu, vzdolž celotne istrske obale, pa tudi v slovenskih deželah in na Hrvaškem. Dogajanje na italijanskih tleh so v slovenskih deželah, zlasti na Kranjskem, spremljale Bleiweisove »Kmetijske in rokodelske novice« pa tudi nekateri drugi časopisi.¹²² Tako so *Novice* že junija 1859 poročale »iz bojišč na Laškem«, najprej o spopadu pri Magenti, nato pa še pri Solferinu, julija pa so posvetile nekoliko daljši zapis o Lombardiji, »ki se je po zadnji vojni odcepila od našega cesarstva in se spojila s sardinskim kraljestvom«. Ob naštevanju provinc in navedbi celotne površine ter števila prebivalstva *Novice* ugotavljajo, »da je naše cesarstvo po odstopu Lombardije izgubilo več kot polovico dosedanjega lombardsko-beneškega kraljestva«. Lombardija je, nadaljuje list,

rodovitna in posebno blagoslovljena dežela; njeni kmetijski pridelki so obilni, njena živinoreja prinaša veliko mleka, surovega masla in sira; svilarstvo ji prinaša veliko bogastvo. Toda kot je Lombardija po eni strani bogata s kmetijstvom, je po drugi strani revna v obrtni proizvodnji, zato je bila avstrijskim obrtnikom in tovarnarjem že od nekdaj zelo ljuba dežela, kamor so prodali veliko blaga in po pregovoru, ki se iz ust mnogih naših tovarnarjev vsako leto sliši: letos je na Laškem (t.j. lombardsko-beneškem kraljestvu) kupčija »dobra« ali pa »slaba«, je štel marsikateri dunajski ali pa češki fabrikant dobro ali slabo kupčijsko leto«. (Kmetijske in rokodelske novice, XVII, 30, 27. julij 1859, 233–234).

V isti številki je tudi nekoliko daljše poročilo, ki kritično ocenjuje razmere v samem Milanu, pa tudi v posameznih italijanskih deželah, s pripombo, da bo »laška zveza« šele sedaj prava zmešnjava. Iz vsega se vidi, nadaljujejo *Novice*,

da Lahi niso Napoleonu celo nič hvaležni in da bo treba s silo krotiti »zvezo italijansko«. Kakor večina Italijanov ni zadovoljnih z novim stanjem, tako tudi ni videti, da bi se vsi italijanski vladarji podrejali novim uredbam. Pravijo, da se sv. Oče brani prevzeti častno predsedništvo »laške zveze« in tudi neapeljskega kralja ni volja na vrat na nos stopiti v oktroirano zvezo.

¹²² Avstrijske oblasti so v začetku štiridesetih let 19. stoletja izdale soglasje k izdajanju »Kmetijskih in rokodelskih novic« pod uredništvom Janeza Bleiweisa, ki je z vodenjem tega – precej časa edinega – slovenskega časopisa pridobil vodilno vlogo v slovenskem narodnem gibanju. *Novice* so v skladu z razsvetljenko-fiziokratsko usmeritvijo svojega urednika v prvi vrsti težile k razširjanju novih gospodarskih znanj, orodij in postopkov, preganjale zaostalost in vraževerje ter pozivale k šolanju in napredku. Pri tem so se previdno izogibale kočljivim družbenim in političnim temam, zagotavljale so lojalnost cesarju in monarhiji ter prisegale na tradicionalne kulturne in verske vrednote, hkrati pa so vendarle neprikrito spodbujale zavest pripadnosti slovenstvu in ljubezen do slovenskega jezika ter obravnavale najrazličnejša jezikovna, črkopisna, zgodovinska, narodopisna in leposlovna vprašanja (Vodopivec, 2007, 48–49).

Novice nato poročajo, da se bodo že ob koncu julija v Zürichu sešli avstrijski, francoski in sardinski diplomati, da bi pripravili mirovni sporazum na podlagi premirja v Villafranci. Ob koncu sestavka *Novice* ravno temu kraju posvečajo več pozornosti s podrobnejšim opisom sestanka med cesarjema Napoleonom III. in Francem Jožefom in sestavek zaključujejo z besedami:

Sedaj poda Napoleon našemu cesarju roko tako prijazno, kakor da bi hotel reči: in zdaj se pogovoriva odkritosrčno! Pogovarjala sta se dobro uro v nemškem, francoskem in italijanskem jeziku. Zapisal si ni nihče niti besede. Ob pogovoru je cesar Napoleon neprenehoma pulil cvetlice in razpulil cel šopek, ki je stal na mizi. Čez eno uro in 10 minut sta se cesarja spet ločila in si prijazno segla v roke. (Kmetijske in rokodelske novice, XVII, 30, 27. julij 1859, 236–237)

Leto kasneje, in sicer v začetku marca 1860, so *Novice* napovedale usodne in dalekosežne posledice dogajanja na severnoitalijanskih tleh, oziroma pričetek zedinjenja italijanskih dežel ob podpori Francije. List tako dobesedno pravi, »da je sardinska vlada poklicala ljudstva tistih dežel, ki so se uprla svojim nekdanjim vladarjem, da naj se 11. in 12. marca 1860 še enkrat izjasnijo, ali se hočejo zediniti s Sardinijo, ali pa si oblikovati lastno državo?«. »Da bo velika večina za zedinjenje s Sardinijo«, nadaljujejo *Novice*,

ni po tem, kar se doslej kaže, nobenega dvoma več. Na dan 2. aprila pa je že sklican sardinski državni zbor, na katerega bodo prišli poslanci vseh teh dežel in se dogovorili, kaj hočejo ter osnovali »veliko laško državo«. Očitno je, da bo po tem napočil veliki dan, ko ne bo imela besede le Francija, temveč tudi druge vlade in se bo odločilo, kako in kaj. (Kmetijske in rokodelske novice, XVIII, 10, 7. marec 1860, 80)

Sredi maja 1862 so *Novice* objavile krajši članek, v katerem so načele rimsko vprašanje oziroma nadaljnjo usodo papeške države. Ob tem se list sklicuje na izjavo italijanskega kralja Viktorja Emanuela II., ki naj bi jo dal v Genovi, in sicer, »da bodo še to leto rimske zadeve dorečene, potem pride na vrsto Benečija, s pomočjo vlade pa bomo rešili Italijo do jadranskega morja«. »Ako se to zgodi«, zaključujejo *Novice*, »bo sv. Oče zapustil Rim, ker ga nikakor ni volja, da bi eno samo ped rimske posesti oziroma svoje posvetne oblasti spustil iz svojih rok« (Kmetijske in rokodelske novice, XX, 20, 14. maj 1862, 162).

Znova so se *Novice* posvetile italijanskemu vprašanju v začetku julija 1866, po bitki pri Custozzi, decembra istega leta pa so ponovno posvetile daljši članek rimskemu vprašanju oziroma vprašanju papeške države. Ob tem *Novice* pripominjajo, »da skoraj ni pričakovati, da bi se papež pobotal z Italijanskim kraljestvom, čeprav tudi to ni nemogoče«. »Znano je«, nadaljuje list,

da ima nacionalna misel svoje zaveznike tudi med ljudmi, ki imajo velik vpliv na papeža. Ravno tako dopuščamo, da Pij IX. ni neobčutljiv do slave in časti, ki jo je Italija deležna ob svojem zedinjenju. Sv. Očeta gotovo prevevajo različni občutki, saj je po rodu Italijan, po drugi strani pa se kot naslednik sv. Petra zaveda svojih pravic in dolžnosti. Gotovo je, da bodo Italijani zelo nepolitično ravnali, ako bodo papeža prisilili, da bo zapustil Rim, saj bodo s tem svoji deželi odvzeli velik del zgodovinske slave in vpliva.

Novice se zatem posvečajo vprašanju, kako bo v primeru papeškega Rima ravnal Napoleon oziroma vprašanju, katere države bi papežu ponudile varno pribežališče, sestavek pa zaključujejo s prepričanjem,

*naj se Pij IX. poda na Malto, ali na Majorko, v Toledo ali Madrid, naj ga morda preselijo v Francijo, papeštvo zaradi tega ne bo imelo manjšega duhovnega vpliva, temveč bo njegova moč še večja. To vedo celo tisti, ki se ne prištevajo med katoličane; da, ti celo to dejstvo še bolj upoštevajo, kot tisti katoličani, ki si katolištvo krojijo za svojo korist in osebno rabo.*¹²³

Ravno v zvezi s tem dogajanjem oziroma zavzetjem papeške države leta 1870 ter dokončnim oblikovanjem italijanskega kraljestva, se je v katoliških krogih Trsta oziroma širšega območju Avstrijskega primorja ustvarilo mnenje, da gre v primeru Italije za domala shizmatično deželo, katere vladajoči sloj ne skriva antiklerikalnih in masonskih nagibov in katere vlada je z zavzetjem »Porta Pia« papeža spravila v »ujetništvo« na robu ekonomskega bankrota (Zovatto, 1991, 116).

Leta 1866 je šlo za poslednjo fazo italijanskega zedinjenja, ki jo lahko razumemo le v razčlenitvi mednarodnih odnosov med velikimi silami takratne Evrope. Ministrski predsednik, general Alfonso La Marmora, predstavnik zmernejšega krila dvorne stranke, je že ob koncu leta 1864 uradno določil »skrajne meje«, h katerim je stremel italijanski unitarizem v okviru tedanje evropske politike. V poslanski zbornici je pojasnil, da vsi Italijani v doglednem času pričakujejo priključitev Rima in Benečije, iz nacionalnih aspiracij pa je izključil območje Trsta oziroma Avstrijskega primorja v skladu z nekdanjo Cavourjevo politiko (Cattaruzza, 2007, 19).

Soseščina novo zedinjene Italije in njene ozemeljske težnje so po drugi strani med slovenskim življenjem vedno znova porajale misel, da je avstrijska država zainteresirana za njihov narodnostni razvoj, ker bi naj se s tem okrepila meja proti Italiji, vendar avstrijski vladni krogi niso nikoli sprejeli misli, da bi bilo zaradi Italije umestno ugoditi zahtevi po slovenski avtonomiji oziroma programu Zedinjene Slovenije.

Program Zedinjene Slovenije se je, tako kot leta 1848, tudi sedaj pogosto vezal z mislijo na povezavo z drugimi jugoslovanskimi narodi. Jugoslovanski koncepti so se dokaj razširili po vojni leta 1866; po eni strani je verjetno na to vplivalo dejstvo, da se je tedaj hrvaški sabor orientiral proti dualizmu in da so se slovenska in hrvaška stališča zblížala ter je s tem hrvaška politika dobila na Slovenskem več simpatij, po drugi strani pa je odcepitev beneških Slovencev leta 1866, in s tem izločitev prvega dela slovenskega narodnostnega ozemlja iz habsburške monarhije, predstavljala hud udarec in opomin za slovensko politično vodstvo. O tem priča slovenski tisk tistega časa, ki je resneje opozoril na problem Beneških Slovencev, obenem pa tudi na približevanje Italije, vendar moč teh opozoril ni bila tolikšna, da bi segla v tista okolja, kjer so se sprejemale politične odločitve (prim. Marušič, 2003, 115–116; Melik, 1996, 97–104; Beran, 1996, 105–120).

Niso pa bila vsa mnenja posameznih izobražencev tistega časa na Slovenskem skeptična ali celo sovražna do italijanskega *risorgimento* oziroma novo nastale države. Obratno,

123 Članek z naslovom »Papeštvo« je delno povzet po listu »Reforma« (Kmetijske in rokodelske novice, XXIV, 50, 12. december 1866, 407–408).

druga italijanska vojna za neodvisnost leta 1859–1860, zlasti pa uspešen Garibaldijev pohod, sta med južnimi Slovani vzbudila val navdušenja. Tako npr. Miroslav Gorše v uvodu v svojo obsežno biografijo o dr. Valentinu Zarniku naglaša,

da Solferino pomeni mejnik v zgodovini italijanskega naroda, ker se je zanj pravzaprav šele tu začelo zedinjenje. Ta datum pa ni bil nič manj pomemben tudi za avstrijske Slovane, med njimi zlasti Slovence, kajti poraz avstrijske armade pri Solferinu je predstavljal tudi konec avstrijskega absolutizma in začetek nove, ustavne dobe [...]. (Gorše, 1940, 8)

Tudi Josip Vošnjak, eden vodilnih liberalnih politikov ustavne dobe na Slovenskem, v svojih Spominih ob vojaški kampanji leta 1859, tedaj še kot mlad zdravnik pripoveduje,

da je bil poklican v Ljubljano, kjer je bila vojaška bolnišnica že prenapolnjena z ranjenimi vojaki. Avstrijska armada je bila že premagana v bitkah pri Magenti 4. junija in pri Solferinu 24. junija. Povsod se je govorilo o Gyulajevem izdajstvu in o nesposobnosti avstrijskih vojskovodij. Nihče pa ni žaloval nad porazi naše armade, temveč je bil vsak zadovoljen s tem, ker je upal, da bo sedaj konec absolutizma, ki je celih deset let tlačil narode. (Vošnjak, 1982, 58)

Z veliko mero kritičnosti do Avstrije tudi politik Fran Šuklje v svojih Spominih navaja:

V miru pri Villafranci smo odstopili zmagovalcem bogato Lombardijo, zrušil pa se je tudi osovraženi absolutistični sistem, ki je dolgih deset let kakor môra tlačil avstrijske narode. To spoznanje se je širilo tudi med Slovenci, vsaj med pičlim številom narodno prebujenih in politično se zavedujočih. »Hvala Francozom, živio Napoleon!«, je morda tu in tam vzkliknil kak narodnjak, seveda tako, da ga ni mogel nihče slišati. (Šuklje, 1929, 12)

Z največjo pozornostjo pa je zasledoval gibanje evropskih narodov in razvoj narodnega načela pri Italijanah dr. Valentin Zarnik, eden glavnih organizatorjev prvega ljutomerskega tabora in kasnejši kranjski deželnozborski poslanec. Največ simpatij je gojil do spretnega piemontskega diplomata in državnika Camilla Cavourja. Na mladega Zarnika je močan vtis napravila njegova znamenita spomenica na pariškem kongresu aprila 1856, v kateri je dodobra orisal habsburško nasilje v Italiji. Takrat je v njem dozorel sklep, da opusti študij zgodovine na dunajski univerzi, čeprav se mu je že obetalo mesto docenta za zgodovino na padovanski univerzi, in se jeseni leta 1857 obenem z Davorinom Jenkom in Janezom Mencingerjem prepisal na pravo, kjer je pričakoval več samostojnosti in suverenosti v borbi za narodnostne pravice. Študij prava je zaključil leta 1861, v Gradcu pa nato leta 1864 še doktoriral (Gorše, 1940, 14).

Že leta 1859 je Zarnik spoznal vso pomembnost in posledičnost avstrijskega poraza pri Solferinu in bil trdno prepričan, da od tega prelomnega trenutka datira ne le osvoboditev in zedinjenje Italijanov, temveč tudi prebuja in narodno vstajenje potlačene Evrope. Plod njegovega zanimanja in študija narodnih gibanj se zrcali v številnih člankih »Slovenskega naroda« oziroma »Slovenskega gospodarja«. V 5. št. »Slovenskega naroda« iz leta 1868 se pričinja vrsta nadaljevanj z naslovom »Gibanje načela narodnosti posebno z ozirom na

slovensko politiko preteklega leta« (Slovenski narod, 1868, 5, 10, 20).¹²⁴ Največ pozornosti je posvetil Italijanom, kjer je narodnostno načelo nastalo, se razvijalo in jih končno pripeljalo do zedinjenja. Zarniku je bilo še živo v spominu narodno gibanje iz leta 1848–1849, spremljal je bitko pri Solferinu in imel pred očmi še sveže vtise italijanske vojne iz leta 1866, po kateri je bila Italija pravzaprav že zedinjena, razen papeške države. V začetku svojega članka je spregovoril o Mazziniju in njegovem gibanju »*La giovine Italia*«, ki je temeljilo na načelu »*v Italiji naj bodo le Italijani gospodarji z lastno italijansko upravo!*«. V nadaljevanju je navajal stališča akterjev zedinjene Italije od Mazzinija do Cavourja:

Vsak narod ima neoskrunljivo prirodno pravico do izobraževanja in vobče do civilizacije na narodni podlagi v materinem jeziku; vsak narod je v politični zadevi sam popolnoma gospodar samega sebe in svoje usode. (Melik, 2002, 443–449)

O zedinjenju Italije je Zarnik ponovno govoril v Ljubljanski čitalnici in objavil svoje predavanje v »*Slovenskem narodu*« leta 1878 (Slovenski narod, 1878, 165, 166, 168, 174). Uvodoma je omenjal velike zasluge tega naroda za napredek človeštva: križarske vojne, odkritje Amerike in drugih kontinentov ter prodor nacionalne misli. Podrobneje je opisal zedinjenje Italije in pri tem posegel daleč nazaj v zgodovino, tja od Danteja prek Macchiavellija do Alfierija. Potem je spregovoril o Mazziniju, karbonarskem gibanju, Giobertiju in Garibaldiju ter o revoluciji leta 1848–1849 in se končno ustavil pri Cavourju, o katerem je podal celoten prerez njegovega političnega delovanja. Orisal ga je kot voditelja malega Piemonta in kot spretnega diplomata, ki se mu je posrečil načrt o zedinjenju Italije po posameznih fazah. Še enkrat se je spomnil na Garibaldija, ki je leta 1860 osvojil južno Italijo in omenil njegov interes za uporno gibanje v Bosni in Hercegovini ter svoj sestavek zaključil z letom 1870, ko je Rim postal glavno mesto Italije. Ob koncu je podal še nekakšen pregled o tedanjem položaju v Italiji, pri čemer je, kot pripominja M. Gorše, nekoliko pretiraval s pohvalami na njen račun, rekoč: »*Italija sodi med najsvobodnejše države sveta; vsak se giblje kakor se hoče, liberalci imajo enake pravice kot klerikalci, piše in govori se popolnoma svobodno*« (Gorše, 1940, 70).¹²⁵

Zedinjenje Italije in razmere na Tržaškem v odmevih in stališčih lista »Primorec«

V tem obdobju pa najživahnejšemu dogajanju v zvezi z zedinjenem Italije na eni in uresničevanjem programa Zedinjene Slovenije oziroma jugoslovanskih konceptov na drugi strani, sledimo v Trstu. Šestdeseta in sedemdeseta leta XIX. stoletja so bila leta zatona t.i. tržaškega kozmopolitizma, ki se ni mogel obdržati, ker je bil umetno ustvarjen. Obdržali sta se edini avtohtoni narodni skupnosti, italijanska in slovenska, druge so postopno izginjale ali pa se zaprle v svoj geto. Italijanska kultura se je od

¹²⁴ List »*Slovenski narod*« je postal leta 1868 glasilo slovenskih »naprednjakov«. Najprej je izhajal trikrat tedensko, po preselitvi uredništva v Ljubljano leta 1872 pa je postal dnevnik. Zavzemal se je za »*močno in svobodno Avstrijo*«, ki bi Slovence varovala pred italijansko in prusko nevarnostjo, odklanjal pa je dualizem. Zagovarjal je federalizem, se navduševal nad slovanskim in južnoslovanskim sodelovanjem ter za glavni slovenski politični cilj razglašal Zedinjeno Slovenijo (Vodopivec, 2007, 84).

¹²⁵ Avtor Zarniku očita lahkovernost pri ocenjevanju Cavourjeve politike do južnih Slovanov oziroma Slovencev, meni pa, da se je Zarnik navduševal nad Cavourjem zlasti zato, ker se je le-ta v piemontskem parlamentu leta 1848 zavzel za avstrijske Slované.

vsega začetka uveljavila kot dominantna in je z lahkoto asimilirala ostale neavtohtone skupnosti. Izjemo so predstavljali Slovenci, za katere se je v tem času začel ravno nasproten proces prebujanja narodne zavesti, kar je vodilni italijanski sloj doživljal kot ogroženost »italijanstva« predvsem pa »napredka«. Tudi tržaška »Minerva« (*Società di Minerva*), ki je med tržaškimi kulturnimi društvi zavzemala nekakšno osrednje mesto, se je v obdobju 1860–1878 jasno profilirala kot italijanska kulturna ustanova, in sicer ne le italijanska po jeziku, ampak tudi po svoji zavestni vključenosti v italijansko nacionalno kulturo. Vendar ta opredelitev sama po sebi še ni imela kake posebne irendentistične ali nacionalistične funkcije, če odmislimo določen ekskluzivističen odnos do tržaške kulture, katero je večina italijanskih intelektualcev že istovetila z italijansko (prim. Simič, 1996, 177).

Sicer pa je bil v tem času Trst vse prej kot obrobni tudi za slovensko narodno gibanje: ni naključje, da se je leta 1848 v njem mudil pesnik Jovan Vesel Koseski, v šestdesetih letih pa Fran Levstik, tajnik Slavjanske čitalnice. V Trstu se je leta 1848 formiralo »Slavjansko društvo« s svojim listom »*Slavjanski rodoljub*« in kasnejšim »*Jadranskim Slavjanom*«. Po nekaterih listih, ki so izhajali v šestdesetih letih XIX. stoletja, kot npr. »*Ilirski Primorjan*«, »*Tržaški ljudomil*«, je po prenehanju izhajanja lista »*Jadranska zarja*«, ki je sledila programski usmeritvi »*Slovenskega naroda*«, v primorski prostor vstopil list »*Primorec*«, ki ga je urejal Ivan Piano in je izhajal v letih 1867–1869. Da je šlo za nadaljevanje »*Ilirskega Primorjana*« se vidi iz tega, da je novi list označil s 1. številko II. letnika. Kasneje je začel dvakrat na mesec izdajati nov list z imenom »*Slovenski Primorec*«. Neuspeh pogajanj med goriškimi in tržaškimi Slovenci leta 1870 pa je omogočil izhajanje novega tržaškega političnega in poučnega lista »*Primorec*«, ki ga je izdajal in urejal Vekoslav Raič in je v letih 1867–1872 vneto sodeloval v slovenskem društvenem življenju v Trstu.¹²⁶

Že novembra 1866 se je v zvezi z dogajanjem v sosednji Italiji oglasil »*Ilirski Primorjan*« in v rubriki »Kaj je drugod važnega« po listu »*Zukunft*« navedel,

da dunajska vlada še ni poskrbela, da bi Slovane na Primorskem uporabila kot jez proti Italiji, ki si na vso moč prizadeva, da bi Gorico, Gradiščansko, Trst in Istro spravila pod svojo nadoblast, čeprav v teh deželah biva le 80.000 Italijanov in kar 291.000 Slovanov. V Benečiji je medtem nastalo društvo izseljencev iz teh pokrajin, glasilo »Gazetta di Venezia« pa podpira to prednjo stražo italijanske armade, ki naj bi napadla in osvojila Gorico.

»*Od kod izseljenci dobivajo denar, da snujejo časopise in pišejo knjige ter jih skrivaj pošiljajo v Avstrijo, je vsakemu jasno*«, zaključuje »*Ilirski Primorjan*«. Čeprav naj bi vlada postala bolj pozorna na njihovo početje in preprečevala aktivnosti političnih emigrantov, pa se je po mnenju »*Ilirskega Primorjana*« temu početju možno učinkovi-

126 Vekoslav Raič (Alois Reich), narodni delavec, rojen leta 1844 v Cvenu pri Ljutomeru, umrl 15. julija 1929 v Zagrebu. Šolal se je v Mariboru, okoli leta 1867 pa je postal zavarovalni agent družbe Victoria v Trstu. V času, ko je prišel v Trst, se je med okoliškim slovenskim prebivalstvom pričelo živahno čitalniško gibanje. Raič je deloval v rojanski čitalnici kot recitator in igravec. Najprej je sodeloval pri listu »*Ilirski Primorjan*«, ki ga je vodil in urejal Ivan Piano, nato pa je leta 1871 sam ustanovil in urejal list »*Primorec*« (Primorski slovenski biografski leksikon, 1986–1989, 132).

to postaviti po robu le s spojitvijo vseh slovenskih dežel (Ilirski Primorjan, Sv. Ivan v Vrdeli, 18. november 1866, 22, 85–86).

Urednik Ivan Piano je verjetno misel o zedinjenju Kranjske, Goriške in Istre povzel po obsežnem članku, ki se je 7. novembra 1866 pod rubriko »Državno-pravne stvari« pojavil v Bleiweisovih Novicah. Urednik podčrtuje, da ta zamisel o združitvi nikakor ni nova, saj naj bi se zanjo notranje ministrstvo na Dunaju potegovalo že leta 1849 na osnovi poročila Fr. Kreutzbergerja, svetovalca c.k. ljubljanske gubernije, ki je v njem navedel, katera območja mejne grofije Istre in poknežene grofije Gorice, so zajemala tudi območja nekdanje vojvodine Kranjske. »*Iz tega se očitno vidi*«, pripominja avtor,

da so mnogi kraji, ki sedaj sodijo k Istri in Goriški, še vedno sestavni del dežele Kranjske, zato ima le-ta pravico zahtevati, da se ji ta območja povrnejo ter da se nekdanje deželne meje znova vzpostavijo. Kranjska se je vedno potegovala za to, da se ji ta odzveta območja povrnejo in je zato še zadnjikrat leta 1828 kranjski deželni zbor zahteval revizijo meje proti pazinskemu okrožju.

V nadaljevanju avtor prehaja na aktualno stanje in pripominja, da bi se lahko Istra in Goriška osnovali kot samostojni kronovini le v okviru tistih posesti, do katerih Kranjska nima nobenih pravic, in sicer: nekdanja beneška Istra od Milj do Plomina s Kvarnerskimi otoki, Goriška pa le v okviru goriške in gradiščanske grofije z nekaterimi nekdanjimi beneškimi kraji. Kar se nekdanje beneške Istre tiče, pripominja avtor, seveda že pogled na karto pokaže, da bi bilo v splošno korist, če ostane združena s preostalo Istro oziroma se poveže s Kranjsko. Že narodnostni sestav terja to enotnost, saj so že stari škofijski šematizmi pokazali, da tudi v nekdanji beneški Istri, razen nekaterih večjih mest, večinsko prebivalstvo tvorijo Slovani. Bolj avtohtona italijanska narodnost dominira le v večjih mestih in trgih, kot npr. v Miljah, Kopru, Piranu, Poreču, Rovinju, Motovunu, Vodnjanu in Labinu, pa tudi tukaj je italijanski jezik s slovanskim tako pomešan, da lahko italijanski meščani večinoma govorijo tudi slovanski jezik, »*ki je z našim slovenskim v najbližji zlahti*«. Avtor na podlagi teh dejstev ugotavlja, »*da bi bila velika nevarnost, če bi postala nekdanja beneška Istra samostojna dežela ter bi s tem ogrožala tamkajšnje Slovane, saj bi si bolj izobraženi Italijani sčasoma prisvojili vso oblast in zavladali nad Slovani*«. »*Bati bi se bilo*«, nadaljujejo Novice,

da ne bi italijanski jezik in italijanski živelj od dne do dne huje pritiskala in gospodovala ter zatirala slovanski jezik. Tako bi se sčasoma vsi ti za pomorstvo posebno pomembni primorski kraji poitalijančili, kar bi bilo v popolnem nasprotju z načelom enakopravnosti narodov. Avstrija si mora v bodoče ustvariti mogočno mornarico, vendar njeno središče ne bo več moglo biti v Benetkah, saj na to kaže razvoj dogodkov. Središče avstrijskega pomorstva na Jadranu mora zato postati Trst z Istro, Slovani pa bodo tu in na Kvarnerskih otokih Avstriji dajali sposobne in zveste mornarje.

Tudi glede Goriške Novice v nadaljevanju sestavka izražajo prepričanje, da bi se morala zaradi svoje majhnosti združiti s Kranjsko. Poleg tega je to slovenska dežela, saj že ime glavnega mesta to potrjuje. »*Da je veliko Lahov na Goriškem, tega ne moremo tajiti, vendar tudi tega ne, da izobraženi Goričani razen slovenskega govorijo tudi italijanski in nemški jezik*«, pripominjajo Novice in naglašajo, »*da pa je vendar poglavitni jezik te*

dežele slovenski«. »Prevladujoč jezik in narodnost torej narekuje zedinjenje v eno samo kronovino, v kateri pa bi morali zagotoviti enakopravnost italijanskega jezika«. Ob koncu *Novice* izražajo upanje, da prebivalstvo, zlasti na podeželju, ne bo nasprotovalo združitvi s Kranjci, ki so po rodu njihovi bratje. In pri tako pomembnih zadevah bi ne bilo pravično, če bi gledali na interese kake manjše stranke oziroma narodnostne skupnosti, ki tudi sicer doslej še ni izrazila svojega nasprotovanja po zedinjenju. »Če torej po sedemnajstih letih slovenski rodoljubi znova oživljajo zamisel iz leta 1849, da bi se združilo vse, kar je združil že Bog sam po najstarejšem zgodovinskem pravu, ki se imenuje narodnost, kdo jim lahko potem to šteje v zlo?«, se čisto ob koncu sprašujejo *Novice* (Kmetijske in rokodelske novice, XXIV, 45, 7. november 1866, 361–362).

V najavi novega časopisa »*Primorec*«, nekdanjega »*Ilirskega Primorjana*«, z dne 12. decembra 1866, urednik Ivan Piano prinaša dokaj udaren uvodnik, ki naglašja, »da se bo usoda slovenskega naroda odločala na Jadranskem morju, ključ do njega pa Slovincem predstavlja Trst. Če bodo imeli Slovenci to mesto v svoji posesti in mu vtisnili slovenski značaj, bodo v njem v bodočnosti zagospodovali, sicer pa bodo izginili s sveta!«. V nadaljevanju članka urednik nato ugotavlja, da poleg Slovencev oziroma drugih slovanskih narodov, pozornost nanj obračajo tudi drugi narodi, zlasti Italijani. Ti že povsod v Primorju izpodrivajo Slovence; v Furlaniji in Benečiji izhajajo časopisi, ki se dnevno ukvarjajo z Istro, Trstom in Goriško, ter pletejo vezi, da te slovenske pokrajine priključijo Italijanskemu kraljestvu in tako celo v Trstu veje iz časopisov Slovincem zli duh. »*Temu moramo Slovenci postaviti jez*«, naglašja urednik, »*ker smo zvesti sebi in Avstriji. Da pa bi ta namen dosegli, je nujno potrebno, da v Trstu izhaja slovenski časopis, ki bo preprečeval tuje posege v našo narodnost ter branil pravice Slovencev*«. V nadaljevanju Ivan Piano nato našteva poglobilne naloge novega časopisa:

- a. odbijati sovražne napade na slovensko narodnost, najsi prihajajo od koderkoli,
- b. buditi slovensko rodoljubje s poglobljenim poznavanjem Trsta, Istre in Goriške,
- c. zavzemati se za uvedbo slovenskega jezika v šole, urade in javne zavode v skladu z načelom o enakopravnosti narodov,
- d. prizadevati se za politično združitev slovenskih dežel, saj se bo lahko le tako slovenski narod okrepil in predstavljal trden jez proti italijanskim pritiskom, Avstriji zagotavljal trdno oporo, samemu sebi pa gospodstvo na lastni zemlji. In ker vsak narod črpa svojo pravo moč iz svojega ljudstva, zlasti pa slovenski narod, se bo novi časopis, bolj kot doslej prizadeval:
- e. poučevati, nacionalno prebujati in krepiti naše preprosto ljudstvo.

Ob koncu urednik Ivan Piano še poziva svoje rojake, da izkažejo svojo pomoč in podporo z množičnim naročanjem novega časopisa in v primeru zadostne podpore bralcem obljublja zanimiv podlistek z naslovom »Trst«, povsem novim delom, ki bi utegnilo biti marsikomu drago in zanimivo (Primorec, 12. december 1866, Oglasnik št. 39).

Tudi goriška »*Domovina*« je 19. januarja 1867 zapisala, »da si Trst prisvajajo tako Slovenci kot Italijani in Nemci«, v naslednjem članku pa se avtor zgraža nad diskriminacijo v odnosu do Slovencev, čeprav predstavljajo tretjino vsega prebivalstva. Njihovo zapostavljanje pripisuje predvsem volilnemu sistemu, ki daje prednost premožnim slojem na škodo materialno šibkejšega prebivalstva, pa tudi slepote avstrijske vlade, ki ne vidi, kateri narod je v resnici zvest »*presvitlemu cesarju*«,

kakor tudi pohlevnosti Slovencev (Domovina, *Trst in okolica*, 19. januar 1867, 3, 13; Domovina, 15. februar 1867, 7, 31–32).¹²⁷23

Slovencem pohlevnost očita tudi Gašpar Henrik Martelanc, novinar in publicist, sodelavec Josipa Godine-Verdeljskega pri listih »Tržaški ljudomil« (1866) in »Pod lipo« (1869) ter urednik humoristično zasnovanega mesečnika »Juri s pušo«. V svojem sestavku pravi:

V Trstu, izrazitem trgovskem mestu, živijo, kakor znano, ljudje vseh narodnosti in ver in vsi ti ljudje živijo v popolnem medsebojnem miru in slogi, ne da bi podlegli nacionalizmu, ki drugje kraljuje z dejanji in izjavami, ki so ali smešne ali kar obsojanja vredne. Tu ne razlikujejo med kristjani ali Židi, saj oboji uživajo enako spoštovanje, pa naj so Italijani, Nemci, Francozi, Angleži, Američani, Grki, Španci, Turki ali tudi Slovenci. Edino, kar lahko obžalujemo, je to: medtem ko so vsi ostali ponosni na narod, ki mu pripadajo, se le slednji, to je Slovenci, sramujejo da so Slovenci. (Merkù, 2002; Pirjevec, 2008, 35–36)

Da so bile Martelančeve pa tudi druge podobne ocene o slovenski pohlevnosti nekoliko pretirane, so dokazali spopadi, do katerih je prišlo sredi julija 1868 med predstavniki italijanskega nacionalno-liberalnega tabora in člani »okoliskega bataljona« (*milizia territoriale*), ki so ga tvorili večinoma sami tržaški Slovenci. Incidente je povzročil spor med dunajsko vlado in Svetim sedežem glede novega šolskega zakona, ki naj bi vzel katoliški cerkvi nadzor nad vzgojo mladine. Tržaški Italijani, zbrani v društvu »Società del Progresso«, so vneto zagovarjali ločitev cerkve od države, vzklikali združeni Italiji in Garibaldiju, medtem ko so se Slovenci zavzemali za stari red, cesarja in papeža, v resnici pa so oboji pod krinko liberalizma oziroma klerikalizma izražali svoja narodnostna čustva in interese. V samem Trstu je 13. julija 1868 izbruhnilo med člani okoliškega bataljona in meščani krvavo obračunavanje, ki je zahtevalo dve žrtvi in nekaj ranjenih. Tržaški občinski svet je obtožil Slovence panslavizma in klerikalizma ter zahteval razpustitev okoliškega bataljona in premestitev nekaterih vidnejših slovenskih uradnikov in izobražencev za narodno stvar. Oboje je od oblasti tudi dosegel (Pirjevec, 2008, 35; prim. Merkù, 2002, 108–119; Apollonio, 2007, 181, 269–274, 279–289).¹²⁸

Julijski nemiri leta 1868 in razpustitev okoliškega bataljona so z vso ostrino zastavili vprašanje odnosa med Trstom, ki so ga obvladovali italijanski nacionalno-liberalni krogi, osredotočeni predvsem v Mestnem svetu, in okoliškim slovenskim prebivalstvom. V dunajskem listu »Reform« je sredi decembra 1868 izšel učinkovit prikaz krivične politike tržaškega magistrata do okoliškega kmečkega prebivalstva. Članek, objavljen v prevodu januarja 1869 v goriški »Domovini«, pod naslovom »Trst in okolica Tržaška«, je zgovoren pokazatelj narodne zavesti Slovencev, njihove vere v dinastijo, pa tudi občutka, da v mestnem središču nimajo kaj iskati in da je torej najbolje zahtevati – kakor že leta 1848 – ustanovitev lastne neodvisne občine. Vendar je zahteva po upravni ločitvi okoliških vasi od Trsta, za katero se je zavzel tudi literarni kritik in filozof Janko Pajk, ostala brez odmeva tudi zato, ker se je kmalu izjalovilo

127 »Domovina« je bil prvi politični list goriških Slovencev, ki ga je urejal in izdajal Andrej Marušič v letih 1867–1869 (Plesničar, 1940, 20).

128 Natančnejšo analizo nasprotij med občino Trst in škofjsko kurijo, posebno v letu 1868, kot tudi tržaških nemirov v naslednjem obdobju, prinaša G. Valdevit (1979, 77–85).

upanje, da bo dunajska vlada podprla zahteve slovenskega narodnega gibanja proti agresivnemu italijanskemu nacionalizmu (Pirjevec, 2008, 39).

Pod vtisom dualizma, zlasti pa nemških zmag v prusko-francoski vojni leta 1870, ki so podžigale vsenemško gibanje v Avstriji, se je na njenih tleh, po drugi strani, sprožilo južnoslovansko gibanje. Zlasti Slovenci so polagali veliko upanja na južnoslovansko državno skupino, zato so se novembra 1870 najprej sestali hrvaški in slovenski politiki v Sisku, nato pa od 1. do 3. decembra slovenski, hrvaški in srbski politiki z ozemlja monarhije v Ljubljani. Na sestanku so se dogovorili o osnovah skupne jugoslovanske politike, ob koncu tridnevnega zasedanja pa so sprejeli tudi posebno izjavo (prim. Cvirn, 2003, 219–220; Melik 1968, 2002, cit. str. 294).

Za popularizacijo ljubljanskega jugoslovanskega programa je bilo v slovenskih pokrajinah leta 1871 precej narejenega: sprejela so ga slovenska politična društva, v njegovem znamenju je bil s slovensko-hrvaško udeležbo, 21. maja 1871 organiziran in izveden tabor v Kastvu v Istri, v Trstu pa je spodbudil Vekoslava Raiča, urednika lista »Primorec«, da izrecno zahteva priključitev Trsta k bodoči jugoslovanski politični tvorbi, oziroma da Trst postane »slavjanski«.¹²⁹

Že v uvodnem članku »Naš program« Raič ugotavlja,

da je v državnopravnem oziru tržaška okolica zapuščena sirota, ki se brezupno ozira v temno bodočnost in da je narodnost v življenju vseh ljudstev temelj nadaljnjemu razvoju in ravno preziranje naše narodnosti je zakrivilo, da smo na političnem področju skoraj popolnoma mrtvi. Toda nihče nam ne more oporekati, da imamo v najsvetijšem – to je v naravnem pravu – kot prvotni lastniki zemlje, ki je danes v rokah tržaškega municipija – v političnem oziru vse elemente boljše prihodnosti.

List nato polaga upe na narodne zastopnike, ki naj bi v tržaškem Mestnem svetu uživali zaupanje naroda, saj je zbornica tisti kraj, kjer naj bi se uslišale želje državljanov in zato pričakuje, da bodo slovenski zastopniki odstranili zapreke, ki ovirajo duhovni in materialni razvoj tukajšnjega slovenskega prebivalstva. Ob tem »Primorec« zagotavlja, da bo vedno čvrst glasnik mnenja tržaških okoličanov in da bo grajal vse napake, ki ovirajo narodni napredek, znal pa bo ceniti vsako dejanje v prid narodnih interesov. Ob koncu še naglašča, da bo »Primorec« na skrajni straži slovenskih pokrajin v nenehnem stiku z našimi slovenskimi brati in se bo neustrašno boril za jugoslovanski program, ki ga je v 1. številki svojega štirinajstdnevnikarja tudi priobčil (Primorec, 1. januar 1871, I, 1).¹³⁰

V naslednji številki, sredi januarja 1871, »Primorec« razčlenjuje slab položaj tržaških Slovencev v odnosu do italijanskega in nemškega življa ter enega glavnih razlogov za tako stanje pripisuje pomanjkanju slovenskih šol, zato zahteva ustanovitev realke ali

129 Raičev list »Primorec«, ki je izhajal vsako prvo in tretjo nedeljo v mesecu, je bil liberalno usmerjeno glasilo, za katerega je na začetku kazalo, da bo osrednji list za Primorsko, a ker ni prišlo do pravega sporazuma med Goričani in Tržačani, je list kratek čas deloval le na Tržaškem. Po prenehanju izhajanja »Primorca« se je tudi Raič umaknil iz javnega življenja, hkrati pa se s tem časopisom zaključuje vrsta manjših časnikov, ki so polagoma pripravili teren kasnejši »Edinosti« (Pahor, 2004, 23; Marušič, 1971, 217).

130 V uvodnih stavkih pred navedbo programa v 6. točkah se Raič sklicuje na shode v Sisku in Ljubljani in naglašča: »Mi smo seveda za Jugoslavijo, pa le pod pogojem, da se ne ločimo od drugih Slovanov, kakor bi nekateri radi. Programu v Ljubljani se popolnoma pridružujemo«.

pa trgovske šole v Trstu. Dalje razvija misel, da je v Trstu nujno potrebno zagotoviti slovensko večino, zato bi se moralo mesto združiti z okolico, kasneje pa še z drugimi slovenskimi deželami. *»Trst je slovenski bil in mora zopet slovenski postati, ker leži na slovenskem ozemlju«,* naglaša *»Primorec«* in pri tem ugotavlja, da sami okoličani tega ne bodo mogli uresničiti, zato bi se morali združiti z drugimi brati. *»Pa še nekaj je«,* nadaljuje list, *»mi Slovenci imamo še hujšega sovražnika, kakor je Lah, in ta je Nemec. On ne namerava samo Trsta, ampak vse Slovence, to je Primorje, Kranjsko, Koroško in Štajersko spraviti pod svojo oblast. To so sprevideli tudi slovenski veljaki, zato so se odločili, da se bomo vsi južni Slovani združili. Zbrali so se v Sisku in Ljubljani ter sklenili, da se vsi združimo«.* Na koncu se list še sprašuje, kaj bodo k temu rekli slovenski okoličani Trsta in jim hkrati polaga v usta tudi odgovor: *»Prav je tako, mi smo za vse, kar nas more rešiti revščine in zaničevanja!«. »Bodite brez skrbi«,* jih pomirja Raič, *»bo že, če bomo vsi složni. Trst mora priti v naše roke in postati materialni vir za nas in za celo Jugoslavijo. Živela Jugoslavija!«* (Primorec, Jugoslovanska zveza in tržaška okolica, 15. januar 1871, I, 3, 10).

V članku *»Primorski Italijani«* z začetka marca 1871 se Raič ukvarja z vprašanjem avstrijskih Italijanov po letu 1866. Pri tem kritično pripominja,

da so bili tako zamaknjeni v »unito Italijo«, da od nje niso obrnili pogleda in se za domače avstrijske razmere skoraj niso zmenili. Telo so provizorično imeli v Avstriji, njihov duh pa je živel v Italiji, kajti pričakovali so, da jih bo v kratkem sprejela medse mati Italija...zdaj pa so začeli spoznavati, da njihovo vključevanje v Italijo ne bo potekalo tako hitro in da bodo morali še kar nekaj časa živeti v Avstriji.

V nadaljevanju svojega članka Raič govori o njihovi nameri, da bi združili Trst, Goriško in Istro z notnim deželnim zborom v Trstu. S pomočjo italijanskega Trsta in Istre upajo na večino in prevlado v deželnem zboru, Avstrijsko primorje bi s tem spravili pod svojo oblast kot italijansko provinco, za katero si prizadevajo priboriti avtonomijo, ob prvi priložnosti pa jo priključiti Italiji.

»Mi Slovenci«, nadaljuje Raič, *»dobro vemo, da se vsi ti naklepi obračajo proti nam, saj ni dvomiti, da bodo Italijani v Primorju, ki ga mislijo spraviti v svoje roke, kolikor bo mogoče poskušali s poitalijančevanjem in zatiranjem slovenskega življa«.* Raič zavrača možnost, da bi zmagalo italijansko historično pravo nad naravnim pravom Slovanov, četudi imajo Italijani večino v deželnih zbora in uživajo podporo vlade, saj verjame v številčno premoč slovanskega življa. V nadaljnjem razmišljanju navaja, da so v stikih z Italijo predvsem izobraženi krogi, kar je čisto naravna stvar in ko bi živeli kje blizu beneške meje, bi celo svetovali Avstriji, da jih v *»imenu božjega«* prepusti italijanskemu kraljestvu, vendar ker zasedajo celo obalo, brez katere ne morejo živeti ne Slovani, ne Avstrija, to seveda ni mogoče. *»Pametni Italijani bodo torej«,* zaključuje Raič,

sprejeli upravičenost teh argumentov, saj Slovani nismo tako fanatični in neliberalni, da bi ne mogli potrpeti, ako Italijani in drugi tujci trgujejo v naših pristaniščih, ne pustimo pa, da bi nas čisto izrinili ali celo zagospodovali nad nami oziroma našo zemljo proglašali za njihovo. Z ravno isto pravico kakor Trst, bi smeli Italijani zase terjati Aleksandrijo v Egiptu ali Odeso v Rusiji, kjer tudi govorijo italijansko

in vendar bi se vsak smejal, če bi kaj takega zahtevali. Bodite torej pametni in ne gojite takih sanj in upov, ki se ne bodo mogle nikoli izpolniti! (Primorec, Primorski Italijani, 5. marec 1871, I, 5, 34).

Ob člankih »Trst in okolica«, «Klic na tabor v Kastvu», »Slovenci in Hrvati«, je znova pomenljiv članek z naslovom »Trst in Slovenija«. V njem Raič ponovno poudarja, kako je v svojem listu že večkrat omenjal, »da imamo Slovenci pravico do Trsta, da nam je potreben in da ga mora Slovenija brez premisleka spraviti v svoj okvir«. Pri tem pa ne skriva svojega razočaranja nad dejstvom, da takega mnenja niso vsi Slovenci, potem pa nadaljuje: »Oglasil se je v »Slovenskem narodu« dopisnik iz Maribora, ki misli, da Slovenija ne sme svoje roke stegniti po Trstu, pa se ne ve, da v Mariboru »Primorca« ne čitajo!». Raič ob tem zavrača skrb, »da bi Slovenija ne mogla prebaviti laškega Trsta, ki bo samo toliko časa laški, dokler bodo oblasti podpirale italijanski živelj in zatirale slovenskega«. Pri tem poudarja, da je tretjina prebivalcev v Trstu slovenska, s tem, da je veliko starejših pokolenj že poitalijančenih. Nekaj italijanskega življa bo v Trstu vedno ostalo že zaradi bližine Italije in zato ker italijanski jezik prevladuje po celotnem Sredozemlju. »To pa še ne pomeni«, zaključuje, »da bi pustili mesto v italijanskih rokah in da bi da dopustili poitalijančevanje Slovencev, ki se sem naseljujejo« (Primorec, Trst in Slovenija, 16. april 1871, I, 8, 62).

Nekoliko vzvišena Raičeva stališča niso le izzvala zadržanih mnenj mladoslovenskega »Slovenskega naroda«, oziroma njegovega dopisnika iz Maribora, pač pa jeseni 1871 tudi zmerno liberalnega Radoslava Razlaga, ki ga je ravno tedaj Hohenwartova vlada potrdila kot deželnega glavarja na Kranjskem. Ta je namreč naznanil, da hoče v Ljubljani v nemškem jeziku izdajati list z značilnim naslovom »Adria«, ki bo »obdeloval politiko, narodno gospodarstvo in društveno življenje s posebnim ozirom na jugoslovanske kraje jadranskega morja in bližnje dežele«. Obris Razlagovega koncepta pa je mogoče zaznati v podatku, da je 26. marca 1874 v dunajskem državnem zboru predlagal ustanovitev »internacionalne univerze južnih dežel v Ljubljani« s predavanji v nemškem, slovenskem, italijanskem in »ilirskem« jeziku (Pleterski, 1979, 13).

Zaključek

Kljub temu, da je Raičev »Primorec« ob koncu leta 1871 prenehal izhajati in naletel na odločno nasprotovanje italijanskih mazzinijanskih in liberalnih krogov ter na zadržanost v določenih mladoslovenskih krogih, pa sta tudi v kasnejšem obdobju ostajala njegovo zaupanje in vera, da čas in razvoj delata za odločilno uveljavitev Slovencev, a tudi Hrvatov v Trstu. Na določen način se je s tem potrjevala prognoza Pacifica Valussija iz leta 1856, ko je kot prvi Italijan takole slikal bodoči razvoj tržaškega območja za primer, da se asimilacija Slovencev in Hrvatov ne bi nadaljevala: »[...] Nastala bi tekma med obema sosednima, različnima civilizacijama, v kateri bi ena stran skušala nadvladati drugo. Toda v tem primeru bi se tekma končala vselej v prid manj civilizirane stranke, bolj delavne in bolj vztrajne v naporih [...]« (Juvančič, 1960, 141).

Že na prelomu šestdesetih in sedemdesetih let XIX. stoletja se je torej ob koncu procesa združitve Italije pojavila misel o Trstu kot poglavitnem gospodarskem, postopoma pa tudi kulturnem in političnem središču za Slovence, središču, ki bo tudi vozlišče njihovih jugoslovanskih povezav, katerih prvi glasnik je bil Vekoslav Raič s svojim glasilom »Primorec«.

Bilo je več kot očitno, da kake pripravljenosti na dogovor in sožitje ni bilo zaznati v stališčih nobene strani, čeprav se vprašanje razmerja slovenskih dežel in Trsta ni pre-sojalo enako v vsej slovenski politiki. Na to, kot že omenjeno, kažejo stališča mlado-slovenskega »*Slovenskega naroda*«, ki so nasprotno stališčem »*Primorca*« naglašala, da Slovenija ne sme svojih rok stegniti po Trstu, ob tem pa so zanimiva tudi stališča avstrijskega notranjega ministra dr. Karla Giskre, ki je po srečanju s slovenskim prvako dr. Janezom Bleiweisom februarja 1869 v Ljubljani dejal, da bi upravna združitev Slovencev lahko postala potrebna glede na nov položaj ob meji oziroma po združitvi Italije (Pleterski, 1979, 12).

Konec sedemdesetih let 19. stoletja je iskanje vzorov pri italijanskem *risorgimentu* med Slovenci izgubilo na svoji moči, saj je le-ta zaključil svojo vlogo, ko je postavil temelje italijanski državi. V osemdesetih letih XIX. stoletja pa se začelja novo razdobje, ko je slovenska javnost v odnosih z Italijani in mlado italijansko državo namenila pozornost predvsem njenim ozemeljskim težnjam in iredentističnemu gibanju zunaj in znotraj habsburške monarhije, nove vidike v te odnose pa je doprinesel tudi vstop Italije v trozvezo (Avstro-Ogrska, Italija, Nemčija) leta 1882.

SLOVENSKO-HRVAŠKI ODNOSI V AVSTRIJSKEM PRIMORJU V LUČI »NOVEGA KURZA« HRVAŠKE POLITIKE¹³¹

Uvod

Tesnejše povezovanje istrskih Slovencev in Hrvatov kakor tudi širši razmah njihovih nacionalnih gibanj zaznavamo šele s pričetkom ustavne dobe leta 1861, ko je Istra s februarским patentom postala avtonomna dežela (*Margraviato d'Istria*) s posebnim deželnim zborom v Poreču.

Čprav sta se v avstrijskem obdobju slovensko in hrvaško nacionalno gibanje v Istri povezovala in skupno nastopala, je vsak narod vendarle oblikoval svojo nacionalno zavest, predvsem kot posledico zgodovinskega razvoja in jezikovne pripadnosti. Postopno se je razlikoval med jezikovno in narodnostno zavestjo prebivalstva manjšala predvsem z uveljavljanjem in krepitvijo moderne nacionalne zavesti od konca 18. stoletja dalje, toda v Istri šele druga polovica 19. stoletja pomeni čas ustalitve etnične meje, oprte na narodno zavest. Izraz etnične troedinosti se je uveljavil v oblikovanju etničnih meja zlasti med Slovenci in Hrvati ter manj med italijanskim prebivalstvom, ki je bilo bolj kompaktno naseljeno v večjih mestih s tradicionalnim romanskim značajem (Darovec, 1992, 54).

Do borbe in preprirov širših razsežnosti o državnopravni pripadnosti Istre ter o njenem etničnem in jezikovnem značaju je prvič prišlo že v revolucionarnem letu 1848–1849. Slovenci in Hrvati so v tej prvi fazi vzpostavili prve tesnejše stike s hrvaškim narodnim ilirskim gibanjem v Zagrebu in gibanjem za Zedinjeno Slovenijo. Trst je takrat postal neke vrste kulturno in politično središče za Slovence in Hrvate s področja Avstrijskega primorja in to funkcijo povezovalca ohranjal skozi celotno obdobje cesarske Avstrije, pa tudi kasneje v času Julijske krajine med obema vojnama.

Za slovensko-hrvaške odnose ustavne dobe so nekakšno prelomnico predstavljala osemdeseta leta 19. stoletja, ko je z nastopom mlajše generacije politikov prišlo do radikalnega zasuka. V hrvaškem delu je na politično prizorišče stopila mlajša generacija pravaško usmerjenih politikov, med katerimi so bili v ospredju Matko Laginja, Vjekoslav Spinčić in Matko Mandič (Strčić, 1966/69, 28; Gross, 1972).

V glavnem ta generacija ni sprejemala ekskluzivnega hrvaškega stališča pravašev iz banovine, saj je sodelovala s Slovenci v istrskem deželnem zboru, v državnem zboru na Dunaju, pa tudi pri političnem delu v Trstu v okviru društva *Edinost*. Državno pravo je dopolnjevala z načeli narodnega prava in ljudske volje, v čemer je videla temelj za združitev Istre in slovenskih dežel s Hrvaško. Podobno kot Slovence je to hrvaško istrsko generacijo vodil občutek ogroženosti pred Italijo k temu, da je cenila pomen habsburškega državnega okvira kot branika hrvaških in slovenskih dežel pred iredentizmom (Pleterski, 1975, 270).

Svojo politično dejavnost je v Istri v osemdesetih letih 19. stoletja razširilo tudi politično društvo *Edinost* iz Trsta. Z letom 1878 je društvo postalo enotna hrvaško-slovenska politična organizacija ne le za Hrvate in Slovence v Istri, temveč tudi za tržaške Slovence.

131 *Slovensko-hrvaško sosjedstvo: Hrvatsko-slovensko susjedstvo*. Koper, Univerzitetna Založba Annales, 2011, str. 29–46.

V praktičnem političnem delu je to imelo daljnosežne posledice, saj so od tedaj dalje Hrvati in Slovenci nastopali tudi formalno združeni v enotni politični organizaciji z dvema listoma: »*Naša sloga*« v hrvaškem in »*Edinostjo*« v slovenskem jeziku (Bratulić, 1969, 306).

Ko je *Edinost* svoje delo razširila na Istro je sem širila tudi svoje politične nazore in ideološko naravnost, ki je šla v smeri »*edinosti in sloge*«, podobne poglede pa je, ne glede na pravaško usmeritev, zaznati tudi pri hrvaškem političnem vodstvu okrog *Naše sloge*. »Slogaštvo« istrskega narodnega vodstva je bilo torej v tem obdobju konstanta, ki se ni spreminjala vse do začetka 20. stoletja, bila pa je logična posledica političnih razmer, ki so vladale v Istri v drugi polovici 19. stoletja. Slovenci in Hrvati so lahko v nenehni borbi s privilegirano liberalno-nacionalno poslansko večino v deželnem zboru in občinskih svetih vzdržali le z enotnostjo, s katero so se postavili po robu italijanskim raznarodovalnim tendencam.

Za nadaljnje slovensko-hrvaško politično sodelovanje sta bila odločilna Mandičev prihod v Trst in njegova aktivna vključitev v tržaško politično življenje, ki je leta 1891 končno privedla do njegove izvolitve za predsednika *Edinosti*. V delo društva sta se že leta 1883 vključila tudi Vjekoslav Spinčić in Matko Laginja, ki sta skupaj z Mandičem veliko prispevala k narodni prebujanosti Istranov: Spinčić predvsem kot organizator na področju šolstva, Laginja pa kot organizator gospodarskih ustanov in kulturnih društev. Tako je *Edinost* v sestavku »Spinčić in Laginja« marca 1897 zapisala:

Dve imeni, ki predstavljata enoten program in enotno idejo: hrvatsko-slovensko idejo v Istri, idejo pravice, idejo borbe proti nadvladi manjšine nad večino prebivalstva, idejo narodne prebujanja tlačenega prebivalstva po Istri....sedanji proces narodnega preporoda v Istri je tako tesno povezan s tema dvema imenoma, da si brez Spinčića in Laginje v tem trenutku skoraj ne moremo predstavljati uspešnejša boja za naše pravice v Istri. (*Edinost*, 33, 19. marec 1897)

Toda že v devetdesetih letih 19. stoletja je v politično in nacionalno heterogenem sestavu vodstva *Edinosti* v času Mandičevega predsedovanja prišlo do nasprotij med konservativnim krilom, ki ga je vodil Ivan Nabergoj in liberalnim krilom z Gregorinom, Cotičem in drugimi tržaškimi politikami narodnega tabora. Na rednih in izrednih občnih zborih je vodstvo *Edinosti* v letih 1893–1897, kljub notranjim antagonizmom, še uspelo ohranjati enotnost, spore pa je povzročalo predvsem težko stanje v Istri, zlasti v istrskem deželnem zboru, pa tudi v tržaškem mestnem svetu. Na občnem zboru *Edinosti* leta 1897 je bil ponovno izvoljen za predsednika Matko Mandić in ta položaj obdržal tja do leta 1905, toda vedno bolj je na politiko *Edinosti* vplival dr. Otokar Rybař, ki je pozival tržaške in istrske Slovence »*naj se opró na lastne sile in bodo enotni*« (Tuma, 1997, 216–217).

Politična, odnosno ideološka nasprotja, ki pa niso bila specifična le za Istro in Trst, so se tako v polni meri odražala tudi v nacionalni borbi istrskih Slovencev in Hrvatov. Ideološka razhajanja in razredno razslojevanje med enimi in drugimi so vedno močnejše silila v ospredje, v veliki meri pa so vplivala tudi na neuspeh na državnozbornih volitvah leta 1901. Po volitvah sta se italijanski iredentizem in nacionalizem še bolj razbohotila, zato je društvo *Edinost* videlo izhod predvsem v programu Zedinjene Slovenije, to pa je razkol s Hrvati le še poglobilo. Meseca maja 1902 je bilo v Pazinu že ustanovljeno »Politično društvo za Hrvate in Slovence v Istri«, s katerim sta se območje in vpliv

Edinosti v Istri precej zmanjšala. Po desetletjih skupnega in vzajemnega dela so se istrski Hrvatje končno odločili, da si osnujejo lastno politično društvo z utemeljitvijo, da *Edinost* iz Trsta ne more več uspešno voditi političnega delovanja v Istri, kjer so razmere in mentaliteta ljudi precej drugačne kot na Tržaškem. Kljub temu je *Edinost* zapisala, da se je z ustanovitvijo Političnega društva za Hrvate in Slovence v Istri uresničil načrt, s katerim so se istrski politični prvaki že dolgo ukvarjali »sporazumno s političnim društvom *Edinost*«. *Edinost* je torej pozdravila nastanek novega društva, saj, kot navaja, »tudi ob najboljši volji ni več mogla zadovoljevati naraščajočih potreb, zlasti v času volitev v Trstu in Istri«. Pri tem je posebej poudarila, da bosta obe društvi delovali v popolnem soglasju, *Edinost* pa naj bi zlasti v severnem, se pravi slovenskem delu Istre, še naprej pomagala pri narodnoprubudnem delu. *Edinost* svoj sestavek zaključuje z mislijo, da je s tem nastopila nova faza narodne borbe v Istri, kjer je pričakovati večjo dinamiko pri narodnem delu, kar naj bi ugodno vplivalo tudi na njeno lastno delo na tržaškem območju, ker bo *Edinost* odslej znatno razbremenjena in se bo lažje posvečala svojemu poslanstvu (*Edinost*, 8, 11. januar 1902).

Slovensko-hrvaška solidarnost se je, kljub določenemu političnemu razcepu, kazala tudi v naslednjih letih. Že v mesecu maju 1903 je prišlo v Trstu do manifestacij in javnih shodov zaradi nasilnih in krvavih dogodkov na Hrvaškem, povezanih z nasilnim režimom Khuena Hedervarya. Na shodu v telovadnici Tržaškega Sokola so nastopili: Matko Mandić v imenu *Edinosti*, dr. Otokar Rybař v imenu tržaških Slovencev, dr. A. Tresić-Pavičić v imenu Hrvatov in Josip Kopač v imenu socialdemokratov. *Politično društvo za Hrvate in Slovence v Istri* je zastopal njen podpredsednik Dinko Trinajstić iz Pazina. »*Vsi govori*«, je poročala *Edinost*,

*so se odvijali z velikim zanosom in izžarevali posebno toploto, ki se je ob gotovih trenutkih tako razžarela, da je med poslušalci vžgala plamen mogočnih čustev, zlasti ko je Matko Mandić izrazil veselje, da se je shoda udeležila kar najširša množica ljudi, zlasti delavske mase, ki so doumele pomembnost trenutka in resnost položaja. Nič manj viharen, demonstrativen aplavz ni požel z besedami, da se bo za razliko od drugih javnih nastopov, posluževal hrvaškega jezika, saj naj bi na ta način potrdil izraz globoke ljubezni in solidarnosti do hrvaškega naroda. 'Želel bi', je poudaril, 'da bi bila tu zastopana vsa slovanska plemena in da bi v vseh slovanskih jeziki izrazili naše ogorčenje'«. (*Edinost*, 111, 18. maj 1903)*

Protestnemu shodu v Trstu so sledili še shodi v Gorici in Nabrežini, vsi po vrsti pa so izražali globoko privrženost in solidarnost s hrvaškim narodom.

Trst je bil v tistem obdobju pomembno središče ne samo za istrske, marveč tudi za dalmatinske Hrvate. V mestu je živelo precejšnje število Dalmatincev, prek Trsta je imela Dalmacija najbolj praktično zvezo z Dunajem. V Trstu je že od 1894 izdajal Ante Jakić (ki je najprej začel z »Il diritto Croatto« v Pulju) časopis »Il pensiero Slavo«, nato v letih 1898–1902 »La Pensée slave« oziroma po tem letu pa do 1909 list »Slavenska misao« (Valentinčič, 2007, 285–328; Monti Orel, 1976). O svoji nameri, da bi list izdajal v francoskem jeziku, je Ante Jakić spregovoril v I. št. glasila »Slavenska misao« z željo, »da braću Ruse i francuski narod, koji s njima goji prijateljske odnošaje, поблиže upoznam sa žalostnim stanjem svih Slavena habsburške monarhije, a Hrvata i Slovenaca napose, da ih upoznam i da ih svrnem da u zgodno vrieme ulože

svoju uplivnu riec nama u prilog«. V nadaljevanju svojega uvodnega članka Jakić z zadovoljstvom ugotavlja, da z urejanjem lista v francoskem jeziku ni zgrešil svojega namena, saj so francoski in ruski časopisi pričeli dokaj hitro prenašati članke iz »La Pensés slave« in svoje bralce seznanjati z razmerami na Balkanu.

Malo pozneje je v Trstu začel izdajati tudi dr. Nikola Bjelovučić hrvatski časopis »Trializam«. Nič čudnega torej, da je tudi dr. A. Tresić-Pavičić, sicer hrvaški dalmatinski politik, pesnik in publicist, začel 11. aprila 1903 v Trstu izdajati svoj hrvaški tednik »Jadran«. V njem je v precej napihnjenem literarnem slogu iskal, kot je sam zapisal, pot hrvaški politiki. Izhajal je iz dejstva, da so se izjalovila upanja starejše generacije, da bodo z ustavnim bojem dobili svobodno in zedinjeno Hrvatsko v okviru habsburške monarhije. To se ni uresničilo zaradi tega, ker Avstrija ni služila svojim koristim, marveč koristim pangermanstva. Celo popolna demokratizacija volilnega sistema ne bo nič pomagala, je prepričan Tresić, kajti »v politiki stoji vedno sila nad pravom«. Mlada generacija prezira hrvaško državno pravo in išče izhod v ekonomskem blagostanju, Tresić sam pa rešitev v kombinaciji idej Kvaternika in Starčevića s praktično ljubeznijo do naroda in požrtvovalnostjo J. J. Strossmajerja. Že od samega začetka je v svojem listu Tresić objavljial članke tudi v italijanskem jeziku. V svojem prvem članku je dokazoval, da mora Trst pripasti slovanstvu, ker bo sicer germanizem v tem mestu uničil tako Italijane kot Slovane. Omenja pa tudi pravice Slovencev v tem mestu. V začetku je Tresić navdušen nad Slovenci v Trstu, oziroma nad učinkovitostjo njihove politične organizacije in dela. Posebno se, kot smo videli, navdušuje v času gibanja solidarnosti maja 1903, ko predvideva, da se bodo Slovenci pridružili Hrvatski. V poznejših mesecih istega leta govori o Slovencih čedalje manj, na koncu pa jih sploh preneha omenjati. Postopoma odstopa vse več prostora člankom napisanim v italijanskem jeziku, tako da je časopis postal dejansko hrvaško-italijanski. Zadnja številka je izšla 11. junija 1904 (Pleterski, 1981b, 74).

Toda, če je *Edinost*, kljub določenim nasprotjem, vzdrževala dobre odnose s političnimi prvaki iz hrvaškega dela Istre, pa je ob vprašanju »Slovansko-latinske zveze« zašla v hude konflikte z dr. A. Tresić-Pavičićem. Le-ta se je namreč decembra 1904 udeležil velikega zborovanja Slovansko-latinske zveze, ki se je osnovala na pariški Sorboni z namenom, da prepreči nevarno širjenje pangermanizma v jadranski prostor, zlasti pa v Trst. Na to nevarnost je Tresić-Pavičić opozoril v svojem daljšem intervjuju za francoski dnevnik »Le Soleil« in se pri tem zavzel za zблиžanje in povezavo slovanskih in romanskih narodov na tem območju. Toda tesnejše povezovanje bi bilo po njegovem težavno zaradi slovanskih in romanskih narodov samih, zlasti v slednjih zaradi njihove agresivnosti, nestrpnosti in asimilacijskih teženj, pri slovanskih narodih pa zaradi njihove notorične razcepljenosti (*Edinost*, 339, 7. december 1904; *Edinost*, 343, 11. december 1904).

Edinost je iz solidarnosti do Hrvatov pohvalila Tresićev intervju, njegovo nava-
janje zgodovinskih dejstev in njegovo vizijo naj bi Slovani v povezavi z Italijani in ob materialni in moralni podpori vseh Latinov »lomili krila nemškemu dvoglavemu orlu«, ki se na škodo in pogubo Latinov in Slovanov širi na območja, ki mu ne po zgodovini ne po pravu ne pripadajo, toda v nadaljnjem komentarju vendarle naglaša, da tudi »Italijani konkurirajo z Nemci v gospostvu nad Adrijo« in da je potrebno v tem konfliktu raznih ekspanzij izpostaviti vprašanje italijansko-slovanskih antagonizmov. Aktualni dogodki tistega časa, zlasti študentski nemiri v Innsbrucku, pa vprašanje

šolstva v Trstu, so ovrgli Tresićevo zanesenjaško vizijo o »fraternité« med Slovani in Italijani, ki bi po mnenju Edinosti lahko nastala le na podlagi popolne in brezpogojne enakopravnosti tam živečih narodov.

Možnost sporazuma z Italijo in Italijani so torej Slovenci in Hrvatje v Trstu in Istri ocenjevali bistveno drugače kot dr. A. Tresić-Pavičić. O njihovi skepsi navaja R. Lovrenčić, po aktu dunajskega ministrstva za notranje zadeve, naslednje:

Takšno gledanje hrvaških in slovenskih politikov na enega izmed postulatov »novega kurza« se je izrazilo na letnem občnem zboru društva Edinost, sklicanem ob koncu decembra 1903, na katerem se je Tresić zaman trudil, da bi pridobil tržaško politično društvo za novo usmeritev do Italijanov.

Nato avtor nadaljuje: »To ni bil pesimizem neelastičnih ljudi, nesposobnih, da bi se odtrgali od preteklosti. V avstrijskem Primorju so Italijani še naprej dominirali in brezobzirno pobijali nacionalno-politično delo Hrvatov in Slovencev« (Lovrenčić, 1972, 240).

Prva konkretna polemika z italijanskimi stališči o temeljih sporazuma, se je začela odvijati v zvezi z Istro. Italijanski list »L'Istria«, glasilo »Società politica istriana« (Istrsko politično društvo), ki ga je urejal M. Tamaro, se je zavzel za sporazum, ki naj bi združil moči proti pangermanizmu, kot temelj sporazuma pa je predlagal ozemeljsko razdelitev: »da se določijo meje med slovansko in italijansko hegemonijo«, da Slovani lojalno priznajo italijanski značaj primorskih krajev oziroma istrsko zgodovinsko pravo (L'Istria, *A proposito di un'alleanza italo-slava*, 12 settembre 1903, XXII., 1098). Edinost je temu ostro nasprotovala in poudarila, da Istra ni le italijanska posest, marveč tudi slovanska, da sporazum ne sme pomeniti razdvajanja in določanja meja, temveč skupno življenje v isti hiši, v kateri morajo eni kot drugi biti gospodarji, imeti recipročne pravice na istih tleh. Iz nadaljnjega izvajanja je bilo mogoče razumeti, da mora to ozemlje, v katerem bo užival enake pravice tako italijanski kot slovanski živelj, v celoti pripasti jugoslovanski državi. »Hočemo delati za ustanovitev velike državnopravne skupine na jugu«, pravi Edinost, »in hvaležni bomo Italijanom, če nam pri tem pomorejo. Odklanjamo pa takšno pomoč, če bi za povračilo morali priznati italijanstvo pokrajin ob morju, če bi slovanstvo tukaj moralo abdicirati. Nikdar, nikoli in za nobeno ceno se Slovani ne odpovedo pravici življenja v teh pokrajinah!« (Edinost, 26. in 29. novembra 1903, 270 in 273).

Tudi *Naša Sloga* je na temo slovansko-italijanske sloge, ki jo je v svojem listu zagovarjal dr. Tresić, priobčila daljši članek in v njem poudarila, da »so Hrvati in Slovenci v Istri, ki si že vrsto let prizadevajo doseči slogo z istrskimi Italijani, z nekoliko nezaupanja spremljali to gibanje, ki jih tudi ni kaj prida navduševalo«. In potem navaja razloge:

Italijanski prvaki v Istri od nekdaj, zlasti pa ob zadnjem zasedanju Istrskega deželnega zbora, ravno v času, ko je bilo gibanje o slogi Hrvatov in Italijanov najbolj živo, so dali duška tej ljubezni z izjavami, da Hrvatje priznavajo le italijanski značaj Istre, da naši prvaki zagovarjajo italijansko idejo, italijanski jezik in kulturo ter da ne mučijo naroda z nekakšno hrvaško narodnostjo, da ga puščajo v temi neznanja in podločnosti, ter Italijanom prepuščajo, da postaneta naš in slovenski narod njihov suženj....ta naš narod, da je le pastirski. Tako nas torej cenijo in brez kakršnihkoli dogovorov bo napočila sloga in se bosta po Istri cedila med in mleko.

»S takšnimi ljudmi in nezrelimi političnimi nasprotniki ne more biti govora o slogi«, nadaljuje Naša Sloga in zaključuje: »[...] zato bomo mi Hrvati in Slovenci v Istri – ne glede na takšno slogo ali neslogo – z zakonitimi sredstvi zahtevali in branili svoje pravice, ki po božjem in ljudskem zakonu pripadajo slavnemu hrvatskemu imenu in jeziku!« (Naša Sloga, *Talijani Istre i sloga*, 28. siečnja 1904, 4, XXXVII).

Do odkrite polemike je prišlo v letih 1905–1906, potem ko je vodstvo *Edinosti* po odhodu Matka Mandića prevzel Ivan Gorup, nekdanji tržaški občinski svetnik, za njim pa dr. Otokar Rybař (Kramar, 1991, 139).

V vrsti člankov pod naslovom »Dr. A. Tresić Pavičić pred svojimi volilci« *Edinost* izpostavlja predvsem Tresićev odnos do vodstva lastnega političnega društva, do tržaških Slovencev pa tudi do istrskih Hrvatov. *Edinost* so razburile predvsem govorice, da je dr. Tresić za sporazum z Italijani pripravljeno žrtvovati Trst in zahodno polovico Istre do Učke. »Naravnost blazno bi bilo«, odgovarja *Edinost*,

odstopiti polovico ene cele pokrajine, v kateri tvorimo 2/3 večino! Tem bolj blazno zato, ker bi bila po odstopu ene polovice – če upoštevamo veliko etnično moč italijanskega jezika in asimilacijske težnje italijanskega elementa – izgubljena tudi druga polovica tega ozemlja! Tolikšno žrtev naj bi prispevali le za to, da se pomirimo z Italijani in se skupaj z njimi ubranimo pred nemško nevarnostjo!

Zaradi zahteve, da jasno in glasno označi pogoje, pod katerimi naj bi sklenili spravo z Italijani, je Tresić voditelj slovenske tržaške politike kmalu označil kot prave nerodneže, nevedneže in šušmarje, ki nimajo najmanjšega pojma o pravi, razumni in koristni politiki. Od njih sicer ni zahteval, da bi se odrekli Trstu in zahodni Istri, pač pa naj bi spremenili svojo politično taktiko in prenehali bojevito nastopati proti Italijanom ter postali nekakšen vzgled politične strpnosti. Po Tresićevem prepričanju bi si prek Italijanov pridobili tudi prijateljstvo drugih narodov, saj je italijansko novinarstvo zelo močno in vplivno ter bi znatno vplivalo na to, kakšen glas naj bi se o Slovincih in Hrvatih širil po svetu. *Edinost* mu je na vsa ta njegova naklepanja in sugestije po odstopu od narodnega boja postavila alternativo: ali nadaljevanje boja, ali resnična in pravična sprava. Nato Tresiću svetuje naj ljudstvu razloži svoje ideje, kako jih misli uresničiti oziroma priti do sporazuma z Italijani in ne prihaja z izgovorom, da je dolžan odgovora le dalmatinskemu rojakom. »Za velik del teritorija«, poudarja *Edinost*,

smo v boju z Italijani mi Slovenci in istrski Hrvatje. Kdor pač hoče propagirati idejo sprave z Italijani in svoja prizadevanja postaviti na solidne temelje, ta mora računati s primorskimi Slovenci in Hrvati, zato bi vsaka obveza do Italijanov brez naše navzočnosti ali pa brez nje pomenila izdajstvo za slovanstvo Primorja! Bilo bi naravnost nerazumno, če bi kdo hotel tržaške in istrske Slovence ter Hrvate uporabiti kot kompenzacijo za določene ‚politične ideale‘, a jih pri tem ne bi niti povprašal po njihovem mnenju.

»Zato mi primorski Slovenci in Hrvatje«, poudarja *Edinost*, »resnično ne moremo doprinesti take žrtve na oltar sprave z Italijani, kakor zahteva dr. Tresić-Pavičić, sicer pa naj se, kot smo mu svetovali, obrne na naše ljudstvo in bo kmalu dobil odgovor!«.

Polemični toni so dosegli višek s Tresičevimi očitki Slovincem, da so izgubljen narod, ker nimajo s Hrvati skupnega knjižnega jezika in da so »avstrijakanti« oziroma slepci, ki so brez vizije in pogleda v prihodnost v kateri se že nakazujejo epohalni dogodki, ki bodo pripadnosti Avstriji napravili konec. »*Ravno zato*«, zaključuje *Edinost*, »ker dr. Tresić računa na drugačne čase, ki nam bodo namenili drugačno usodo, bi nam moral dati drugačne nasvete, kot nam jih daje!«.

Na ta veliki zgodovinski trenutek moramo torej sami pripravljati naš narod, moramo ga vzgajati, kulturno razvijati, materialno in socialno krepiti ter vcepljati samozavest in vero v samega sebe. Zato odklanjamo Tresićevo politiko diplomatskega spletkarjenja in mešetarjenja, saj je za nas edina umestna poštena slovenska in hrvaška narodna politika, politika racionalnega, sistematičnega dela na vseh področjih narodovega življenja. Če bomo kulturno na dovolj visoki stopnji, če se bomo opirali na trdne gospodarske temelje, če bomo imeli trdno vero vase in svoje vrednote, se bomo lahko s komerkoli pogajali glede svoje bodoče usode. To je za sedaj naš odgovor dr. Tresiću, ki bi ga obenem tudi radi opozorili, da so merodajni krogi med istrskimi Hrvati istega mnenja kot tržaški Slovenci glede cene in pogojev, s katerimi bi hotel poplačati spravo z Italijani. (*Edinost*, 35, Trst 4. februar 1906)

Dr. Tresić je *Edinosti* odgovoril v treh člankih, ki jih je priobčil reški »*Novi list*«, *Edinost* pa jih je komentirala kot zelo drzne in čudne in da z njimi ne namerava polemizirati, pač pa konstatirati le eno stvar: »dr. Tresić taji, da bi bil pripravljen za slovansko-italijansko spravo žrtvovati Trst in del Istre«. *Edinost* Tresiću dokazuje, da je s to idejo mislil resno z objavo razgovora, ki so ga imeli nedolgo pred tem voditelji *Edinosti*: Matko Mandić, dr. Gregorin, dr. Rybař in dr. Slavik, z italijanskim univerzitetnim profesorjem Vittorijem Racco, ki se je z njimi sestal na priporočilo dr. Tresića, s katerim sta se poprej, kot je poudaril, popolnoma sporazumela o tem vprašanju.

Edinost ob tej priložnosti demantira trditev, da bi njegovi voditelji v razgovoru z dr. Racco svarili pred Hrvati, češ da jim ne gre zaupati oziroma, da bi se o njih žaljivo izražali ter da bi dr. Josipu Smodlaki podtikali besede, ki jih ni izrekel ter da bi v tem pogledu zagrešili kakršnokoli netaktnost. Prof. Racci so le dejali, nadaljuje *Edinost*, da ga razen dr. Tresića ni Slovana, ki bi bil Trst in zahodno Istro pripravljen položiti na žrtvenik italijansko-slovanske sprave. V podkrepitev tega dejstva so navedli govor, ki ga je imel dr. J. Smodlaka na ljudskem shodu v Trstu 8. septembra 1905 in je bil z njegovim dovoljenjem objavljen v *Edinosti*, *Naši Slogi* in njegovem glasilu »*Sloboda*«. Torej ni govora o kaki indiskretnosti ali netaktnosti (*Edinost*, 14. februar 1906, 45; prim. Pleterski, 1981b, 90).

Splitska »*Sloboda*«, ki je v tem obdobju vstopila v polemiko glede slovansko-italijanskega sporazuma, je nasprotnike pomiritve z Italijani videla tako med istrskimi Hrvati kot med tržaškimi Slovenci. »*Vkolikor splitsko demokratično glasilo*«, pripominja *Edinost*,

apostrofirata istrske Hrvate, je logično, da to zadeva tudi nas tržaške Slovence, ker je naš položaj do Italijanov analogen položaju istrskih Hrvatov in Slovencev. Razlika je le v tem, da smo tržaški Slovenci številčno šibkejši, medtem ko istrski Slovenci in Hrvatje tvorijo dvotretjinsko večino prebivalstva v deželi. Kljub temu pa imajo Italijani tudi v Istri politično moč s katero tlačijo in dušijo tako njih kakor nas.

»Tudi mi vemo in se strinjamo«, poudarja *Edinost*, »da se istrski Hrvatje niso nikoli izrekli proti sporazumu v Dalmaciji, vemo pa tudi, da so iz lastne pobude sprožili akcijo v Istrskem deželnem zboru po dalmatinskem zgledu«. Toda kakšen odgovor so dobili na ponujeno spravo z italijanske strani? »Najprej priznajte, da ima Istra italijanski značaj, šele potem se bomo pogovarjali dalje!«.

»Istrski Hrvati se torej niso nikoli načelno izrekli proti sporazumu z Italijani ne v Dalmaciji, ne v Istri, toda ne pod takimi pogoji in za tako ceno. Sicer pa »Sloboda« tudi nas tržaške Slovence prištevava med nasprotnike pomiritve z Italijani«, naglašava *Edinost*, vendar ob koncu članka poudarja, da so v svojem listu Italijanom neštetokrat dokazovali, da bo sporazum v obojestransko korist, vendar le pod pogojem, da bosta morali obe strani doprinesiti enako žrtev za doseg takega sporazuma (*Edinost*, *Na adresi splitske »Slobode« in reškega »Novega lista«*, II, 17. maj 1906, 135).

Kljub očitajočim tonom, ki so na rovaš *Edinosti* prihajali s strani splitske »Slobode« pa je osrednje glasilo tržaških Slovencev maja 1906 vendarle objavilo daljši povzetek govora, ki ga je imel njen urednik dr. Josip Smodlaka 8. septembra 1905 v Narodnem domu v Trstu. Govor je v celoti objavila *Naša Sloga*, vendar šele 5. oktobra 1905 s komentarjem uredništva, da so nanj dalmatinski Hrvatje odgovorili v zagrebškem »Obzoru«, govornik pa naj bi bil o tržaških Hrvatih preveč enostransko obveščen. Smodlaka je bil namreč v svojem govoru precej kritičen do tržaških Hrvatov in Srbov, obratno pa se je precej pohvalno izrazil na račun tržaških Slovencev (*Naša Sloga*, 5. oktober 1905, 40, XXXVIII; prim. Pleterski, 1981b, 88–89). V uvodnem delu nagovora je Smodlaka naglasil, da Trst ni pomemben le za Slovence, temveč tudi za celoten slovanski jug, posebno za Dalmacijo, ki ima prek njega edino okno v svet. Tako je Trst tudi pravi dalmatinski emporij, njeno najpomembnejše trgovsko središče, njeno ekonomsko srce! »Trst je zato del našega narodnega organizma, tako da bi njegova izguba, s katero nekateri grozijo, pogubno delovala na naše celokupno narodno življenje«, je poudaril Smodlaka. »Kako torej pridobiti Trst?«, se sprašuje govornik.

Ne bi se hotel ukvarjati s tem vprašanjem, ki ga ne bomo rešili ne mi, ne Italijani, čeprav so kulturno ta trenutek močnejši in naprednejši. Italijansko vprašanje se lahko reši le v sporazumu med Italijani in Slovani, a ker ga Italijani nočejo, je zastoj izgubljati besede. Težko, da bi bil Trst kdaj popolnoma naš, vendar moramo doseči, da bomo poleg tujega imeli tudi svoj lasten Trst, da bomo svoji na svojem!

»Ko govorim o Trstu«, naglašava Smodlaka, »ne mislim na slovenski, temveč na slovanski Trst, ki ga želimo pridobiti za Jugoslavijo«. Smodlaka je te besede naslovil na Dalmatince in na Srbe, vsekakor pa so se nanašale tudi na celotno hrvatsko-srbsko politiko do tržaških Slovencev, ki se je z »novim kurzom« izkazala na tako nejugoslovanski način.

Govornik je nadalje naglasil, da so Slovenci v Trstu domačini in da ima zato njihovo vodstvo največje pravice, pa tudi največje dolžnosti. Okrog njihove matice se morajo zato zbirati drugi jugoslovanski delavci, bodisi prosvetni, bodisi industrijski, zlasti številčno močni dalmatinski Hrvati in kapitalsko vplivni Srbi, ki so tu naseljeni. Toda temu ni tako. Razen redkih izjem se zlasti višji sloji Hrvatov in Srbov ogibajo Slovencev. Medtem ko se Slovenci zanimajo za hrvatske in srbske probleme tako kot za svoje, Hrvatje in Srbi večinoma ignorirajo celotno

slovensko narodnostno gibanje. »Vsak separatizem je poguben za narodno stvar«, v nadaljevanju naglašja Smodlaka. »A tu gre še za hujše stvari kot je separatizem, saj Hrvati in Srbi v Trstu ne živijo svojega posebnega narodnostnega življenja ker nimajo lastnih kulturnih in gospodarskih organizacij, temveč se večinoma utaplajo v italijanskem morju in krepijo italijanske vrste«. »Najhuje pri vseh stvari pa je«, nadaljuje Smodlaka, »da naši ljudje v prirojeni indolenci malodušno in udobno žrtvujejo za korist posameznikov interes celotnega naroda, s tem pa kazijo predvsem interese svoje rodne Dalmacije«.

»Zame ni opravičila za odvrčanje naših ljudi od tržaških Slovencev«, naglašja Smodlaka.

Ali se jih naša gospoda sramuje, ker so siromašni? S tem kvečejmu dokazujejo, da ne ljubijo niti lastnega naroda, ki je danes žal med ubogimi najbolj ubog. Ali Slovenci niso zavzeti za narodno stvar? Naj le pogledajo vse slovenske narodne ustanove v tem mestu, na vržejo pogled na Narodni dom, ta največji in najlepši dom na slovanskem jugu, pa naj potem sodijo, če imajo prav.

»Ali jim Slovenci ne gredo naproti?«, se sprašuje Smodlaka.

Da ne naštevam, kaj je bilo v preteklosti; spomnimo se le združitve z »Dalmatinskim zborom« in vzpostavitev »Jadranske banke«, pa se lahko čudimo naklonjenosti in pobudam Slovencev, ki do današnjih dni niso nikoli naleteli na podoben odziv pri svojih južnih bratih.

Slovenci opravljajo v Trstu svojo dolžnost, kar za Hrvate in Srbe ne bi mogli reči, razen nekaterih izjem v najnovejšem času. Morda nekatere naše rojake moti ekskluzivnost Slovencev oziroma, posebna slovenska oblika raznih narodnih ustanov? Ali pri nas v Dalmaciji ni ravno tako? Mi dalmatinski Hrvati zahtevamo od Slovencev pa tudi od Čehov, ki živijo med nami, da pristopijo v naša hrvaška društva, da pristanejo v hrvaški narodni akciji. Če se nam brat odtuja, ga gledamo s kritičnim očesom, kaj bi šele dejali, da začne neposredno delovati proti nam, kot to počnejo mnogi Dalmatinci, hrvaški in srbski očetje italijanskih otrok, ki so se prepustili italijanskemu vplivu?

»Teh očitkov«, zaključuje Smodlaka,

nisem izustil z namenom, da bi komu laskal, niti da bi koga žalil. Želel sem z njimi le opozoriti svoje sonarodnjake, ki tu živijo, na velik pomen Trsta za vse južne Slované ter na dolžnosti, ki jih kot Hrvatje in Srbi čakajo in ki ne smejo biti indiferentni opazovalci velikanske borbe tržaških Slovencev proti svojim premočnim nasprotnikom.

Zaključujem, gospoda, z obljubo tu prisotnim slovenskim bratom v svojem in v imenu hrvatske dalmatinske Demokratske stranke, ki ji pripadam, da bomo v smislu idej, ki sem jih danes izrazil, tudi mi s svojimi šibkimi silami in sredstvi pripomogli, da se končno zbudijo iz mrtvila tržaški Dalmatinci hrvaškega rodu, ki naši splošni narodni stvari v Trstu lahko mnogo pripomorejo, in če Bog da in hoče »na diku i na korist sebi, našoj miloj Dalmaciji i cijelom narodu našemu. (Naša Sloga, 40, 5. oktober 1905)

Koliko so Smodlakove besede odsevale »novi kurz«, saj je le-ta ravno tedaj, v sporu s Trumbićem, ustanovil svojo ločeno, Demokratsko stranko? Rečemo lahko, da je bilo glede Smodlake jasno, tako po njegovem prejšnjem kot tedanjem političnem obnašanju, da se bistveno ne ločuje od »novega kurza«. Lahko domnevamo, da so njegove kritične besede v zvezi z iskanjem hitrega sporazuma z italijansko iredento na račun odstopanja od Trsta, izhajale s stališča samega »novega kurza«. V takšnem prepričanju so tržaški Slovenci sprejeli Smodlakov nastop kot pomembno politično podporo njim in to v imenu jugoslovanske ideje. V tem smislu so Smodlakove besede kmalu porabili kot argument v novem kritičnem položaju, ki je nastal zaradi akcije dr. Tresića (Pleterski, 1981b, 89).

Spor s Tresićem se je namreč znova razplamtel, ko se je le-ta v dalmatinskem deželnem zboru opredelil za ustanovitev italijanske univerze v Trstu. Seveda je njegovo izjavo tržaški »Il Piccolo« sprejel z velikim zadoščanjem in jo dajal za zgled primorskim Slovanom, ogorčeno pa je odreagirala *Edinost* in zapisala: »*Od nas terjajo tu politični samomor*«. »*Tega pa ne izvršimo nikomur in niti ne dalmatinskemu najnovejšemu kurzu na ljubo*«. Opomnila je Dalmatince, da so Italijanom pripravljene dopustiti univerzo v Trstu, medtem ko sami Italijanom ne dovolijo niti osnovne šole v Splitu (*Edinost*, 323, 23. november 1905).

Seveda sta zaostrena polemika z dr. Tresićem in aktivnost Slovansko-latinske zveze pod vodstvom ruskega polkovnika Čerepa Spiridovića, ki je tako v Rimu kot Pragi že osnoval njeni filiali, tržaško *Edinost* silili v skrajno previdnost in toleranten odnos do istrskih Hrvatov oziroma njihovega *Političnega društva za Hrvate in Slovence v Istri*, ki je prva leta delovalo predvsem na področju hrvaške Istre, postopno pa je širilo svoje območje delovanja tudi na slovensko Istro, čeprav v njem ne najdemo odbornikov iz tega območja, pa tudi Slovencev ne (Marušič, 1995, 35).

Ko je namreč Spiridovič ob koncu leta 1906 bival v Pragi, je *Edinost* opozarjala, da on odstopa Trst in zahodni del Istre Italijanom. Dunajski »Parlamentär« je v članku »italijansko-slovanska zveza in italomanija« ob tem pisal, da bi bil sicer boljši italijanski kot pruski Trst, toda da pri tem ne smejo biti žrtvovani tržaški Slovenci (*Edinost*, 257 in 258, 18. in 19. september 1906). Tržaška »Slavenska misao« Anteja Jakića pa je ponatisnila v začetku novembra 1906 iz ruskega »Novoje vremja« dopis iz Benetk, ki je trdil, da zahtevajo italijanski politiki kot pogoj za zvezo s Slovani odstop Furlanije, Gorice, Trsta in Istre, Hrvatom pa da so pripravljene pustiti Dalmacijo z otoki; Slovanom v Trstu, Istri in Furlaniji pa bi zagotovili »vse pravice« (*Edinost*, 313, 14. november 1906). Ponatis tega članka v »Slavenski misli« in *Edinosti* je imel vsekakor značaj opozorila javnosti.

V naslednjih mesecih so se v Trstu širili glasovi proti Anteju Jakiću, rusofilu, hkrati pa znanemu tudi kot »protirezolucijonašu«, da se skrivno dogovarja s tržaškim policijskim komisarjem Manussijem. *Edinost* je ponatisnila njegov protest in tudi to, kako Jakić razlaga svojo »protirezolucijonaško« usmerjenost: politika »novega kurza« se je odtujila Rusiji oziroma Črni gori, menda tudi Srbiji. Jakić ni za Avstrijo, je pa proti Madžarom, ki so paktirali prijateljstvo s Hrvati pod pogojem, da se le-ti ne bi ogrevali za Rusijo. Jakićevo razlago bi mogli vzeti kot odsev ruske zunanje politike (Pleterski, 1981b, 93).

Ob koncu leta 1906 in v začetku leta 1907 se je Tresićevo sodelovanje z italijanskimi krogi, zlasti z Riciottijem Garibaldijem, le še stopnjevalo. Tresiću se je

Št. 1.

V Trstu, sobota 8. januarja 1876.

Tečaj I.

„Edinost“ ishahe vsako drugo in tretjo sobota vsakega meseca.

In velja za celo let gl. 2 kr. 40.
 „ „ „ polu „ „ 1 „ 30.
 „ „ „ črt „ „ „ 70.

Za znamenja, kakor tudi za „poštovanje“ se plačuje za navadno tiskovno vrsto:

8 kr. če se tiska 1 krat
 7 „ „ „ 2 krat
 6 „ „ „ 3 krat

Za večje črke po prostoru.

EDINOST

Glasilo slovenskega političnega društva tržaške okolice.

„V edinosti je moč.“

PROGRAM.

Velika važnost tržaškega mesta za Slovane in vzlasti Slovence, neugodne razmere tržaškega slovenskega ljudstva in prebivalcev po okolici neobhodno zahtevajo, da se v Trstu ustanovi slovensk časopis.

Sprevidevši to potrebo, sklenolo je politično društvo „Edinost“, izdajati časnik, ki bude:

- popolnem neodvisen imel pred očmi z društvom enake namere;
- on bude svobodoljuben, nikakor pa ne svobodnjašk; njegovo svobodoljublje bo sezalo do tiste meje, do katere sega pravica in poštenje;
- on bude miroljuben, ne bude budil domačih preprirov, ampak priporočeval bo edinost i slogu; mir zemlji, dobra volja ljudem!
- on bude naroden in tedaj bo odločno odbijal sovražne napade na slovensko narodnost, naj dohajajo od kodar koli si bude; potezalo se bo za to, da se našemu jeziku da v šolah, pisarnicah in javnih zavodih tista pravica, katere mu pristaje po ustavnih določbah i naravi;
- on bude budil slovensko rodoljublje, učil, drnil in jačil prosto naše ljudstvo;
- z verskimi zadevami se ne bo pečal i le to želi, da vsak ohrani mirno i čisto vest, pa bude njemu i vsem najbolj prav.

Tak je naš program. Bog daj uspeh in srečo blagemu namenu!

Ti pa, pisani listek, izleti v božjem imenu v beli svet, pozdravljaj drage Slovence na sinjeh Adrijah, Zelenej Savi, bobnečej Soči i šumečej Dravi; prifrči v kočo ratarju, ki z brezastimi voliči i s potom na čelu orje mater zemljo ter plodovito zrnje izroča črnej prsti; zgripi se na koleno rokodelca, ki se

trudi od zore do mraka, da služi vsakdanji kruh sebi i svojej rodovini; potkraj tudi na vrata gosposke hiše, kder kraljuje obilica i bogastvo; naj te vsakdo sprejme s tisto dobro voljo, s katero te mi po svetu pošiljamo!

Resna beseda okolčanom.

Tržaška okolica, katere broji štirideset tisoč Slovencev, podvržena je hote, ali nehote, mestnemu magistratu, kateri jo tako ljubezljivo na svoja očetovska prsa pritiska, da se ni dosti ni malo ne briga i ne meni, ako ona stoka, ako v težkej onemoglosti živi, samo do služi okolica v korist magistratu, da mu polni prazne denarčice brez dna, ter pospešuje lažke namene. V tej „alahi besedah je narisana ves značaj okolice, po katerem vsak lahko sodi, kako se jej godi.

Okolčni prebivalci, vi ste krepek narod slovenski; čimni, lepe postave v lepi krasni legi sred vinogradov. vaša kapljica slovi daleč po svetu; pri vsem tem pa ste igrača svojemu sosedu lahu in lahoni in nemate vzajemnosti mej sabo.

Toliko let je sekal nčeh lah na debelje vaše lipe, a nobeden mu ni zabranjal. To za pazivši oglašili so se nekteri s krepkim glasom. počeli so pisati, vas buditi in učiti, poslušali ste jih mlo. Ustanovili so vam male trdjavice čitalnice, v katerih bi se bili morali zbirati v trdno bran neprijatelju domačega miliga jezika, učiti se lepih vednosti in kreposti, gojiti lepo petje in veseliti se v prijaznih veselicah; pa kmalo ste zopet zasпали in ko ste vi spali, delali so drugi mej tem in ko ste se prebudili, vas je prehitel sovražnik in zopet v pest dobil, da zdaj tožite, trpite, kar vse malo, ali nič ne pomaga. Malo je ostalo tretim mož, kateri se nikakor niso dali zapeljati sladkim besedam nasprotnikov, stali so kakor ozidje grada in delali za zapuščeno okolico, za mili nam slovenski narod.

Te značajni možje so bili zasmehovani, psovani in še celo se je nekterim nevarno pretlo; to jim je bilo plačilo sveta, to hvalečnost truda in muki. Da ste toliko zaostali in se zanemarili, temu je uzrok pomanjkanje dobrih šol, v katerih bi se vaši sinovi odgojevali ter pripravljali za boljše domače življenje.

Varčnost je pri vas redka stvar in brez veljave. Ko so bili še boljši časi, ko je trta še zdrava rodila veliko vina, ko je bil zaščuk se tečaj, navadili ste se dobro živeti, malo delati posnemajoč laški pregovor „dolce far niente“, ne pa slovenskega „lenoba je beraška maoha“, preveč piti, prihraniti ni znal skoraj nobeden kaj in tako so prišli nesledki, katere zdaj vi potomeč britko občutite, vendar pa se pri vsem tem le malo brigate, da bi si zdatno pomagili. Gospodarstvo je oni ineniti stebler, kateri poteza na vrhove cele narode, ako je umno v vsaki steki in v vsakem delu. Gorje pa njemu, kdor slabo gospodari, kdor ne skrbi za bodočnost ampak, le za denašnji dan, ter propade in je podloga ptujčevi peti, ktera ga nevalinjeno tare in tlačí in to si ti, okolčan!

Silno težko je breme, ktero nosiš, ali vse to te ne zdravnja, izgazil si po malo v mladenost, tvoj nasprotnik pa je porabil to priliko, da mu moraš zdaj blapčevati. Vsemu temu se je prvi vzrok slabo gospodarstvo, ktero se vidi na gizdavih ogromnih posevstvih po vsej spodnjej okolici. Ptujci so pokupili najboljšo posestva v shodnej okolici.

Na delo! še je čas, in čas je zlato. Okolčani, predramite se, dana vam je prilika, složite se in bodite edini, v edinosti je moč; naj vsak dela po svoji moči, naj neč svoje bližnje, naj jih prepričuje in budí za narodno stvar, naj neč kaj je pravica in kako jo moramo iskati, če tudi jo nam mestni magistrat kruti in prezira okolčanec v vseh stvareh. Pred leti ste imeli župane, lastne zaupne možje, kateri so se potezali za svoje komune, ter branili odločno pravice vsakega in vaseh. Danes po imate za zaupne svoje možje ptujce vsiljenice, kterih si niste sami izvolili, ampak tisto mestno staršinstvo kteremu je prva skrb, da vaša otroka pollačí, da od vas veliko davka dobi in vam za vsako malenkost kazni nmlaga.

Okrajni glavarji, kateri stanejo ubogi, do kosti oglojani okolici toliko tisoč na leto, niso praktični, ne umajo vsakega jezika, ne poznajo vaših razmer, nepoznajo vaših potreb, in take vam so posilili mestni očete, ker ste nesložni mej saboj, kor ne znate ceniti svoje narodnosti.

Čas je zlato! prilika vam je dana; rodoljubni možje so mej vami ustanovili za vse okolico politično društvo „Edi-

Slika 68: Edinost, v obdobju med 1876 in 1928 politično glasilo tržaških Slovencev (Wikimedia Commons).

pridružil tudi J. Smodlaka, ki je začel skupaj z njim sodelovati v rimski reviji »L'Italia all'Estero«. Tresićevega akcija v rimski reviji, ki se je ukvarjala z zunanjo in kolonialno politiko Italije, je morala biti v splošnem smislu »novega kurza«. Vpogled v Tresićeve prispevke jasno kaže, da zagovarja teritorialni kompromis na Primorskem, to je odstop Gorice, Trsta in največjega dela Istre Italijanom in daje pri tem najbolj negativne, naravnost neverjetne sodbe o Slovencih, njihovih sposobnostih in politični usmeritvi. Če se omejimo na oceno Tresićevih člankov, ki jo je že v tistem času podal češki publicist A. Černy, ki pravi, da Tresića misel o zblizanju Italije in južnih Slovanov vodi k temu, da izraža naravnost ljubezen do Italijanov, katerih kultura da je starejša sestra Hrvatske, je očitna njegova dejanska politična naravnost in odnos do Slovencev, v katerih vidi nekakšno oviro italijansko-slovanskemu zblizanju, ki si ga tako vroče želi, da zapira oči, bodisi popolnoma (kadar gre za Slovence) ali pa vsaj napol pred nacionalno nestrpnostjo in napadalnostjo Italijanov v Avstrijskem primorju. Zato Tresić imenuje slovenski politični program za absurdnega in kot izraz gole nacionalne megalomanije (Pleterski, 1981b, 94).

Tresićevim izjavam o zapečateni usodi Slovencev se je v tistem času postavil po robu zlasti dr. Henrik Tuma z vrsto člankov, ki so v hrvaškem jeziku izhajali v splitskem glasilu »Sloboda«, dr. J. Smodlake, ki pa ni hotel natisniti 9. poglavja, kjer je Tuma opozarjal na to, da preti dalmatinskim Hrvatom in Slovencem narodna nevarnost predvsem s strani Italije in da je za Slovence jedro vsega vprašanja Trst (Tuma, 1937, 329–330).

Ravno tako je proti Tresiću naperil svojo brošuro z naslovom »Jugoslovanska ideja in Slovenci« (Gorica, 1907). Dr. Tresić, navaja Tuma, zastopa v svojih člankih mnenje, da je slovensko vprašanje že rešeno v tem smislu, da se Slovenci ne morejo obdržati niti proti Nemčiji, niti proti Italiji, in da ostaja le še vprašanje, kako razdeliti neznan slovenski narod, ki navidez nima nikakršne življenjske moči.

Slovenska narodnostna meja je na severu, vzhodu in zahodu ter jugu enaka kot je bila pred sto leti, poudarja Tuma, in

dr. Tresić ni niti pogledal v statistiko, ko trdi, da smo Slovenci narod, ki umira. Slovensko slovstvo se je v kratkem obdobju enega stoletja samostojno razvilo v enaki meri kot pri drugih narodih. Za osnovo svoje sodbe ne moremo jemati kvantitete, pač pa koliko samoniklega daje vsak narod, v kakšno smer se je razvijala njegova raznolikost. V biološki moči te raznolikosti lahko najdemo tudi razlog, zakaj se Slovenci v času ilirizma nismo združili s Hrvati in Srbi ter zakaj se npr. Slovaki niso združili s Čehi. Če pogledamo na prej omenjeni biološki princip, v nadaljevanju naglašava Tuma, je snovanje Velike Hrvatske samo gola in prazna sanjarija in ne more spremeniti dejanske neodvisnosti Slovencev. Brez nas Slovencev se ne bo dalo rešiti zblizanja Hrvatov z Italijani, niti Hrvatov z Madžari.

V nadaljevanju potem pravi:

Zgodovinski razvoj dokazuje, da niso Kranjska, Koroška, Štajerska in Primorska nikoli spadale v okvir Velike Hrvatske in zato ne more biti govora o kakšnem zgodovinskem pravu Hrvatov na slovensko Ilirijo in »planinski Hrvatje« niso nič drugega kot prazna in smešna domišljija.

Že zgodovina nas uči, da Slovence in Hrvate vodi gospodarski razvoj na Jadransko morje. Razvoj pomorske hrvaške moči in naselitev Trsta s Slovenci in Hrvati, to sta dva najbližja cilja in prvi odločen korak do oživitve jugoslovanske ideje in zveze s severnim, edinim industrijsko razvitim slovanskim narodom, s Čehi. To je jedro jugoslovanske ideje in to jedro morajo tvoriti Slovenci in Hrvatje, združeni, delujoč ramo ob rami. Hrvatje imajo v Primorcih in Dalmatincih najboljše pomorščake cele Evrope. Kršna tla, na katerih žive Slovenci in Hrvatje, jih vodijo na morje, jim kažejo gospodarsko in politično veličino, ki jo lahko na njem dosežejo....Slovenci in Hrvatje imajo samo eno pot do veličine, morje! Slovenske pokrajine, hrvatsko Primorje in Dalmacija, združene v trgovini in na morju, morejo tudi same ustaviti se germanskemu in italijanskemu prodiranju in tako postanejo zastavonoše jugoslovanske ideje (Tuma, 1907, 27).

Neobjavljeni Tumovi pogledi v 9. poglavju, kakor njegova razmišljanja v brošuri »Jugoslovanska ideja in Slovenci« kažejo, da je v njih odgovarjal na tista politična vprašanja, ki jih je postavljala »italijanski postulat« novega kurza. Tu odklanja vsako zvezo z Italijani, zanika, da bi bil razlog nemškega pritiska odločilen, ker verjame, da imajo Jugoslovani dovolj moči, da se temu pritisku uspešno uprejo, če svoje sile zedinijo. Prav posebej pa popolnoma nedvoumno odklanja vsako misel na državno mejo Italije vzhodno od Soče in Goriških Brd, tj. vzhodno od dejanske etnične meje. Pri tem jasno opozarja, da gre za obstanek Slovencev kot enega izmed enakopravnih delov jugoslovanstva, brez katerega o pravem jugoslovanstvu pravzaprav ne more biti govora. Tumova trditev, da mora jugoslovanska politika do Italije za zdaj vztrajati na političnem statusu quo, pomeni osnovno taktično misel slovenske pa tudi hrvatske primorske stranke vse do I.svetovne vojne (Pleterski, 1981b, 96).

Pri proučevanju hrvatsko-slovenskih odnosov pred I. svetovno vojno je seveda potrebno predvsem izhajati iz velike različnosti obeh narodno-političnih gibanj, kar je bila med drugim posledica zelo različnega zgodovinskega razvoja pri Hrvatih in pri Slovencih ter njihovega različnega položaja v habsburški monarhiji. Slovenci so bili primer naroda, ki se je politično organiziral kot kulturna in jezikovna individualnost brez »zgodovinske« in državno-pravne tradicije, medtem ko je hrvatsko narodno politično gibanje zraslo iz zgodovinske tradicije, pri kateri se je predvsem poudarjala hrvatska državnost in zgodovinsko pravo. Iz tako različne zgodovinske tradicije in različnega političnega položaja v habsburški monarhiji so se pri Hrvatih in Slovencih rojevali zelo različni programi o njihovi posamični oziroma skupni jugoslovanski državi (Prunk, 1979, 584).

Sklep

»Novi kurz« lahko torej razumemo v dvojnem smislu: ali tako, da vzamemo v poštev njegov daljni cilj, ustanovitev samostojne jugoslovanske države, ki bi bila izbojevana postopoma, ob aktivnem izrabljanju krize monarhije in s krepitvijo lastnih sil, ali pa kot zamisel nove politične taktike Hrvatov in Srbov izključno v okviru dualistične Ogrske. Tako v prvem kot v drugem smislu pomeni novi kurz s stališča narodnega vprašanja Slovencev, posebno še v odnosu do Italije, v najboljšem primeru samo etapo. Toda tudi kot etapa bi v primeru, če bi se uresničil njegov »italijanski

postulat«, v naprej bistveno otežkočil reševanje slovenskega vprašanja, ki bi bilo odloženo za drugo, če ne kakšno poznejšo etapo. Zato celo slovenska narodno radikalna mladina, ki je v I. svetovni vojni dala znane aktiviste jugoslovanskega zedinjenja, ni sprejela »novega kurza« kot možno alternativo avstroslavizmu, marveč ga je celo ona sprejela kot dualistično uničenje federalističnih upov. Avstroslavizem je bil vseobsegajoči koncept, vključeval je idejo federalizacije in tudi jugoslovanske državne enote. »Novi kurz« je bil mnogo ožji: zadeval je v bistvu samo položaj Hrvatske, toda ker je bil zamišljen subdualistično, je s svojim »italijanskim postulatом« dejansko prestopil dualistično mejo. Onstran te meje je odprl vprašanje kompromisa z Italijo na območju Avstrijskega primorja, to pa je storil, ne da bi bil hkrati pripravljen vzeti v poštev tudi slovensko narodno vprašanje, to je vprašanje, ki je pripadalo avstrijski državni polovici. Ustvaril je protisloven položaj, iz katerega ga je rešila samo okoliščina, da se državnopravni status quo v doglednem času ne bo spremenil, po drugi strani pa so dogodki v letih 1905 do 1907 utrdili, glede na državne meje, pri vseh slovenskih strankah nagnjenost k ohranitvi tega statusa. Nevarnost, da se Italija na slovenskih tleh trajno substituirava Avstriji v primeru njenega razpada, je postala popolnoma očitna ravno kot posledica dogodkov iz let 1905 do 1907. Trumbićeva in Supilova akcija v emigraciji konec leta 1914 in v začetku leta 1915 pa je bila ravno v vprašanju odstranjevanja te italijanske nevarnosti in glede vključitve Slovencev posebno jasna in nedvoumna in ni dvoma, da se je na tem področju bistveno razlikovala od nekdanjega »novega kurza« (Pleterski, 1981a, 100).

OD IRENTIZMA DO INTERVENCIONIZMA. ZNAČILNOSTI ITALIJANSKEGA IRENTIZMA IN NACIONALIZMA NA PRELOMU 19. IN 20. STOLETJA DO VSTOPA ITALIJE V PRVO SVETOVNO VOJNO, 23. MAJA 1915¹³²

Uvod

Med zgodovinarji prevladuje mnenje, da se je irentizem pojavil v obdobju med šestdesetimi in osemdesetimi leti 19. stoletja kot notranja in zunanja reakcija v ozkih krogih demokratske stranke Italijanskega kraljestva in med italijansko radikalno usmerjeno mladino na tleh habsburške monarhije. Za italijanskega zgodovinarja A. Aro so bile opredelitve G. Mazzinija iz leta 1866 rojstni datuma irentizma. Z njimi je Mazzini postavil »argumentirane temelje«, na katere je naslanjal irentizem v naslednjih desetletjih: gre za skupek zgodovinskih citatov, literarnih reminiscenc, strateških ocen in geografskih danosti, ki naj bi utemeljevale pravo Italije do ozemelj v severnem Jadranu in na južnem Tirolskem (Cattaruzza, 2007, 19).

V letih po združitvi Italije pa tja do italijanskega vstopa v trozvezo (1882), je irentistični diskurz predvsem poudarjal pravo Italije do zasedbe »neodrešenih dežel« (*terre irredente*) na podlagi argumentov, da bi naj bila ta ozemlja v nacionalnem pogledu italijanska, oziroma naj bi se nahajala znotraj »naravnih meja« Italije, ki naj bi imela tudi pravico do ozemeljskih kompenzacij zaradi avstrijskih ozemeljskih pridobitev na Balkanu.

Pri tem je potrebno poudariti, da je irentizem sedemdesetih in osemdesetih let 19. stoletja v nadaljnjem razvoju spremenil svoj značaj. V bistvu je postalo to gibanje tja do konca 19. stoletja domena levice, zlasti demokratov in republikancev. Levica je bila brezkompromisna v svojih stališčih do Avstro-Ogrske, medtem ko jo kolonialna vprašanja niso niti zanimala, imperializem pa je sploh zavračala. Pravico do zasedbe »Julijske krajine« pa je vedno opirala na nacionalni princip in teorijo o naravnih in geografskih mejah.¹³³

Poskusi ponovnega oživljanja irentizma so propadli, ko se je italijanska zunanja politika spremenila zaradi francoske zasedbe Tunisa in je Italija definitivno krenila na pot kolonialne politike in približevanja Avstro-Ogrski in Nemčiji. Italijanska diplomacija je namreč s tem ciljala na vzpostavitev mreže zavezništev, ki bi rešila Italijo pred diplomatsko osamljenostjo in ki ji je škodila tako na Berlinskem kongresu leta 1878 kot leta 1881, ko je Francija zasedla Tunis (Chabod, 1965, 722–728). Prišlo je do podpisa trozveze med Avstro-Ogrsko, Italijo in Nemčijo,¹³⁴ ki je privedel do izboljšanja italijansko-avstrijskih odnosov, ker si italijanska vlada ni mogla več dovoliti, da bi podpirala ali vsaj prikrito odobravala delovanje irentističnih krogov (Apih, 1988, 64–65).

S podpisom trozveze (1882) se je Avstrija obvezala, da bo varovala italijanstvo v Avstrijskem primorju, Italija pa je zaenkrat uradno prenehala podpirati italijan-

132 *Annales, Series Historia et Sociologia*, 25, 2015, 4, str. 861–884.

133 O konceptu naravnih oziroma geografskih meja glej kritične pripombe G. Salveminija in C. Maranellija (Maranelli & Salvemini, 1919, 12–20).

134 Podrobneje o vstopu Italije v trozvezo F. Babudieri (1991, 151–165) in L. Salvatorelli (1939).

ska iredentistična društva na vzhodnem Jadranu. Leta 1889 so razpustili »Odbor za Tridentinsko in Trst«, ki pa se je kasneje obnovil v ilegali in nadaljeval svojo konspirativno dejavnost tako kot mnogi drugi odbori. Različne oblike odpora proti trozvezi so imele v teh letih svoj odmev tudi v italijanskem parlamentu, kjer se je oblikoval poseben poslanski odbor, ki je jasno izpostavljalo dejstvo, da vztrajanje Italije v trozvezi pomeni odrekanje Trstu in Tridentinski. Kljub temu je imela vlada jadranski iredentizem še vedno za rezervno sredstvo v primeru spremenjenega evropskega ravnotežja oziroma svoje zunanjepolitične usmeritve. Jadranski iredentizem je torej začasno prepustila samemu sebi, ni mu pa odtegnila moralne podpore, saj ga, kot poudarja G. Salvemini, italijanske vlade niso mogle v celoti zanikati, ker je bil ravno nacionalni princip temelj Italijanskega kraljestva (Cattaruzza, 2007, 40).

Leti 1882–1883 sta prinesli gotove spremembe tudi v iredentistično gibanje onkraj avstrijsko-italijanske meje. Italijanski domoljubi z območja Tridentinske in Avstrijskega primorja so se zavedali, da je po sklenitvi trozveze obdobje *risorgimento* resnično zaključeno in da se je možnost morebitne »osvobodilne vojne« močno oddaljila. Treba se je bilo zateči k drugačnim metodam, se oprijeti dela in vzpostaviti zaupanje v lastnih vrstah. Le na tak način bi lahko reševali in povečevali nacionalno dediščino, zlasti pa jezik. V ospredje je stopil tisk, šole in kulturne ustanove, vse oblike propagande in najrazličnejše manifestacije, ki naj bi oživele domoljubna čustva in opogumila mlačeže. Skratka, reformistična metoda oziroma nekakšen minimalističen program, ki se je usmeril leta 1884 v ustanovitev »Istrskega političnega društva« (*Società Politica Istriana*), ki je odslej vodilo italijansko politiko v Istri. Istrsko področje iredentizma je tako ob koncu osemdesetih let 19. stoletja pod vplivom časopisja, številne periodike in aktivne dejavnosti društev ter obenem nasičeno z miti in ideali različnih vrst vključevalo vedno širše mase italijanskega prebivalstva. Ob vprašanju, ali je bil iredentizem tistega obdobja rezultat spontanega in avtonomnega razvoja nacionalne ideje, ali pa bolj instrument vodilnih liberalno-nacionalnih krogov, ki so ga razširili predvsem po Trstu in Istri ter vanj zajeli pretežno malomeščanske, pa že tudi nižje sloje prebivalstva, prevladuje drugi aspekt, se pravi instrumentalizacija nacionalne ideje, ki pa jo protagonisti politike nacionalne obrambe niso postavljali v tolikšni meri (zlasti v Trstu) proti dunajskemu birokratskemu centralizmu, kolikor proti avtohtonemu slovanskemu prebivalstvu. Borba proti slovanstvu je karakterizirala italijansko nacionalno gibanje v Avstrijskem primorju od osemdesetih let 19. stoletja dalje in je torej ob prehodu v masovno gibanje tvorila bistveno drugačno podobo (prim. Lukić, 1956; Strčić, 1981; Maserati, 1991; Žitko, 2002).

Netivo za širjenje sovražnih čustev do habsburške monarhije je kljub preobratu v letu 1882 v osemdesetih in devetdesetih letih prihajalo predvsem z italijanskih tal. Sicer je preobrat v avstrijsko-italijanskih odnosih po tem letu sprva povzročil, da so začeli na problem »neodrešenih dežel« gledati z drugačnimi očmi, zlasti v smislu poseganja po zakonitih sredstvih. Takšne strategije so se oprijeli tako demokratični kot zmerni iredentisti pa tudi skrajni levičarji, ki so preko svojih časopisov in bolj ali manj tajnih društev, nadaljevali z agitacijo o »neodrešenih pokrajinah«, iredentistični krožki pa so rasli po celotnem itali-

janskem ozemlju, čeprav noben ni dosegel pomena in moči društva »*Pro Italia Irredenta*« v letih 1878–1882.¹³⁵

Zlasti po letu 1887 je s prihodom Francesca Crispija na oblast, iredentizem v Italiji prenehal s prakso skrivnih sestankov v krogu republikancev in emigrantskih društev ter se pojavil med tistimi, ki so iz različnih vzrokov nasprotovali vladni politiki. Iz tovrstnih potreb – bolj kot pa iz nekakšne splošne vneme do italijanskega življa na avstrijskih tleh – se je leta 1889 porodilo nacionalistično društvo »Dante Alighieri« (*Società Nazionale Dante Alighieri*). Ideja o formiranju društva je dozorela v Rimu med mladimi emigranti z območja Tridentinske in Avstrijskega primorja, ki so prešli iz republikanskega iredentizma in se postopno pomikali proti desnici: Giacomo Venezian (kasneje so mu priznali zasluge za pravega in resničnega očeta društva), Salvatore Barzilai, Ettore Tolomei, Aurelio Salmona, Salmone Morpurgo, Enrico Tedeschi in Albino Zenatti (Sabbatucci, 1970, 480).

V prvih letih delovanja je bila društvena pomoč avstrijskim Italijanom dokaj skromna, temu primerni so bili tudi rezultati. Dejansko je v tistih letih nacionalni boj prehajal nekatere najbolj dramatične faze: od ukinitve društva *Pro Patria* leta 1890 do uvedbe dvojezičnih napisov na sodiščih po Istri in na Goriškem, kar je v nekaterih okoljih izzvalo prave upore italijanskega prebivalstva (npr. 1894 v Piranu) (prim. Apollonio, 1992).

Kmalu po razpustitvi *Pro Patrie* je bila rojena *Lega Nazionale* (1891), ki je v kratkem postala velika organizacija italijanskega nacionalnega gibanja tako v Avstrijskem primorju kot na Tridentinskem. Svoje podružnice je ustanovljala kjer se je le dalo, v veliki meri tudi v čisto slovenskih in hrvaških okoljih. Dejavnost društva je bila sicer interpretirana v smislu »obrambe italijanstva« na področju osnovnošolske in domovinske vzgoje s ciljem, da bi pospeševala ustanavljanje in vzdrževanje italijanskih šol na avstrijskih tleh, zlasti na etnično in jezikovno mešanih območjih (Szombathely, 1961, 4; Cocceani, 1971, 105–113). Leta 1894 je bila *Lega Nazionale* že dodobra uveljavljena, saj je združevala elitne sloje, zlasti sloj srednje in drobne buržoazije, bila pa je popularna tudi med nižjimi sloji. Med drugim je uspevala organizirati prave masovne manifestacije, ki so za tiste čase zavzemale velik obseg, dogodki leta 1894, zlasti v Piranu, pa so bili zgodovinsko pomembni predvsem zato, ker prvokrat v Istri zasledimo subverziven, nasilen in protizakonit iredentizem, ki je izviral iz sil, prisotnih že nekaj let in o katerih govori »*L'Eco dell'Alpe Giulia*«, glasilo »akcijskega iredentizma« (*Irredentismo d'azione*).¹³⁶

135 Društvo je nastalo maja 1877 v Neaplju na pobudo Mattea Renata Imbrianija, ki mu tudi pripisujejo iznajdbo termina »irredento« oziroma »Irredentismo«. Združba je izhajala iz enotne sredine in je postala koordinator velikega števila krožkov, odborov in sekcij, ki so se pogosto oblikovali spontano na celotnem območju Italije. Dejavnost društva je slonela predvsem na aktivnosti Imbrianija, Bovia in skupine neapeljskih demokratov: Mirabellija, Salmone, Capore, Casinija, G. di Laurenzana in Pansinija, ki so načelovali Imbrianijevemu časopisu *L'Italia degli Italiani*. Treba je tudi pripomniti, da društvo ni bilo le nekakšen garibaldinski revival, ki se je oblikoval zato, da bi po Italiji širil iredentistične ideje in zavest, temveč da bi na dokaj odločen in konkreten način vplivalo na italijansko zunanjo politiko in se umestilo v mednarodne okvire. O navedeni problematiki zlasti G. Castellini (1914), C. Morandi (1968) in G. Volpe (2002).

136 Iredentistični list *L'Eco dell'Alpe Giulia* je urejal R. Battera, ki je vodil tudi milansko sekcijo »krožka Garibaldi« iz Trsta. V Milanu je vzpostavil pravo informacijsko in propagandno protiavstrijsko središče, ki je delovalo v ilegali in v iredentistična jadranska mesta pošiljalo časopise, članke in letake (Apollonio, 1992, 38).

Če je po eni strani akcijski iredentizem po letu 1894 ob piranskih dogodkih, ki so pljusnili do Dunaja pa tudi v Italijo in zamajali celo Crispijev vladni kabinet, pokazal na nepripravljenost na organizacijski in psihološki ravni, pa je po drugi strani vzpodbudil Graziadio Isaia Ascolija, uglednega goriškega glotologa, k izdaji daljšega prispevka v literarni reviji *Nuova Antologia* z naslovom »*Gli Irredenti*«. Šlo je za prispevek, ki je skušal italijanskemu javnemu mnenju kar najbolj realistično osvetliti jadranski problem, ne da bi pri tem preveč vznemirjal občutljivost avstrijskih Italijanov znotraj liberalno-nacionalnega tabora. Zmagoslavnemu iredentizmu je bil Ascoli, sicer privrženec italijanskega *risorgimenta*, preveč zmeren in pomirjevalen, njegovo »legalno« politično misel je narekovala ljubezen do rodne Gorice, pa tudi kot znanstvenik se ni mogel predajati iluzijam, ki jih obstoječe prilike niso dovolj opravičevale (Marušič, 1976, 296).

V razpravi »*Gli Irredenti*« se je dotaknil položaja Italijanov na Tridentinskem, v Dalmaciji, na Goriškem, v Istri in Trstu v odnosu do avstrijskih oblasti in slovanskega prebivalstva. Glede Avstrije se je v razpravi zavzel, da je potrebno do nje voditi bolj razumno in preudarno politiko in prenehati s hujskanjem množic in uličnimi manifestacijami. Glede Slovanov je sicer sprejemal znano stališče, da naj bi jih avstrijske oblasti uporabljale v borbi proti Italijanom, vendar se mu je zdel po drugi strani način postopnega asimiliranja Slovanov z namenom, da bi tako ohranili italijanski značaj tega območja, zastarel; Slovanom ni odrekel pravice do lastnega razvoja in obstoja. Taka dvonarodna realnost, ki ji ni videl skorajšnje rešitve v okviru sprememb na mednarodnem nivoju, ga je navedla k predlogu o upravni razdelitvi tedanjega Avstrijskega primorja po narodnostnem principu. Italijanski del take nove upravne celote, ki jo je poimenoval »Tržaška provinca«, bi obsegal goriško Furlanijo, Gorico, tržaško območje »*Monfalconese*«, nakar bi po devinski ožini dosegel Trst ter zajel še zahodno Istro. Le na takšen način in z zavestno priključitvijo k avstrijskemu cesarstvu, bi se lahko oblikovala italijanska jadranska provinca, ki bi znotraj Avstrije predstavljala podobno tvorbo kot francoski kanton Ženeva v Švici. To bi bila po njegovem »dokončna« rešitev, ki bi Italijanom na območju Avstrijskega primorja zagotavljala pogoje za ohranitev lastne identitete in varnosti (Apollonio, 1992, 159).

Kot je torej videti v Ascolijevem delu ni bilo direktnih vzpodbud, ki bi merile na uničenje Avstrije oziroma na neko državoupravno spremembo obstoječega položaja njegovih rodni krajev, prav tako se ni nikoli zavzemal za kakršenkoli asimilacijski poseg. Tolerantnost do Slovencev je pokazal že leta 1848, potrdil pa kasneje, zlasti ko se je zavzemal za narodnostno porazdelitev tedanjih dežel Avstrijskega primorja. Priznaval je narodnostno mešani značaj Goriške in ostalih pokrajin Avstrijskega primorja, skušal je najti rešitev naraščajočih narodnostnih bojev, vendar je kljub upoštevanju aktivne prisotnosti Slovencev hkrati naglašal vlogo romanskega življa kot civilizacijsko močnejšega partnerja. Šlo je torej za poglede in argumente, ki jih je dvajset let kasneje v svojem znamenitem delu *Irredentismo adriatico* (Vivante, 1912) mnogo bolj radikalno izpostavljala tržaški socialist Angelo Vivante, leta 1895 pa jih je v reviji *Nuova Antologia* osvetljeval liberalec in znanstvenik, človek širokih nazorov in daljnovidnosti, antikonformizma in zvestobe lastnemu idealu, kot je Ascolija ob petdeseti obletnici smrti označil G. Manzini (Marušič, 1976, 298).

Padec Crispijeve vlade leta 1896 je v marsičem vplival na spremembo italijanske zunanje politike, hkrati s tem pa se je tudi italijanski iredentizem znašel v bistveno drugač-

nem položaju kot v predhodnem obdobju. Najpomembnejši element, ki je zaznamoval italijansko politično življenje v zadnjih letih 19. Stoletja, je bil velik prodor in uveljavitev socialističnega gibanja, tako v parlamentu kot v celotni državi. Konservativni krogi so zaradi tega v irentizmu dokaj hitro odkrili potencialnega zaveznika, ki bi lahko mlajše generacije odvrnil od revolucionarnih tendenc ter omehčal parlamentarno opozicijo ljudskih strank glede vojaških izdatkov. Toda najbolj očitno znamenje spremenjenih odnosov med irentizmom in italijanskim političnim vrhom se je znova pokazalo v dejavnosti društva »Dante Alighieri« oziroma v dejavnosti njegovega novega predsednika Pasquala Villarija. Z njim je društvo začelo deliti »skrb« nad irentisti in emigranti, od tu pa tudi tendenca po »večji Italiji«, ki jo je porodila prisotnost italijanskega življa na vseh koncih sveta. Na temelju teh novih premis se je pri njem izoblikovalo novo pojmovanje italijanskega naroda kot organizma, ki živi od ekspanzionizma, zato bi moral irenti-izem postati gonilna sila nenehne borbe za zaščito nacionalnih interesov. V trenutku, ko je bil torej irentizem vključen v najbolj splošno ekspanzionistično vizijo, je izgubil svoj poseben pomen oziroma razlog za obstoj, bodisi kot ideološki konstrukt ali pa kot konkretna vizija zunanje politike. Kljub temu pa je bila tudi temu minimaliziranemu irentizmu v naslednjem obdobju namenjena dokaj pomembna funkcija in vloga, zlasti na območju Tridentinske in vzhodnega Jadrana (Sabbatucci, 1970, 486).

Italijanski nacionalizem in irentizem v desetletju pred prvo svetovno vojno

Skoraj celotno obdobje do prve svetovne vojne je s svojo politiko »novega liberalizma« na italijanski politični sceni zaznamoval Giovanni Giolitti. Hkrati je to obdobje pospešene- nega industrijskega razvoja, zaradi česar je Italija, dotlej pretežno agrarna dežela, postajala agrarno-industrijska, kar pa je v italijansko družbo vnašalo velika socialna in družbena nasprotja. Kapitalistična ekspanzija je postajala nacionalna realnost, ki so jo poleg bur-žoazije vzele na znanje tudi delavske in kmečke množice in njihove organizacije, zlasti sindikati in socialistična stranka, ki je v tem obdobju dobila tiste organizacijske oblike, po katerih se je bistveno razlikovala od drugih evropskih socialističnih strank: v svojem okrilju je poleg delavskih slojev zbrala tudi široke sloje nižjega meščanstva, zlasti pa večji del izobraženstva, kar je postopno prispevalo k njeni notranji razcepljenosti in šibkosti. Tako so se meščanski sloji svobodnih poklicev, intelektualcev, trgovcev, industrijalcev in mnogih drugih, ki so hoteli biti v obdobju Crispija in Pellouxa napredni in so simpatizirali s socialisti, po volitvah leta 1904 obrnili odločno na desno. Večina, ki se je v parlamentu oblikovala po teh volitvah, je ostala zvesta Giolittiju vse do leta 1914 in mu omogočala, da je vzdrževal sistem, ki se je po njem poimenoval »giolitizem«. Giolitti je računal na širšo podporo tistih sil, katerih težišče je bilo izven parlamenta, saj je bil prepričan, da njegova najpomembnejša funkcija ni v izvajanju svoje zakonodajne funkcije, temveč izvolitev in podpora izvršni oblasti. Seveda pa Giolitti ni zaničeval parlamenta, temveč je gojil zau-panje vanj predvsem kot moderatorja ekstremizmov, kot političnega subjekta za reševanje konfliktov med nasprotujočimi se interesi in za zaščito države pred iracionalnimi strastmi in nasilnimi manjšinami. V iskanju ravnovesja med konservativci in demokrati, katoliki in socialisti, je Giolitti hkrati paraliziral ekstremna gibanja in sledil srednji poti.¹³⁷

137 O političnih in družbeno-ekonomskih razmerah Italije v Giolittijevem obdobju C. Seton-Watson (1967, 379–427), F. Cusin (1970, 115–162) in DAI (1973, 185–191).

Ponovno rojstvo iredentizma starega kova, ki ga je svoje čase Crispi že zatrl, je bilo naravna posledica kritičnega stanja v trozvezi. Iredentisti so uživali Zanardellijeve in celo kraljeve simpatije, vendar jim ni uspelo ponovno osvojiti dominantnega položaja znotraj levice, ki so ga imeli pred letom 1890. Čeprav je bil vpliv mazzinijanskega iredentizma praktično neznaten, so v Italiji dozorevale nacionalne aspiracije novega tipa, ki so bile dokaj zaskrbljujoče, zlasti za Avstro-Ogrsko. Nacionalistična struja, ki je bila v začetku omejena na intelektualne in literarne kroge, je v spremenjenem ozračju začetka 20. stoletja vedno bolj širila svoj vpliv, dokler ni po aneksiji BiH oziroma bosansko-hercegovski krizi leta 1908, prišla na površje in pridobila veliko politično težo. Nacionalisti so se sicer še navdihovali pri italijanskem *risorgimentu*, vendar so pri njem zavračali liberalno tradicijo; v svojih spisih so dokončno zavrgli Mazzinija, tako da se je »ideja Rima« identificirala z dominacijo in »mislija« tretje Italije s kolonialnimi osvajanji. Nacionalisti so se gledovali po ekspanzionizmu svetovnih sil, zlasti ZDA, Japonske, Francije in Anglije, Italija (*l'Italia*) pa je po njihovem ostajala v ozadju, vse od 1896 zavzeta pretežno s svojo notranjo problematiko brez občutka za lastno poslanstvo v širših svetovnih dimenzijah. Tako se je vsaj zdelo Alfredu Orianiju, nemu predhodnikov modernega italijanskega nacionalizma, zasnovanega na načelih, ki so prekinila s tradicionalnim meščanskim redom. Njegov idol je bil nekdanji ministrski predsednik Francesco Crispi, katerega padeč po porazu pri Adui, je bil zanj temen madež na italijanski nacionalni časti. Po Orianiju je ozemeljska ekspanzija predstavljala nacionalno dolžnost: bil je prepričan, da bodo le osvojitve v Afriki in prevlada na Jadranu oziroma v Sredozemlju *risorgimento* lahko privedle do njegovega zaključka ter da bi lahko le vojna okrepila nacionalno tkivo Italije. Ekonomski problemi in družbeno razslojevanje bi lahko našla svojo rešitev »v veličini«, ki predstavlja smoter, junaštvo pa sredstvo za njegovo dosego (Volpe, 2002, 353–360; Seton Watson, 1967, 409).

Druga velika osebnost nacionalističnega gibanja je postal Enrico Corradini, učinkovit pisec in žurnalist, ki se je spreobrnil v nacionalista po italijanskem porazu pri Adui in ga je prevzela D'Annunzijeve fascinirane. Novembra leta 1903 je s skupinico mladih pisateljev v Firencah osnoval prvo nacionalistično revijo *Il Regno*, ki je kmalu postala glasnik vseh tistih, ki so prezirali bojazljivost in strahopetnost, še bolj pa tistih, ki so zavračali »prostaški socializem«; postala je sredstvo za prebujo buržoazije iz njene otrplosti in za oblikovanje nove elite, ki bi ustvarjala bogastvo, stremela po moči in osvajanju kolonij.¹³⁸

Prve številke revije *Il Regno* so sledile dogodkom v sosednjih državah z nemajhno dozo kritičnosti in očitkov vladi na račun njene neučinkovitosti pri obrambi italijanskih interesov in se v nekaterih člankih stopnjevale do silovitih napadov na stališča socialistov, ki so jih zastopali v parlamentarnih razpravah glede proletarske solidarnosti in oboroževanja. Kot ugotavlja v svojem delu Paola Maria Arcari, je krog okoli revije *Il Regno* svoj gnev in jezo zaradi protiitalijanskih incidentov v Avstriji želel prelititi v krepitev militarističnega duha oziroma potrebo po oboroževanju in večji angažiranosti armade (Arcari, 1934–1939, 464).¹³⁹

138 O E. Corradiniju in reviji *Il Regno* v S. Guglielmino (1971, 105/1–107/1).

139 Gre za delo (Arcari, 1934–1939), ki ni le zgodovina nacionalizma, temveč predstavlja tudi prerez italijanske politične misli, razumljene kot nasprotujoče, vendar napredno potrđitev »nacionalne politične doktrine«, ki se ob vrsti pristranskih sintez v polni meri realizira s prihodom fašizma na oblast (Sabbatucci, 1970, 55).

V letih 1906 do 1908 je v razvoju nacionalističnega gibanja oziroma iredentizma zasediti določen zastoj, novega zagona sta v smislu »prebuje nacionalne zavesti« dobila šele z bosansko-hercegovsko krizo, ki je pomenila radikalno prelomnico in sprožila nov val nacionalizma, ki je na določen način dosegel vrhunec na I. kongresu italijanskih nacionalistov v Firencah decembra 1910.

Fenomen, ki mu lahko sledimo po bosansko-hercegovski krizi leta 1908, ni bil omejen zgolj na ponoven izbruh iredentizma, temveč gre za povsem novo vzdušje, ki je preplavilo vsa področja družbenega življenja; v bistvu gre za »prebujo nacionalne zavesti«, kot se je v svojem političnem eseu *La crisi della Bosnia-Erzegovina e il risveglio della coscienza nazionale* izrazil Romolo Ronzio (Ronzio, 1943, 273–293).

V takratnem italijanskem političnem prostoru pravzaprav izstopajo tri poglobitna dejstva, ki jih lahko povežemo z bosansko - hercegovsko krizo: kriza internacionalističnih idealov na področju mednarodnega delavskega gibanja, zlasti med revolucionarnimi sindikalisti in desnimi reformisti; razmah gibanja proti trozvezi in s tem odklon od zunanjepolitičnega kurza Giolittijeve vlade; nihanje znotraj pozicije oziroma demokratične levice glede njenega dotedanjega odnosa do oboroževanja, vojne in italijansko-avstrijskih odnosov.

Toda najpomembnejše dejstvo političnega življenja teh let, ki ga lahko ravno tako pripišemo spremenjeni politični klimi po bosansko-hercegovski krizi, se je izrazilo na desnici: gre za ponovno prebujo nacionalističnega gibanja. Po eni strani gre za Corradinija, ki je v člankih in razpravah nadaljeval diskurz, ki ga je svoječasnno začel na straneh revije *Il Regno* in si prizadeval, da bi dal »proletarsko« dimenzijo svojemu aristokratskemu imperializmu, po drugi strani pa je moč slediti združevanju in povezovanju različnih vrst pisateljev, novinarjev in politikov z namenom, da bi ustvarjali revialni tisk z nekim novim nadihom nacionalizma posebnega tipa, senzibilnega in hkrati bojevitnega, a dokaj splošnega ter brez solidnih teoretskih temeljev. Ta tisk se dejansko omejuje na poudarjanje potrebe po močnejši Italiji, zlasti v vojaškem smislu, po močnejši nacionalni zavesti, bolj energični zunanji politiki, po odklanjanju socialističnega internacionalizma in oblastnega parlamentarizma, ter nenazadnje po stigmatiziranju mlahave in koruptivne Giolittijeve vlade ter plašne, servilne in pragmatične Tittonijeve zunanje politike. Gre v bistvu za »drugačen italijanski nacionalizem«, o katerem govori G. Volpe, nacionalizem, ki ima svoj najbolj značilen izraz v delu Scipia Sigheleja »*Pagine nazionaliste*« ter na straneh dveh novih nacionalističnih revij *Il Carroccio* in *La Grande Italia*.

Po splošnem mnenju zgodovinarjev, ki so se ukvarjali s to problematiko, je v tej fazi italijanskega nacionalističnega gibanja, iredentizem igral odločilno vlogo. Tezo o soočenju in prepletanju nacionalistične in iredentistične struje je z določenimi popravki sprejela tudi P. M. Arcari, še mnogo bolj prodorno in artikulirano analizo pa je pripravil G. Volpe, ki mu niso ušle meje in dvoumnosti medsebojne nacionalistično-iredentistične povezanosti. Zanj so se dvoumnosti in kontradikcije prenehale v postopnem pomikanju Italije k ambicioznemu cilju »velike Italije«. Toda iredentizem od teh svojih novih podpornikov in zagovornikov v bistvu ni dobil nobene konkretne vzpodbude za uresničitev svojega »maksimalnega programa«; niti njegova uvrstitev v italijanski politični prostor ni kaj bistveno spremenila videza od iredentizma iz začetka 20. stoletja. Obdobje med 1908–1910 po njem torej ni toliko pomenilo prenove iredentizma, kolikor razvoja nacionalizma, ki pa mu je iredentizem dajal veliko mero hraniva. Gre pač za iredentizem patriotskega in ekspanzionističnega tipa, za iredentizem »*bon à tout faire*«, ki se brez težav obrača proti Tunisu, raje kot pa proti

Trstu, ali pa iredentizem tipa »*Trento-Trieste*«, ki ni bil kaj dosti različen od prvotnega in se je skoraj v celoti izživel v kakšni neškodljivi manifestaciji. V vseh primerih je šlo bolj za verbalni kot pa za akcijski iredentizem, ki se je izčrpaval v seriji nepomembnih polemik, ki niso nikoli resno izpostavile vprašanja italijanske zunanje politike. Ta iredentizem se je torej omejeval pretežno na metodološka, skorajda slogovna vprašanja, ki so se pogosto končala v čistem nacionalizmu. Nekaj podobnega zasledimo v že v omenjenih Sighelejevih »*Pagine nazionaliste*«, kjer je nacionalizem viden zlasti kot vzpodbuda za oblikovanje močnejše nacionalne zavesti (Sabbatucci, 1971, 66–67).

Nekako v istem obdobju je v Milanu zaživela revija *La Grande Italia*, ki je razvijala podobno govorico kot njena sestrška revija *Il Carroccio*. Med njima so vendarle obstajale določene razlike tako v vsebinski zasnovi, strukturi, kot razširjenosti obeh revij. Medtem, ko je bil *Il Carroccio* polmesečnik na 16 straneh, občasno objavljal dokaj angažirane članke ter si prizadeval, da bi obdržal določeno nivo in resnoben videz, je bila *La Grande Italia* tednik na štirih straneh, ki se je pogosto ukvarjal z aktualnimi vprašanji različnih zvrsti. Mnogo bolj kot *Il Carroccio*, je bila milanska revija odprta za sodelovanje najrazličnejše vrste politikov (npr. Luzzatti, Boselli, Fortis) in literatov (Oriani, Colautti, Mazzoni, Ferriani, Scherillo, Pastonchi, Novati) ter celo vojaških osebnosti.

Ne glede na njen navidez širok koncept in krog sodelavcev, pa se je *La Grande Italia* takoj opredelila za izrazito iredentističen list, ki mu je iredentizem predstavljal cilj in smoter ter motor njegove politične angažiranosti. Dobršen del lista so redno napolnjevale kronike društva »Dante Alighieri« in »*Trento e Trieste*«, ki mu je od maja 1910 postala tudi uradno glasilo. V listu so tudi podrobneje poročali o delovanju nacionalističnih organizacij in društev iz »neodrešenih pokrajin«, o vsakodnevnih borbah in prizadevanjih Italijanov v Avstriji in o nasiljih, resničnih ali namišljenih, ki so v reviji vedno našla veliko razumevanja in posluha. Ne gre zanemariti tudi podporo, ki so jo reviji dajale študentske organizacije, v katerih je našel svoje široko akcijsko zaledje predvsem iredentizem garibaldinskega kova.

Vsekakor lahko ugotovimo, da sta tekom leta 1909 obe reviji, ki sta se jasno opredelili kot glasnici »prebujene nacionalne zavesti«, skrajno odločno izrazili svoje nasprotovanje trozvezi, hkrati pa za politiko zaveznitva z balkanskimi deželami. Vendar gre v bistvu za dva diskurza, ki pa sta dokaj različna: avtor članka »*L'Italia e il panslavismo*«, objavljenega v reviji *Il Carroccio*, je zavestno zanemaril vprašanje iredentizma ali pa ga je presojal predvsem v njegovih implikacijah mednarodne politike, medtem ko je Negrotto izhajal iz iredentističnih tendenc ter razmišljal v nedoločni mazzinijanski logiki. Toda njuni zaključki so dokaj identični in ne puščajo nobenih dvomov (Sabbatucci, 1971, 71).

Če lahko te zaključke prikažemo skladno s prvimi nacionalističnimi manifestacijami, ki so se neposredno navezovala na bosansko-hercegovsko krizo, so se dejansko le v majhni meri povezovale s tistimi najbolj razširjenimi usmeritvami iredentizma in italijanske zunanje politike, ki bi botrovali rojstvu pravega in dejanskega nacionalističnega gibanja. Usmeritve bi lahko torej povzeli v dveh temeljnih točkah: pomanjkanje izbire v prid tega ali onega zaveznitva in »notranja« uporaba iredentizma kot vzpodbude za politiko oboževanja ter izgovor za antisocialistično usmerjenost. Hkrati je pomembno navesti, da je v tem kontekstu revija *Il Carroccio* prekinila svoj »balkanski« diskurz, saj so ravno v tem času, se pravi poleti leta 1909, izbruhnile silovite polemike s krogom tržaških socialistov. Domala v istem obdobju, točneje od avgusta do oktobra 1909, se je Negrotto v reviji *La Grande Italia* spustil v pravo nacionalistično polemiko z direkcijo *Touring Club Italiana*, ker je na karti »Julijske krajine« pri krajih z mešanim prebivalstvom ob italijanskih nava-

jala tudi slovanska imena, hkrati pa razpihoval svojo večno teorijo o kompenzacijah, če bi se Avstrija še nadalje širila na Balkan oziroma spremenila svoje ustavnopravne temelje.

Nasprotno pa je *Il Carroccio* tekom leta 1910, seveda ne brez notranjih negotovosti in kontradikcij, oblikoval strategijo, ki jo lahko definiramo kot »oboroženo in obrambno pozicijo znotraj trozveze«. Po eni strani so tako nacionalisti ostajali zvesti dotedanji iredentistični protiavtstrijski usmeritvi, z navdušenjem pozdravljali italijansko-rusko približevanje, občasno še vedno govorili o latinskem bratstvu, toda istočasno so se dobrikali italijansko-nemškemu prijateljstvu ter zagotavljali, da Italija ostaja zvesta trozvezi (Sabbatucci, 1971, 76; Perfetti, 1984, 66).

Zvestoba trozvezi, oboroževanje in izključno upoštevanje lastnih interesov, so bili torej poglobitveni elementi zunanje politike italijanskih nacionalistov, ki so se zlasti izkristalizirali po kongresu v Firencah, ki se je odvijal od 3.–5. decembra 1910.

Te opredelitve seveda niso bile miroljubne, njihova prava narava je razvidna iz neštetihih polemik v predkongresnem obdobju, ki so poleg nacionalističnega tiska zajele domala celotno italijansko časopisje tistega časa.

V tridnevni razpravi kongres ni izšel iz splošnih okvirov in pustil odprta številna vprašanja: problem iredentizma, vprašanje alternative med protekcijonizmom in liberalizmom, cilji zunanje politike, definicija koncepta nacija in nacionalizem. Dnevni redi o različnih točkah, ki so bili sprejeti na kongresu, so bili rezultat očitnih kompromisov, toda v ospredju je bila vendarle težnja, da bi vzpostavili organizacijske temelje za konstituiranje bodoče stranke, ki pa so jo zaenkrat poimenovali »*Associazione Nazionale Italiana*« (ANI). Med glasovanjem za ustanovitev nacionalističnega združenja in sprejemom njegovega statuta se je pojavila zahteva, da bi za besedo »*Nazionalista*« dodali še besedo »*Imperialista*«, ki pa ji je E. Corradini nasprotoval zaradi taktičnih razlogov, saj zaenkrat ni želel prevzeti skrajnih pozicij z jasno izraženimi monarhističnimi in imperialističnimi konotacijami. Tako je tudi sam predlog o ustanovitvi ANI ostajal v dokaj splošnih okvirih: bodoče združenje bi moralo postati prostovoljni organ nacionalnega življenja zunaj parlamentarnih teles, v vseh družbenih sferah znotraj Italije bi moralo dvigniti svoj glas in vztrajati pri tem, da ni možno zagovarjati razrednih interesov, ko so v nevarnosti nacionalni interesi, da je treba zavračati pomehkuženo tendenco pacifizma in podpirati ustanove, ki stojijo med šolskimi ustanovami in armado (šolski bataljoni, militarizirani liceji, bataljoni prostovoljcev, mladi raziskovalci itd.) ter se ukvarjati z vprašanji zunanjepolitičnega in kolonialnega značaja (Perfetti, 1984, 91).

Nacionalistično združenje, ki se je širilo predvsem v severnih in srednjih pokrajinah Italije, je pretežno vključevalo sloje male in srednje buržoazije in izobraženstva pa tudi provincialnega plemstva različnih svetovnonazorskih opredelitev. Prvo leto je v življenju ANI-ja razen v organizacijskem pogledu potekalo ob intenzivni propagandni dejavnosti s tiskanjem brošur, publikacij in letakov. Med vsemi je bila morda najpomembnejša brošura L. Vallija z naslovom »*Che cosa è e che cosa vuole il Nazionalismo?*«, saj je nudila teoretično in programsko sintezo celotnega nacionalističnega gibanja po firenškem kongresu. Valli je opredelil in ločil koncept nacionalizma na eni in patriotizma na drugi strani. Po njem prvega ne bi smeli pomešati z drugim, saj nacionalizem ni le emotivno stanje, nekakšna privrženost do nacije, temveč zmes »principov in vizij«, ki se ne zadovoljuje zgolj z ljubeznijo do domovine, temveč mora ta prerasti v »odločno in močno voljo po mogočni naciji, ki bo kos drugim nacijam za osvojitve njihovih posesti v medsebojni borbi za prevlado«.

Leta 1911 so izšli tudi akti kongresa, ki jih je uredil G. Castellini in obsežna raziskava Paola Arcarija z naslovom »*La coscienza nazionale in Italia. Teoria e inchieste*«. Arcarijevo delo ni bilo izraz ANI-ja, prav gotovo pa je predstavljalo najtehtnejše delo, ki je izšlo iz nacionalističnih krogov v tistem času.¹⁴⁰ Šlo je v bistvu za zbirko mnenj in stališč intelektualcev in politikov o najvidnejših nacionalnih problemih Italije, pa tudi o pričevanjih v nacionalističnem tisku ter pobudah nacionalistične dejavnosti v okviru društev »Dante Alighieri« in »*Trento e Trieste*«.

Nacionalistično gibanje si je leta 1911 osnovalo tudi svoje glasilo: 1. marca je v Rimu namreč izšla prva številka tednika *L'Idea Nazionale*. Tednik je kmalu postal osrednje glasilo in najbolj ugleden list nove politične struje, saj se je takoj po firenškem kongresu drugi nacionalistični tednik *Il Carroccio* spojil z milanskim listom *La Grande Italia*. Pri tem je simptomatično, da so sodelavci lista *L'Idea Nazionale* zavrnil predlog, da bi svoj periodični list preoblikovali v uradno glasilo ANI-ja, tako da je tudi po dokaj polemični razpravi znotraj »Centralnega odbora« stališče tednika do nacionalističnega združenja ostalo še nadalje dvoumno.

Nadaljnjo etapo nacionalističnega gibanja predstavlja kongres v Rimu, ki je potekal od 20. do 22. decembra 1912 v znamenju notranjih razčiščevanj in ideoloških opredelitev. Sožitje med posameznimi skupinami ni bilo več možno. Nosilci demokratičnih tendenc, ki so jih kasneje nazivali z »integralisti«, so pripravili odstopno izjavo zaradi povsem nedemokratičnega duha znotraj gibanja in lista *L'Idea Nazionale* ter zaskrbljenosti, da bo taka usmeritev vodila nacionalizem v čisti konservativizem in partikularizem, namesto v »poenotenje nacionalnega duha«. Dokument je podpisalo 30 predstavnikov demokratične skupine s P. Arcarijem na čelu.

Po libijski vojni, ki je pospešila vključitev nacionalistov v politično borbo ter jih prisilila, da so realneje ocenili odnose z ANI-jem in drugimi političnimi skupinami, je dozorela ideja, da bi to nacionalistično združenje končno preraslo v politično stranko. Leta 1913 je v ta namen izšla brošura, v kateri je bila podana uradna verzija razvoja nacionalističnega gibanja od začetkov pa do rimskega kongresa. Nacionalizem so označili kot »*zavesten in konkreten izraz nacionalne veličine*«, analizirali njegove metode in strategijo, na novo definirali odnose med nacionalizmom in patriotizmom, potrdili monarhični lojalizem, po drugi strani pa protidemokratičen in protireformističen značaj tega gibanja in končno eksplicitno proglasili idejo o preureditvi gibanja v politično stranko.

Nacionalistom je bilo vendarle jasno, da se bodoča stranka ne bo mogla uspešno vključiti v volilno borbo brez naslonitve na kakšno drugo politično silo. V tej perspektivi je končno dozorelo približevanje nacionalistov h katolikom, ki so ga utemeljevali deloma zaradi njihovega patriotizma, katerega so pokazali zlasti v libijski vojni in njihovega zavračanja masonerije, ki naj bi bila po svojem značaju izključno interna-

140 Paolo Arcari je sprva deloval predvsem v katoliških krogih v uredništvu lista *Osservatore cattolico* in postal aktiven član skupine krščanskih demokratov F. Mede. Kljub nasprotovanju italijanski državi zaradi nerešenega »rimskega vprašanja«, pa je bilo čutiti težnje po njihovi skorajšnji vključitvi v njeno družbeno-politično življenje. Dejansko je aktivna vključitev v politično življenje tako Arcarija kot mnoge druge katolike postopno privedla v nacionaslistične vode. Ne preseneča torej, da je bil Arcari leta 1910 med udeleženci ustanovnega kongresa italijanskih nacionalistov v Firencah in da je bil izvoljen v njegov Centralni svet. Akti firenškega kongresa so izšli pod naslovom *Il Nazionalismo italiano* (Castellini, 1911) (Dizionario biografico degli Italiani III, 1961, 748–749).

cionalistična. V konkretnem italijanskem primeru naj bi se izkazovala v promociji in utrjevanju radikalno-socialističnega bloka, katerega aktivnost so ocenjevali za razbijsko in antinacionalno ter bi ga bilo potrebno zato odstraniti iz političnega življenja (Arcari, 1934–1939, 22).

Po rimskem kongresu in volitvah leta 1913, se je ANI angažirala pri organizacijskem in propagandnem delu; formirale oziroma obnovile so se nacionalistične skupine v Padovi in Bresci, sprožili pa so tudi pravo iredentistično kampanjo preko knjig, brošur, člankov in razprav ter konferenc. Ta novi iredentizem se je že dokaj razlikoval od nekdanjega Sighelejevega oziroma demokratičnega: postal je skrajno agresiven in ponovno usmerjen proti Jadranu, njegov najvidnejši predstavnik v Julijski krajini oziroma v Trstu pa je postal Ruggero (Timeus) Fauro.¹⁴¹

Odločno in nepopustljivo krilo nacionalistov, ki se je oblikovalo po libijski vojni in rimskem kongresu se je torej pri novih opredelitvah iredentizma, uglasenega z novimi usmeritvami, začela uresničevati s skupino tržaških iredentistov (Fauro, Tamaro, Alberti, Xydias) in rimskimi nacionalisti okoli revije *L'Idea Nazionale* z oblikovanjem »imperialističnega iredentizma«, katerega najbolj značilni predstavnik je, kot rečeno, postal Ruggero Fauro. Toda niti Fauro, niti njegovi sodelavci niso uspeli italijanski zunanji politiki, razen nenasitnih aspiracij po gospodstvu, zagotoviti jasnega in konkretnega programa jadranske politike, ki bi ji na takšen ali drugačen način lahko priključili svoje aspiracije. Pomanjkanje jasne in stvarne strategije na tem področju je bilo zaznati v celotnem nacionalističnem gibanju. Tudi Castellini je tako v tem času govoril o kontinuiranem odnosu med iredentizmom in imperializmom, vendar je imel o njem dokaj blede in splošne pojme, kar se je kazalo v njegovih prizadevanjih, da bi v nekakšni nerealni sintezi združil imperialistične zahteve nove Italije s principi nacionalnosti in tradicijo risorgimenta (Sabbatucci, 1971, 103).

Zunanjepolitična komponenta je, ne glede na njeno nedefiniranost, nacionalistom na določen način prišla prav, saj so z njeno pomočjo vzpostavili področje spopadov z demokratičnimi radikalnimi silami, proti katerim so najprej uporabljali taktiko frontalnega napada, potem pa so jo hoteli zamenjati s taktiko kompromitiranja oziroma sramotenja svojih političnih nasprotnikov na račun »najvišjih nacionalnih ciljev in vrednot«. Tudi s pomočjo iredentizma, ki so ga takrat natančno opredelili s formulo »aneksionističnega maksimalnega programa«, so hoteli ustvariti distinkcijo med »nacionalisti« in »antinacionalisti«, ki naj bi služilo zlasti za izrivanje demokratičnih sil na rob družbenega dogajanja.

Nacionalistična stremljenja so v letu 1914 našla plodna tla v novi desno - liberalni vladi Antonia Salandre, ki je predstavljala konec dolge Giolittijeve ere in s tem poskusov, da bi na pragu prve svetovne vojne utrdili liberalni režim s pomočjo dotedanjih praks kompromisov in združevanja različnih parlamentarnih skupin. Namesto tega je prišla na površje »Salandrova nacionalna politika« kot izraz »liberalne buržoazije«, sestavljene iz novih srednjih in višjih slojev, ki so se oblikovali v procesu industrializacije in modernizacije Italije ter bili v veliki meri izključeni iz Giolittijeve politike kompromisov. S svojim antigiolittijanskim programom, ki je

141 O Faurovi nacionalistični doktrini tega obdobja zlasti v delih D. Redivo (1995), C. Schiffrer (1960, 7–15), B. Coceani (1920) in Pappucia & Cecotti (2011, 16–17).

bil usmerjen v razbitje liberalno - demokratične koalicije, z zaščito in forsiranjem privatnega kapitala, s ponovno afirmacijo prestiža ustanov, v prvi vrsti monarhije, je Salandra postal stična točka novih slojev oziroma elit, tako intelektualnih kot političnih, hkrati pa je s svojo »nacionalno politiko«, ki je Italijo popeljala v prvo svetovno vojno na strani antantnih sil, užival tudi vso podporo nacionalistov, ki so z milanskim kongresom maja 1914 v italijanskem političnem prostoru postali tista politična sila, ki je usmerjala in uravnavala tok italijanske politike v naslednjem obdobju (Perfetti, 1984, 179; Agnelli, 1994, 20).

Italija med nevtralnostjo in intervencionizmom ob izbruhu prve svetovne vojne

Italijanski nacionalizem in iredentizem sta v desetletju pred prvo svetovno vojno, kot smo videli, predstavljala manjšinsko, a zelo dejavno in napadalno gibanje, zasidrano čedalje bolj tudi v vodilnih političnih strukturah, ki so zavračale lojalnost avstrijski cesarski hiši in težile k izstopu iz trozveze. Gibanje je nenehno pozivalo k boju za »nacionalno osvoboditev« vseh večnarodnostnih ozemelj, za katere je trdilo, da so bila »od nekdaj italijanska« in »neodrešena« (*terre irredente*). Izraz je vseboval učinkovito in sugestivno semantično zvezo moralnih prvin pojma »odrešitev« in političnih iz pojma zgodovinske »ponovne pridobitve«, čeprav ta ozemlja nikoli poprej niso pripadala italijanski državi (Parovel, 1996, 31).

Ob izbruhu prve svetovne vojne, ob koncu julija oziroma v začetku avgusta 1914, so sicer iredentistične tendence zaznale zgodovinsko priložnost za italijansko intervencijo oziroma priložnost za priključitev »neodrešenih dežel«, vendar je bilo zaradi formalnega italijanskega članstva v trozvezi, potrebno taktiziranje njene zunanje politike med nemškimi, habsburškimi, britanskimi, francoskimi in ruskimi interesi. Hkrati se je italijanski politični vrh soočil z dilemo, ali naj se spusti v vojno za cilje, ki niso bili v italijanskem nacionalnem interesu, samo zaradi formalnega članstva v trozvezi, po drugi strani pa je za Italijo pomenilo stati ob strani tudi nevarnost, da bi ob zmagi centralnih sil, kar je bilo ob začetku vojne videti dokaj verjetno, ostala praznih rok. Vzporedno s proglasitvijo nevtralnosti, 2. avgusta 1914, se je pričela Italija tajno pogajati z obema vojskujočima se stranema in zahtevala za ohranitev nevtralnosti oziroma za morebitni vstop v vojno ustrezne ozemeljske kompenzacije. S centralnimi silami je o kompenzacijah razpravljala v smislu 7. člena pogodbe o trozvezi in nakazovala željo po pridobitvi Tridentinske, kar pa je Avstrija v začetnem obdobju ostro zavračala. Že v prvih mesecih vojne pa sta se čedalje bolj čutila tudi notranja razklanost in nezadovoljstvo. Italijo so pretresale neštete agitacije in stavke, protivojno razpoloženje širokih mas prebivalstva pa je bilo več kot očitno. Kljub temu se je javno mnenje nagibalo k Franciji, medtem ko so bili vojaški in cerkveni krogi ter del vodstvenih struktur na strani Nemčije, splošna antipatija pa se je kazala do Avstro-Ogrske (Montanari, 2000, 59).

Nova Salandrova vlada s Sonninom kot zunanjim ministrom in generalom Zupellijem kot obrambnim ministrom, ki se je formirala 5. novembra 1914, je Italijo končno popeljala v odločitev, da stopi v vojno na strani antantnih sil, vendar je bila vojaško sposobna intervenirati šele spomladi 1915. V zunanji politiki je začel prevladovati popoln pragmatizem, ki ga lahko razberemo iz Salandrovih stališč:

Za nadaljevanje najvišjih smernic naše mednarodne politike [direttiva suprema della nostra politica internazionale] je potrebno gojiti duha, ki bo brez vsakršnih predsodkov, zadržkov in čustev neomajno privržen lastni domovini ter svetemu egoizmu Italije [occorre animo scevro da ogni preconcetto, da ogni pregiudizio, da ogni sentimento, che non sia quello della esclusiva e illuminata devozione alla patria nostra, del sacro egoismo per l'Italia]. (Montanari, 2000, 89, op. 2)

Koncept »sacro egoismo« je v tujini sicer izzval negativna mnenja in začudenje, vendar tudi mnoge druge države v tistih razmerah niso izbirale sredstev. Ker je bil vojaški položaj Avstro-Ogrske v začetku leta 1915 dokaj težak, mestoma tudi kritičen zaradi velikih izgub na galicijski in srbski fronti, je avstrijska diplomacija pod nemškim pritiskom pričela popuščati pred italijanskimi zahtevami glede Tridentinske, hkrati pa se je v začetku marca 1915 začel Sonnino prek svojega veleposlanika Imperialija v Londonu tajno pogajati z Veliko Britanijo o pogojih za vstop Italije v vojno na strani antantnih sil. V spomenici, ki jo je Italija predložila britanski vladi, je zahtevala Tridentinsko oziroma južno Tirolsko do Brennerja, gorski greben Julijskih Alp in Istro, večji del Dalmacije in Valono ter paritetni odnos z drugimi antantnimi silami na Srednjem vzhodu in v Afriki (Montanari, 2000, 93). Nadaljnja pogajanja s centralnimi silami so potekala zgolj zato, da bi si pridobila čas, saj bi naj bila armada po zagotovilih vrhovnega poveljnika generala Luigija Cadorne in obrambnega ministra Zupellija, pripravljena šele ob koncu aprila 1915. Ministrski predsednik Salandra se je očitno čedalje bolj nagibal k intervencionizmu in je že 16. marca zaupno sporočil Sonninu, da je Italija na poti popolne prekinitve odnosov s centralnimi silami, nima pa izrecnega soglasja vladarja, niti ni prepričan, da vojno želita tudi parlament in ljudstvo, hkrati pa ni še nobenih zagotovil o ozemeljskih pridobitvah s strani antantnih sil. V zadnjem krogu pogajanj s centralnimi silami ob koncu marca 1915, je Italija tako predlagala severno mejo pri Bolzanu, popravek vzhodne meje z vključitvijo Gorice in Gradiščanske, Trst kot svobodno mesto z lastno italijansko univerzo, nekatere dalmatinske otoke, italijansko suverenost nad Valono in Dodekanezom, vendar bi za razliko od prejšnjih pogajanj zahtevala takojšnjo zasedbo odstopljenih ozemelj. Avstrija teh zahtev seveda ni bila pripravljena sprejeti. Avstrijski zunanji minister Buriàn je 16. aprila 1915 na italijanske zahteve sicer dopustil možnost popravka meje na Tridentinskem, ničesar pa glede ostalega »zaradi političnih, etničnih, strateških in ekonomskih razlogov«. Ravno tako ni dopuščal nobenih takojšnjih ozemeljskih koncesij. Iz korespondence med italijanskima veleposlanikoma v Berlinu oziroma na Dunaju, Bollatijem in Avarno, je hkrati razvidno, da sta spričo vseh teh zahtev in izsiljevanj Salandre in Sonnina, dobila dokaj neugoden vtis o pomanjkanju njunega osnovnega diplomatskega in političnega takta.

Ob vsem videnem, je zapisal veleposlanik Bollati, me ne bi smelo več presenečati to nenehno kopičenje naših zahtev, ene bolj pretirane, ponižujoče in agresivne od druge. Gre za skupek pogojev, ki bi jih morda po dolgi, izčrpljujoči vojni zmagovalec vsilil poraženemu nasprotniku: mi pa jo postavljamo kot ceno za našo nevtralnost, na katero smo prisiljeni že zaradi veljavne tripartitne pogodbe! (Montanari, 2000, 97)

Po drugi strani so se končno 26. aprila 1915 po zapletenih pogajanjih zaključili razgovori z antantnimi silami s podpisom Londonskega sporazuma. Prve točke sporazuma so se nanašale na vojaške vidike, se pravi takojšnja sklenitev vojaškega sporazuma med Veliko Britanijo, Francijo, Rusijo in Italijo ter vzpostavitev pomorske zveze med Veliko Britanijo, Francijo in Italijo. Antantni zavezniki so nadalje Italiji obljubili meje na Brennerju, Gorico in Gradiščansko, Trst z okolico, celotno Istro do Kvarnerja, Cres, Lošinj in druge manjše otoke v Kvarnerju, osrednjo Dalmacijo z nekaterimi otoki, Valono v Albaniji in Dodekanez v Grčiji ter pravico do sodelovanja pri razdelitvi turškega ozemlja ob morebitnem razpadu Otomanskega cesarstva. Velika Britanija je ob sklenitvi sporazuma odobrila Italiji takojšnje posojilo v višini 50 milijonov funtov. V 15. členu so se podpisnice obvezale, da bodo podprle Italijo v prizadevanjih, da bi Svetemu sedežu preprečili diplomatske akcije za sklenitev miru oziroma njegovo sodelovanje na mirovni konferenci, zadnji, 16. člen pa je določal, da bo pogodba ostala tajna (Lipušek, 2012, 243–253).

Podpis Londonskega sporazuma, ki sta ga skovala Salandra in Sonnino s tiho podporo kralja Viktorja Emanuela III., ni imel soglasja parlamenta, ker ta sporazum ni bil sestavljen v obliki formalnega sporazuma o vojaški zvezi, s čimer so se podpisnice zavarovale, da jim ga ne bo treba predložiti v ratifikacijo parlamentom, saj bi s tem njegova vsebina prišla takoj na dan.

Salandra je vendarle menil, da bo potrebno državljane obvestiti o odločitvi, da Italija vstopa v vojno na strani antantnih sil in doseči soglasje parlamenta o koncesiji izrednih pooblastil vladi v primeru vojne napovedi. Po štiridesetih dneh premora bi se moral parlament 12. maja znova sestati. V poslanskih vrstah je bila očitna popolna razklanost med nevturalisti in intervencionisti, vendar se je med nevturalisti v tem času že oblikovala skupina, ki bi lahko odločujoče vplivala na dotedanje ravnovesje. Intervencionisti so po eni strani vključevali republikance, radikale, garibaldince, futuriste, iredentiste, kasneje pa tudi določene kroge socialistov. Z druge strani so se jim priključili še revolucionarni sindikalisti in anarhisti ter desni liberalci. Seveda so bili motivi in razlogi za njihove opredelitve dokaj različni. Revolucionarni sindikalisti z De Ambrisom in Corradinijem, so bili še pred nedavnim zakleti antimilitaristi, sedaj pa so želeli vojno v prepričanju, da bodo na ta način uspeli pospešiti proces razkroja buržoazne družbe. Futuristi z Marinettijem na čelu so si želeli vojne kot »*edinega zdravila na tem svetu*« (la sola igiene del mondo). Marinetti je slavil ljubezen do nevarnosti, nasilnih dejanj, hitrosti, prerrojene domovine, in razglašal sovraštvo do tradicionalne kulture, feminizma in Italije »*profesorjev, arheologov, ciceronov in starinarjev*«. V njem je šopek tém, ki so se nekaj let pozneje ponovno pojavile v fašizmu, in nekatere med njimi so bile zelo podobne sočasno porajajočim se anarhističnim idejam (Milza, 2012, 692). Nacionalisti so sledili načelu politike velesile in če so bili poprej nagnjeni k prepričanju, da bi se morala Italija postaviti ob bok Nemčiji in si vzeti Nico in Korziko ter nove kolonije na račun Francije in Velike Britanije, so bili sedaj prvi, ki so zahtevali Tridentinsko, Trst, Dalmacijo in druge predele vzdolž vzhodnojadranske obale. Za desne liberalce, kot je bil npr. sam Salandra in za iredentiste, je vojna predstavljala sredstvo za dokončanje procesa združitve Italije in okrepitev povezav z antantnimi silami. Republikanci in reformni socialisti so stremeli po dokončnem zedinjenju Italije kot prvem koraku k prosvetljenim reformam, za mazzinijance pa je vojna ne le zagotavljala doseg dokonega zedinjenja, temveč bi morala privedi

tudi do končanja papeške vladavine, uničenja habsburške monarhije in Otomanskega cesarstva ter do zmage nacionalnega principa. Ravno tako ne gre zanemariti želja in pričakovanj mnogih, da bi Italija v tej vojni pokazala svojo vojaško izurjenost in učinkovitost ter bojno pripravljenost (Montanari, 2000, 106).

Na nasprotni strani sta stala močan blok absolutnih nevturalistov in nekoliko šibkejši blok pogojnih nevturalistov. Odločni nasprotniki vojne so bili predstavniki uradne socialistične stranke, ki so ohranjali mirovniške in internacionalistične pozicije, ter se oprijemali gesla: »*naj se gre italijanska buržoazija svojo vojno!*« (*faccia la borghesia italiana la sua guerra*), vendar so ostali kmalu osamljeni in razočarani zaradi ravnanja avstrijskih, nemških in francoskih socialističnih strank, ki so glasovale za vojne kredite. Z nadaljevanjem vojne se je tudi v Italiji krog intervencionistov na levici povečeval. Pri tem je potrebno ločiti med skupino republikancev in mazzinijancev, ki so želeli zaključiti nacionalno združitev ter se povezali z demokrati, drugo skupino pa so sestavljali socialisti, skrajni sindikalisti in izobraženci, ki so izhajali iz Georgesa Sorela in Artura Labriole in v vojni videli eno od etap do revolucije. Njihovo glasilo je postalo »*Il Popolo d'Italia*« pod vodstvom nekdanjega socialista Benita Mussolinija, ki je dokaj hitro izstopil iz bloka nevturalistov (Fejtő, 1990, 44). Med intervencionisti so redko omenjeni italijanskih masoni, ki so obvladovali radikalno stranko in bili tesno povezani s francoskimi masoni, med nasprotnike nevturalistov pa je potrebno prišteti tudi nekatere intelektualce, zlasti žurnaliste in politike, ki so bili bolj ali manj blizu masoneriji: npr. Barzilai, Bissolati in Salvemini. Zlasti prva dva sta stopila v stik z voditeljema protiavtstrijske propagande v Veliki Britaniji: Wickhamom Steedom in Setonom-Watsonom ter sodelovala pri formiranju Jugoslovanskega odbora.¹⁴² Upoštevati je potrebno tudi to, da se je torišče intervencionistov občutno okrepilo po vrnitvi približno pol milijona Italijanov iz tujine, kakor tudi številnih političnih emigrantov z območja habsburške monarhije, od katerih je velik del sanjaril o preoblikovanju vojne v revolucionarno vojno proti vsem monarhijam in kapitalističnemu sistemu na splošno (Fejtő, 1990, 45).

Pri zmagi intervencionistov v Italiji ne gre podcenjevati tudi vloge in učinkovitosti francoskega veleposlanika Camilla Barrèra, gorečega antiklerikalca in nasprotnika cesarske Avstrije, ki je mobiliziral celoten arzenal francoskega republikanskega in masonskega kroga tako proti nevturalistom kot proti Vatikanu in papežu Benediktu XV., katerega privrženost do nemških, avstrijskih in poljskih katolikov, ni bila nobena skrivnost. Mnoga poročila, ki jih je Barrère pošiljal na *Quai d'Orsay*, kažejo na njegovo globoko sovražstvo, ki jo je kazal do Benedikta XV., zlasti do njegovega nezaupanja do mirovniških pobud in prizadevanj, da bi se vmešaval v italijansko zunanjo politiko (Fejtő, 1990, 48; prim. Serra, 1950).

Vsekakor je med nasprotniki vojaške intervencije izstopal Giovanni Giolitti, ki se je dobro zavedal stanja v državi in odločno nasprotoval temu, da bi deželo pahnil v »*teško, krvavo in drago vojno, ki jo je tudi sicer zavračala večina prebivalstva*« (*in una guerra difficile, sanguinosa, costosissima e non voluta dalla immensa maggioranza*), zato je s svojimi stališči, kot ugotavlja Seton-Watson, ne da bi pravzaprav hotel, pre-

142 Podrobneje o teh vprašanjih v delu D. Šepić (1970). V poglavju *L'indipendentismo jugoslavo, cecoslovacco e ungherese (1915–1916)* se tem vprašanjem izčrpnije posveča tudi L. Valiani (1966, 194–246). O teh vprašanjih v svoji najnovejši študiji tudi W. Lukan (2014).

vzel vodstvo nevtralističnih sil in se je s tem kampanja za vstop v vojno spremenila v nekakšno »protigiolittijansko križarsko vojno« (Montanari, 2000, 107, op. 1). Razen tega je Giolitti poznal šibkosti obstoječega parlamentarnega sistema, ki je izhajal iz pomanjkljive volilne zakonodaje, ki predsedniku vlade ni zagotavljala trdne večine v parlamentu. Obvladal je skupino poslancev večine, za njim je stala večina državne birokracije, zato se ga je Salandrova vlada upravičeno bala, saj je v njem prepoznavala političnega vodjo, ki je imel največji ugled in izkušnje in so mu mnogi zaupali, da bo znal Italijo odtegniti od vojne. S pričetkom parlamentarnih zasedanj, 12. maja 1915, so ga pristaši takoj poklicali v Rim, hkrati pa se je pričela zadnja, odločilna bitka med nevtralisti in intervencionisti oziroma med veleposlanikoma nasprotujočih se taborov, Barrèrom za antantne in von Bülowom za centralne sile, ki sta hotela Italijo spraviti vsak na svojo stran. Nemški veleposlanik se je v celoti naslonil na Giolittija v upanju, da bo znova prevzel oblast, kot se je v preteklosti že nekajkrat zgodilo, medtem pa je Barrère pridno deloval v socialističnih krogih, med katerimi je poznal simptome globoke krize in našel med njimi še nekoga, ki je krizo uspešno poglobljajal: Benita Mussolinija, ki je podal odpoved na mesto direktorja lista *Avanti* že po zborovanju socialistične stranke v Bologni, 19. oktobra 1914, na katerem so poudarili načelo nevtralnosti socialistične stranke.¹⁴³

Z Giolittijevim prihodom v Rim, 9. maja 1915, se je začelo kratko obdobje hude politične krize zaradi njegovega vztrajanja, da vlada prekliče Londonski sporazum in se ponovno pogaja s centralnimi silami, saj so se avstrijske ponudbe že skoraj približale antantnim, dokončno rešitev pa bi prepustili parlamentu. 13. maja 1915 je Salandrov vladni kabinet odstopil »zaradi pomanjkanja enotnega konsenza parlamentarnih strank, ki bi ga v vladi pričakovali v danem položaju«. Odstop je povzročil velikansko vznemirjenje po celotni državi, sledile so številne manifestacije, ki so začele ustvarjati »klimo državljanske vojne«, kar je po eni strani povzročilo strah in tesnobo, po drugi strani pa vrsto nepredvidenih dogodkov in nasilja. Demonstracije, pri katerih je sodelovalo na desettisoče demonstrantov, so vodili predvsem nacionalisti in revolucionarni sindikalisti, med njimi pa je osrednjo vlogo igral Gabriele D'Annunzio, ki je razvnel množice v Rimu, v Milanu pa sta podobno vlogo odigrala Mussolini in sindikalist Corridoni (Serra, 1950, 92).

Giolitti se je v odločilnih trenutkih umaknil in zavrnil kraljevi predlog o sestavi vlade, saj se ni čutil dovolj trdnega, da bi zavrnil dogovor z antantnimi silami, ker bi to nedvomno škodilo »verodostojnosti in ugledu Italije«, po drugi strani pa se mu ni zdelo primerno, da bi vlado ob evforiji intervencionizma, vodil človek, ki je bil še vedno odločno proti vojni (Montanari, 2000, 111).

143 Mussolini je uspel 15. novembra 1914, zahvaljujoč začetni finančni podpori Filippa Naldija, takratnega direktorja lista »*Il Resto del Carlino*« in skupine intervencionistično usmerjenih industrialcev, z izdajanjem lastnega lista »*Il Popolo d'Italia*«. Kasneje je list in njega samega začela podpirati Francija. Da je Mussolini prejemal francosko finančno podporo, je dokazoval G. Salvemini na podlagi dokumentacije in pričevanj, objavljenih v listu »*Il Mondo*« (7. 1. 1950). Izključitev Mussolinija iz socialistične stranke Italije (PSI), je privedla do izstopa nekaj tisoč strankinih članov, zlasti privržencev intervencionističnih revolucionarnih fasicjev, ki so močno okrepili skrajno levico, naklonjeno intervenciji. Mussolinijeve teritorialne zahteve so se v tej fazi v veliki meri ujemale z intervencionističnimi: na vzhodni meji je zahteval Gorico in Gradiščansko, Trst in Istro do Učke, ni pa vanje vključil Reke in Dalmacije, za kateri je glede na srbske pretenzije, zahteval le zaščito italijanske manjšine. Tudi Mussolini je torej pretehtaval možnost, da habsburška monarhija ne bo preživela tokratne vojne in bo razpadla (Serra, 1950, 93, op. 77).

Dne 16. maja 1915 je kralj Salandri znova ponudil mandatarstvo za sestavo vlade, ki se je nemudoma lotila priprave zakonskega predloga o opolnomočjih v primeru vojne in ga je poslanska zbornica ob glasovanju v dneh 21. in 22. maja potrdila z večino glasov. Proti je glasovalo le 46 socialističnih poslancev, nekaj pristašev Giolittija in članov katoliške stranke. V senatu, kjer so glasovali poimensko, je bil zakon sprejet enoglasno (Serra, 1950, 92). Istočasno je bila proglašena splošna mobilizacija, dan kasneje (23. 5. 1915) pa je italijanski veleposlanik Avarna na Dunaju izročil italijansko vojno napoved Avstriji. Istega dne je cesar Franc Jožef naslovil razglas na svoje narode, ki se je pričel z besedami: »Italijanski kralj nam je napovedal vojno; izdajstvo, ki ga zgodovina ne pomni, je s tem italijanski kralj izvršil proti svojima dvema zaveznikoma [...] (Il Re d'Italia ci ha dichiarato la guerra; un tradimento quale la storia non conosce fu compiuto dal Re d'Italia contro i suoi due Alleati [...]) (Montanari, 2000, 111).

Tako se je v Italiji zaključila majska kriza iz leta 1915, ki je bila vse prej kot epizodnega značaja in zapustila neizbrisno sled, tako na političnem kot konstitucionalnem področju. Salandrova vlada, ki si je v celoti prilastila področje zunanje politike, je parlamentarizmu zadala hud udarec, hkrati pa kralju prepustila izključno pravico in svobodo izbire med nevtralnostjo in intervencionizmom. Le-tega je, po mnenju nekaterih zgodovinarjev, narekoval tudi strah pred pretiranim razvojem demokratičnih idej. Argument, podkrepjen z gesli »vojna ali republika« (guerra o Repubblica), ki ga je bilo slišati med nekaterimi intervencionističnimi manifestacijami v severni Italiji, je globoko pretresel kralja in dvorne kroge. V samem kralju Viktorju Emanuelu III. sta naraščala odljudnost in nezaupanje vase ter zadržanost do demokracije, svoboščin in političnih idealov. Četudi ni bil naklonjen intervencionizmu, se je po drugi strani nagibal k njemu zaradi neodločnosti svojega značaja, predvsem pa zaradi pomanjkanja političnih idealov in nesposobnosti, da bi najvišje interese države ločil od dinastičnih interesov (Serra, 1950, 328). Nekaterim parlamentarcem je tako zagotavljal, da je vojna edini način, da se v Italiji prepreči notranja revolucija in se dinastija na ta način utrdi, kar je bilo nekako v sozvočju s Salandrovimi besedami, da »monarhija ne bo preživela, če se ob koncu vojne ne bo teritorialno povečala« (Serra, 1950, 329). Prav gotovo je bil eden od razlogov za pospešitev intervencije ta, da se je aprila 1915 napovedovala možnost separatnega miru med Avstrijo in Rusijo ter bi v tem primeru italijanske ozemeljske pridobitve ob vzhodnojadranski obali, ki si jih je zagotovila s tajno Londonsko pogodbo, padle v vodo. Vključitev »neodrešenih dežel« v okvir Italijanskega kraljestva je bila torej tisti skupni imenovalec, ki je združeval večino strank in političnih gibanj desnega in levega pola, ki so se nagibale k intervencionizmu, hkrati pa vzbujale pri avstrijskih Italijanih globoka pričakovanja in težnje po vključitvi v enotno državo ter pospešile emigracijo iz obmejnih predelov habsburške monarhije na italijanska tla.

Ob izbruhu vojne je na italijanskih tleh živelo okoli 40.000 beguncev iz Tridentinske, Avstrijskega primorja in Dalmacije, ki so bili vključeni v široko mrežo združenj z lastnimi podpornimi ustanovami in svojimi glasili. Najbolj radikalna stališča so izražali emigranti iz Avstrijskega primorja, ki so se dokaj hitro otesli starih principov demokratičnega republikanskega iredentizma in sprejemali gesla nacionalističnih združenj, v katera so množično vstopali. Tako so nacionalisti, iredentisti, sindikalisti, radikalc, republikanci pa tudi socialisti tvorili dokaj pestro in heterogeno fronto intervencionistov prvega vala

beguncev. Četudi številčno šibki, so bili vendarle sposobni mobilizirati množice s svojimi bučnimi in čustveno obarvanimi manifestacijami. V njih so zlasti izstopali iredentisti, ki so predstavljali personifikacijo tistih ciljev, zaradi katerih so stremeli k vstopu Italije v vojno. Ob intervencionistični manifestaciji v Rimu, 16. septembra 1914, se je konstituiral Stalni odbor (*Giunta permanente*), v katerega so vstopili S. Barzilai, A. Zenatti, R. Timeus Fauro, A. Cippico, E. Tolomei, ki je postal zagovornik širokih teritorialnih zahtev, tudi zaradi prisotnosti nekaterih italijanskih emigrantov z območja Dalmacije in predstavnikov radikalnega nacionalnega gibanja. V odnosu na italijansko javno mnenje, so vsekakor predstavljali najbolj nestrpen in nepopustljiv element, saj so tudi samo vlado pogosto poskušali postaviti pred »izvršeno dejstvo«, npr. s tem, da bi prišlo do oboroženega vpada onstran meje, ki bi privedel do sovražnosti. Tudi predlog ruske vlade, da bi Italiji izročili avstrijske ujetnike italijanske narodnosti, so iredentisti pozdravili z velikanskim navdušenjem (Cattaruzza, 2007, 79, op. 32).

Ob koncu leta 1914 so intervencionistična združenja z nedvoumnimi maksimalističnimi zahtevami glede Dalmacije in Reke, začela rasti vsepovsod; šlo je npr. za združenje *Pro Dalmazia italiana* in *Pro Fiume e Quarnaro*, geograf E. Tolomei pa je formiral *Associazione Alto Adige*. Maksimalistične teritorialne zahteve so se pojavile tudi v nacionalističnem tisku in periodiki iredentističnega značaja. Zlasti emigranti z območja Avstrijskega primorja in Dalmacije so si prizadevali, da bi uporabili vsa razpoložljiva sredstva za doseg svojih ciljev; med drugim stike in poznanstva z nekaterimi parlamentarci, kot so bili S. Barzilai, P. Foscari, A. Torre, L. Federzoni in G. Giurati. Ni manjkalo tudi poizkusov, da bi prišli v stik s Salandrovo vlado; s Salandro so se tako npr. srečali Attilio Tamaro, Camillo Ara, Giorgio Pitacco in tridentinski senator Carlo Esterle, ki mu je izročil *Appello al re* in so ga podpisali Cesare Battisti, Guido Larcher in Giovanni Pedrotti (Cattaruzza, 2007, 80, op. 33).

Ob političnih emigrantih so se navduševali za vstop v vojno tudi predstavniki demokratičnih združenj, npr. G. Salvemini in L. Bissolati, tvorca programa samoodločbe narodov za vse narode habsburške monarhije in za pobratenje med Italijani in južnimi Slovani v obliki mazzinijanske koncepcije Evrope narodov. Po njunem prepričanju bi morala biti evropska vojna, ki je izbruhnila, »zadnja vojna, ki poteka zato, da se v Evropi dokončno eliminirata militarizem in imperializem« (*la guerra europea in corso avrebbe dovuto essere »l'ultima guerra« da combattersi per eliminare definitivamente dall'Europa il militarismo e l'imperialismo*). Toda njuna stališča je sprejemal le ozek krog političnih emigrantov z območja Avstrijskega primorja; večji del je namreč stal na odločnih antislovanskih stališčih, ki so se oblikovala v preteklih desetletjih v okviru nacionalnih bojev na tem območju. V krogih emigrantskih združenj s tega območja zaznavamo namreč vidna razhajanja med republikanci in demokrati: prvim ni bil cilj uničenje Avstrije, temveč nacionalno gibanje južnih Slovanov, medtem ko je Salvemini s svoje strani zrušenje avstrijskega cesarstva zagovarjal zlasti s tem, da bi bilo potrebno »zrušiti to katoliško velesilo« zaradi Čehov, Romunov in južnih Slovanov. Uničenje Avstro-Ogrske v korist Romunije in Srbije, liberalne Češke in Italije, bi bilo po njegovem mnenju najhujši udarec za politični katolicizem po zedinjenju Italije in po ločitvi Cerkve od države v Franciji (Cattaruzza, 2007, 82).

Potrebo po uničenju avstro-ogrske monarhije je sicer prvi izrazil tridentinski poslanec, socialist Cesare Battisti, ki se je v Italijo zatekel takoj po izbruhu vojne. V listu *Avanti* je že 14. septembra 1914 objavil svoje »odprto pismo«, v katerem je podal razloge, zakaj se želi

Tridentinska odcepiti od Avstrije (*il Trentino ci tiene a staccarsi dall'Austria*), še ostrejši pa je bil v nadaljnji polemiki z nekaterimi socialističnimi parlamentarci v pismu, ki ga je objavil 27. septembra v torinskem listu *La Stampa* in v katerem je Avstrijo neposredno obsodil, »da zatira in negira svoje narode« (*vive maltrattando e negando le nazioni*).

Avstrijski socialisti, nadaljuje, so jo poskušali demokratizirati, vendar niso uspeli. Ni možno zaradi nacionalnih razlik in vrste drugih ekonomskih in družbenih nasprotij, združiti toliko sil, kolikor bi bilo potrebnih, da bi zrušili staro Avstrijo. To vam govori ponosni sodrug, socialist, ki je z vsemi drugimi avstrijskimi socialisti sodeloval pri obnovi državne tvorbe na demokratični osnovi, vendar je moral spoznati, da niti najboljša volja in zaupanje socialističnih zastopnikov, nista bila zadostna. Kdor ne verjame v razpad Avstrije, ki ga bo prinesla ta vojna, zaključuje Battisti, ta je ne pozna dovolj. (Valiani, 1966, 169)

Veliko težo so imela v predhodnem obdobju ob zaključnih pogajanjih, ki so nato privedla do Londonskega sporazuma, vprašanja povezana z »varnostjo« meja. V spomenici z naslovom »*I confini naturali d'Italia*«, ki jo je sestavil Tullio Mayer, v veliki meri pa nato predelal Francesco Salata, ter jo marca 1915 izročil S. Sonninu, je italijanska stran poglobitve argumente za postavitev bodoče meje na Snežniku in Učki naslonila na potrebe po »obrambi« oziroma morebitne »nevarnosti« kake tuje agresije na italijansko ozemlje. V spomenici je bila naglašena tudi potreba po priključitvi Reke in kvarnerskih otokov, medtem ko je bila aneksija dela dalmatinske obale predvidena le v primeru, da bi ob koncu spopada Avstrija ostala gospodarica vzhodnega Jadrana.¹⁴⁴

Aprila 1915 so emigrantski krogi v Rimu pod pokroviteljstvom društva »Dante Alighieri«, formirali »*Commissione centrale di patronato*«, kamor so se stekali emigranti iz Tridentinske in Avstrijskega primorja, komisijo pod predsedstvom S. Segréja pa je financirala sama vlada in se je v obliki lokalnih odborov naglo razširila po večjih italijanskih mestih. Že decembra 1915, v času torej, ko je bila Italija že v vojni z Avstrijo, so komisiji dodelili status »javne ustanove«. Tudi emigrantski krogi so ne glede na medsebojno rivalstvo in konflikte z vlado obdržali dobre odnose in ji bili v močno oporo. Tako je bil S. Barzilai že 16. julija 1915 imenovan za ministra brez listnice za »neodrešene dežele«, med novembrom in decembrom 1916, torej že v času, ko so italijanske sile zavzele Gorico in določene predele v Posočju in na Krasu, so predstavniki emigracije z območja Avstrijskega primorja in Tridentinske formirali kar pet odborov, ki bi morali vladi svetovati glede ključnih vprašanj s področja šolstva, politike do drugih etničnih skupnosti, vprašanj bodoče mirovne konference, odnosa med italijansko in avstrijsko zakonodajo itd. Prizadevanja teh odborov nedvomno pričajo o veliki želji politične emigracije iz vzhodnojadranskih dežel, da bi se italijanski vladi predstavili kot »*nov vodilni razred*« (*nuova classe dirigente*) za »neodrešene jadranske dežele«, po drugi strani pa izražali globok partikularizem v optiki lastnih gledišč, ki se

¹⁴⁴ Spomenica je predstavljala odgovor na Sonnino vprašanje Mayerju, kaj misli o možnosti, da bi Trst postal svobodno mesto. Očitno se je odgovor pojavil v času italijansko-avstrijskih pogajanj, za Mayerja pa je bilo velikega pomena, da si je zagotovil sodelovanje F. Salate, ki naj bi po njegovem na podlagi »neovrgljivih zgodovinskih dejstev«, italijanski vladi predočil potrebo, da bi postavila »naravne meje« svoje države. Podrobneje o tej problematiki v L. Riccardi (2001, 133–136).

niso ozirala na specifikko in potek vojaškega konflikta. Zlasti nekateri krogi s Teodorjem Mayerjem, kot nekdanjim direktorjem iredentističnega glasila *Il Piccolo*, so bili prepričani, da bodo italijanske sile v nekaj tednih predrle soško fronto in zmagoslavno vkorakale v Trst, zato so bili prepričani, da je potrebno pravočasno pripraviti strukture novih civilnih oblasti, ki bi jih morali sestavljati pripadniki in funkcionarji nekdanjega italijanskega liberalno-nacionalnega tabora v Avstrijskem primorju. Imena nekdanjih iredentističnih voditeljev iz liberalno-nacionalnega tabora so se kmalu znašla na seznamu, ki naj bi ga Francesco Salata predložil ministrskemu predsedniku Salandri, vendar so morali upoštevati dejstvo, da je prišla uprava novo zasedenih ozemelj v roke Generalnemu sekretariatu za civilne zadeve pri Vrhovnem poveljstvu (*Secretariato generale per gli Affari Civili del Comando Supremo*). Toda Mayerjeva agresivnost se je obrestovala tudi tu: že ob koncu maja 1915 so v Generalni sekretariat vključili številne pripadnike iredentističnih krogov iz liberalno-nacionalnega tabora z območja Avstrijskega primorja, med njimi tudi Francesca Salato, ki je na sedežu v Vidmu (Udine) prevzel vodenje Upravnega urada (*Ufficio amministrativo*). Skupaj z njim so bili v Upravni urad nameščeni tudi Camillo Ara, Cesare Piccoli in Giorgio Pitacco, ta krog pa so popolnili z nekdanjim vicekonzulom v Trstu, Carlom Gallijem, ki je postal načelnik Političnega urada (*capo dell'Ufficio politico*).¹⁴⁵

Iredentistični krogi so po drugi strani v vojaškem spopadu ravno na teh tleh zaznali zgodovinsko priložnost za italijansko intervencijo in priključitev »neodrešenih dežel«. Tržaški in istrski liberalno-nacionalni tabor, nacionalni socialisti, kot npr. C. Battisti in tridentinski liberalci, mazzinijanci, demokrati, študentje in dijaki, ki so se čutili pripadne svoji »*nazione madre*«, so začutili enkratnost trenutka, da zahtevajo intervencijo Italije ter sprejemali odločitve o prehodu meje in vključevanje v armadne vrste. Krog okoli revije »*La Voce*« s Scipiom Slataperjem, bratoma Gianijem in Carlom Stuparichem in drugimi, ki so bili še pred nedavnim tvorci »kulturniškega iredentizma«, je podlegel skušnjavi vojaške intervencije in po mnenju G. Stuparicha v izjavi »*ni nujno, da je vsaka vojna imperialistična, toliko manj ta, ki ima videz velikanske in strahotne poravnave računov*« (*Non ogni guerra esprime imperialismo, e tanto meno questa che ha tutta l'apparenza d'una enorme e terribile convulsione d'assestamento*) pokazal na značilno razmišljanje tega kroga tedanjih razumnikov. Že sredi januarja 1915 je zaznal kočljiv problem meja med Italijani in Slovani ter korelacijo med *Kulturnation* in politično prevlado, ki mora pripasti Italiji, ter v pismu Slataperju naglasil:

Sedaj, ko je nacija največja vrednota, Italijo nujno potrebujemo. Dokler ni prišlo do te vojne, nismo predvideli potrebe po tem, da bi oblikovali Tržačane, sedaj pa Trst ni več prisiljen reševati te naloge sam zase (morda kasneje, a povsem drugače...). Vsi Italijani bodo iredentisti vse dokler ne bodo kompletirali svoje nacije... v vojni, ki ima narodni in ljudski značaj obstaja upanje, da se z iredentizmom oživi nacija, upanje po »prebujji« tudi za Italijo, obremenjeno s svojo zgodovinsko preteklostjo.

145 O misiji Carla Gallija v Trstu januarja 1915, ko so potekali intenzivni pogovori med italijansko vlado in antantnimi oziroma centralnimi silami glede vstopa Italije v vojno, zlasti pa o stališčih slovenskih in hrvaških politikov do morebitne italijanske zasedbe Trsta oziroma Avstrijskega primorja, podrobneje Lipušček (2012, 131–133); Pirjevec (2008, 68–69); o nekaterih vidikih italijanske uprave na zasedenih ozemljih, prim. Svovjšak (1999, 361–370), o italijanskem prisvajanju Jadrana pa Klabjan (2011, 43–54).

Slika 69: Spomenik italijanskemu iredentistu Nazariu Sauru v Kopru med obema svetovnima vojnama (fotodokumentacija Pokrajinski arhiv Koper).

Pri Stuparichu torej ni zaslediti le demokratične zahteve po nacionalni osvoboditvi in federalizmu, temveč že tudi izhodišča za delo Giovannija Gentileja, ki je leta 1916 izdal svoje delo *Teoria generale dello spirito come atto puro*, kasneje bolj znanega kot protagonista fašističnega gibanja in režima.¹⁴⁶

Značilne so iz tega obdobja tudi misli S. Slataperja: Vojna je začetek moralnega preroda ali pa vsaj »*matrice di valori*«. Slataperjeva pisma iz Hamburga v prvih mesecih leta 1914 razodevajo postopno razblinjanje sanj o spravi in dozorevanje jasnejše izbire: tržaško vprašanje se mora po njegovem mnenju zdaj rešiti v korist Italije. Pri tem ni težko ugotoviti, kako se je pri Slataperju koncept civilizacije prelil v koncept vojne kot izraz njene vitalnosti, vendar je potrebno računati na koncept, ki je v tistem času še prevladoval v fenomenu vojne in izhajal iz 19. stoletja ter osebnega poguma posameznikov, ne pa iz masovnih pokolov, značilnih za statično vojno strelskih jarkov v prvi svetovni vojni. Kriza tega koncepta se je spomladi 1915 šele nakazovala, na splošno je veljalo, da sta bila oba Tržačana (torej Slataper in Gian Stuparich) med najbolj motiviranimi iredentisti.¹⁴⁷¹⁸

Že tekom meseca julija pa tja do jeseni 1914 so domala vsi pomembnejši politični predstavniki in iredentistično usmerjeni izobraženci z vzhodnojadranskega in tridentinskega območja emigrirali v Italijo, četudi ne vedno z namenom, da bi se aktivno vključili v vojno. Med njimi zabeležimo Attilia Tamara, Camilla Aro, Feliceja Bennatija, iz liberalnih krogov je zbežalo nekaj vidnejših osebnosti iz Gorice, Poreča (npr. župan T. Sbisà) in Pirana (D. Fragiaco). Zdi se, da je bilo prostovoljcev s tega območja nekaj nad 2.000, padlo jih je najmanj 300, med njimi Scipio Slataper, Ruggero Timeus, Spiro Xidias, Carlo Stuparich, Pio Riego Gambini in mnogi drugi. Nazario Sauro je padel leta 1916 v avstrijsko ujetništvo in bil obsojen ter usmrčen v Pulju. Podobno kot nekdanji Giulielmo Oberdan je bil uvrščen v istrski patriotski »martirologij«, a so mu spomenik v rojstnem Kopru postavili šele leta 1935.¹⁴⁸

Po drugi strani primer Angela Vivanteja, tržaškega intelektualca, ki je na najbolj ekspliciten in neposreden način izrazil svojo antinacionalistično ideologijo in pripadnost socialistični ideologiji v svojem delu *Irredentismo adriatico* (Vivante, 1912), kaže na tragično gesto samouničenja. Izbruh italijansko-avstrijske vojne je zanj pomenil konec sanj o sožitju in spravi, ki si jo ni mogel zamišljati zunaj stoletne politične in gospodarske vezi med Trstom in njegovim širšim zaledjem. Na eni strani se tako postavlja ta Vivantejeva trda in dosledna gesta, tragično nezaupljiva gesta človeka, ki se je zrušil pod težo poloma lastnega sveta in krutosti vojne, na drugi strani pa se postavlja vzvišeno pričevanje mladih Tržačanov in Istranov, ki so padli med »Krasom in morjem v upanju na boljšo in pravičnejšo prihodnost, v boju za svoje ideale«, kot je zapisal Ernesto Sestan (Ara & Magris, 2001, 130).

146 Podrobneje o iredentističnih nazorih Slataperja in bratov Stuparich v sestaku: *La tendenza »democratica« di matrice mazziniana* (Pappucia & Cecotti, 2011, 209–220).

147¹⁸ O svojih političnih nazorih in usmeritvah tistega časa Slataper obširneje v delu: *Scritti politici* (Slataper, 1954).

148 Obširneje o tej problematiki A. Apollonio (2014, 622–625), C. Pignatti Morano (1922); *L'Istria Redenta*, a. l., n. 16, *La costituzione del Comitato per l'erezione di un Monumento a Nazario Sauro nella sua città natale*, Capodistria, 28 dicembre 1918.

Zaključek

Kljub dokaj obsežnemu prispevku, v njem ni bilo možno prikazati celovite in izčrpne problematike iredentističnih, nacionalističnih in imperialističnih teženj Italije v desetletjih pred prvo svetovno vojno, ki so bile usmerjene v priključitev »neodrešenih dežel« na območju vzhodnega Jadrana, temveč razgrniti predvsem nekaj izhodiščnih razmišljanj in stališč o tem vprašanju, ki se mu zgodovino pisje z obeh strani meje še vedno v veliki meri posveča. Zaradi prelomnih in usodnih sprememb, ki so v tem prostoru nastale z vstopom Italije v prvo svetovno vojno, sklenitvijo tajnega Londonskega sporazuma aprila 1915, zlasti pa s propadom Avstro-Ogrske in italijansko vojaško zasedbo obsežnih območij, poseljenih s slovenskim in hrvaškim prebivalstvom, ob takem razpletu še vedno prihaja do različnih ocen in divergentnih stališč znotraj samega kroga zgodovinarjev, zlasti glede tez o »naravnih« oziroma »geografskih in strateških mejah«, ki jih je začelo italijansko iredentistično gibanje izpostavljati že v šestdesetih letih 19. stoletja, dokončno udejanjilo pa z Rapalsko pogodbo leta 1920. Ostaja dejstvo, da se je v pričakovanju velikih sprememb v Evropi od konca sedemdesetih let 19. stoletja, v Italiji okrepilo iredentistično gibanje s ciljem osvoboditve tistih italijanskih dežel (Tridentinska, severovzhodna obala Jadrana), ki so spadale pod Avstrijo, kar je še dodatno vzpodbujalo odstranjevanje in propagandno zavračanje sonavzočnosti avtohtonega slovenskega in hrvaškega življa na teh ozemljih. Tako imenovane »nove pokrajine«, ki so se po prvi svetovni vojni rojevale v razmerah ostrih protislovij med narodnim načelom, državnim interesom in politiko moči, so na ozemlju novo nastale Julijske krajine tako že v temeljih izpodkopavali možnosti sobivanja med različnimi narodnimi skupnostmi.

Že proti koncu 19. in v začetku 20. stoletja so spremenjene zunanje politične okoliščine vplivale na italijanske odnose z Avstro-Ogrsko, zlasti na njeno omahovanje v članstvu trozveze in usmeritvijo v ekspanzijo na balkanski in širši mediteranski prostor. Čas pred prvo svetovno vojno je bolj kot kdaj prej opozoril na celo vrsto različnih pogledov na oblike in poti italijansko-slovenskega sožitja, zlasti po postopni demokratizaciji in federalizaciji Avstrije oziroma po državnozbornih volitvah leta 1907, ko je prevladalo spoznanje, da Avstrija ne more preprečiti družbeno-ekonomskega in kulturnega vzpona Slovencev in Hrvatov v Avstrijskem primorju, kar je sprožilo nov val iredentizma in nacionalizma pa tudi prepričanje, da lahko dominantne pozicije italijanskega življa na avstrijskih tleh reši le vojna med Italijo in Avstro-Ogrsko.

Znotraj same Italije je nacionalistično gibanje pod vodstvom Corradinija, Federzonija in drugih voditeljev, med drugim nudilo novo prepričljivo alternativo stari politiki demokratičnega nacionalizma in iredentizma, ki je bil v domeni levih strank in priporočalo korporativno organizacijo znotraj togih državnih struktur desnice, katoliških krogov in velikega kapitala. Vzporedno s tem sledimo krizi levice s psevdorevolucionarnimi poskusi, v katere so se ugnezdile različne frakcije socialistov Sorelovega tipa, revolucionarnih sindikatov, neoekstremističnih mazzinijancev ter anarhistov. Velika scena »rdečega tedna« poleti 1914, je v svojih različnih, tudi krvavih epizodah in s svojim tragikomičnim zaključkom, pokazala na nesposobnost in nemoč levice, da bi se odprla in vzpostavila dialog med državo, vedno bolj zaprto v svoje reakcionarne strukture in voluntaristično ter hrupno opozicijo.

K težkemu in zapletenemu stanju je marca 1914 prispeval tudi Giolittijev odstop in formiranje nove Salandrove vlade, ki pa je bilo vse prej kot trenutni prehod v novo vladno garnituro. V bistvu je predstavljal viden povratak v tisto tradicionalno koncepcijo italijanske politike v elitističnem smislu, ki je pomenil uvod v bodoče solistične in reakcionarne akcije, značilne za politiko »*sacro egoismo*« v obdobju intenzivnih skrivnih pogajanj s centralnimi in antantnimi silami za ozemeljske koncesije, ki jih je vlada pogojevala za ohranitev nevtralnosti oziroma vstop v vojno na strani antantnih sil.

Italijanski vstop v vojno maja leta 1915, je bil tako le epizoda oziroma zaključek neizprosne borbe med dvema vladnima koncepcijama, ki sta bili v bistvu obe konservativni, bodisi Giolittijeva evolucionarna oziroma transformistična, in avtoritarno Salandrovo in Sonnino, ob pomoči nacionalistov ter širokega spektra intervencionistov. Njihovo vodilo se nedvomno kaže v odločitvi, da je potrebno stopiti v vojno, da bi se »polastili nacije« in jo disciplinirali ter podredili birokratskemu in vojaškemu aparatu, ustvarili vojno ekonomijo, ki bi delavske sindikate potisnila na obrobje, omejili liberalne svoboščine in izven zakona potisnili zlasti leve delavske stranke, ki so bile nevtralistične že po tradiciji, tako kot večji del katolikov.

Če sledimo Salandrovemu programu »*sacro egoismo*«, vidimo, da vsa njegova politika vsebuje začetek dokaj specifične faze oziroma opustitev najboljših tradicij italijanskega risorgimenta zaradi teženj, ki niso imele ničesar skupnega s procesom nacionalne združitve, temveč so obratno stremele k temu, da bi italijansko suverenost vsilile tujim narodom oziroma ljudstvom, ki si jih je želela Italija preprosto podrediti. Na ta način je vse tisto, kar bi moglo in moralo postati področje plodnega sodelovanja, postalo področje pritiska, raznarodovanja in etničnega čiščenja v času fašizma.

Čeprav se je fašizem rodil po prvi svetovni vojni, nekaj kulturnih in političnih motivov, ki so prispevali k njegovemu nastanku, zasledimo že v desničarskih in levičarskih radikalnih gibanjih, tako v nacionalizmu, revolucionarnem sindikalizmu in futurizmu v desetletju pred prvo svetovno vojno. V strogo političnem smislu so ta radikalna in revolucionarna gibanja enako gledala na mit o hotenju po moči, prezirala egalitarizem in humanizem, zaničevala parlamentarizem, politiko pa dojemala kot aktivnost, ki naj organizira in oblikuje zavest ljudskih množic. Na oblikovanje fašizma je nenazadnje, kot naglašja E. Gentile (2010), vplivala tudi bolj ali manj ponarejena dediščina tém, idealov in mitov, ki so se porajali iz antigiolittijevskega odpora intelektualnih skupin, kakršna je bila npr. revija *La Voce*, najvidnejši izraz novega nacionalnega radikalizma, ki so od mazzinijevskega izročila prevzela vizijo risorgimenta kot nedokončane revolucije, ker temu z ozemeljsko združitvijo ni uspelo izpeljati tudi moralnega zedinjenja in nacionalizacije množic.

ANTIFAŠIZEM V ISTRI¹⁴⁹

V Julijski krajini, nekdanjem Avstrijskem primorju, sta italijanski nacionalizem in irendentizem v desetletjih pred I. svetovno vojno, po italijanski zasedbi oktobra 1918, omogočila hiter pojav in razraščanje »obmejnega fašizma«. Le-ta je prve resnejše udarce namenil političnim nasprotnikom na levisi, se pravi socialistični in komunistični stranki, zlasti pa proti slovenskim in hrvaškim ustanovam v Trstu in Istri, svoje nasilje pa stopnjeval v letih 1920–1921, zlasti v času parlamentarnih volitev, 15. maja 1921, kakor tudi pri naslednjih volitvah leta 1924, ko je bil fašizem že na oblasti.

Z rojstvom fašizma se je hkrati leta 1919 rodil tudi antifašizem, najprej kot spopad leve s škvadrizmom, nato v obliki levičarske strankarske opozicije fašističnemu režimu, od leta 1926 pa predvsem iz emigracije. Medtem ko je na italijanskih tleh fašizem užival precejšnjo podporo širših plasti prebivalstva, zlasti meščanskih krogov, armadnega vrha in dvora, je na območju Julijske krajine zaradi njenega heterogenega etničnega značaja, nekaterih močnih delavskih središč in visoke nacionalne zavesti slovenskega in hrvaškega prebivalstva, dokaj hitro naletel na odpor, ki je bil sprva večinoma spontan (marežganski upor, 15. maja 1921), kasneje pa se je, zlasti s formiranjem široke mreže tajnih organizacij Borba in TIGR, razširil po celotnem ozemlju Primorske in Istre ter dosegel svoj prvi višek s I. tržaškim procesom oziroma bazoviškimi žrtvami leta 1930.

Na Primorskem je antifašistično gibanje zajemalo vrsto posameznikov in skupin, ki so imeli v tem gibanju različne vloge in naloge. Tako moramo dojemati nastajanje slovenskega antifašizma v Julijski krajini kot razvejan proces, ki je bil povezan tudi z nastajanjem italijanskega antifašizma, ki pa se, za razliko od slovenskega, skrajni nacionalistični dejavnosti fašizma ni upiral zaradi raznarodovalnih razlogov; na Primorskem imamo zagotovo opravka najprej s pasivnim, nato pa z aktivnim in oboroženim odporom zoper fašizem. Pri tem dr. B. Marušič namesto oznake prvi antifašizem raje uporablja termin »izvirni borbeni antifašizem«, svojo opredelitev, zlasti glede izviranosti, utemeljuje predvsem z dejstvom, da je odpor v Julijski krajini samodejno ustvarila slovenska oziroma hrvaška manjšinska skupnost, da je bil množičen, da je bil uperjen predvsem zoper raznarodovalno nasilje, da je bil borben in je prispeval veliko žrtev ter je posredno in neposredno prispeval k zmagi civiliziranega sveta nad fašizmom in nacizmom v II. svetovni vojni.

Razmere za nastajanje antifašizma v Istri

Pogoji za razraščanje antifašizma v Istri so bili, zaradi njenega multietničnega značaja in značilne dihotomije med mesti in podeželjem, dokaj specifični in zapleteni. Prav gotovo je socialna beda v povezavi z narodnostnim zatiranjem tu rojevala odločen antifašizem, nenehno pa je bilo prisotno tudi vprašanje, ali naj bi imelo antifašistično gibanje predvsem nacionalni oziroma ideološki značaj, zlasti po vzpostavitvi fašistične diktature v letih 1925–1926. Nosilec odpora je bilo v bistvu kmečko prebivalstvo, tudi italijanski mali kmetje, v mestih pa delavstvo ene in druge narodnosti. Prav v obeh slojih se je razvil močan antifašizem, ki ga je fašistični režim zatiral s svojim represivnim aparatom.

149 Referat na strokovnem posvetu v organizaciji društva TIGR Primorske, Koper; dne 3. novembra 2021 v Kopru.

Po razpustitvi društev, strank in tiska v letih 1927–1928 je bilo ohranjanje slovenskega in hrvaškega jezika, in s tem nacionalne samobitnosti, možno predvsem v okviru Cerkve, saj je slovenska in hrvaška duhovščina predstavljala še edino plast izobraženstva, ki je zaenkrat bolj ali manj ostajala na svojem mestu. A tudi tu je, zlasti na tleh tržaško-koprške škofije, fašizem hitreje in nasilneje skušal poitalijančiti cerkvene ustanove nižjega ranga, zaradi prepričanja o prevladujočem italijanskem značaju pokrajine.

Tudi razmere za širjenje ilegalnih organizacij Borba in TIGR so bile v Istri precej drugačne kot na Tržaškem in Goriškem, saj je bila tradicija mladinskega in splošno prosvetno-kulturnega gibanja pretrgana že v prvih povojnih letih, asimilacijski pritiski pa so zlasti z nastopom fašizma opravili svoje. Po razpustu narodnjaških društev so nacionalno zavest vzdrževali zlasti študentje, ki so študirali na jugoslovanskih tleh in nekaj političnih delavcev, ki so delovali v Trstu. Leta 1928 so v tržaškem vodstvu Borbe sprejeli v organizacijo Slavka Zlatiča iz Berama pri Pazinu, ki je organiziral istrsko sekcijo, ki je sklenila bojkotirati volitve januarja 1929. V beramsko celico je bil vključen tudi Vladimir Gortan, ki pa je po obsodbi Posebnega sodišča za zaščito države v Rimu, ki je od 14. do 16. oktobra 1929 zasedalo v Pulju, postal tudi prva žrtev fašistične represije.

S puljskim procesom je organizacija Borba v Istri za vselej ugasnila, vendar je dosegla svoj namen: prva smrtna žrtev je bila znak odpornosti nacionalne manjšine, hkrati pa se je ob procesu in ustrelitvi Vladimirja Gortana oglasila antifašistična javnost v Evropi. Tako je npr. Komunistična stranka Francije sklicala protestna zborovanja v Parizu že med samim procesom, italijanski delavci pa so protestirali pred italijansko ambasado. Tisk v Insbrucku je poudarjal, da gre za »sodni zločin« in za italijansko provokacijo do Jugoslavije. Toda z letakom v počastitev Gortanove žrtve in v podporo nacionalnemu boju zatirane manjšine, ki ga je KSI širila po Istri, niso bili zadovoljni istrski komunisti, češ, da je premalo razreden. Vodstvo KSI v tujini pa je kljub temu namenilo tudi »rdečo pomoč« Gortanovi družini, ki so jo baje posredovali istrski komunisti.

Prehod strank, zlasti KSI v ilegalno, pri tem ni potekal brez težav in zapletov, saj je vrsta voditeljev končala v zaporih ali v konfinaciji oziroma se je bila prisiljena umakniti v ilegalno. Kljub temu je prišlo do nekaterih tajnih posvetov (npr. spomladi 1927 pri Čezarjih), kjer so zasnovali nadaljnje delovanje stranke, organizirali javke za dostavljanje ilegalnega tiska, zlasti pa pričeli s snovanjem »Združenja kmečke obrambe«, ki je predvsem v tridesetih letih postala pomembna strankina opora za razredno prebujanje in organiziranje kmečkih množic. KSI je še nadalje ostajala organizator prvomajskih proslav kot poglobitvenega delavskega praznika. Med ilegalnimi posveti predstavnikov KSI je bil pomemben posvet v mesecu septembru 1927 med Opčinami in Repentabrom, v Istri pa v Preski pri Loparju, kjer so obravnavali dotedanje izkušnje ilegalnega dela ter širili mrežo protifašističnih organizacij zlasti na marežgansko območje. Kljub konspiraciji je policija izvedela za ilegalni posvet v Preski in že v decembru 1928 oziroma januarju 1929 je nekaj udeležencev končalo v koprskih zaporih oziroma konfinaciji, avgusta 1929 pa je sledil proces pred Posebnim sodiščem za zaščito države v Rimu, ki se je zaključil 25. februarja 1930 z visokimi zapornimi kaznimi, s tem represivnimi ukrepi pa je bila dejavnost KSI občutno prizadeta.

Posebna komisija KSI za Julijsko krajino, v kateri sta jo zastopala Luigi Frausin in Anton Ukmar, je delovala v Parizu, v njej je za stranko opravljal pomembne naloge tudi Stane Vilhar, ki je spremljal razmere med političnimi in ekonomskimi emigranti. Zaradi težkega in nezadovoljivega stanja ilegalne KSI na Tržaškem in v Istri so na to območje

junija 1931 poslali nekaj ilegalcev, med njimi zlasti Vitala Vatovca, ki naj bi se povezal s komunističnimi celicami v nekaterih tržaških tovarnah ter na območju Istre. Po uspešno opravljeni nalogi se je deset dni kasneje prek Avstrije in Švice vrnil v Pariz, kjer je imela sedež tudi mednarodna organizacija Rdeče pomoči in tajna organizacija »*Giustizia e Libertà*«, ki jo je vodil Carlo Roselli in ki je imela podobno taktiko individualnega terorja kot organizacija TIGR.

Komunistična dejavnost na pobudo Antona Bernetiča se je marca 1930 prenašala tudi na območje hrvaške Istre, za nadaljnji razvoj protifašističnega gibanja pa je bila zlasti pomembna področna konferenca pripadnikov KSI v Gabrovici, ki so ji poleg Natala Kolariča prisostvovali tudi Klement in Jože Purger, Anton Bernetič s Kortin in mnogi drugi, na posvetu pa so obravnavali pomembna organizacijska in politična vprašanja ter analizirali vzdušje med kmečkim prebivalstvom oziroma njegov odnos do fašističnih oblasti. Močan zagon organizaciji naj bi dala mladina pa tudi propagandne akcije ter kmečke demonstracije proti revščini in samodržstvu fašističnih oblasti.

Po vrnitvi Natala Kolariča s Pariza, novembra 1931, je na istrskih tleh organiziral ilegalno tehniko, potrebno za tiskanje protifašističnega propagandnega gradiva, ki je začela delovati prve dni aprila 1932 v Gabrovici, kjer so med drugim začeli tiskati »*Kmetski glas*«, glasilo Združenja kmečke obrambe, s tem pa je bil uresničen eden od sklepov vodstva KSI, da se organizira posebno glasilo za kmete, v katerih so komunisti takrat še videli naravne zaveznike delavskega razreda.

Kmalu sta bila istrsko podeželje ter vzhodna tržaška okolica preplavljena s propagandnim gradivom, v »*Kmetskem glasu*« pa lahko razberemo revolucionarna gesla in pozive k uporu:

Kmetje, vstanimo! Naš položaj postaja vedno bolj kritičen in neznosen. Naraščajoči davki so neznosni, cene naših skromnih in revnih pridelkov padajo, rubeži in zaplembe pa so na dnevnem redu. Razbojniškemu imperialističnemu zakonu pri razlaščanju kmetov ni videti konca, saj se za 50 do 100 lir zaplenijo in prodajajo krave, voli, konji oziroma vse, kar jim pride pod roke, za 700 do 800 lir pa kar cela posestva. Fašistična vlada ni sposobna povišati cen naših pridelkov, hkrati pa bi morali povišati delavske plače, ki so mizerne [...].

Na drugem mestu beremo:

Organizacija »Združene kmečke obrambe« vabi vse zatirane in tlačene, izčrpane in propadle, da se udeležijo borbe proti fašističnemu tiranstvu. Do zmage, kmetje! Vstanimo in dvignimo glavo! Siti smo fašizma in zločinov, ki jih povzroča fašizem. Naši hlevi se praznijo, naši pridelki gnijejo. Mi umiramo pod težo davkov, carin in občinskih doklad. Na občinah gospodarijo naši sovražniki – fašisti! Živijo od naših žuljev in znoja. V šolah, ki smo jih zgradili sami, se šopirijo tuji učitelji in učiteljice. Smo brez zaslužka, brez kruha, brez svobode! Stopimo vsi skupaj v enotno fronto, za obrambo našega kmeta, za obrambo naših nacionalnih pravic [...].!

Ciklostilno tehniko, ki so jo začasno namestili v bunker med Mačkoljami in Dojmom, je bilo zaradi konspiracije potrebno pogosto premeščati, da je ne bi izsledila policija, zato je nekaj časa delovala v Čezarjih, nato v Pobegih, na Serminu in končno

v bližino Bertokov, istočasno pa je Natal Kolarič na širšem območju Istre in Trsta organiziral strankino politično dejavnost. Na sestanku na Rebrnici pri Boljuncu, maja 1932, so obravnavali trenutna politična vprašanja, na sestanku v začetku junija 1932 med Pobegi in Rižano pa so se že dogovorili za kmečko vstajo, s katero je KSI prešla k odločnemu antifašističnemu nastopu.

Priprave na kmečke demonstracije so stekle med 28. in 29. junijem 1932 na posvetu, ki ga je vodil Klement Purger, dogovorjeno pa je bilo, da se bodo pričele 29. junija 1932 pred občinskim poslopjem v Dekanih, teden kasneje pa še v Kopru. Podatki o udeležbi so različni; od 1.200 kmetov, v »Kmetskem glasu« pa so jih navedli zgolj okoli 400, kljub temu pa je demonstracija v Kopru, kot postojanki deželnih fašističnih oblasti, še dolgo časa odmevala. Pripravljen je bil še pohod kmetov na Trst, vendar so ga preprečile aretacije komunistov, pač pa so v manjšem obsegu protestirali proti davkom kmetje v Podgradu, Logu pri Ricmanjih in Knežaku po zgledu Dekanov in Kopa. Zaznati je bilo tudi določene premik v zavesti prebivalstva: mnoge slovenske družine so oblastem vračale vsiljene fašistične uniforme za svoje otroke, nekateri vojni invalidi so se odpovedali držimskim invalidninam, naraščal je odpor proti fašistični vladavini, hkrati pa se je utrdila organizacija »Združenja kmečke obrambe« in nenazadnje – KSI je pokazala svojo organizacijsko sposobnost prvič po večletnem ilegalnem delu.

Žal je zaplemba ciklostilne tehnike v začetku julija 1932 sprožila vrsto aretacij, med drugim tudi Natala Kolariča, ki je deloval na širokem območju od Istre do Ilirske Bistrice, vipavskega in goriškega območja, nekaterim pa je uspelo zbežati na jugoslovanska tla. Ker je fašizem tistega leta praznoval desetletnico prihoda na oblast, se je pokazal za »širokogrudnega« in podelil amnestijo za tiste politične zapornike, katerih preostala kazen ni presegala pet let zopora ali pa so bili za toliko let obsojeni, Natal Kolarič pa je bil obsojen na 12, Klement Purger na osem in Martin Montanja na šest let. Kljub temu pa to ni povsem ohromilo delovanja KSI, ki pa se je v naslednjih letih, zlasti z nacističnim prihodom na oblast v Nemčiji leta 1933, znašla pred novimi preizkušnjami.

Po odkritju še druge skupine, novembra 1933, ki je bila povezana z Miljami, ter obsodbi še preostalih članov KSI, npr. Ernesta in Nazarija Vatovca, Lorenza Vidalija, Ferdinanda Tedesca in drugih, je bila Istra prepuščena samoiniciativi, vodilno vlogo pa je prevzel Ivan Cah-Iskra, vendar so bili člani vse do začetka NOB bolj ali manj pasivni.

Po oceni nekaterih zgodovinarjev je obstajal razkol med delavskim razredom in politično organizacijo, zaradi njene podrejenosti splošni politiki KSI in Komunistične internacionale. »Z revolucionarnimi parolami, usmerjenimi na velike cilje«, se ni bilo mogoče zavzemati za trenutne in takojšnje socialne zahteve delavskega razreda, ki je bil soočen z represivnim režimskim aparatom in ne z družbenim redom, ki naj bi bil v krizi, kot so trdili pripadniki KSI. Ena od napak je bila v omejevanju zavezništev, borba proti socialistom in slovenskim nacionalistom, kar se je sicer popravljalo in poravnavalo šele v zaporih, kjer so se srečevali pripadniki delavskega razreda in predstavniki kmečkih antifašističnih gibanj. KSI je bila v Julijski krajini, zlasti po svoji dejavnosti, bolj podobna obrtniškem združenju kot politični stranki, ki bi morala biti hegemon razrednega, antifašističnega in nacionalnega gibanja, zato je bil njen pomen, kot poudarja Milica Kacin-Wohinz, mnogo manjši, kot pa so ga prikazovale fašistične oblasti same.

KSI je bila v Julijski krajini, tako kot drugod po Italiji, nujno ločena od splošnega antifašističnega gibanja, saj je upoštevala predvsem direktive vodstva in delovala zgolj politično, medtem ko so širše množice pričakovale, da bo reševala njihove vsakodnevne potrebe.

Posebej je bila ločena od podeželja, na kar sta vplivala tudi tradicionalna izoliranost mestnega proletariata od podeželja in njegova zaostalost, v Istri pa še posebej raznolika etnična pripadnost in tradicionalno nasprotje med pretežno italijanskimi mesti in slovanskim podeželjem. Da bi iztrgala kmete izpod krščanskosocialnega vpliva, je KSI načrtovala Zvezo slovenskih in hrvaških kmetov, saj bi naj bil učinek boja za nacionalno in socialno osvoboditev odvisen od tega, ali bodo slovenski in hrvaški komunisti »*uspeli pridobiti zaupanje in vodstvo nad kmečkimi množicami*«, kajti dejstva so pokazala, da se »*malomeščanski nacionalizem v bistvu noče boriti za osvoboditev*«. Fašistično nasilje je namreč privedlo do kapitulacije narodne stranke in nobena nacionalna skupina ni podprla programa o pravici do samoodločbe. Če je po eni strani torej razumljiva nepopustljivost KSI do tradicionalnih narodnjaških strank, pa je težje razumljivo njeno stališče do narodnorevolucionarne organizacije, saj je KSI odklanjala njene metode individualnega terorja, kasneje pa je oporekala njenim programskim ciljem, zlasti povezavam s strujami italijanskega nekomunističnega antifašizma.

Konec avgusta 1928 je politbiro CK KSI dobil prvo daljše poročilo o terorističnih akcijah v Julijski krajini, ki ga je poslal Ivan Regent in pripisoval akcije in atentate slovenskim kmetom, ki da jih je spričo fašističnega nasilja nad slovenskimi narodnjaškimi ustanovami, popadla »sveta jeza«. Razumljivo je, je nadaljeval, da so kraški in istrski kmetje, potem ko so jim uničili šole, vzgojne zavode, knjižnice in društva ter povrh vsega še uporabo lastnega jezika (tudi pri verskih obredih), zasovražili fašistične ustanove, zato po njihovem požigi šol, vrtcev in atentati na posameznike, niso bili dejanja kakšne teroristične sekte, temveč izraz splošnega sovraštva in ljudske jeze. Še novembra 1930 je Regent opozarjal CK, da se slovenskega nacionalističnega gibanja ne sme ocenjevati kot podaljšek jugoslovanske politike, saj naj bi imel TIGR po njegovem prepričanju najmanj 50 % prebivalstva Julijske krajine. TIGR je pač organizacija slovenske in hrvaške nacionalistične mladine, ki izraža potrebo po boju zoper tlačitelja ter ima globoke korenine in tradicijo med prebivalstvom, zato se ga ne sme precenjevati, a tudi ne podcenjevati. Čutiti, razumeti žrtve prebivalstva, ki je ekonomsko in socialno zatirano, ni nacionalizem.

M. Kacin-Wohinz tudi navaja, da ni bilo možno do podrobnosti ugotoviti, kakšno je bilo resnično stanje na terenu med slovenskimi komunisti in narodnimi revolucionarji, a iz spominskih in policijskih virov izhaja, da je obstajala vrsta konkretnih povezav. V Ljubljani sta se npr. sestajala Albert Rejec in Ivan Regent, oba prepričana, da je sodelovanje možno, saj bi naj nekatere partijske organizacije na Primorskem že od samega začetka sodelovale s pripadniki TIGR-a. V Parizu je Regent nagovarjal Togliattija, naj se vendar sporazume z narodnorevolucionarno organizacijo, a do konkretnih korakov ni prišlo. Eden tedanjih vodilnih komunistov, Stane Vilhar, je zatrdil, da so bili bloki med komunisti in narodnimi revolucionarji, čista izmišljotina, in da razen Toneta Ukmarja ne pozna nikogar, ki bi bil v TIGR-u. Bile so sicer osebne povezave, o katerih je zlasti govoril Jelinčič, z voditeljem goriške federacije Darkom Ušajem in Srečkom Vilharjem, ki je pripadal tudi društvu Adrija. Fanica Obidova je bila komunistka, pa je kot Jelinčičeva žena sodelovala pri sestavljanju tigrovskih letakov in na Zvezi prosvetnih društev tudi po njenem razpustu, dopolnjevala Jelinčičevo dejavnost. Stane Vilhar je stal na stališču, da je sam položaj narekoval sodelovanje, vendar niso bili ne eni ne drugi pripravljeni na skupne akcije, ker so bile pač njihove linije različne. Sodelovanje se je pričelo že leta 1928, a kakor hitro so tigrovci prešli k terorizmu, se je KSI odtegnila. Natal Kolarič je v poročilu iz oktobra 1931 potrdil, da so se že leta 1928 mladi komunisti v Trstu

Slika 70: Z Dragom Žerjalom, pripadnikom tržaške Borbe, ob predstavitvi knjige njegovih pričevanj v Pokrajinskem muzeju Koper (zasebna fototeka).

povezali z Orjuno in povabili tudi njega ter celice v Istri, naj se jim pridružijo, vendar so le-te sodelovanje odklonile. Odsotnost KSI je bila torej kriva, pravi Natal Kolarič, da so šle množice z nacionalisti. Septembra 1929 je osrednje vodstvo komunistične mladine opozarjalo, da mora KSI sicer upoštevati nacionalno vprašanje, vendar pri tem ne sme izgubiti svojega vpliva. Leto dni kasneje, po ustrelitvah v Bazovici, je isto vodstvo ugotavljalo, da spričo šibkosti KSI v Julijski krajini ni bila v stiku z nacionalističnimi organizacijami, da je celo zanikala njihov obstoj, predvsem pa stala na stališču, da nacionalisti nimajo vpliva na množice, čeprav so dejstva govorila povsem drugače. Partija je le na enem samem področju pristala na sodelovanje, in sicer pri prenašanju komunistične literature preko meje in pri podeljevanju »rdeče pomoči«.

Problem oboroženega boja proti fašizmu, po mnenju današnjega zgodovinopisja, KSI ni znala nikoli uokviriti v realni položaj oziroma tedanje razmere, saj so se tudi drugod po Italiji pojavili oboroženi napadi in sabotaže ter zahteve komunistov po tovrstnih akcijah. A je že na II. konferenci KSI leta 1928 Ruggero Grieco odločno nastopil proti njim, saj naj bi bil po njem individualni teror odpoved politične aktivnosti partije, metoda anarhistov in ideološka deviacija. Kljub temu je KSI ob ustrelitvi Gortana in štirih bazoviških žrtev izdala posebne razglase in članke v tisku. Letak »*Proč s fašističnimi rablji, proč z izrednim sodiščem*« je bil namenjen pozdravu in izrazu solidarnosti s »slovenskimi obsojenci in spominu na ustreljene tigrovce«, ob opisu situacije v Italiji pa je ugotavljal, da budi v ljudeh odpor in protifašistični boj v Julijski krajini, v katerem sodeluje »v različnih oblikah vse zatirano ljudstvo«, vendar je naglašal, naj se to bojevito razpoloženje »postavi v službo revolucionarnih ciljev proletariata, ki je edini sposoben, da zagotovi zmago, medtem ko antifašistična narodnjaška organizacija stremi po ‚meščanski demokraciji‘«. V imenu žrtev naj se torej vse slovensko in hrvaško ljudstvo Julijske krajine strne v vrste Splošne konfederacije dela, Kmetске zveze in KSI.

Narodnostno vprašanje na Primorskem je bilo torej vsa ta leta v ospredju zanimanja KSI, z vso ostrino pa se je znova izpostavilo v letih, ko se je v nekaterih evropskih državah začela oblikovati Ljudska fronta. KSI je po 7. kongresu Kominterne v svojem glasilu »Unità« objavila poglede na to vprašanje, končno pa je prišlo v Parizu 15. decembra 1935 do stikov med predstavniki narodnorevolucionarnega gibanja in CK KSI, kjer so v »Sporazumu o akcijski enotnosti« (*Patto d'unità d'azione*) priznali, da je boj narodnih revolucionarjev napreden in junaški, vendar epizodnega značaja in ga je zaradi tega potrebno povezati s težnjami slovenskega in italijanskega proletariata. V sporazumu pa je bilo izrecno rečeno, da se bo KSI borila za uresničitev pravice do samoodločbe slovanskega prebivalstva v Julijski krajini in za odcepitev od italijanske države ter združitve z matično domovino, medtem ko je narodno revolucionarno gibanje kot svojo bodočo usmeritev in akcijsko dejavnost predvidelo:

- Skupno akcijo delovnih množic za obrambo izboljšanje njihovih življenjskih razmer in
- Skupno akcijo s KSI in italijanskim narodom za strmoglavljenje fašističnega totalitarnega sistema. S tem sporazumom so bili postavljeni temelji za ustanovitev Ljudske fronte in združitve vseh naprednih sil za doseg predvidenih ciljev. Antifašizem enim in drugih je na primorskih tleh prav gotovo zasejal uporno misel, ki je padla na plodna tla že nekaj let kasneje ob izbruhu II. svetovne vojne oziroma začetkih narodnoosvobodilne borbe leta 1941.

Prepričanje primorskih antifašistov leta 1941, da je napočil čas za osvoboditev Goriške, Trsta in Istre izpod fašističnega jarma, je bilo tudi odraz spomenice Lava Čermelja, enega od obsojencev na II. tržaškem procesu, ki jo je poslal v začetku leta 1941 v London in v kateri je opisal, kako nevzdržne in krivične so razmere na Primorskem, ter konkretno navedel: *»Proti tej bolezni je eno samo zdravilo: eliminirajte ta tujek! Z drugimi besedami, ločite Julijsko krajino od italijanskega političnega telesa in jo združite z njenim zaledjem, kamor po narodnosti spada«.*

Zaključek

Razčlemba odnosov med KPS in TIGR-om na Primorskem izrisuje precej kontradiktorno podobo, ko se je na eni strani pogosto omenjal ali celo izrazite poudarjal predvojni antifašizem Primorcev, po drugi strani pa ni bilo odmerjeno ustrezno mesto organizaciji, ki je protifašistični odpor vodila. Kot da bi hoteli to krivico popraviti, predvsem pa prehiteti politične nasprotnike oziroma tekmece, tj. vse močnejšo primorsko politično sredino, so začeli leta 1944 poudarjeno govoriti o predvojnem antifašizmu na Primorskem. To se je med drugim odrazilo v množičnem obujanju spomina na bazoviške žrtve in poimenovanje aprila leta 1944 ene od primorskih brigad v »bazoviško«, ki je bila sicer ustanovljena že neposredno po kapitulaciji Italije (1. oktobra 1943), a si takrat očitno še ni prisluzila tega častitljivega imena, saj se je sprva imenovala 2. soška brigada oziroma 18. brigada. Po omenjenem preimenovanju brigade, je *Ljudska pravica*, kot tedanje partijsko glasilo, objavilo obširen članek o bazoviških žrtvah, ki bi ga bilo mogoče uvrstiti v srž prizadevanj, ki jih je partijsko oziroma na splošno partizansko vodstvo o predvojnem antifašizmu primorskih Slovencev, izreklo v času II. svetovne vojne, če ne bi bilo izrečeno z določenim namenom in pomisleki. V njem je bil poudarjen predvsem osamljen, oziroma prvi boj primorskih Slovencev proti fašizmu pred II. svetovno vojno, bazoviškim žrtvam pa je bilo priznано, da so padle *»za slovensko in človečansko stvar«*, pri tem pa ni bilo omenjeno, da so ti protifašisti pripadali neki povsem konkretni organizaciji, jo vodili in tudi na organiziran način delovali ter širili antifašistični boj. Tega priznanja tedanja KPS ni zmogla, pomenljiv pa je tudi zaključek, v katerem je bilo rečeno, da je OF *»edini dedič vseh velikih kulturnih izročil naše preteklosti, vseh junaških podvigov slovenskega naroda, zato nosijo slovenske brigade zgodovinska imena prvih borcev za našo svobodo. Med njimi bo SNOUB »Bazovica«, ostala kot simbol junaštva primorskih Slovencev«.* Z zahtevo po izključni *»dedni pravici«* vsega tistega, kar je tigrovsko gibanje ustvarilo, pa je bilo še dodatno razvrednoteno s prej izrečenim priznanjem, saj je očitno, da je bilo izrečeno z nekim drugim namenom, tj. z namenom preprečiti, da bi tudi primorska politična sredina utemeljevala svoj aktualni antifašizem na predvojnem antifašizmu.

III.

OCENE IN RECENZIJE

Francesco Semi (ur.): *El parlar s'ceto e neto de Capodistria.*

Testi antichi e moderni, Glossario, Documentazione fotografica. Itinerario grafico di Nello Pacchietto. Venezia, Regione del Veneto-Giunta regionale, 1983, 501 str.

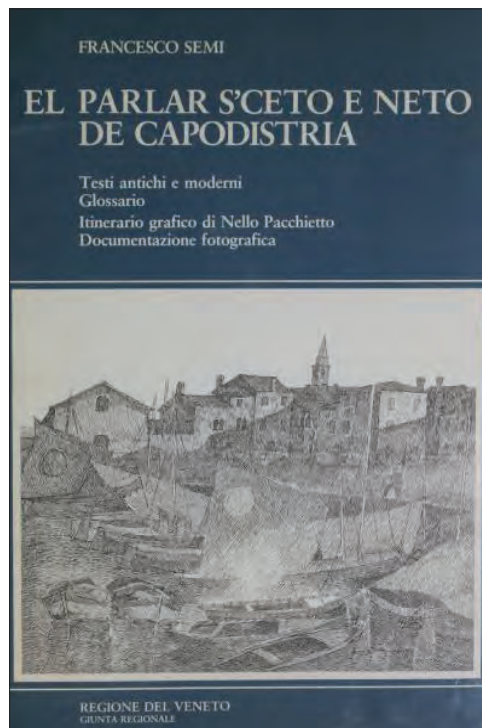
Po obsežni zgodovinski monografiji Capris-Iustinopolis-Capodistria, ki je leta 1975 izšla pri tržaški založbi Lint, se nam F. Semi v zadnjem času predstavlja z dvema jezikoslovnima publikacijama: prva je oktobra 1981 v založbi A. Longo izšla v Ravenni pod naslovom *Ciàcole istriane e triestine* (izbrane med leti 1926 in 1939 ter zapisane po letu 1976), druga pa marca 1893 pod naslovom *El parlar s'ceto e neto de Capodistria*. Delo je založil Pokrajinski odbor dežele Benečije na pobudo Odseka za informacije.

Svoje zanimanje za jezikoslovje, zlasti istrske dialekte, je F. Semi pokazal že v dijaških letih, ko je na prigovarjanje prof. Pia Badoërja leta 1926 pričel zbirati fraze, izreke in posamezne izraze, kasneje pa je delo in študij dialektologije nadaljeval na padovanski univerzi.

Pobudo za pripravo tega dialektološkega dela mu je dalo na eni strani naglo izginjanje beneško-istrskega dialektala v istrskih obalnih mestih, na drugi strani pa sklepne misli in opozorila, ki so se glede tega perečega problema oblikovale na beneškem simpoziju »Humanizem v Istri«, spomladi 1981. Pričujoče delo je torej nekakšen prispevek k ohranjanju umirajočega beneškega dialektala na istrskih tleh, obenem pa – z bogatim grafičnim opusom slikarja Nella Pachietta in izbrano dokumentacijo – zanimiv in sugestiven vodič po dokaj spremenjenih ali docela izginulih starih koprskih ambientih, ki so z domačim dialektom nekdanjega prebivalstva, dajali karakterističen ton in videz našemu mestu.

Semijev prispevek se kaže predvsem v leksikalni (slovarski) in strukturalni podobi koprskega dialektala v zadnjih 200 letih, od spisov Gian Rinalda Carlija, prek Tina Gavarda do sodobnikov Sardosa, Manzinja in Lune. Pri tem mu je bila v oporo pa tudi osebno zadovoljstvo, kot sam pravi, delo mladih jezikoslovcev, ki raziskujejo najstarejše dialektološke termine v srednjeveških tekstih in s tem nadaljujejo pomembno delo Baccia Ziliotta, ki je objavil Zarottijeva pisma iz XV. in XVI. Stoletja, objavljena tudi v Semijevi knjigi. Avtor je tudi sicer pri pripravi svojega dela sodeloval s številnimi jezikoslovci in dialektologi s tržaške, padovanske, videmske in firenske univerze.

Ko Francesco Semi uvodoma razmišlja o zgodovini koprskega dialektala, ugotavlja, da je bila prvotna govorica mestnega prebivalstva po vsej verjetnosti ladinskega izvora. Na nadaljnji razvoj pogovornega pa tudi uradnega jezika, pa je odločilno vplival beneški prodor v Istro, ki ga zadledimo, vsaj posredno, že

v X. stoletju z beneškimi pogodbami (*Patti veneti*) med Benečani in frankovskimi vladarji, predvsem pa s pogodbo med Koprom in Benetkami iz leta 932. Koper naj bi s svojim ozemljem, torej že mnogo pred formalno beneško zasedbo leta 1279, jezikovno in etnično pripadal Beneški republiki. Dialekt mestnega prebivalstva se je ohranil tudi pod francosko in avstrijsko upravo v prejšnjem stoletju, naglo pa je začel izinjati po letu 1945 oziroma 1954 z množičnim izseljevanjem italijanskega prebivalstva. S temeljito spremembo demografske podobe tega območja se je koprsko-beneški dialekt ohranil le še pri redkih družinah, v večjem obsegu pa v krogih istrskih optantov na italijanskih tleh.

Z vidika etimoloških in etnoloških ter seveda lingvistično-dialektoloških raziskav, je Semijevo delo nedvomno zelo koristno, saj je izginjanje nekaterih dialektov že kar splošen pojav. Zlasti v Istri je zaradi velikih političnih sprememb in demografskih gibanj po zadnji vojni podoba celotne spefične kulturne dediščine, katere sestavni del so tudi dialekti mestnega in podeželskega prebivalstva, že močno okrnjena in zamegljena. Treba bo z ene in druge strani vložiti veliko raziskovalne vneme in sistematičnega dela, da nekdanja jezikovna podoba in barvitost tega območja ne bo šla v pozabo. V sklopu teh prizadevanj je Semijevo delo ne le prispevek, kot sam skromno pravi, ampak že kar trden temelj za pripravo obširnejšega dialektološkega slovarja in obenem primerno čtivo za jezikoslovce in zgodovinarje z obeh strani meje.

Darko Darovec: Kratka zgodovina Istre.

Koper, Založba Annales, 2008, 306 str.

Ob koncu lanskega leta je pri Založbi Annales v izdajateljstvu Zgodovinskega društva za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalnega središča Koper, Fakultete za humanistične študije Koper in Univerze na Primorskem, izšlo najnovejše delo dr. Darka Darovca z naslovom *Kratka zgodovina Istre*.

Že nekako prislovično velja, da dr. Darko Darovec, direktor Znanstveno-raziskovalnega središča in izredni prof. na Fakulteti za humanistične študije UP v Kopru, večino svojih del izda v času, ko je njihova vsebina tako ali drugače pereča in aktualna. Takšen je bil primer njegovega dela o notariatu z naslovom *Notarjeva javna vera: Notarji in vicedomini v Kopru, Izoli in Piranu v obdobju Beneške republike*, ki je izšla v Knjižnici Annales leta 1994 (Darovec, 1994), aktualnemu dogajanju v Istri je sledil že tudi njegov *Pregled zgodovine Istre*, ki je leta 1992 utrl pot Knjižnici Annales (Darovec, 1992), ravno tako temu aktualnemu dogajanju, zlasti odprtim mejnim vprašanjem med Slovenijo in Hrvaško, sledi tudi njegova najnovejša monografska izdaja *Kratka zgodovina Istre*.

Čeprav je od prve izdaje minilo že šestnajst let in je v tem času doživela dvakratni ponatis, prevod v italijanščino in hrvaščino ter leta 1998 tudi v angleščino, se je nabralo kar nekaj razlogov za novo, dopolnjeno izdajo, ki jo je avtor kljub bistveno večjemu obsegu skromno naslovil *Kratka zgodovina Istre*. Eden od razlogov, kot sam pravi v predgovoru je, da se v zadnjih letih na Fakulteti za humanistične študije UP v Kopru izvaja izbirni predmet Zgodovina in etnologija Istre, zato bo to najnovejše delo o istrski zgodovini v veliko pomoč študentom tega predmeta, pa seveda tudi poznavalcem in ljubiteljem istrske preteklosti, ki so že vrsto let izražali željo po ponatisu oziroma dopoljnjeni izdaji.

Z avtorjem se lahko strinjamo, da je priprava takega preglednega dela dokaj zahtevna in nevhvaležna, saj je moral po lastni presoji odbrati in osvetljevati posamezna poglavja iz dolge, burne in dinamične istrske preteklosti in jo v dopoljnjeni izdaji razširiti ter poglobiti zlasti z vprašanji za katera je presodil, da so prelomna za kasnejša dogajanja; po njegovem prepričanju so to predvsem istrske gospodarske in demografske razmere beneškega obdobja in s tem povezana poglavja o migracijah, ki so bile zlasti intenzivne v obdobju od XVI. do XVII. stoletja, ko so še podkrepile in utrdile že vzpostavljeno kulturno, socialno in etnično dihotomijo med mestom in podeželjem. Pri tem samokritično sprejema nase odgovornost in pripravljenost na morebitne kritike, hkrati pa utemeljuje, zakaj ni imel namena napisati, kot sam pravi, »totalne zgodovine« istrske regije, temveč le izpostaviti določene zgodovinske procese, ki so pomembno vplivali na družbeno-politično in ekonomsko dogajanje na istrskih tleh.

Nadaljnji razlogi za nastanek nove, dopoljnene izdaje o Istri, so razvidni iz predgovora h knjigi in so povezani s svetovnonazorskimi videnji, ki so tudi na območju istrskega polotoka privedla do nekaterih radikalnejših zasukov v dojemanju preteklosti in sedanosti, saj se je tu postopno oblikoval čut regionalne pripadnosti kot sestavine bodoče ureditve Evrope regij, ki ne bo na prvo mesto postavljala zgolj vprašanja nacionalne pripadnosti, temveč predvsem človekove pravice oziroma svoboščine in ekonomsko uspešnost. Ideološka indoktriniranost in utesnjenost nekdanje jugoslovanske državne tvorbe se je pri teh razmišljanjih in snovanjih pokazala kot nujna ovira, ki sta ju Slovenija in Hrvaška na istrskih tleh s plebiscitarno osamosvojitvijo, ne glede na žrtve sicer presegli, pri tem pa se je kot eden najtežavnejših in najbolj problematičnih izpostavil problem meje, ki je tudi danes v ospredju slovensko-hrvaških odnosov na istrskih tleh.

Nastali konflikt, ki je sicer prisoten na mnogih mestih ob slovensko-hrvaški meji, je zaradi večstoletnega občutka regionalne pripadnosti najbolj akuten ravno v Istri, ker je povezan tudi z mejo na morju oziroma slovenskim dostopom na odprto morje. Sam po sebi tako postavlja pred mnoga vprašanja in izzive zlasti zgodovinsko znanost, ki naj bi s svojimi dognanji in izsledki postregla z odgovori, ki naj bi na nek način legitimirali prizadevanja tako zagovornikov kot nasprotnikov meja ali iz tega nastale nesporazume, kot avtor pojasnjuje v svojem predgovoru.

Tem izzivom se je Zgodovinsko društvo za južno Primorsko odzvalo že decembra leta 1991 z organizacijo prvega strokovnega srečanja na temo: *Enotna in/ali neenotna Istra* z udeleženci iz Italije, Hrvaške in Slovenije, ki naj bi v svojih prispevkih podali pregled zgodovinskih

dogajanj in sprememb na istrskem polotoku, to pa je hkrati Darka Darovca vodilo v pripravo podlistka v Primorskih novicah in kasnejšo izdajo v samostojni publikaciji z naslovom *Pregled zgodovine Istre*, ki smo jo uvodoma že omenili. Tudi v pričujoči *Kratki zgodovini Istre* je avtor tej problematiki z nekaterimi novimi izsledki, ilustracijami in uporabljeno literaturo, posvetil znatno pozornost. Ta problematika se sicer že od samega začetka pogosto pojavlja v znanstveni periodiki Zgodovinskega društva oziroma Znanstveno-raziskovalnega središča v Kopru, tja od dveh prispevkov Franceta Ostanka, nekdanjega ravnatelja Slovenskega šolskega muzeja, v prvi oziroma drugi številki revije *Annales*, *Anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin*, Koper 1991–1992 (*Slovensko-hrvatska jezikovna meja v Istri/Gradivo za obdobje od leta 1860 do 1956*), prek tematskega sklopa z naslovom »*Iz zgodovine slovensko-hrvaških političnih odnosov v Habsburški monarhiji*« dveh slovenskih in dveh hrvaških avtorjev (*Annales*, *Series Historia et Sociologia*, 12, 2002, 1), do študije dr. Darje Mihelič o piranskem ribolovnem območju skozi čas, objavljeni leta 2007 v Knjžnici *Annales* (Mihelič, 2007).

Že v uvodu v svoje najnovejše delo pa avtor v sestavku »Zakaj in čemu regionalna zgodovina?« dokaj poglobljeno v kontekstu zgodovinskih teorij o regionalni oz. regionalnih zgodovinah in Braudelovega monumentalnega dela »*La Méditerranée*«, podaja nekatera teoretična zgodovinopisna izhodišča pri tovrstnih obravnavah in poudarja pomen mozaikov regionalnih zgodovin pri razumevanju splošno zgodovinskih svetovnih dogodkov in procesov, kakor tudi metodoloških izhodišč, ki so bila potrebna za vzpostavitev t.i. koncepta regionalnih zgodovin. Tu Istra kot ena tipičnih sredozemskih dežel, kjer se stikata morje in kopno, kras in fliš, različne civilizacije in kulture, človek in okolje, nastopa le kot mikroregija velikega sredozemskega bazena, pri tem pa, če povzamemo misli dr. Miroslava Bertoše (Bertoša, 2003), tudi sama kot geografsko zadnji mejni polotok Sredozemskega morja in mejno območje mediteranske multikulturne civilizacije, predstavlja območje multikulturnih silnic in kompleksne zgodovinske biti.

Njen mediteranski model zaznamujejo zgodovinsko dinamične in kontinuirane spremembe pa tudi kontinuiteta obstojnosti etnokulturnega in mentalnega »substrata« in »adstrata«; z drugimi besedami, istrski teritorij je 14 stoletij sprejemal nove naseljence v svoje okrilje, sprejemal del njihove kulturne identitete, vendar je hkrati dosledno izpostavljal svoje kulturne, značajske in etnične značilnosti. Istra je v vrtincu zgodovinskega dogajanja, ki mu sledimo skozi posamezna poglavja Darovčeve knjige, sledila mediteranskemu modelu odnosov med različnostmi vseh vrst: Istra ni bila nikoli nekakšen etno-rezervat kultur v odmiranju, še manj nekakšen »talilni lonec« (*melting pot*) doseljenega prebivalstva. Istra je od zgodnjega srednjega veka pa vse do danes ostala mejno območje in stični prostor romanskega/beneškega/italijanskega/slovenskega in hrvaškega življa daljnih in globokih zgodovinskih korenin.

V tem kontekstu velja prisluhniti Darovčevim ugotovitvam, da je Istra ena izmed značilnih sredozemskih regij, ki je v svoji zgodovini doživljala veliko fluktuacijo prebivalstva, ki pa je kljub neugodnim življenjskim razmeram zaradi bližine morja in razvitih mest ter z njimi povezanih ugodnih možnosti trgovanja, kakor tudi specifičnih družbenih odnosov, privlačila prebivalstvo iz širših zalednih območij, značilni družbeni in politični dogodki pa so narekovali migracije še iz tega območja.

Današnja Istra je, kot v svoji študiji ugotavlja dr. Milan Bufon (Bufon, 1993), zaradi velikih etničnih, političnih in družbenih sprememb bistveno drugačna od historične, tradicionalne Istre, kakršna se je oblikovala med XV. in XVIII. stoletjem. Kar je bila

do nedavnega še bolj ali manj jasna etnična meja, je danes le okvir nekega kulturnega prostora, ki je izgubil dobršen del svojih glavnih nosilcev, a ohranja svoj pomen v pogledu regionalne identitete istrskega prebivalstva in vpliva celo na prebivalstvo, ki se je sem naselilo od drugod. Poleg tega se je z eksodusom avtohtonega prebivalstva ta identiteta prostorsko močno razširila in vpliva na oblike prostorske povezanosti širšega regionalnega okolja. Istra tako kljub radikalnim spremembam ostaja relativno homogeno historično in kulturno območje, ki si ga dandanes delijo tri samostojne države in čeprav je njihov »istrski« delež v demografskem in teritorialnem pogledu zelo različen, pa je tudi res, da so v vseh treh enotah prisotni prav vsi temeljni elementi istrske mentalitete. Zaradi tega svojega novega položaja je Istra v širšem evropskem prostoru poseben primer obmejne regije, ki bo nedvomno še zaposloval številne raziskovalce njenih družbenih, etničnih in jezikovnih značilnosti in ki prav gotovo, kot je nazorno razvidno tudi iz pričujočega Darovčevega dela, zasluži ustrezen posluš in pozornost.

Če se še nekoliko pomudimo pri njegovem delu in si podrobneje ogledamo njegovo vsebinsko zasnovo, naj naglasimo, da gre za poljudno-strokoven in kompleksen prikaz Istre od prazgodovine do najnovejšega časa. V obširnem prerezu celotnega zgodovinskega razvoja tega območja avtor opozarja na posamezne mejnike v političnem, družbenem in gospodarskem razvoju Istre, poseben pomen in prednost tega dela pa je, da je v ta okvir pritegnil tudi upravne razmere v posameznih obdobjih, razvoj in značilnosti cerkvene organizacije ter institucij, etnografsko podobo, etnološke utrinke in jezikovne značilnosti, kar vse skupaj ob bogatem in raznolikem slikovnem gradivu še dodatno prispeva k pestrosti in zanimivosti te publikacije.

Zaradi raznolike problematike, pa tudi zaradi preglednosti in strnjene vtisa, se je avtor odločil za kronološko-tematski pristop in je posamezna razvojna obdobja zaokrožil v širših poglavjih. Razvrščena so od antike prek srednjega in novega veka, dobe meščanskih revolucij, obdobja utrditve meščanstva in nacionalnih trenj, do dobe totalitarizmov.

V XIX. stoletju je Darovec skozi osvetlitev tedanjih političnih tvorb, ki so nastale na širšem območju Jadrana oziroma Balkana, izpostavil predvsem nacionalne odnose in antagonizme, ki so v veliki meri določili nadaljnji družbeno-politični in ekonomski razvoj. V tem kontekstu je orisal vzpon nacionalizmov v Trstu in Istri, razvoj italijanskega iredentizma, narodno gibanje istrskih Slovencev in Hrvatov, njihovo politično uveljavljanje ter, ne nazadnje, izoblikovanje slovensko-hrvaške etnične meje, ki je bila, kot vemo, prvič vrisana tudi na podlagi Czoernigovega jezikovnega štetja iz leta 1846 na Kozlerjevem »*Zemljovidu slovenske dežele in pokrajin*« iz leta 1853.

Iz najnovejšega obdobja tj. obdobja med obema vojnama in v času Narodno-osvobodilnega boja (NOB), je ob splošnem orisu razmer pod Italijo prav gotovo za današnji čas še posebej zanimivo poglavje o problemih razmejitve s Hrvaško, ki so se pojavili že ob koncu II. svetovne vojne in pa povojno obdobje Svobodnega tržaškega ozemlja (STO) v letih 1947–1954. Ob tem velja še posebej omeniti poglavja »Slovenska žrtev za Jugoslavijo«, »Vzroki izseljevanj«, »Izoblikovanje slovensko-hrvaške etnične meje v Istri« oziroma »Problemi razmejitve Slovenije s Hrvaško v Istri«.

V svojem zgodovinskem orisu avtor obravnava celotno območje istrskega polotoka kot ključno, obenem pa heterogeno območje, ki je skozi dvatisočleten razvoj zajemalo zdaj širši, zdaj ožji prostor. Vanj zagotovo gravitira tudi Trst s svojim kraškimi zaledjem, po drugi strani pa Reka s Cresom in Lošinjem, čeprav sta bili prav v XIX. stoletju ti

območji v izrazitem avstrijskem oziroma ogrskem interesu; Avstrija je izoblikovala svoje »Avstrijsko primorje«, Ogrska pa svoj »Corpus separatum« z Reko in Kvarnerskim zalivom.

Nova, dopolnjena izdaja zgodovine Istre na dobrih 300 straneh torej poleg predgovora in uvoda, pregleda zgodovinopisja o Istri, bogate bibliografije, imenskega in krajevnega kazala, seznama slikovnega gradiva in seznama kratic ter povzetkov v italijanskem, francoskem, angleškem in nemškem jeziku, prinaša razgibano, bogato in poučno vsebino. Avtor je z izkušenim metodološkim pristopom, veliko širino in dobrim poznavanjem problematike, pripravil nov, aktualen in nadvse zanimiv oris zgodovine Istre, ki bo nedvomno v veliki meri zapolnil še vedno prisotno vrzel v tovrstni literaturi, ter hkrati dopolnil vrsto tistih publikacij, ki so tako v italijanskem, hrvaškem kot slovenskem jeziku nastale v polpreteklem in novejšem obdobju, saj prinaša povzetek spoznanj in dejstev o celotni istrski zgodovini, kar je v sedanjem času še zlasti pomembno in aktualno. S tega vidika si lahko le želimo, da bi tako kot prva skromnejša izdaja, tudi ta doživela prevod v tuje jezike in s tem zgodovino Istre približala tudi najširšemu krogu bralcev drugih govornih območij.

Egidio Ivetic (ur): Istra skozi čas.

Priročnik regionalne zgodovine Istre z navedbami o mestu Reka. Trieste – Unione italiana, Rovigno – Università popolare, Centro di Ricerche storiche, 2011, 735 str.

S prevodom dela *Istria nel tempo / Manuale di storia regionale dell'Istria con riferimenti alla città di Fiume* (Rovigno, 2006) najprej v hrvaški, letos pa še v slovenski jezik, se po šestih letih zaključuje obsežen in ambiciozen projekt Italijanske unije na Reki, Ljudske univerze v Trstu in Središča za zgodovinske raziskave v Rovinju, ki je ob zajetnem Priročniku regionalne zgodovine Istre že od samega začetka vključeval tudi pripravo multimedijskega »Istra skozi čas« v italijanskem, slovenskem, hrvaškem in angleškem jeziku. Dokumentarec je nastal v sodelovanju italijanskega programa TV Koper – Capodistria, Središča za zgodovinske raziskave v Rovinju, Italijanske unije na Reki in Ljudske univerze v Trstu, kjer je v sliki in besedi prvič predstavljena celotna zgodovina Istre od njenega geološkega nastanka do današnjih dni. Pripravo dokumentarca in izid publikacije je omogočilo Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Italije.

V spremni besedi publikacije, ki jo je uredil Egidio Ivetic, je moč razbrati, da sta bila namen in cilj navedenega projekta, ki je bil zasnovan že pred desetimi leti, napisati zgodovino Istre s kar največjo mero objektivnosti in uporabo znanstvenega aparata, saj je njena zgodovinska preteklost – sicer bogata, a hkrati nemirna in razgibana – polna neizbrisnih in globokih sledi krvavih dogodkov, ki so sledili od konca 19. skozi celotno 20. stoletje ob spopadu dveh nasprotujočih si nacionalnih komponent.

To sicer ne pomeni, da je poudarek zgolj na zadnjih dveh stoletjih njene zgodovine, kjer sledimo hudim nacionalnim in političnim antagonizmom ter posledično radikalnim družbenim, socialnim in etničnim spremembam na tem območju, pač pa tudi na starejših obdobjih, je pa moč iz prvih vrstic podpoglavja o italijanski narodni skupnosti (1945–1992) razbrati, da bi naj lokalno prebivalstvo (zlasti italijanske narodnosti) v Istri, na Reki in Dalmaciji skoraj v celoti »na lastnih plečih« nosilo posledice dramatičnih preobratov, ki so sledili po II. svetovni vojni in s tem težko odločitev, ki so jo sprejele zmagovite velesile.

Italijani Istre in Reke naj bi bili namreč s tem dokončno odrezani od domovine in prisiljeni sprejeti jugoslovansko državljanstvo ali pa optirati za italijansko in izbrati bolečo pot eksodusa. S tem naj bi torej dozoreli pogoji za tisto, kar se je pokazalo kot najhujši etnični in demografski prebrat, ki se je dogodil na istrskem polotoku in na Reki, se pravi bistveno zmanjšanje italijanske komponente na območjih, kjer naj bi le-ta stoletja odigrala pomembno oziroma celo odločujočo gospodarsko, družbeno in kulturno vlogo. Eksodus naj bi torej v nekaj letih izkoreninil stoletno ljudsko tradicijo, običaje in navade ter popolnoma spremenil multikulturno in multietnično podobo ter s tem tudi značilno identiteto tega ozemlja. Več kot polovica celokupnega prebivalstva Istre in Reke naj bi po besedah avtorjev dokončno zapustila svojo zemljo in imetje, s tem pa je bila italijanska jezikovna in kulturna prisotnost popolnoma izbrisana iz celotnih (zlasti mestnih) območij, trgov in vasi.

Iz teh akcentov in zaključkov je torej moč razbrati, da so bila prizadevanja avtorjev usmerjena predvsem v podrobnejšo raziskavo dolgega in specifičnega zgodovinskega razvoja Istre in Reke, v katedrem naj bi se zrcalile in poredile teze o prevladujočem romanskem, kasneje pa italijanskem značaju te pokrajine. Pri tem avtorjem nikakor ne moremo očitati pristranskosti, saj se v štirih poglavjih, ki podajajo zgodovino Istre od najstarejših obdobij pa do konca beneške vladavine (1797), etnična, družbeno-politična, upravna in gospodarska podoba Istre izrisuje v značilnih premisah velikih političnih tvorb, ki so dominirale nad njenim ozemljem tja od

antičnega Rima, Bizanca, frankovske države, oglejskih patriarhov, Beneške republike in Habsburžanov. Velika odlika navedenega dela je zlasti v tem, da nazorno in argumentirano v teh poglavjih ob politični, upravni in ekonomski podobi razgrinja tudi njeno družbeno, socialno in kulturno podobo ob sicer značilni istrski dihotomiji med mesti in podeželjem ter obstoječima kulturnima krogoma, ki sta zajemala mesta na eni ter podeželje z vsemi njegovimi etničnimi, kulturnimi in jezikovnimi posebnostmi na drugi strani.

Odperti in polemični tako ostajajo nekateri zaključki in stališča, ki so nanizana v petem in šestem poglavju, ki zajema 19. oziroma 20. stoletje z obdobjem avstrijske vladavine, kraljevine Italije in povojne Jugoslavije v letih 1945 do 1991.

Predolgo in preveč podrobno bi bilo naštevanje vseh spornih stališč in navedb, zato bi se omejili le na dve najpomembnejši: ob koncu petega poglavja

so le bežno omenjena avstrijska ljudska štetja po kriteriju občevalnega jezika (*lingua d'uso* ali *lingua parlata*) med letoma 1880 in 1910, ki pa so bila ključnega pomena za izkrivljanje dejanskega etničnega stanja v Istri, zlasti zadnje štetje leta 1910, ki je kazalo na odkrite težnje (zlasti v Trstu) po zmanjševanju dejanskega števila slovenskega pa tudi hrvaškega prebivalstva.

Iz zaključkov o avstrijskem obdobju veje tendenciozno in neosnovano mnenje, da se je dunajska vlada usmerila k popolnemu priznanju slovanske komponente in dodatnemu zmanjševanju italijanske, saj je Avstrija do konca svoje vladavine vztrajala pri ohranjanju sistema kurij in cenzusa za deželnozborske volitve, kar je v istrskem deželnem zboru ohranjalo prevlado italijanskega liberalno-nacionalnega tabora, ohranjala pa je, kot rečeno, tudi sistem občevalnega jezika pri ljudskih štetjih in s tem zagotavljala dominantno pozicijo italijanskega vladajočega razreda, zato tudi ni uspela doseči predvidenega kompromisa med obema nacionalnima komponentama, kot npr. na Moravsem in v Bukovini.

Nacionalno vprašanje se je v Istri, tako kot v drugih podobnih srednjeevropskih okoljih, pojavilo kot sopotnik narodnostne pripadnosti in socialnega položaja. Italijanska narodnost je tu, zlasti po združitvi Italije, postala sredstvo za ohranitev in utrditev privilegiranega položaja v odnosu do istrskih Slovencev in Hrvatov, pa tudi za obrambo avtonomističnih (monopolnih) pozicij pred uvajanjem narodnostno in družbeno nevtralne avstrijske zakonodaje. V tem obdobju je italijansko nacionalno gibanje zakrnelo in izgubilo prvotni značaj evropske odprtosti, ki so jo zamenjali kulturno zapiranje vase, iredentizem in asimilacijske težnje ter napadalnost rasistične vrste.

Ravno o tem obdobju *finis Austriae* je dovolj literature, tudi italijanske (npr. dela in članki Angela Are in Paola Zillerja ter nekaterih drugih), ki argumentirano in objektivno orisujejo položaj avstrijskih Italijanov oziroma obeh nacionalnih komponent v Avstrijskem primorju, pa tudi razloge za propad nacionalnega kompromisa v Istri v letih od 1908 do 1910.

Ključna so seveda vprašanja, povezana z obdobjem med obema vojnama oziroma z vprašanjem fašizma, ki je sicer v navedenem delu obravnavalo dovolj kritično in objektivno, četudi bi pričakovali, da bodo avtorji nekoliko podrobneje spregovorili o antifašizmu, narodnoobrambni organizaciji TIGR in Borba ter vsaj omenili prvi in drugi tržaški proces, koprške zapore in tržaški Coroneo itd.

Temeljno v tem kontekstu torej ostaja vprašanje, ali je res šele eksodus povojnega časa popolnoma spremenil multikulturno in multietnično ter večjezično podobo Istre, potem ko se je že Mussolinijev fašizem v Istri oziroma na območju Julijske krajine odločil za »etnično bonifikacijo« in uvajal genocidno politiko, ki naj bi v eni generaciji povsem spremenila etnični položaj pokrajine, kjer je živelo več kot pol milijona pripadnikov slovenske in hrvaške manjšine. Položaj italijanskega življa z ohranjeno dominantno pozicijo pred I. svetovno vojno oziroma razpadom Avstro-Ogrske pač ni v ničemer primerljiv s položajem slovanskega življa, v kakršnem se je znašel po dvajsetih letih fašistične vladavine.

Seveda iz takega položaja izvira veliko tistega, kar sta temu območju oziroma njegovemu prebivalstvu (do) prinesla oba totalitarna sistema, najprej fašistični, ki se je v Istri ohranil tudi po kapitulaciji Italije 8. septembra 1943 in je ostal zvest nacistični Nemčiji do njenega propada maja 1945, in seveda povojni

komunistični sistem, ki ga je vzpostavila vojaška uprava jugoslovanske armade (VUJA) v letih od 1945 do 1947 oziroma do podpisa Londonskega memoranduma leta 1954 na območju cone B STO. Gledanja na to, komu pripada »izvirni greh« za povojno dogajanje in politični razplet v Istri, so očitno na eni in drugi strani še vedno dokaj različna.

V raziskavah o zgodovinski kontinuiteti in posameznih, zlasti novejših obdobjih istrske zgodovine, bi se bilo torej potrebno izogibati stereotipom in tendencioznim interpretacijam zgodovinskih virov. Ne glede na dejstvo, da se kolektivni zgodovinski spomin – zlasti na nekatere prelomne in travmatične dogodke polpretekle dobe, kakršnega predstavlja npr. eksodus istrskega prebivalstva – sčasoma spreminja, ne bi smeli podlegati čustvom in politični propagandi, pač pa ostajati na realnih, objektivnih tleh zgodovinskih raziskav in dejstev, pri tem pa tudi ne pozabiti na eno temeljnih substanc istrske identitete: to je na njeno zgodovinsko konstanto sobivanja in sožitja.

Ko govorimo o zgodovini Istre, se je treba, kot v uvodu v svojo »Kratko zgodovino Istre« (Darovec, 2008) navaja njen avtor, dr. D. Darovec, ozreti hkrati tudi na zgodovinopisne teorije o regionalni oziroma regionalnih zgodovinah, pa ne le zato, da bi nedvoumno ugotovili, da gre pri tej tematiki za obravnavo zgodovine določene regije, temveč da se na eni strani zavemo pomena mozaikov regionalnih zgodovin pri razumevanju splošno zgodovinskih svetovnih dogodkov in procesov, po drugi strani pa predvsem metodoloških izhodišč, ki so bila potrebna za vzpostavitev t. i. koncepta regionalnih zgodovin. Čeprav je v tem pogledu treba imeti pred očmi Braudelov izrek, da *»pokrajina ni referenčni okvir raziskovanja, temveč je referenčni okvir raziskovanja lahko le problem«*, moramo ugotoviti, da so tudi k tem premikom na področju kulturne zgodovine precej pripomogle prav regionalne študije.

Mednje vsekakor sodi tudi Priročnik regionalne zgodovine Istre z naslovom »Istra skozi čas«, s katerim so si avtorji, kot je razvidno iz spremne besede, zadali težko in zahtevno nalogo, da naj bi to delo predstavljalo objektivno, znanstveno in nepristransko zgodovino Istre in njenega prebivalstva. Ne glede na morebitne pomanjkljivosti in subjektivne sodbe, nedvoumno predstavlja dragocen doprinos v zakladnico istrske zgodovine, kakršnega tudi sicer s svojo bogato in razvejano založniško-publicistično dejavnostjo (tudi za prostor slovenske Istre), predstavlja Središče za zgodovinske raziskave v Rovinju.

Obsežna in bogata publicistična dejavnost obeh istrskih raziskovalno-znanstvenih središč, tako v Rovinju kot v Kopru, s svojo znanstveno periodiko, pa tudi s posameznimi monografskimi edicijami, kakršna sta »Istra skozi čas« in že omenjena »Kratka zgodovina Istre« dr. D. Darovca, torej v veliki meri uspešno zapolnjujeta vrzeli, ki so bile vse dotlej prisotne na tem področju, s tam pa vsaka na svoj način tako strokovni kot laični javnosti predstavljata rezultate raziskav o prelomnih obdobjih in značilnostih bližnje in dalnje istrske preteklosti.

Žal je pri tem avtorjem in snoalcem zajetnega, preglednega in bogato ilustriranega Priročnika regionalne zgodovine Istre ušla pomembna sestavina tovrstnega dela, namreč skrb za korekten in strokoven prevod v slovenski jezik, ki bi na mnogih mestih potreboval dodatno lekturo in uporabo sicer že uveljavljene slovenske historične terminologije.

Almerigo Apollonio: La »belle époque« e il tramonto dell' Impero Asburgico sulle rive dell'Adriatico (1902–1918).

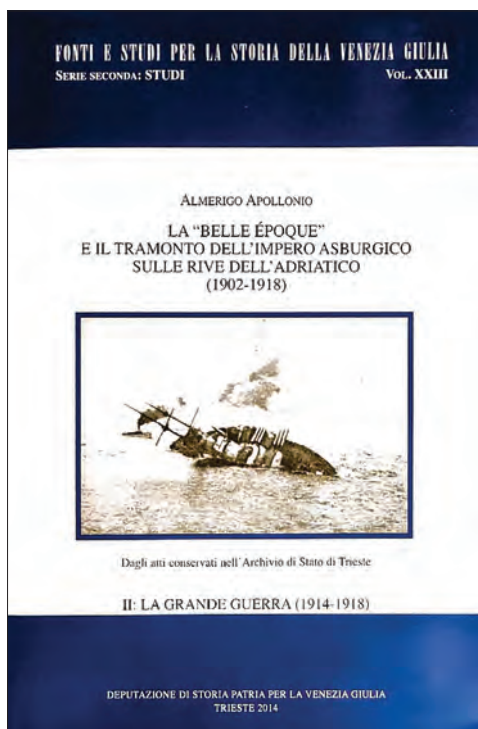
Deputazione di Storia Patria per la Venezia Giulia, Trieste, 2 knjigi, 991 str.

Leta 2014 je založba Deputazione di Storia Patria per la Soria della Venezia Giulia, s. II, vol. XXIII, izdala zajetno delo Almeriga Apollonia z naslovom »*La Belle époque*« e *il tramonto dell'Impero Asburgico sulle rive dell'Adriatico (1902–1918)*. *Dagli atti conservati nell'Archivio di Stato di Trieste*. Zaradi obsežnosti gradiva je delo predstavljeno v dveh zvezkih: prvi z naslovom *Gli anni prebellici* zajema obdobje od 1902–1914, drugi z naslovom *La Grande Guerra* pa obdobje od 1914–1918. Na koncu sledi Dodatek (*Appendice*) s podrobnejšimi podatki o tržaškem trgovskem prometu, lokalni industriji, društvenem življenju, razširjenosti tiska, naraščanju življenjskih stroškov in cen v času vojne, kakor tudi o revščini prebivalstva zaradi pomanjkanja oskrbe ter nataliteti in umrljivosti tržaškega prebivalstva v času vojne. Delo zaključuje še imensko kazalo in pregled publicistike založništva Deputazione di Storia Patria.

Almerigo Apollonio, Pirančan po rodu (1928–2021), se je zgodovinski stroki posvetil šele po letu 1989, vendar je v preteklih 25-ih letih raziskal in obdelal številna poglavja novejšje zgodovine, tako z ožjega območja Istre in samega Pirana, kakor tudi širšega območja nekdanjega Avstrijskega primorja. Zlasti za obdobje druge polovice 19. stoletja oziroma čas med obema vojnama, so značilna njegova dela, kot npr. *Autunno istriano* (Apollonio, 1992), *Libertà autonomia nazionalità, Trieste, l'Istria e il Goriziano nell' impero di Francesco Giuseppe: 1848–1870* (Apollonio, 2007), *Dagli Asburgo a Mussolini* (Apollonio, 2001), *Venezia Giulia 1918–1922* (Apollonio, 2004) in nekaj drugih del.

Pričujoče delo lahko torej ocenimo kot nekakšno dopolnjeno izdajo njegovega dosedanjega dela, kakor tudi novejšega italijanskega zgodovinarja, posvečenega 100-letnici prve svetovne vojne. Celotno delo prinaša številne nove, kritične a tudi polemične trditve in ocene ob interpretaciji arhivskih virov, ki jih je avtor zadnjih 5 let vztrajno in sistematično zbiral in pregledoval zlasti v Državnem arhivu v Trstu.

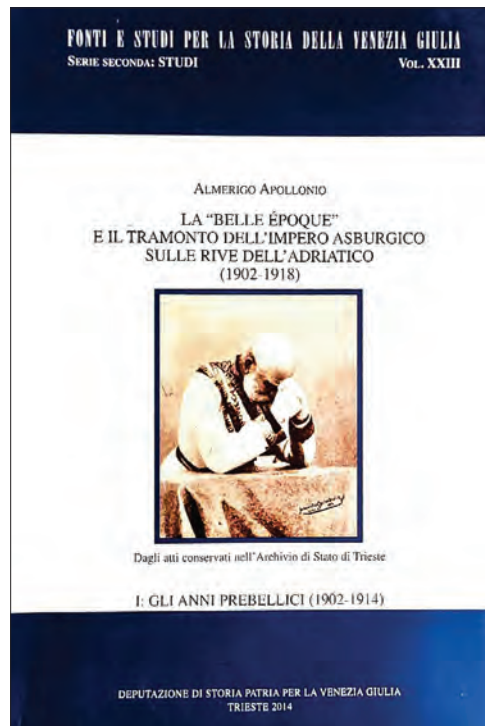
Svoje obsežno delo pričenja z daljšim zgodovinskim uvodom, s katerim je želel italijanskega bralca (!) seznaniti s postopnim in zapletenim razvojem avstrijske monarhije tekom 19. stoletja. Deželno politično življenje, zlasti v Trstu, je bolj poglobljeno orisano za obdobje od 1896 do 1902, saj ta oris ponuja, kot je zapisal v uvodu, možnost podrobnejše analize rojstva socialističnega gibanja na Tržaškem, vse do krvavih dogodkov leta

1902, ki jih osvetljuje na osnovi doslej še ne dovolj skrbno in temeljito pregledanega arhivskega gradiva. Zaradi jasnosti in preglednosti je celotno obdobje od 1903 do julija 1914 podal v analični obliki, torej korak za korakom, od leta do leta z orisom najpomembnejšega dogajanja na političnem in družbeno-ekonomskem področju na območju Trsta, Istre in Goriške; enovitost zgodovinskega diskurza je podana v odnosu med politično oblastjo in družbenim dogajanjem, ekonomski razvoj pa je prikazan predvsem v kontekstu socialnih in nacionalnih gibanj znotraj Avstrijskega primorja oziroma njegovih upravnih enot.

Tudi obdobje prve svetovne vojne ni zajeto v vsej svoji kompleksnosti, saj se mu ni zdelo potrebno, kot uvodoma navaja, da bi v svoj prikaz vključeval zunanje-politične odnose med habsburškim cesarstvom in Italijanskim kraljestvom, ravno tako je iz svoje obravnave skoraj v celoti izključil vojaške vidike spopada. Celotno obdobje 1914–1918 je v kontekstu tedanjih družbeno-političnih razmer analiziral v štirih fazah: prva zajema obdobje italijanske nevtralnosti od 27. julija 1914 do 23. maja 1915, druga od italijanskega vstopa v vojno, 24. maja 1915 do smrti cesarja Franca Jožefa, 21. novembra 1916, tretja z nastopom cesarja Karla, 1. decembra 1916 do ponovnega odprtja dunajskega parlamenta in obnove ustavnega življenja, 31. decembra 1917, in četrta faza leto 1918 s propadom habsburške monarhije. V epilogu svojega obsežnega dela je zajel predvsem razloge za propad cesarstva, zlasti pa je svojo kritično ost naperil do vloge in položaja Avstrijskega primorja s politiko c. k. namestništva v obdobju princa Konrada Hohenloheja, italijanskega nacionalno-liberalnega tabora v Trstu, do položaja in vloge socialdemokratske stranke, slovenskega političnega tabora in težav njegovega vodstva v okviru političnega društva Edinost, kakor tudi z oceno italijanskega političnega razreda v okviru Avstrije in razlogov za njegovo politično-ekonomsko premoč na območju Avstrijskega primorja.

Gledano nekoliko širše, habsburška monarhija seveda s svojo dolgo in razgibano zgodovino znotraj sistema evropskih velesil, zlasti od vzpostavitve ustavnega sistema leta 1861 pa tja do konca prve svetovne vojne, zaseda v obsežni evropski bibliografiji eno najvidnejših mest. Zanimanje za to obdobje v okviru samega avstrijskega kot tudi širšega, mednarodnega zgodovinopisja je povezano z njeno osrednjo vlogo v srednjeevropski zgodovini, kakor tudi z mejniki in epohalnimi spremembami, ki jih je habsburško cesarstvo doživelo v 19. stoletju, zlasti v obdobju ustavne dobe oziroma vzpostavitve dualizma pa do konca prve svetovne vojne.

Pri tem tok zgodovine, ki je Avstrijsko primorje, kasnejšo Julijsko krajino s Trstom, Istro in Goriško dolgotrajno vzdrževal v napetosti notranjih, kakor tudi zunanjih političnih in nacionalnih antagonizmov, ni le ideološko in politično pogojeval interpretacij zgodovinske preteklosti temveč je usmerjal tudi metodološke pristope zgodovinopisja k družbeno-političnim in etničnim vprašanjem, k velikim institucionalnim vidikom ter izgrajevanju oziroma preoblikovanju tez. Tako je zgodovinopisje o Avstrijskem primorju, zlasti pa o Trstu in Istri še vedno nekako oddaljeno od moderne zgodovinske obravnave, čeprav sodelovanje zgodovinarjev z obeh strani meje pri konceptualnih razpravah, izmenjava informacij o novo dostopnih virih in literaturi ter skupno projektno delo, nedvomno predstavljajo pomemben napredek znotraj historiografije o skupnem prostoru.

Novije obravnave navedenega območja z ekonomskega, upravno-političnega in narodnostnega vidika, ki jih zasledimo v delih E. Apiha, A. Are, P. Zillerja, M. Cattaruzze, S. Rutar, N. D'Alessija in mnogih drugih, kažejo na preseganje nacionalnih identitet, ki je v preteklem stoletju bistveno definiralo pisanje zgodovine »stičnih prostorov« in ostalo močno zaznamovano z nacionalno-politično paradigmo ter je kot tako predstavljalo eno od najpomembnejših ločnic v skupnem prostoru.

V vrsto teh avtorjev se je s svojo plodno obravnavo obmejnega prostora, doslej uvrstil tudi Almerigo Apollonio, vendar v pričujočem delu sledi prepričanju, da je zgodovina zadnjega desetletja na območju Avstrijskega primorja, zlasti pa Trsta, še vedno polna mitov glede posameznih dogodkov in osebnosti, zato je nepristranski opazovalec v želji, da bi se dokopal do spoznanj, »kaj se je v resnici dogajalo«, primoran v temeljito raziskavo arhivskih virov, pri tem pa naj to ne bi izzvenelo kot nezaupanje in nespoštovanje zgodovinskih sintez zgoraj naštetih avtorjev. Presežena vizija o nekdanjem habsburškem Trstu kot mestu blagostanja, socialnega miru, vzajemnosti ter imunosti do nacionalistične in voluntaristične študentske mladine, je po njegovem mnenju ena tistih problematik, ki jih je bilo potrebno na novo pretehtati in preučiti. Ravno tako so po njegovem sporni poskusi iz preteklosti, da bi iredentistično gibanje ob zatonu cesarstva predstavljalo bazo za začetke raznarodovanja in razmah bodočih tragedij, saj naj bi šlo za mite in izročilo, ki pogosto zmedejo opazovalca tedanjega družbeno-političnega dogajanja, ki ga lahko verodostojno rekonstruiramo le na podlagi podrobne raziskave arhivskih virov. Pri tem naj bi bilo po njegovem potrebno tudi spomniti na razloge zaradi katerih so nastala nekatera zmotna prepričanja in preko katerih vzporednih procesov so se ti miti tudi uveljavili. Politična klima v desetletjih po osvoboditvi in ne le v fašističnem obdobju, naj bi namreč pripomogla k znanim tradicionalnim stališčem o urejenosti avstrijske uprave, ki je slonela na sposobnem birokratskem aparatu in katerega urejenost, poštenost in doslednost se je zdela v primerjavi s kasnejšo italijansko upravo naravnost izjemna. Pri tem, naglaša avtor, pogosto pozabljamo na negativne plati habsburške monarhije, ki je sicer temeljila na čvrstosti birokratskega sistema, a ni bila sposobna reševati nekaterih temeljnih problemov. »Včerajšnji svet« habsburškega obdobja, ki ga tako pronicljivo opisuje Stefan Zweig (*Der Welt von Gestern*, Zürich, 1976) po Apollonijevem mnenju, ni bil prevrednoten le v Avstriji in dobršnem delu nasledstvenih držav, temveč ga še dandanes prikazujejo kot primer sožitja in moderne koalicije narodov, primerljiv z današnjo Evropsko unijo, vendar avtor pri tem grozeče opozarja pred takimi utvarami in idealističnimi prispodobami, saj naj bi pri tem pozabljali

na velike nacionalne antagonizme znotraj cesarstva in vzroke za njihovo nenehno zaostrovanje v zadnjem desetletju njegovega obstoja.

Ravno kot pripadniki Evropske unije, ki ji še ni uspelo tesneje povezati svojih članic, bi morali po avtorjevem mnenju, temeljiteje spoznati in preučiti ustroj habsburške monarhične tvorbe in spoznati preteklost njenega ustavnega obdobja (1861–1914), da bi lahko povlekli nekatere podobnosti z današnjim časom, hkrati pa se otresti nekaterih »licemernih nagibov« do njene lažne zakonitosti in obsedenosti z njenim *Besitzstand*, se pravi ohranitvijo njene oblastne strukture, pomanjkljivo solidarnostjo med različnimi narodi itd.

Prebiranje njegovega dela, naj bi po avtorjevem trdnem prepričanju torej prispevalo k temu, da bi lahko s pomočjo številnih argumentov dokazali »nezgodovinskost različnih aktualnih zgodovinskih ocen«, ne da bi se ob tem vračali na stara in preživila historična nacionalistična stališča. Njegov osrednji namen pa je vendarle ta, da bi prikazal razvoj političnega, ekonomskega in družbenega življenja v treh pokrajinah takratnega Avstrijskega primorja od leta 1902 do 1914 oziroma čas prve svetovne vojne v kontekstu tedanjih širših evropskih razmer. Tako je v svojih dveh knjigah posebej analiziral in izpostavil:

1. habsburško vladno politiko na splošno in v odnosu na avtonomistične pokrajinske ustanove, ki so bile v rokah italijanskih političnih strank;
2. rojstvo in širitev socialističnega delavskega gibanja ter njegovo problematiko;
3. nagibe nacionalnih meščanskih slojev do nacionalizmov (s posebnim orisom slovenskega »nacionalnega socializma« po češkem vzoru);
4. značilnosti italijanskega demokratično-republikanskega radikalizma;
5. strategijo države pri vzpodbujanju »preračunanega spopada« med nacionalističnimi gibanji;
6. priprave na »preventivno vojno« v avstrijskih vojaških krogih (tudi proti Italiji) po letu 1906;
7. nekatere opozorilne znake o pripravi novega absolutističnega obdobja po mesecu juliju 1914;
8. pomanjkljive priprave na vojno na avstrijskih tleh na ekonomskem področju in hude posledice storjenih napak;
9. vojaško diktaturo v prvem obdobju vojne in njegove posledice (uporaba nezakonitih ukrepov žandarmerije in vojaških poveljstev);
10. pozicioniranje slovenski strank v kontekstu povojnih razmer;
11. atentat na predsednika vlade Stürghka in njegove posledice; Karlova zasedba prestola in sklicanje parlamenta;
12. neprepričljiv umik vojaških krogov in pučistov iz leta 1914 ob ponovni vzpostavitvi ustavnosti v monarhiji;
13. vzpon socialistov kot zakonitih dedičev cesarstva;
14. zmagoslavje nacionalističnih strank v imenu Wilsonove demokratičnosti

Nekatere od navedenih tem in poglavja naj bi bila po avtorjevem mnenju povsem nova, druga naj bi vzbujala vtis, da je imel revizionistične namene, pri tem pa naj bi si v prvi vrsti prizadeval, da bi bralec razumel razloge, ki so narode monarhije oziroma posamezne nacionalne voditelje v okviru lastnih interesov in težav vodili do odločitev, ki so vplivale

na spremembo javnega mnenja in negotovo prihodnost monarhije. Na koncu avtor izraža tudi željo, da bi bralci iz pričujočega dela spoznali nekoliko širšo in bolj realno oceno dogajanja, ki je odločalo o nadaljnji usodi Avstrijskega primorja oziroma Julijske krajine, ne le kot »posebne italijanske obmejne province«, temveč kot raznolike politično-ekonomske tvorbe avstrijskega cesarstva, ki je sicer kazala svojo solidarno strukturo, vendar zaradi pomanjkanja jasnejše vizije nesposobne, da bi poiskala svoje pravo mesto v federalni prenovi monarhije na njenih novih demokratičnih temeljih.

Pričujoče delo Almeriga Apollonia nedvomno predstavlja pomemben doprinos k dosedanjemu poznavanju navedene problematike, saj odpira vrsto novih vprašanj in ponuja različne odgovore na centrifugalno dejavnost posameznih nacionalnih gibanj, odnosa posameznih historičnih dežel in njenega prebivalstva do dinastije, kakor tudi prepletenosti ter soodvisnosti med obema polovicama monarhije po vzpostavitvi dualizma leta 1867. Ob njegovem velikem zanimanju in poznavanju prostora celotne habsburške monarhije, pa je seveda nenehno v ospredju njegovega preučevanja in zanimanja predvsem območje Avstrijskega primorja s Trstom, Istro in Goriško. Posamezna poglavja prve knjige z obravnavo obdobja od leta 1902 do 1914 tako sledijo pomembnemu dogajanju na domačih in italijanskih tleh, ki je nedvomno v letih pred prvo svetovno vojno, zlasti v Trstu in Istri, odločujoče vplivalo na strategijo in taktiko italijanskih liberalno-nacionalnih krogov ter pri njih krepilo iredentistične težnje. Pri tem pa, če pustimo ob strani vprašanje univerze v Trstu, štetja prebivalstva in slovanskega bogoslužja, kar avtorja očitno ni zanimalo, ob dosedanjih študijah pogrešamo celovitejšo in koherentnejšo obravnavo vsaj treh temeljnih vprašanj, ki so vplivala na nadaljnji razvoj in usodo tega območja:

1. odnos italijanskih liberalno-nacionalnih krogov do slovenskega in hrvaškega življa na območju Avstrijskega primorja, zlasti pa v Istri. Razen nekaterih političnih vprašanj, ki so se nanašala na enakopravnejše zastopstvo v deželnih zborih in odborih, so italijanske stranke tako leve kot desne opcije, sledile italijanski nacionalni ideji o ohranitvi dominantnih pozicij, saj je temu naravnemu toku politične elitizacije italijanske nacije sledila tudi njihova nesporna gospodarska, politična in kulturna premoč nad slovanskim življem. Italijanski liberalno-nacionalni tabor je zato odločno preprečeval kakršno koli možnost enakopravnosti s Hrvati in Slovenci, ali pa se je odločno protivil vsakršnemu političnemu ukrepu državnih oblasti, ki bi Hrvate in Slovence privedel v enakopraven položaj z njim.
2. Ponesrečeni poizkus nacionalnega kompromisa v Istri, ki ga avtor pripisuje predvsem Hrvatom, lahko seveda pripišemo predvsem omahljivi vztrajnosti avstrijskih oblasti, zlasti pa c. k. namestništva v Trstu, kakor tudi notranjega ministrstva, da ni uspelo prisiliti italijanske poslanske večine, da bi v deželnem zboru priznala jezikovno enakopravnost vseh treh nacionalnih komponent. Avstrijski sistem volilnih kurij in cenzusa, ki se je v deželnih zborih obdržal vse do padca monarhije, s svojo kompleksnostjo in statičnostjo v Istri pač ni uspel zdržati pritiska italijanske italijanske nacionalne ideologije in je tako avstrijska politika kljub teoretičnim predpisom in zakonom o enakopravnosti jezikov v ustavi nekako vse do leta 1914 ohranjala privilegije, ki jih je uživalo italijansko prebivalstvo zaradi socialnega sestava, tradicionalnega prevladovanja italijanskega jezika v šolah in uradih ter zaradi nedemokratičnega sestava političnih predstavništev. Kljub temu pa lahko vladna prizadevanja, zlasti pa prizadevanja c. k. namestnika princa Konrada Hohenloheja,

razumemo kot neke vrste institucionalni poizkus za zaščito etnij in edino konkretno dediščino cesarstva za rešitev vprašanja nacionalnega sožitja v Istri.

3. Politika »novega kurza«, povezana s krogom pravaških dalmatinskih politikov v obdobju od 1897 do 1905–1906, v okviru katere je imela pomembno mesto tudi ideja o italijansko-slovanskem sporazumu in sodelovanju. »Novi kurz« je namreč s svojim »italijanskim postulatom« prestopil dualistično mejo, saj je onstran te meje odprl vprašanja kompromisa z Italijo na območju Avstrijskega primorja, to pa je storil, ne da bi bil hkrati pripravljen vzeti v poštev tudi slovensko narodno vprašanje, to je vprašanje, ki je pripadalo avstrijski državnici polovici. V prepletu političnih in nacionalnih antagonizmov v prvem desetletju 20. stoletja, sledimo torej v krogu Političnega društva Edinost, ki mu Apollonio sicer posveča relativno veliko pozornost, tudi ideološkim konfliktom, ki jih v okviru slovenske nacionalne politike zaznamujejo klerikalno-liberalna nasprotja oziroma razhajanja s stališči in programi socialdemokratov, pa tudi mnogo nevarnejšim konfliktom, ki so jih sprožala čedalje radikalnejša stališča hrvaških pravaških politikov in njihovo vsiljevanje hrvaškega državnega prava, bodisi v okviru Političnega društva za Hrvate in Slovence v Istri, bodisi v krogu dalmatinskih pravašev okoli Trumbića, Supila in Tresić-Pavičića. Proti pritiskom in vsiljevanju hrvaškega državnega prava na eni in italijanskega historičnega prava na drugi strani, je slovenskemu političnemu taboru preostajalo le vztrajanje na naravnem pravu in ljudski suverenosti oziroma političnem programu Zedinjene Slovenije, ki pa mu avtor pripisuje značaj slovenskega iredentizma oziroma teženj po prisvojitvi Trsta.

V drugi knjigi, ki zajema obdobje prve svetovne vojne med leti 1914 in 1918, so tako najbolj polemična ravno uvodna poglavja o italijanskem iredentizmu oziroma intervencionizmu od proglasitve nevtralnosti do italijanskega vstopa v vojno na strani antantnih sil. Italijanskemu iredentizmu avtor namenja razmeroma malo pozornosti, čeprav je le-ta po združitvi Italije pa tja do italijanskega vstopa v trozvezo leta 1882, že poudarjal pravo Italije do zasedbe »neodrešenih dežel« (*terre irredente*) z argumenti, da naj bi šlo za ozemlja, ki naj bi bila v nacionalnem pogledu italijanska in naj bi se nahajala znotraj »naravnih meja« Italije. V obdobju »novega liberalizma« Giovannija Giolittija z obnovo trozveze leta 1902, so dozorevale nacionalistične aspiracije novega tipa, ki so zlasti izbruhnile po aneksiji Bosne in Hercegovine leta 1908. Diskurz o iredentizmu kot možnem razrednem orožju, kot korak k militarizmu in ekspanzionizmu, je bil v krogih nacionalistov in desničarskih iredentistov, čedalje bolj prisoten. Če k temu prištejemo še skupino tržaških iredentistov (Timeus-Fauro, Tamaro, Alberti, Xydias), zlasti pa Timeusov besednjak, poln nasilja in sovraštva, ki odraža ne le zaostritev nacionalne borbe v Avstrijskem primorju, temveč tudi novo etnično-politično klimo italijanskega nacionalizma, ki je temeljila na preseganju demokratičnih in liberalnih vrednot in se zavzemala za priključitev Trsta k Italiji (vse te problematike se avtor v svojem delu žal ne dotika), je njegova teza o iredentizmu kot mitu in pretiranem strahu v avstrijskih vladnih oziroma vojaških krogih, dokaj neprepričljiva oziroma neverodostojna. Ob številnih in izčrpnih študijah Sabbatuccija, Perfettija, Volpeja, Seton-Watsona in mnogih drugih, je težko sprejeti avtorjevo tezo, da je iredentizem na italijanskih tleh le odraz mnogolične nacionalne retorike

po obdobju združitve Italije, ki so jo desetletja gojili ljudski pesniki, nekoliko bolj učinkovito pa profilirali taki duhovi, kot sta bila Carducci in D'Annunzio in da gre pri iredentizmu zgolj za drugorazredno komponento nacionalne kulture, ki je pridobila na politični veljavi zahvaljujoč izrednim razmeram, ki so nastopile z izbruhom prve svetovne vojne. Ravno tako je težko sprejeti njegovo trditev, da ob izbruhu sovražnosti leta 1915 ni bilo nobenih stikov in odnosov med krogi liberalno-nacionalne stranke v Trstu in uradnimi krogi Italijanskega kraljestva (dovolj je navesti le misije Teodorja Mayerja, lastnika lista *Il Piccolo*, maja 1915 v Rimu), pri misiji Carla Gallija, ki naj bi v Trstu preveril stališča slovenskih in hrvaških politikov do bodoče italijanske Julijske krajine, pa seveda ni šlo le za preprost klepet, temveč za resno preverjanje razmer na območju, ki je bilo že lep čas predmet pogajanj z antantnimi silami in italijanskih ozemeljskih aspiracij, ki jih je Salandrova vlada udejanjila s podpisom tajnega Londonskega pakta. Nekoliko cinično torej izzveni avtorjeva trditev, da je bila sklenitev Londonskega pakta zgolj nekakšen preventivni ukrep in da je bila Italijanska kraljevina zaradi svojega geografskega in ekonomskega položaja prisiljena izbirati med obema stranema, vendar je protiavtstrijski in liberalno-demokratski duh *risorgimento* prevladal pri odločitvi, da se Italija postavi na stran antantnih sil. Avtor pri tem dodaja, »da je neoprostljiva napaka fašizma, da je zanikal izvore italijanskega *risorgimento* in je torej deželo potisnil v drugo svetovno vojno na napačni strani, negirajoč iste vrednote, ki so leta 1915 prežemale iredentizem, če se strinjamo ali ne«. Gre za presojo, zaključuje, »ki seveda ne preprečuje zadržkov pri ocenjevanju razlogov – mnogokrat neplemenitih in nepremišljenih –, ki so vodili Salandro in Sonnina, še prej pa Viktorja Emanuela III., k italijanski intervenciji maja 1915«.

Razprava, ki je prav gotovo marsikje znova prisotna ob lanskem oziroma letošnjem jubileju, vendar hkrati preseneča ob tako izkušenem in renomiranem avtorju, kakršen je Almerigo Apollonio, ter seveda ob vrsti del italijanskih, avstrijskih, slovenskih in hrvaških avtorjev, ki jih Apollonio prav gotovo pozna in so, kot uvodoma rečeno, uspeli preseči okvire nacionalistične retorike. Delo, v katerega je avtor nedvomno vložil mnogo truda in dosedanjih izkušenj in ki bo nedvomno razširilo obzorje mnogih bralcev, seveda ni namenjeno zgolj njim. V roke ga bo vzel tudi marsikateri zgodovinar in poznavalec obdobja, ki ga v tem delu obravnava, zato pri tovrstnem zgodovinskem čitvu in tematiki, ki jo obravnava, avtor tega ne bi smel spregledati in zanemariti.

Zdenka Bonin & Deborah Rogoznica: Rodbina Gravisi / Il casato Gravisi.

Inventar fonda v Pokrajinskem arhivu Koper / Inventario del fondo nell'Archivio regionale di Capodistria (1440–1933). Koper; Pokrajinski arhiv Koper, 2010, 200 str.

Po informativni predstavitvi Družinskega fonda Gravisi v okviru mednarodnega znanstvenega sestanka *GRAVISIJI. Vloga, angažiranost in kultura koprskje rodbine skozi stoletja / GRAVISI. Ruolo, impegno e cultura di un casato capodistriano attraverso i secoli*, ki se je v dneh 30. novembra in 1. decembra 2012 v koordinaciji Društva za zgodovinske in geografske študije iz Pirana / Società di studi storici e geografici, Pirano, odvijal na sedežu Skupnosti Italijanov »Santorio Santorio« v Koprju, je pred kratkim v prostorih Pokrajinskega arhiva Koper potekala še predstavitev dvojezičnega kataloga avtoric, dr. Zdenke Bonin in dr. Deborah Rogoznica z gornjim naslovom.

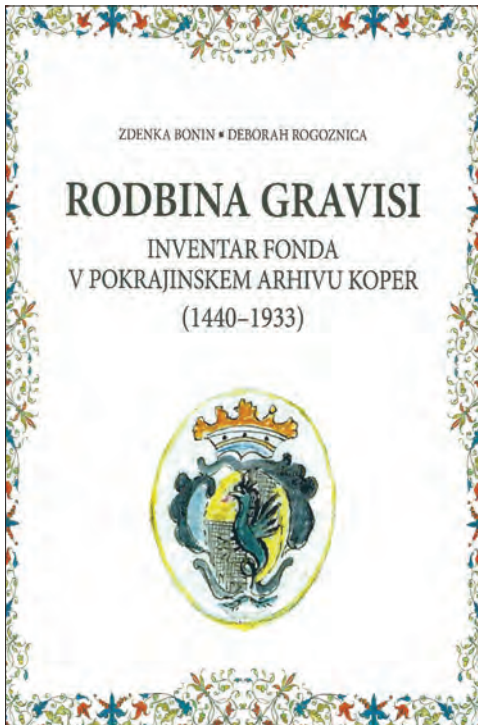
Inventar fonda Gravisija je izšel ob 200-letnici smrti Girolama Gravisija (1720–1812), uglednega koprskega erudita in enega najvidnejših članov koprške veje te rodbine, ki mu je bil v veliki meri tudi posvečen uvodoma omenjeni mednarodni znanstveni sestanek v Kopru.

Avtorici sta se po delu »Koprška pisna dediščina. Od hrambe javnih dokumentov do ureditve zgodovinskega arhiva« (Bonin & Rogoznica, 2010a), tokrat lotili pregleda in preureditve najdragocenejšega arhivskega fonda, ki ga v okviru družinskih fondov hrani Pokrajinski arhiv v Kopru. V njem je iz obdobja od leta 1440 do 1933 ohranjeno gradivo družinske veje prvorojenca Michieleja, gradivo izumrle veje četrtorojenca Vanta ter gradivo z njim povezanih rodbin Barbabianca in Bocchina. Najstarejši originalni zapisi sovpadajo z obdobjem investiture Nicolòja Gravisija, začetnika koprške rodbine, v istrski fevd Pietrapelosa.

Večina gradiva, kot je razvidno iz zajetega in skrbno urejenega kataloga, se nanaša na družinska posestva in premoženje rodbine Gravisija ter njihove fevdalne pravice v markizatu Pietrapelosa, znatno pa se je njihov rodbinski arhiv povečal in vsebinsko obogatil z dokumenti, ki jih je ustvaril in zbral Girolamo Gravisija s svojo korespondenco, literarnimi in znanstvenimi deli. Ravno družinski dokumenti iz 18. stoletja, v prvi vrsti korespondenca med Gravisijem in takratnimi pomembnimi izobraženci, med katerimi izstopa koprski erudit Gian Rinaldo Carli, namreč pričajo o razsežnostih, ki so jih v obdobju razsvetljenstva dosegale družboslovne in naravoslovne znanosti ter je njihov pretok že zaznati v celotnem evropskem prostoru. V tem kontekstu predstavlja gradivo

rodbine Gravisija ne le enega od pomembnejših arhivskih fondov za preučevanje lokalne zgodovine in humanističnih ved, temveč tudi nadvse pomemben vir za preučevanje kulturnega razvoja Istre pa tudi širšega severnojadranskega oziroma srednjeevropskega prostora.

Rodbinsko gradivo so zaradi vsestranskega pomena za gospodarsko in kulturno življenje Kopra in njegovega zaledja, kot navajata avtorici, že pred njegovim prihodom v arhivsko ustanovo preučevali nekateri stareši raziskovalci, kot npr. Domenico Venturini, Giacomo Babuder, Baccio Zilioto, Francesco Semi in nekateri drugi, gradivo pa vsebuje vrsto dragocenih virov in podatkov tudi za sedanje raziskovalce lokalne istrske in širše zgodovine, o čemer govori npr. obsežna študija dr. D. Darovca z naslovom *Petrampilosa. Grad, rodbina, fevd in markizat* (Darovec, 2007), kakor tudi že omenjeno mednarodno znanstveno srečanje, posvečeno rodbini Gravisija, ki se je ob koncu lanskega leta odvijalo

v Kopru. Ravno to srečanje je raziskovalcem omogočilo, da so na podlagi bogatega in raznolikega arhivskega fonda Gravisijev razgrnili in predstavili tako izvor same rodbine, kakor rodbinske vezi in udejstvovanja na najrazličnejših področjih javnega in kulturnega življenja, do njihovih raziskav na področju domoznanstva med 19. in 20. stoletjem, pa vse do izselitve družibe v povojnem obdobju.

Ravno njihova skrb za družinski arhiv, ki jo je po smrti Girolama Gravisija (1812) prevzel njegov pravnuk Giavanni Andrea Gravisi, je omogočila že njegovemu sinu Anteu Gravisiju, da je skušal gradivo tudi vsebinsko urediti in je hkrati nekatere dokumente že tudi sam objavil v takratnem časopisju, druge pa ob prebujanju inetera za zgodovinske raziskave posredoval takratnim koprskim in istrskim izobražencem (npr. Carlu Combiju, Tomasu Lucianiju, Pietru de Madonizzi in drugim).

Žal pa se ob bogatem in pomembnem družinskem arhivu Gravisijev, ni ohranila njihova bogata knjižnica, o katere vsebini imamo le nekatere pomanjkljive podatke oziroma bezname, ni pa zanesljivih vesti o njeni dokončni usodi.

Z ureditvijo gradiva in izdajo dvojezičnega inventarja sta obe avtorici sedanjim in bodočim raziskovalcem omogočili in bistveno olajšali pregled nad celotnim gradivom in s tem ustvarili tudi boljše možnosti za nadaljnje raziskovalno delo. Pohvalno je, da so hkrati z njunim delom potekali tudi restavratorski posegi na poškodovanem gradivu, za nekaj najdragocenejših kodeksov pa so bile izdelane zaščitne brez kislinške škatle. Konkordančna tabela v prilogi ob prejšnji signaturi prinaša tudi novo, preglednejšo signaturo posameznih arhivskih serij, katalog pa tudi sicer bogatijo tudi posamezne fotografije številnih dokumentov, družinskih grbov in rodbinskih debel.

Opravljen del obeh avtoric morda že samo po sebi kliče po nadaljevanju začete delo tudi na drugih družinskih fondih koprškega Pokrajinskega arhiva, ki prav gotovo zaradi odsotnosti starega koprškega arhiva do določene mere kompenzira veliko praznino v starejši koprski zgodovini, družinski arhivi pa omogočajo raziskave še na vseh tistih področjih, ki so bila morda doslej zanemarjena, oziroma vse premalo prisotna v našem zgodovinpisju.

Fredric C. Lane: Benetke. Pomorska republika.

Ljubljana, Slovenska matica, 2020, 459 str.

V prevodu Mateja Venierja je v zbirki *Zgodovina držav in narodov VIII*, izšlo eno najnovejših, pomembnejših del ameriškega zgodovinarja Frederica Chapina Laneja z naslovom *Venice, A Maritime Republic* (Lane, 1973). Kot avtor uvodoma naglaša, naj bi ta zgodovina omogočila razumevanje nastanka in usode človeške skupnosti, ki je zgradila Beneško republiko in se bolj kot katera koli splošna zgodovina Benetk posveča pomorstvu, denarništvu, proizvodnji in gospodarskim dejavnostim na splošno. Ustrezen prostor pa je obenem poskušal odmeriti tudi drugim aspektom beneškega življenja in sicer: političnim dogodkom, vplivnim osebnostim, okoljskim in demografskim dejavnikom in ne nazadnje tudi umetniškemu ustvarjanju. Pomorstva, kot pravi, sicer ni umestil v središče te knjige zgolj zato, ker ga najboljše pozna, temveč tudi zato, ker je prepričan, da je odločujoče vplivalo

na samo družbeno strukturo Benetk in s tem na usodo mesta. Ob vsem navedenem pa avtor ni zanemaril niti verskih gibanj, vojaških pohodov in diplomatske spretnosti Beneške republike, posebno pozornost pa je posvetil njeni obrtni dejavnosti in rokodelskim spretnostim, s katerimi si je služila vsakdanji kruh, kakor tudi njeni trgovski in denarni dejavnosti ter drugim, nekoliko bolj dolgočasnim vidikom beneškega političnega življenja. Svoje delo je dopolnil z nekaterimi zemljevidi in izborom ilustracij ter bogato bibliografijo kot kažipotom po svojih virih in minulih znanstvenih objavah.

Ob zahvalah se razgrinja široka paleta beneških ustanov, v katerih je raziskoval in črpal vire ter literaturo, in sicer od Državnega arhiva v Benetkah, Nacionalne knjižnice sv. Marka pa tja do inštitutov v okviru Kulturnega središča Giorgio Cini na otoku San Giorgio Maggiore. Med imeni vidnejših strokovnjakov, ki so mu nudili pomoč pri raziskovalnem delu, pa omenja Fernanda Braudela, Gaetana Cozzija, T. Pignattija, Uga Tuccija, M. Francesco Tiepolo in mnoge druge.

Delo je sicer zasnoval v desetih vsebinskih sklopih. Ob uvodnem poglavju, kjer spregovori o samih začetkih tega pristaniškega mesta in njegovem prebivalstvu, sledi v naslednjem poglavju oris organizacije beneške pomorske sile z opisom ladij oziroma ladijskih posadk in ladijskih družb, vzpostavitev gospodstva nad Zalivom (*Golfo di Venezia*) in trgovino z Levantom. V četrtem sklopu podaja strukturo aristokratske države, ki se je postopno razvijala od *Ducatus Venetiarum* do komune in njene rastoče vloge. V petem poglavju sledi reorganizacija njene pomorske moči in trgovine s podrobnejšim prikazom rokodelskih in pomorskih

struktur. V šestem, sedmem in osmem poglavju sledijo pregled dolgotrajnega bojevanja z Genovo in prvimi znamenji razkroja, hkrati pa zasuk proti Zahodu z bojem za prevlado v 15. in 16. stoletju ter sodelovanje pri odkrivanju oceanov, udeležba v trgovini z začimbami, širitvijo manufaktur in finančnimi vidiki oziroma prihodki od upravljanja države. V devetem poglavju se avtor skoraj v celoti posveča beneškim ladjam in ladjedelnicam z gradnjo značilnih trgovskih galej in bojnim ladjevjem. V desetem poglavju oziroma zaključku, načenja vprašanje suverenosti in ustave, pomorske moči v zadnjem obdobju ter izginotju Beneške republike in samem ohranjanju mesta.

Ob koncu zasledimo tudi komentar D. Mlacovića, kjer nekoliko podobneje spregovori o Fredericu C. Laneju in njegovi študijski karieri, oziroma o razlogih, ki so narekovali prevod njegovega dela v slovenski jezik. Pri tem poudarja, da je Lane s svojim delom zaslužen za vsestranski razvoj beneškega zgodovinopisja, saj so se na njegovi matični univerzi, pa tudi drugod, oblikovali mnogi ameriški strokovnjaki za srednjeveško in zgodnjenovoveško zgodovino Italije, ne le na področju gospodarske zgodovine, temveč tudi na področju drugih strok, zlasti na področju umetnostne zgodovine.

Avtor hkrati odpira tudi še vedno aktualno vprašanje o Benetkah, odnosno Benečanih in slovenski zgodovini, ki se tej zgodovini tako v srednjih šolah kot pri samem študiju zgodovine na Filozofski fakulteti v Ljubljani, posveča razmeroma malo. Ob kratkem pregledu nekaterih vidikov beneške navzočnosti na Slovenskem, še dodaja, da so leta 1944 tedanje italijanske oblasti iz Kopra odpeljale večji del kopskega starega mestnega arhiva (1381–1944), ki se danes nahaja v Državnem arhivu v Benetkah in je s tem dostopen raziskovalcem. K sreči je bila usoda piranskega arhiva bolj prijazna in je to omogočilo bolj poglobljeno raziskovalno delo tudi osrednjim slovenskim raziskovalnim ustanovam.

Ob tem seveda pogrešamo omembo vidnega deleža, ki pripada Zgodovinskemu društvu za južno Primorsko, kasneje pa Znanstveno-raziskovalnemu središču v Kopru, ki sta že leta 1993 skupaj z Univerzo Ca' Foscari iz Benetk (Claudio Povolò) začela snovati serijo mednarodnih znanstvenih srečanj, ki so bila vsaj v začetni fazi posvečena izključno vprašanjem, povezanim z Beneško republiko, njenimi oblastnimi sistemi, institucijami, pravnim redom, finančnimi sistemi, beneškim plemstvom in podobno. Tako je že prvo srečanje v Kopru od 10.–12. junija 1993 potekalo pod naslovom »*Istra in Beneška republika: ustanove, pravo, uprava*«. Izjemno bogat nabor različnih tematik, ki so jih strokovnjaki na dvoletnih srečanjih predstavljali v Kopru, se zrcali zlasti v znanstveni reviji *Acta Histriae*, ki smo jo leta 1993 zasnovali ravno s tem namenom.

V novejšem času se je na to tematiko v zbirki »*Extinguished Countries*« pojavilo še delo z naslovom *Repubblica di Venezia. Un viaggio insolito tra Italia, Slovenia, Croazia, Montenegro, Albania, Grecia e Cipro* (Vale, 2021), ki ga je zasnoval Giovanni Vale. Po študiju mednarodnih diplomatskih odnosov v Gorici in Parizu, se je začel po letu 2014 posvečati zlasti nekdanjim balkanskim deželam, ter kot novinar postal dopisnik lista *Il Piccolo* iz Zagreba. V njegovem delu gre za nekakšen ilustrirani vodič po nekdanjih beneških provincah z opisi posameznih krajev, med katerimi na območju nekdanje beneške Istre v sliki in besedi izstopata zlasti Koper in Piran.

Tanja Jakomin Kocjančič: Časopisje na Primorskem v letih 1941–1945 in njegova propagandna funkcija.

Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 2021, 343 str.

V zbirki Razpoznavanja / Recognitiones, je v lanskem letu izšel 41. zvezek z naslovom Časopisje na Primorskem v letih 1941–1945, avtorice Tanje Jakomin Kocjančič, diplomirane kulturologinje in socialne antropologinje, ki je leta 2018 doktorirala na UP FHŠ v Kopru. Gre za samostojno raziskovalko s področja zgodovinopisja in kulturologije, ki se ukvarja predvsem z vrednotenjem in ohranjanjem kulturne dediščine istrskega podeželja, posvečala pa se je predvsem istrskemu pesniku Alojzu Kocjančiču in sodelovala pri ureditvi njegove spominske sobe v Kubeđu.

S problematiko tiska na primorskih tleh v času druge svetovne vojne, se je ukvarjala že leta 2012 z objavo izvirnega znanstvenega članka z naslovom *Reprezentacija drugih v domobranskem tisku v slovenskem Primorju 1944–1945*, objavljenega v reviji *Acta Histriae* (Jakomin Kocjančič, 2012). Njeno pričujoče delo pa je sad večletnega raziskovalnega dela v številnih arhivskih in bibliotečnih ustanovah v Ljubljani, Kopru, Izoli, Sežani in Trstu.

Avtorica pri tem ugotavlja, da so se raziskave primorskega časopisja doslej posvečale mnogim elementom propagande, niso pa celovito osvetlile tistih vsebinskih segmentov, ki so se v tem obdobju pokazali kot ključni: vprašanja politične razmejitve po koncu prve svetovne vojne, ideološke vsebine propagande (fašizem, demokracija, nacionalno vprašanje, komunizem), idejnih usmeritev, kot so lokalpatriotizem, regionalne in nacionalne identitete, ali pa vloge posameznih propagandnih postulatov, kot npr. lik matere, patriotizem, spopad za vzpostavljanje in dominacijo nad obstoječimi kanoni, npr. literarnimi in drugimi.

Ker publicistični viri – časopisi, v vojnih razmerah niso bili faktografsko zanesljivi, saj so želeli s prirojenim poročanjem o dogodkih predvsem vplivati na javnost, je avtorica skušala odgovoriti na vprašanje, katere vzvode, idejne kontekste in ideološke vsebine je uporabljala propaganda posameznih političnih in vojaških taborov ter kakšne so bile oblike nagovarjanja ciljne publike.

V pričujoči študiji je s pomočjo aktualnih teoretskih orodij in komparativnega metodološkega pristopa evidentirala poročanje časopisov, ki so v tem obdobju izhajali na Primorskem oziroma so bili namenjeni propagandi. Omejila se je na tisto časopisje, ki je imelo na tem območju svoja uredništva in jih opredelila glede na to, katere interesne skupine so nagovarjali, obenem pa analizirala tudi vlogo, pomen in načrte v zvezi z geografskim prostorom Primorske, kot jih je razbrala iz tedanjega tiska različnih idejnih, političnih in vojaških skupin, ki so delovale ali imele interese v tem prostoru. Šlo je tako za italijanski režimski kot nemški okupatorski tisk in koncepte, ki sta jih uveljavljala najpomembnejša slovenska nasprotujoča si tabora – domobranski in partizanski.

V svojem delu je predstavila tudi idejne smernice in politične intence, ki so zaznavale usmeritve posameznih glasil, ob tem pa analizirala diskurzivne prakse, idejna porekla in ideološke usmeritve posameznih časopisov ter predstavila avtorje posameznih besedil. Znotraj vsebinske in diskurzivne analize se je usmerila na predstavitev ključnih elementov propagande in pri tem po eni strani analizirala prakse oziroma argumentacije, ki so opravičevale zahteve in ambicije posameznih političnih skupin v tem prostoru, po drugi strani pa načrte posameznih idejnih in političnih skupin v kontekstu bodoče pripa-

dnosti obravnavanega teritorija, od vprašanj političnih sistemov do pripadnosti državnim tvorbam v prihodnosti. Prav tako je v svojo analizo zajela reprezentacijo tedanjih vojaških in političnih dogodkov (vojaški spopadi, različne oblike kolaboracije, obračunavanja med političnimi grupacijami ali oblike nasilja nad civilnim prebivalstvom tja do ekscesov, kot so bili npr. atentati na določene politične osebnosti).

Celotno predstavitev propagandne funkcije tedanjega časopisja je naslonila na relevantno literaturo in arhivske vire, podkrepila pa z analizo primarnega arhivskega gradiva, ki se hrani v Arhivu Republike Slovenije. V raziskavi je pri obravnavi časopisne propagande uporabila primerjalno metodo, ki predstavlja paradigmatsko obeležje sodobne znanosti. S primerjalno analizo pregledanih časopisov, ki so v letih 1941–1945 izhajali na Primorskem, je analizirala tudi najpogostejše vsebine in teme v časopisnih besedilih, poleg tega pa sta jo zanimali tudi reprezentacija nasprotnika v ideološkem in političnem kontekstu ter reprezentacija aktualnih vojaških in političnih dogodkov v tem prostoru.

Teoretsko osnovo svoje analize je sicer naslonila na ideje Michela Foucaulta in je v marsičem pravzaprav neomarksistična, saj temelji na prepričanju, da je kulturna dimenzija pri oblikovanju in vzdrževanju odnosov moči pomembnejša kot ekonomska, prav tako pa temelji tudi na idejah italijanskega marksista Antonia Gramscija, ki je stal na stališču, da je politična struktura v družbi odvisna od kombinacije političnih institucij in civilne družbe, hkrati pa zagovarjal idejo »kulturne hegemonije«, se pravi, da vladajoči razred ne vlada le neposredno, s silo in grožnjo sile, temveč zato, ker naj bi njegove ideje »podrejeni razredi« sprejeli. V tem kontekstu, kot navaja avtorica, velja omeniti tudi Louisa Althusserja, francoskega marksističnega filozofa, ki navaja, da ideologija zastavi okvir, v katerem ljudje oblikujemo svoje odnose do družbene realnosti, v kateri se nahajamo, kot posamezniki pa smo interpelirani s pomočjo diskurzivnega, jezikovnega in simboličnega reda, v katerem živimo. Kritična diskurzivna analiza pa je »kritična« v dveh pogledih: v prvem sloni na idejah frankfurtske šole, posebno na konceptu Jurgena Habermasa, v drugem pa na tradiciji tako imenovanih kritičnih jezikoslovcev.

Če si ob koncu podrobneje pogledamo še samo vsebinsko zasnovo študije, ki jo sestavljajo uvod, dve osrednji poglavji in zaključek, je prvo poglavje z naslovom Časopisi na Primorskem, razdeljeno na

več podpoglavij. V prvem z naslovom Partizanski tisk, je izpostavila pomen tiska za narodnoosvobodilno gibanje in predstavila časopise, ki so izhajali na Primorskem bodisi v slovenskem, kot italijanskem jeziku. Avtorica navaja številna glasila raznih političnih in vojaških organov ter podrobneje predstavi *Partizanski dnevnik*, najpomembnejše glasilo, ki je izhajalo na Primorskem. V podpoglavju o tisku primorskega domobranstva pa na kratko predstavlja njegova osrednja glasila. V tretjem podpoglavju prehaja na pregled italijanskega režimskega oziroma kolaborantskega časopisja in podrobneje predstavlja osrednji tržaški dnevnik *Il Piccolo*, njegove urednike in uredniško politiko ter glavne vsebinske poudarke tudi v času nemške okupacije. Posebej je zanimiva tudi predstavitev fašističnega lista *Credere e Vincere*, ki je izhajal v Kopru in glasila tržaške fašistične zveze *Italia Repubblicana* ter tednika *Vita Nuova*, ki ga je izdajala Katoliška akcija.

V podpoglavju o nemškem okupatorskem časopisju je orisala nacistično propagando, ki je bila za tedanji režim zelo pomembna, prikazala pa tudi založniško dejavnost s težnjami nemških okupacijskih oblasti, da bi v svoji okupacijski coni čimbolj omejile vpliv Italijanske socialne republike in pripravile teren za priključitev Trsta nemškemu rajhu. Avtorica je največ pozornosti tako posvetila dnevniku *Deutsche Adria Zeitung* in reviji *Adria Illustrierte*, ki je s ciljem oslabitve italijanskega vpliva na tem območju, propagirala avtonomijo Furlanije oziroma Furlanov.

V poglavju z naslovom Komparativna analiza časopisov je analizirala najpogostejše časopisne teme, med katere sodijo: prikazi nasprotnika oziroma sovražnika, opisi partizanskih mitingov in domobranskih shodov, zahteve po novih mejah na partizanski strani in položaja Primorske in Trsta na fašistični in nacistični strani. Sem sodijo še teme o položaju in vlogi žensk z vidika vseh v vojno vpletenih strani, propagandna borba med nasprotnima taboroma in borba za primat nad kulturo oziroma kulturno tradicijo. V zaključnem delu predstavlja še ključne ugotovitve in izpostavlja povezavo s še vedno aktualnimi ideološkimi razhajanjmi v današnjem slovenskem nacionalnem prostoru.

Pričujoče delo Tanje Jakomin Kocjančič prav gotovo predstavlja doslej eno najbolj vsestranskih in celovitih prikazov tovrstne problematike na primorskih tleh v prelo-mnem obdobju 1941–1945, ko se je odločala usoda o bodoči pripadnosti tega prostora vključno z določitvijo nove zahodne meje oziroma bodočo pripadnostjo Trsta. Delo odlikujejo tudi nekateri novi pogledi, značilni za posamezne idejne in politične skupine ter njihove interesne vidike, s posebnim poudarkom na domobranstvu in z njim povezano borbo proti komunistični ideologiji. H kvaliteti in pomembnosti navedenega dela pa prispeva tudi vpogled v ideološki spopad za monopol nad kulturno tradicijo in s tem do neke mere osvetljuje same izvore »kulturnega boja«, značilnega za današnji čas in slovenski nacionalni prostor.

- Abel, Sigurd & Bernhard Simson (1883):** Jahrbücher des fränkischen Reiches unter Karl dem Grossen, II. Leipzig, Duncker und Humblot.
- Abelly, Louis (1668):** Episcopalis sollicitudinis enchiridion. Paris, Florentin Lambert.
- Acta Histriae (1994):** Prispjevki o Rižanskem placitu, Istri in Furlaniji / Contributi sul placito del Risano, L'Istria ed il Friuli. Acta Histriae, II.
- Acta Histriae (1999):** Prispjevki z mednarodne konference Peter Pavel Vergerij ml. Polemični mislec v Evropi 16. stoletja: ob 500-letnici rojstva. Acta Histriae, VII.
- Acta Histriae (2001):** Prispjevki z mednarodne znanstvene konference: 1400. letnica Koperske škofije in omembe Slovanov v Istri. Acta Histriae, 9, 1 in 2.
- Agelli, Arduino (1994):** L'Idée di nazione all'inizio e nei momenti di crisi del secolo XX. V: Spadolini, Giovanni (ur.): Il principio di nazionalità nella politica estera italiana, AA.VV.: Nazione e nazionalità in Italia. Roma, Laterza, 15–36.
- Alberi, Dario (2001):** Istria: storia, arte, cultura. Trieste, Lint.
- Alisi, Antonio (1912):** Pirano, la sua Chiesa, la sua storia. Trieste, Tipografia Villaggio del Fanciullo.
- AMSI – Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria.** Poreč, 1884–.
- Apih, Elio (1973):** Rinnovamento e illuminismo nel '700 italiano. Trieste, Deputazione di storia patria per la Venezia Giulia.
- Apih, Elio (1988):** Trieste: la storia politica e sociale. Bari, Laterza.
- Apollonio, Almerigo (1992):** Autunno istriano. Trieste, Edizioni Italo Svevo.
- Apollonio, Almerigo (1998):** L'Istria veneta dal 1797 al 1813. Gorizia, Libreria Editrice Goriziana.
- Apollonio, Almerigo (2001):** Dagli Asburgo a Mussolini, Venezia Giulia 1918–1922. Gorizia, Istituto Regionale per la Cultura Istrano-fiumana-dalmata, Libreria Editrice Goriziana.
- Apollonio, Almerigo (2007):** Libertà autonomia nazionalità, Trieste, l'Istria e il Goriziano nell'impero di Francesco Giuseppe: 1848–1870. Trieste, Deputazione di Storia Patria per la Venezia Giulia.
- Apollonio, Almerigo (2014):** La “Belle Époque” e il tramonto dell'Impero asburgico sulle rive dell'Adriatico (1902–1918). Trieste, Deputazione di Storia Patria per la Venezia Giulia.
- Apollonio, Antonio (1993):** Una cittadina istriana nell'era napoleonica: Pirano 1805–1813. Atti del Centro di ricerche storiche, XXIII, 1, 9–121.
- Apollonio, Antonio (2007):** Libertà autonomia nazionalità: Trieste, l'Istria e il Goriziano nell'impero di Francesco Giuseppe: 1848–1870. Trieste, Deputazione di storia patria per la Venezia Giulia.
- Ara, Angelo & Claudio Magris (2001):** Trst, obmejna identiteta. Ljubljana, Študentska založba.
- Ara, Angelo et al. (2001):** Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956. Ljubljana, Nova revija.
- Arcari, Paola Maria (1934–1939):** Le elaborazioni della dottrina politica nazionale tra l'unità e l'intervento (1870–1914), II. Firenze, Marzocco.
- Babič, Agnese & Valter Pikel (2004):** Koper – mesto stoterih dimnikov. Koper, Mestna občina Koper.

- Babič, Anto & Bogo Grafenauer (1959):** Zgodovina narodov Jugoslavije II. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Babič, Branko (ur.) (1981):** Marezige, simbol upora 1921–1981. Koper, Založba Lipa.
- Babič, Branko (1985):** Odmevi. Pripombe na italijansko zgodovinopisje o dogajanju v Julijski krajini med NOB in v povojnem obdobju. Koper, Trst, Lipa, Založništvo tržaškega tiska.
- Babudieri, Fulvio (1991):** Considerazioni sulla Triplice Alleanza. V: Salimbeni, Fulvio (ur.): Dal Litorale austriaco alla Venezia Giulia. Udine, Del Bianco Editore, 151–165.
- Babudri, Francesco (1909):** Cronologia dei Vescovi di Capodistria. Archeografo Triestino, 5, 33, 173–229.
- Babudri, Francesco (1912):** Le antiche chiese di Parenzo. Parenzo, Tipografia Gaetano Caoana.
- Baschet, Armand (1870):** Les Archives de Venice. Histoire de la Cancellerie Secrète. Pariz, Plon.
- Beljan, Mojca (2002):** Mestna občina Koper – 2001 in naprej / Comune città di Capodistria – 2001 e oltre. Koper, Mestna občina.
- Beltram, Julij (1986):** Pomlad v Istri: Istrsko okrožje cone B Svobodnega tržaškega ozemlja 1947–1952. Koper, Lipa.
- Benussi, Bernardo (1897):** Nel medio evo. Pagine di storia istriana. Parenzo, Società istriana di archeologia e storia patria.
- Benussi, Bernardo (1924):** L'Istria nei suoi due millenni di storia. Trieste, Libreria Treves-Zanichelli.
- Beran, Jaromir (1996):** Plebiscit in razmejitve v Benečiji. V: Marušič, Branko, Granda, Stane & Petra Svoljšak (ur.): Zahodno sosedstvo. Slovenski zgodovinarji o slovensko-italijanskih razmerjih do konca prve svetovne vojne. Ljubljana, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 105–120.
- Bernik, Stane (1968):** Organizem slovenskih obmorskih mest: Koper, Izola, Piran. Ljubljana, Piran, Mladinska knjiga, Medobčinski zavod za spomeniško varstvo.
- Bertoša, Miroslav (2003):** Istra, Jadran, Sredozemlje, identiteti i imaginariji. Zagreb, Durieux.
- Beuc, Ivan (1975):** Istarske studije: osnovni nacionalni problemi istarskih Hrvata i Slovenaca u drugoj polovini XIX i početkom XX stoljeća. Zagreb, vlastito izdanje.
- Billanovich, Liliana (1994):** Intorno al governo pastorale di Gregorio Barbarigo. V: Billanovich, Liliana (ur.): Seminario »Per lo studio degli episcopati nel Seicento: problemi e linee di ricerca«. Vicenza, Edizioni di Storia e Letteratura, 77–94.
- Bizjak, Milko & Edo Škulj (1985):** Orgle na Slovenskem. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Bonazza, Sergio (1996):** Primož Trubar in italijanska reformacija. V: III. Trubarjev zbornik: Prispevki z mednarodnega znanstvenega simpozija »Reformacija na Slovenskem ob štiristoletnici smrti Primoža Trubarja«. Ljubljana, Slovenska matica, Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar, 22–33.
- Bonin, Zdenka & Deborah Rogoznica (2010a):** Koprška pisna dediščina. Od hrambe javnih dokumentov do ureditve zgodovinskega arhiva. Koper, Pokrajinski arhiv.
- Bonin, Zdenka & Deborah Rogoznica (2010b):** Rodbina Gravisi/Il casato Gravisi. Inventar fonda v Pokrajinskem arhivu Koper/Inventario del fondo nell'Archivio regionale di Capodistria (1440–1933). Koper, Pokrajinski muzej.

- Bonin, Zdenka (2011):** Bratovščine v severozahodni Istri v obdobju Beneške republike. Koper, Pokrajinski arhiv Koper.
- Borri, Giusto (1970):** Le saline di Zaule e la vertenza austro-veneta per I confine (sec. XVI–XVIII). AMSI, XVIII, n. s., 115–172.
- Bratina, Darko (1989):** Slovenci v Trstu: zgodovinski subjekt, ki ga je treba skriti? Gli Sloveni a Trieste: un soggetto storico da »nascondere«? Les Slovènes a Trieste: un sujet historique a »cacher«?. V: Pirjevec, Jože (ur.): Ta Slovenski glas/ La voce slovena/ La voix slovène. Trst, Narodna in študijska knjižnica, 62.
- Bratož, Rajko (1989):** Prispevki k zgodovini Kopra. V: Guštin, Mitja (ur.): Koper med Rimom in Benetkami. Ljubljana, Koper, Pokrajinski muzej Koper, 88.
- Bratož, Rajko (1992):** Nekatera nerešena in nerešljiva (?) vprašanja iz zgodovine severno-jadranskih dežel v 6. in 7. stoletju. Zgodovinski časopis, 46, 3, 297–307.
- Bratož, Urška et al. (2015):** Palača Tiepolo-Gravisi v Kopru: odstiranje mestne zgodovine. Koper, Univerzitetna založba Annales.
- Bratulić, Vjekoslav (1969):** Zapisnici sjednica Hrvatsko-slovenskog kluba zastupnika u Istarskom saboru 1901–1909. Rijeka, Pazin, Historijski arhiv u Rijeci i Pazinu.
- Brejc, Tomaž (1983):** Slikarstvo od 15. do 19. stoletja na Slovenski obali. Koper, Lipa.
- Bufon, Milan (1993):** Istra: novi problemi starih regij. Annales, 3, 3, 197–201.
- Buxhovi, Jusuf (2013):** Kosova, Vol. 2, The Ottoman Empire. Houston, Jalifat Publishing.
- Calafati, Alessandro (1913):** S. Servolo (Istria): Note storiche e cenni descrittivi. Trieste.
- Caprio, P. (1978):** Il passaggio dei beni dell'ospizio francescano di Isola al Convento di Muggia. Pagine Istriane, 3, 40–46.
- Carli, Gian Rinaldo (1788–1791):** Delle antichità italiane II. Milano, Nell'Imperial monastero di S. Ambrogio maggiore.
- Carli, Gian Rinaldo (1861):** Delle antichità di Capodistria. Capodistria, Giuseppe tondelli.
- Castelletti, Giuseppe (1933–1934):** Consuetudini e vita sociale nelle montagne albanesi secondo il Kanùn di Lek Ducagjini. Studi albanesi, 3–4, 61–163.
- Castellini, Gualtiero (1911):** Il Nazionalismo italiano. Atti del Congresso di Firenze. Firenze, Casa editrice italiana di A. Quattrini.
- Castellini, Gualtiero (1914):** Trento e Trieste: L'Irredentismo e il problema adriatico. Milano, Fratelli Treves.
- Cattaruzza, Marina (2007):** L'Italia e il confine orientale 1866–2006. Bologna, Società editrice il Mulino.
- Celestina, Ingrid, Filipi, Goran, Josipovič, Damir & Suzana Todorović (2017):** Šavrin-ka. Koper, Založba Libris.
- Cella, Sergio (1969):** Studi sull'Istria del '600 considerazioni. AMSI, XVII, n. s., 59–68.
- Cella, Sergio (1989):** Il Convento di S. Francesco di Cherso fra Otto e Novecento. V: Zovatta, Pietro (ur.): Istria religiosa. Trieste, Centro studi storico-religiosi Friuli-Venezia Giulia, 124–138.
- Cessi, Roberto (1942):** Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al Mille. Padova, Gregoriana Editrice in Padova.
- Chabod, Federico (1965):** Storia della politica estera italiana dal 1870 al 1896. Bari, Editori Laterza.
- Coceani, Bruno (1920):** Ruggero Timeus-Fauro. Parenzo, Stab. Tip. Gaetano Coana & figli.
- Coceani, Bruno (1971):** Trieste della »belle époque«. Trieste, Libreria Universitas Editrice.

- Cunja, Irena (1997):** Slovensko pevsko in bralno društvo Domovina Osp. Osp, KUD »Domovina«.
- Cusin, Fabio (1970):** Antistoria d'Italia: Una demistificazione della Storia ufficiale: Un'Italia sotto luce diversa. Verona, Arnoldo Mondadori Editore.
- Cvirn, Janez (2003):** Jugoslovanski kongres v Ljubljani. V: Cvirn, Janez (ur.): Slovenska kronika XIX. stoletja 1861–1883. Ljubljana, Nova revija, 119–120.
- Čeh, Jure (ur.) (2004):** Podobe slovenskih obalnih mest skozi objektivne primorskih fotografov/Le città della costa slovena attraverso l'obiettivo dei fotografi del Litorale. Koper, Pokrajinski muzej Koper, Muzejska galerija.
- Čeh, Jure (ur.) (2005):** Podobe zaledja slovenskih obalnih mest skozi objektivne primorskih fotografov/Le immagini dell'entroterra delle città della costa slovena attraverso l'obiettivo dei fotografi del Litorale, Združenje Mediteran Koper/Associazione Meditteran Capodistria. Koper, Arhitekturni muzej Ljubljana.
- Čok, Lucija (2013):** Hic et nunc aude! Ustanovitev Univerze na Primorskem v času in prostoru. Koper, Univerzitetna založba Annales.
- Črnja, Zvane (1968):** Simbioza narodnosti. V: Peruško, Tone (ur.): Knjiga o Istri. Zagreb, Solska knjiga, 65–71.
- DAI (1973):** Dizionario degli autori italiani. Messina, Firenze, Casa editrice G. D'Anna.
- Darovec, Darko (1990):** Od prihoda Slovanov do konca Beneške republike. V: Žitko, Salvator (ur.): Kraški rob in Bržanija. Koper, Obratovalnica IMO – Turistično posredovanje, 31–62.
- Darovec, Darko (1992):** Pregled zgodovine Istre. Koper, Primorske novice.
- Darovec, Darko (1994):** Notarjeva javna vera: notarji in vicedomini v Kopru, Izoli in Piranu v obdobju Beneške republike. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Darovec, Darko (2001):** Koprška škofija in Slovani od srednjega do novega veka. Acta Histriae, 9, 1, 73–110.
- Darovec, Darko (2007):** Petrapilosa. Grad, rodbina, fevd in markizat. Koper, Založba Annales.
- Darovec, Darko (2008):** Kratka zgodovina Istre. Koper, Založba Annales.
- de Franceschi, Carlo (1968):** Saggi e considerazioni sull'Istria nell'alto medioevo. AMSI, XVI, n. s., 101–175.
- de Luca, Giovanni Battista (1675):** Il vescovo pratico. Roma, Per gli eredi del Corbelletti.
- De Totto, Gregorio (1939):** Il patriziato di Capodistria. Parenzo, Stab. tip. G. Coana & Figli.
- de Vergottini, Giovanni (1934):** Il locoposito nei documenti istriani dei secoli XI–XIII. AMSI, XLVI, I/II, 192–209.
- de Vergottini, Giovanni (1939):** Per la revisione delle liste cronologiche per l'Istria medievale – Prospetto delle singole autorità investite di pubblici poteri e note esplicative. AMSI, XLIX, I/II, 47–70.
- de Vergottini, Giovanni (1965):** Venezia e l'Istria nell'alto medio evo. AMSI, XIII, N.S., 97–119.
- Dekleva, Janez (ur.) (1985):** Napredna mladina Slovenske Istre: 1919–1947. Koper, Obalnokraški medobčinski svet, Zveza združenj borcev NOV.
- Di Francesco, Simone (2007):** Scanderbeg nei Commentarii di Enea Silvio Piccolomini. V: Nemeth, Gizella & Adriano Papo (ur.): I Turchi, gli Asburgo e l'Adriatico. Civiltà della Mitteleuropa. Duino, Aurisina (Trieste), Associazione Culturale Italoungherese »Pier Paolo Vergerio«, 79–91.

- Dizionario biografico degli Italiani III (1961).** Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani.
- Dolinar, France Martin (1999):** Vergerijev vpliv na razvoj protestantizma na Slovenskem. *Acta Histriae*, 7, 8, 5–14.
- Dollot, Rene (1932):** Un précurseur de l'Unité italienne. L'aïeul de Paul Valéry: Giulio Grassi (1793–1874). *Études italiennes*.
- Domovina.** Gorica, Dragotin Hribar, 1867–1869.
- Doumerc, Bernard (2004):** De Scodrensi obsidione et expugnatione: la fin de l'Albanie vénitienne (1463–1479). V: Doumerc, Bernard & Christophe Picard (ur.): *Byzance et ses périphéries (Mondes grec, balkanique et musulman)*. Toulouse, Presses universitaires du Midi, 219–236.
- Edinost.** Trst, Ivan Dolinar, 1876–1928.
- Fejtő, François (1990):** Requiem per un impero defunto. La dissoluzione del mondo austro-ungarico. Milano, Le Due Rose Editore.
- Ferle, Mojca, Polajnar, Janez & Irena Žmuc (2009):** Napoleon rezhe Ilirija vstan: ob 200-letnici ustanovitve Ilirskih provinc. Ljubljana, Mestni muzej v Ljubljani.
- Ferluga, Jadran (1988):** L'Italia bizantina dalla caduta del Esarcato di Ravenna alla metà del secolo IX. Bizanzio. Spoleto, Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo.
- Filiati, Giacomo (1798):** Memorie storiche dei Veneti primi e secondi VII. Benetke, Modesto Fenzo.
- Furet, François (1998):** Minule iluzije: esej o komunistični ideji 20. stoletja. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Gaeta, Giuliano (1966):** Storia del giornalismo (volume secondo). Milano, Casa Editrice dr. Francesco Vallardi.
- Gentile, Emilio (2010):** Fašizem. Zgodovina in interpretacije. Ljubljana, Modrijan.
- Gestrin, Ferdo (1963):** Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od XIII. do konca XVI. stoletja. *Kronika*, 11, 2, 73–85.
- Gječov, Stefano (1941):** Codice di Lek Dukagjini ossia Diritto consuetudinario delle Montagne d'Albania. Roma, Reale Accademia d'Italia.
- Godeau, Antoine (1665):** Éloges des évêques qui dans tous les siècles de l'Église ont fleuri en doctrine et en sainteté. Paris, La Veuve Nyon.
- Gorše, Miroslav (1940):** Doktor Valentin Zarnik, narodni buditelj, pisatelj in politik. Ljubljana, Slovenska matica.
- Grafenauer, Bogo (1965):** Zgodovina slovenskega naroda 2: Doba zrele fevdalne družbe od uveljavljanja frankovskega fevdalnega reda do začetka kmečkih uporov. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Grafenauer, Bogo (1993):** Miti o »Istri« in resnica istrskega polotoka. Koper, Milje, Zgodovinski društvo za južno Primorsko.
- Gross, Mirjana (1972):** Povijest pravaške ideologije. Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest.
- Guastalla, Lucio (1955):** Le relazioni e le divergenze economiche fra Trieste, l'Istria e la Repubblica di Venezia (X–XIV sec.). *Pagine istriane*, 3, 25, 38–43.
- Guglielmino, Salvatore (1971):** Guida al Novecento: Profilo letterario e antologia. Milano, Principato Editore.

- Guillon, Andre (1969):** Régionalisme et independence dans l'empir byzantine au VII siècle. L'exemple de l'exarchat et de la Pentapole d'Italie. Roma, Istituto storico italiano per il Medio Evo.
- Guštin, Mitja (ur.) (1989):** Koper med Rimom in Benetkami = Capodistria tra Roma e Venezia: Prispjevki k zgodovini Kopra = Contributi per la storia di Capodistria. Ljubljana, Koper, Pokrajinski muzej Koper.
- Guštin, Mitja & Salvator Žitko (2021):** Slovenska Istra II: Zgodovina in družba. Ljubljana, Koper, Slovenska matica, Libris.
- Hortis, Attilio (1905):** Di Tomaso Diplovatazio e delle sue notizie sull'Istria. Trst, G. Caprin.
- Hubad, Franc (1881):** Petrus Paulus Vergerius in njegovo sodelovanje pri Trubarjevem prelaganju sv. pisma. V: Bleiweis, Janez (ur.): Letopis Matice slovenske za leto 1881. Ljubljana, Matica slovenska, 130–145.
- Illirski Primorjan.** Trst, Ivan Piano, 1866–1876.
- Ivetic, Egidio (1998):** Prilog gospodarskoj povijesti mletačke Istre u XVIII. st.: glavna obilježja, izvori i neke perspektive proučavanja. Pazin, Državni arhiv.
- Ivetic, Egidio (ur.) (2011):** Istra skozi čas, Priročnik regionalne zgodovine Istre z navedbami o mestu Reka. Rovigno, Trieste, Università popolare, Centro di Ricerche storiche.
- Jakomin Kocjančič, Tanja (2012):** Reprezentacija drugih v domobranskem tisku v slovenskem Primorju 1944–1945. Acta Histriae, 20, 4, 647–668.
- Jakomin Kocjančič, Tanja (2021):** Časopisje na primorskem v letih 1941–1945 in njegova propagandna funkcija. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino.
- Juvančič, Ivo (1960):** Pojav italijanskega iredentizma in vprašanje asimilacije. Razprave in gradivo, 1, 135–149.
- Kamin-Kajfež, Vesna et al. (2014):** Eremita doctus – episcopus Iustinopolitanus Paulus Naldini (1686–1713): zapuščina koprškega škofa Paola Naldinija. Koper, Škofija, Ognjišče, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Kandler, Pietro (1846):** Il Collegio dei Nobili di Capodistria. L'Istria, 26/27, 70.
- Kandler, Pietro (1875):** Notizie storiche di Montona. Trieste, Tipografia del Lloyd Austro-Ungarico.
- Kandler, Pietro (1876a):** Il Collegio dei Nobili in Capodistria. L'Istria, 26/27, 107.
- Kandler, Pietro (1876b):** Notizie storiche di Pola. Parenzo, Tip. di Gaetano Coana.
- Kandler, Pietro (1986):** Codice diplomatico istriano. Trieste, Riva.
- Karlin, Alma M. (2007):** Moji izgubljeni topoli, Spomini na drugo svetovno vojno. Ljubljana, Založba Mladinska knjiga.
- Kirac, Luka (1946):** Crtrice iz istarske povijesti. Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske.
- Klabjan, Borut (2011):** »Jadran je naš«: Nacionalno prisvajanje Jadranskega morja pred prvo svetovno vojno in po njej. Annales, Series Historia et Sociologia, 21, 1, 43–54.
- Kmetijske in rokodelske novice.** Ljubljana, Jožef Blaznik, 1843–1902.
- Knez, Marija et al. (ur.) (1999):** Na obrobju Movraške vale. Koper, Primorske novice.
- Kolanović, Josip & Janez Šumrada (2005):** Napoleon in njegova uprava ob vzhodnem Jadranu in na ozemlju vzhodnih Alp 1806–1814. Zagreb, Hrvatski državni arhiv.
- Kos, Franc (1902–1928):** Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku: I–V. Ljubljana, Leonova družba.
- Kos, Milko (1950):** O starejši slovanski kolonizaciji v Istri. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

- Kovač Artemis, Tita (2003):** Grški feniks: življenje Joannisa A. Capodistriasa (1776–1831) – prvega grškega predsednika. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Krahwinkler, Harald (2004):** ... In loco qui dicitur Riziano... zbor v Rižani pri Kopru leta 804. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Kramar, Janez (1970):** Prvi tabor v Istri. Koper, Komisija za zgodovino pri pripravljalnem odboru za proslavo 100-letnice tabora v Kubedu, Pokrajinski muzej.
- Kramar, Janez (1982):** Marezige. Trdnjava Slovenstva v Istri: 1861–1930. Koper, Založba Lipa.
- Kramar, Janez (1988):** Izola mesto ribičev in delavcev. Koper, Lipa.
- Kramar, Janez (1991):** Narodna prebujala istrskih Slovencev. Koper, Trst, Lipa, Založništvo tržaškega tiska.
- Kramar, Janez (2001):** Primorski in istrski železničarji 1857–1947. Ljubljana, Slovenske železnice.
- Kramar, Janez & Salvator Žitko (1985):** Hranilnice in posojilnice v slovenski Istri. Koper, Ljubljanska banka, Splošna banka.
- Krnel-Umek, Duša et al. (1993):** Kultura narodnostno mešanega ozemlja slovenske Istre. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Kuret, Boris & Salvator Žitko (1997):** Zastava, sveta bodi ti nam vez: društveni prapori na Tržaškem in v Istri pred prvo svetovno vojno. Koper, Trst, Narodna in študijska knjižnica, Pokrajinski muzej.
- L'Istria.** Trst, I. Papsch & C, 1846–1852.
- L'Osservatore Triestino.** Trst, L'Osservatore Triestino, 1784–1933.
- La Provincia dell'Istria.** Koper, Tip. di Giuseppe Tondelli, 1877.
- La Voce.** Firenze, Firenze, 1908–1916.
- Laboa, Juan Maria (1999):** Krščanstvo: 2000 let. Koper, Ognjišče.
- Lago, Luciano & Claudio Rossit (1981):** Descriptio Histriae. La penisola istriana in alcuni momenti significativi della sua tradizione cartografica sino a tutto il secolo XVIII per una corologia storica. Trieste, Edizioni LINT.
- Lago, Luciano & Claudio Rossit (ur.) (1986):** Le »tabulae« (1524–1526) una preziosa raccolta cartografica custodita a Pirano: note e documenti per la storia della cartografia. Trieste, Lint.
- Lampe, Evgen (1905):** Glagolica na Slovenskem. Dom in svet, 18, 7, 481–486.
- Lampe, Urška (ur.) (2019):** Carigadori: Gli antichi approdi costieri dell'Adriatico. Koper, Edizioni Annales.
- Lane, Frederic Chapin (1973):** Venice, a maritime republic. Baltimore, John Hopkins University Press.
- Lane, Frederic Chapin (2020):** Benetke. Pomorska republika. Ljubljana, Slovenska matica.
- Lavrič, Ana (1986):** Vizitacijsko poročilo Agostina Valierja o koprski škofiji iz leta 1579. Ljubljana, ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta.
- Lavrič, Ana (1998):** L'immagine religiosa dell'Istria prima della caduta della Serenissima. V: Agostini, Filiberto (ur.): L'area alto-adriatica dal riformismo veneziano all'età napoleonica. Venezia, Marsilio, 473–491.
- Lešnik, Avgust (2018):** Rdeča mavrica. Delavska socialistična gibanja na razpotjih: 1848–1918 –1948, historično-sociološki traktati. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete.

- Likar, Ivan (2001):** Liturgija v Kopru in vsej škofiji v 18. stoletju. *Acta Histriae*, 9, 1, 179–200.
- Lipušček, Uroš (2012):** *Sacro egoismo: Slovenci v krempljih tajnega Londonskega pakta 1915.* Ljubljana, Cankarjeva založba.
- L'Istria Redenta.** Capodistria, Priora, 1918–1922
- Lovrenčić, Rene (1972):** Geneza politike »Novog kursa«. Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest.
- Luciani, Tomaso (1876):** *Fonti per la storia dell'Istria negli Archivi di Venezia.* Koper, La Provincia.
- Luglio, Vittorio (2000):** *L'antico Vescovado Giustinopolitano: Tredici secoli di storia attraverso i vescovi e le chiese dell'antica diocesi di Capodistria.* Trieste, Edizioni Luglio.
- Lukan, Walter (2014):** *Iz »črnožolte kletke narodov« v »zlatu svobodo«? Habsburška monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni.* Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Zveza zgodovinskih društev.
- Lukić, Berislav (1956):** Neka mišljenja u talijanskoj građanskoj historiografiji o karakteru nacionalnog pokreta u Istri. V: Bratulić, Vjekoslav et al. (ur.): *Jadranski zbornik.* Rijeka, Pula, Založba Otokar Keršovani, 157–158.
- Mader, Brigitta (1994):** Glagolski napisi v p.c. sv. Roka v Borštu (občina Koper, Slovenija): nove priče glagolskega pismenstva v Istri. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 5, 4, 29–34.
- Makuc, Neva (2011):** *Historiografija in mentaliteta v novoveški Furlaniji in Goriški.* Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Manaresi, Cesare (1955):** *I Placiti del »Regnum Italiae«.* Roma, Istituto storico italiano per il medio evo.
- Maračić, Ljudevit Anton (1992):** Franjevci konventualci u Istri: u povodu 750. obljetnice smrti Bl. Otona iz Pule. Pazin, Istarsko književno društvo »Juraj Dobrila«.
- Maračić, Ljudevit Anton (2001):** Proturreformacija u koparskoj biskupiji. *Acta Histriae*, 9, 1, 163–178.
- Maranelli, Carlo & Gaetano Salvemini (1919):** *La questione dell'Adriatico.* Roma, Libreria della Voce.
- Margetić, Lujo (1982/83):** *Diritto medieval croato. Diritti reali, parte prima.* Atti del CRS, 13, 1, 139–213.
- Margetić, Lujo (1983):** *Le prime notizie su alcuni vescovi istriani.* *Histrica et Adriatica*, Trieste.
- Margetić, Lujo (1988):** *Quelques aspects du plaid de Rižana.* *Revue des études byzantines*, 46, 1, 125–134.
- Marsich, Angelo (1886):** *Notizie di alcuni pubblici precettori in Istria.* Estratto dall'Archeografo Triestino, XII, XVI, 343–355.
- Marušič, Branko (1971):** *Doneski k politični zgodovini goriških Slovencev v razdobju 1870–1875.* *Zgodovinski časopis*, 25, 3–4, 213–241.
- Marušič, Branko (1976):** *Graziadio Isaia Ascoli in Slovenci.* *Zgodovinski časopis*, 30, 3–4, 291–298.
- Marušič, Branko (1985):** *Primorski čas pretekli.* Koper, Založba Lipa.
- Marušič, Branko (1995):** *Z zahodnega roba: o ljudeh in dogodkih iztekajočega se stoletja.* Nova Gorica, Branko.
- Marušič, Branko (2003):** *Plebiscit v Beneški Sloveniji.* V: Cvirn, Janez (ur.): *Slovenska kronika XIX. stoletja 1861–1883.* Ljubljana, Nova revija, 215–216.

- Maserati, Ennio (1991):** *Simbolismo e rituale nell'irredentismo adriatico*. V: Salimbeni, Fulvio (ur.): *Dal Litorale austriaco alla Venezia Giulia*. Udine, Del Bianco Editore, 125–150.
- Mayer, Ernst (1906):** *La costituzione municipal dalmato-istriana nel medioevo e le sue basi romane*. AMSI, XXII, 346–462.
- Mazzetti, Adriano (2001):** *Il vescovo Baldassare Bonifacio*. *Acta Histriae*, 9, 2, 331–342.
- Melik, Vasilij (1968):** *Slovenska politika ob začetku dualizma*. *Zgodovinski časopis*, 22, 1–2, 25–59.
- Melik, Vasilij (1996):** *Beneški Slovenci (1797–1866)*. V: Marušič, Branko, Granda, Stane & Petra Svoltjšak (ur.): *Zahodno sosedstvo*. *Slovenski zgodovinarji o slovensko-italijanskih razmerjih do konca prve svetovne vojne*. Ljubljana, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 97–104.
- Melik, Vasilij (2002):** *Slovenci 1848–1918: Razprave in članki*. Maribor, Litera.
- Menniti Ippolito, Antonio (1994):** *Alcune riflessioni sui vescovi veneti nel Seicento*. V: Billanovich, Liliana (ur.): *Seminario »Per lo studio degli episcopati nel Seicento: problemi e linee di ricerca«*. Vicenza, Edizioni di Storia e Letteratura, 61–76.
- Merkù, Josip (2002):** *Okoličanski bataljon, »Fatti di luglio« 1868: Gradivo za zgodovino Trsta*. Trst, Založba Mladika.
- Mihelič, Darja (1984):** *Najstarejša notarska knjiga Pirana 1281/1287–89*. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Zgodovinski inštitut Milka.
- Mihelič, Darja (1985):** *Neagrarno gospodarstvo Pirana od 1289–1320*. Ljubljana, SAZU.
- Mihelič, Darja (2007):** *Ribič, kje zdaj tvoja barka plava? Piransko ribolovno območje skozi čas*. Koper, Založba Annales.
- Milza, Pierre (2012):** *Zgodovina Italije*. Ljubljana, Slovenska matica.
- Mišković, Veselin & Salvator Žitko (ur.) (2018):** *Knjižnica grofa Francesca Grisonija med razsvetljenstvom in riosrgimentom/Francesco Grisoni (1772–1841) bibliofilo capodistriano e cosmopolita, l'importanza della sua biblioteca tra i suoi contemporanei*. Koper, Osrednja knjižnica Srečka Vilharja Koper.
- Montanari, Mario (2000):** *Politica e strategia in cento anni di guerre italiane, Vol. II, T. II (La Grande Guerra)*. Roma, Stato maggiore dell'esercito.
- Monti Orel, Silvana (1976):** *I Giornali Triestini dal 1863 al 1902*. Trieste, LINT.
- Morandi, Carlo (1968):** *La politica estera dell'Italia*. Firenze, Le Monnier editore.
- Muner, Paolo (2015):** *La speranza dell'Albania (Albanesi di Trieste)*. Durrës, Botime Jozef.
- Nacella, B. (1953):** *Gli Slavi al Placito del Risano*. V: *Istrski zgodovinski zbornik*, I. Koper, Zgodovinsko društvo Jugoslovanske cone STO, 5–16.
- Naldini, Pavel (2001):** *Cerkveni krajepis ali Opis mesta in škofije Justinopolis*, ljudsko Koper. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, Škofija.
- Naša Sloga**. Trst, Naša sloga, 1870–1915.
- Negri, Gasparo (1886):** *Memorie storiche della Città e Diocesi di Parenzo*. AMSI, III, I/II, 127–181.
- Noli, Fan Stylian (1924):** *Storia di Scanderbeg (Giorgio Castriotta) re d'Albania (1412–1468)*. Roma, V. Ferri.
- Pahor, Adelina (ur.) (2021):** *Marezige: 100 let od marežganskega upora/470 let župnije Marezige*. Koper, Založba Libris.

- Pahor, Milan (2004):** Slavjanska sloga. Slovenci in Hrvati v Trstu: Od avstroogrške monarhije do italijanske republike. Trst, ZTT EST.
- Pahor, Miroslav (1957):** Statuti Izole, Kopra in Pirana ter istrski zakoni o solarjih, solarinah in tihotapcih. Kronika, 5, 3, 123–134.
- Pahor, Miroslav (1958):** Nastanek apelacijskega sodišča v Kopru. Kronika, 6, 2, 73–79.
- Pahor, Miroslav (1972):** Socialni boji v občini Piran od XV. do XVIII. stoletja. Ljubljana, Piran, Mladinska knjiga Pomorski muzej »Sergej Mašera«.
- Pahor, Miroslav (1978):** Piranski dukali, katalog k razstavi PAK. Koper, Pokrajinski arhiv.
- Pahor, Miroslav & Tatjana Poberaj (1962–1964):** Stare piranske soline. Ljubljana, Založba Mladinska knjiga.
- Paolin, Giovanna (2001):** La riforma del clero a Capodistria nel Cinquecento. Acta Histriae, 9, 1, 143–162.
- Paolin, Giovanna (2012):** Visitare per conoscere e governare. V: Vincoletto, Roberta (ur.): Visitaciones Generales Status Dioecesis Justinopolitanae sub Episcopo Francisco Zeno 1660–1680. Koper, Histria editores, 9–15.
- Pappucia, Fulvio & Franco Cecotti (2011):** Un'epoca senza rispetto, Antologia sulla questione adriatica tra '800 e primo '900. Trieste, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli.
- Parovel, Paolo G. (1996):** Velika prevara na slovenski zahodni meji: dosje Italija. Kamnik, Založništvo Slava.
- Pavanetto, Lara (2001):** Una questione di precedenza. Capodistria 1637. Acta Histriae, 9, 2, 321–330.
- Perfetti, Francesco (1984):** Il movimento nazionalista in Italia (1903–1914). Roma, Bonacci Editore.
- Petek, Zvone & Salvator Žitko (1986):** Od Kopra do Pirana. Ljubljana, Mladinska knjiga; Koper, Lipa.
- Petranović, Anamari & Annelise Margetić (1983):** Il Placito di Risano. Atti del Centro di ricerche storiche, XIV, 1, 55–75.
- Petronio, Prospero (1968):** Memorie sacre e profane dell'Istria. Trieste, G. Coana.
- Petronio, Prospero (2001):** Memorie sacre e profane dell'Istria: Brani della Parte Prima del Dottor Prospero Petronio. Capodistria, Società Italiana di Ricerca.
- Pignatti Morano, Carlo (1922):** La vita di Nazario Sauro ed il martirio dell'eroe. Milano, Fratelli Trevers Editori.
- Pirjevec, Jože (1989):** Trst-mesto ob meji/ Trieste-città di frontiera / Trieste-ville frontière. V: Pirjevec, Jože (ur.): La voix slovène / Slovenski glas / La voce slovena: TS. Trst, Narodna in študijska knjižnica, 22–59.
- Pirjevec, Jože (2008):** »Trst je naš!« : Boj Slovencev za morje (1848–1954). Ljubljana, Nova revija.
- Plesničar, Pavel (1940):** Narod naš dokaze hrani. Bibliografski pregled slovenskega tiska na Primorskem do konca leta 1918. Ljubljana, s. n.
- Pleterski, Janko (1975):** Jugoslovanska misel pri Slovencih v dobi Taaffejeve vlade (1879–1893). Zgodovinski časopis, 29, 3-4, 263–275.
- Pleterski, Janko (1979):** Trst v slovenski politični misli do prve svetovne vojne. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XVII, 1–2, 9–23.

- Pleterski, Janko (1981a):** Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju. Maribor, Založba Obzorje.
- Pleterski, Janko (1981b):** Politika »novega kurza«, jadranski kompromis in Slovenci. V: Pleterski, Janko: Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju. Maribor, Založba Obzorje, 69 – 100.
- Plut, Boštjan (2008):** Odnos med posvetnim in cerkvenim pravosodjem v beneški Istri med 14. in 17. stoletjem. Doktorska disertacija. Koper, Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije.
- Pogačnik, Jože (1999):** Peter Pavel Vergerij ml. v slovenski znanosti. *Acta Histriae*, 7, 8, 91–102.
- Povolo, Claudio (2007):** Pravni sistem Beneške republike: Benetke in njihov teritorij (XV.–XVIII. stol.). *Annales, Series Historia et Sociologia*, 17, 2, 241–276.
- Pozzetto, Marco & Olga Katsiardi (1982):** Il nuovo giorno. Udine, Istituto per l'Enciclopedia del Friuli-Venezia Giulia.
- Premk, Francka (1999):** Medsebojni ustvarjalni vplivi Primoža Trubarja in Petra Pavla Vergerija ml. *Acta Histriae*, 7, 8, 61–90.
- Primorec.** Trst, A. Gabršček, 1871 in 1893–1914.
- Primorski slovenski biografski leksikon (1986–1989).** Gorica, Goriška Mohorjeva družba.
- Prunk, Janko (1979):** Slovensko-hrvaški odnosi 1914–1918 in jugoslovansko zedinjenje. *Zgodovinski časopis*, 33, 4, 583–597.
- Pusterla, Gedeone (1891):** I rettori di Egida Giustinopoli Capo dá Istria. Cronologie, elenchi, genealogie, note, appendice. Capodistria, Cobol & Priora.
- Quarantotti, Giovanni (1954):** Trieste e l'Istria nell'età napoleonica. Firenze, Felice le Monnier.
- Radole, Giuseppe (1990):** La musica a Capodistria. Trieste, Centro studi storico-religiosi Friuli-Venezia Giulia.
- Radossi, Giovanni (2003):** Monumenta Heraldica Iustinopolitana: stemmi di rettori, di famiglie notabili, di vescovi e della città di Capodistria (con la collaborazione di Salvator Žitko). Rovigno, Trieste, Centro di Ricerche Storiche.
- Rajšp, Vincenc (2001):** Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Redivo, Diego (1995):** Ruggero Timeus. La via imperialista dell'Irredentismo triestino. Trieste, Edizioni Italo Svevo.
- Riccardi, Luca (2001):** Francesco Salata tra storia, politica e diplomazia. Udine, Del Bianco Editore.
- Rinuccini, Giovanni Battista (1651):** Delle dignità e uffizio dei vescovi. Roma, Appresso Domenico Manelfi.
- Rogoznica, Deborah (ur.) (2020):** Koper: urbana geneza/Capodistria – genesi urbana: Ob 400-letnici/a 400 anni dalla Pianta di Capod'Istria. Koper, Histria Editiones.
- Rojc, Aleksander (ur.) (2015):** Trst: umetnostni izraz ob nacionalnem vprašanju. Glasba, likovna in besedna umetnost ob slovensko-italijanski meji v drugi polovici XIX stoletja do prihoda fašizma / Trieste: l'espressione artistica e la questione nazionale. La musica, le arti figurative e le lettere nella seconda metà dell'Ottocento al confine italo-sloveno fino all'avvento del fascismo. Ljubljana, Trst, Glasbenata matica Trst, Založba ZRC.

- Roksandić, Drago (1989):** Hrvatske zemlje, francuska revolucija I napoleonski ratovi. V: Tomičić, Jasna (ur.): Hrvatske zemlje I francuska revolucija. Zagreb, Povijesni muzej Hrvatske, 13–30.
- Rolan, Marino (1994):** L'istituzione del Magistrato di Capodistria nel 1584. Contributo allo studio dei rapporti tra l'Istria e la Repubblica di Venezia nei secoli XVI e XVII. *Acta Histriae*, 2, 3, 117–122.
- Romanin, Samuele (1853–1861):** Storia documentata di Venezia. Venezia, P. Naratovich.
- Ronzio, G. (1943):** La Crisi della Bosnia-Erzegovina e il risveglio della coscienza nazionale. [s.l.], Il Regno, 273–293.
- Rosa, M. (1994):** L'immagine del vescovo nel Seicento. V: Billanovich, Liliana (ur.): Seminario »Per lo studio degli episcopati nel Seicento: problemi e linee di ricerca«. Vicenza, Edizioni di Storia e Letteratura, 49–59.
- Rozzo, Ugo (ur.) (2000):** Pier Paolo Vergerio il giovane, un polemista attraverso l'Europa del Cinquecento. Udine, Forum.
- Rugále, Mariano & Miha Preinfalk (2012):** Blagoslovljeni in prekleti 2: Po sledeh mlajših plemiških rodbin na Slovenskem. Ljubljana, Viharnik.
- Rupel, Mirko (1962):** Primož Trubar: življenje in delo. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Rutar, Simon (1897):** Samosvoje mesto Trst in mejna grofija Istra. Ljubljana, Matica Slovenska.
- Sabbatucci, Giovanni (1970):** Il problema dell'irredentismo e le origini del movimento nazionalista in Italia. *Storia Contemporanea*, 1, 3, 467–502.
- Sabbatucci, Giovanni (1971):** Il problema dell'irredentismo e le origini del movimento nazionalista in Italia. *Storia Contemporanea*, 2, 1, 53–106.
- Salata, Francesco (1915):** Il diritto d'Italia su Trieste e l'Istria. Milano, Torino, Roma, Fratelli Bocca editori.
- Salvatorelli, Luigi (1939):** La Triplice Alleanza. Storia diplomatica (1877–1912). Milano, I.S.P.I.
- Sartori, Antonio (1958):** La Provincia del Santo dei frati Minori Conventuali. Padova, Messaggero.
- Schefer, Jean Louis (1976):** Le Déluge, la Peste Paolo Uccello. Paris, Ed. Galilée.
- Schiavuzzi, Bernardo (1889):** La malaria in Istria. Ricerche sulle cause che l'hanno prodotta e che la mantengono. *AMSI*, 5, 319–471.
- Schiavuzzi, Bernardo (1901):** Cenni storici sull'etnografia dell'Istria. *AMSI*, XVII, 300–331.
- Schiffner, Carlo (1960):** Il problema nazionale di Trieste nella storiografia austrofila e quella irredentista. Estrato dalla rivista »Trieste«, 7, 40, 7–15.
- Semi, Francesco (1970):** Il sale dell'Istria per la Serenissima. »Giornale Economico« della Camera di Commercio, Industria, Artigianato e Agricoltura di Venezia, 6, 6.
- Semi, Francesco (1975):** Capris, Iustinopolis, Capodistria: la storia, la cultura e l'arte: in appendice Documentario fotografico. Trst, Lint.
- Semi, Francesco (1983):** El parlar s'ceto e neto de Capodistria. Testi antichi e moderni, Glossario, Documentazione fotografica. Itinerario grafico di Nello Pacchietto, Venezia, Regione del Veneto-Giunta regionale.
- Seton Watson, Christopher (1967):** Storia d'Italia dal 1870 al 1925. Bari, Editori Laterza.
- SI PAK 314 – Pokrajinski arhiv Koper (SI PAK), 314 – Družinski arhiv Totto.**

- Simčič, Tomaž (1996):** Società di Minerva v Trstu in oblikovanje italijanskega narodno liberalnega gibanja 1860–1878. V: Marušič, Branko, Granda, Stane & Petra Svolfjšak (ur.): Zahodno sosodstvo. Slovenski zgodovinarji o slovensko-italijanskih razmerjih do konca prve svetovne vojne. Ljubljana, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 163–178.
- Slataper, Scipio (1954):** Scritti politici. Milano, Arnoldo Mondadori Editore.
- Slovenski narod.** Ljubljana, Narodna tiskarna, 1868–1943.
- Sperelli, Alessandro (1655):** Il vescovo. Opera etica, politica, sacra in tre parti distinte. Gesuiti, Casa Professa, Biblioteca.
- Stare, Josip (1878):** Občna zgodovina za slovensko ljudstvo, III. zvezek. Celovec, Družba sv. Mohora.
- Stare, Josip (1888):** Občna zgodovina za slovensko ljudstvo, V. zvezek. Celovec, Družba sv. Mohora.
- Strčić, Petar (1966/69):** Inicijative i pripreme za pokretanje prvog hrvatskog lista u XIX. Stoljeću. Jadranski zbornik, VII, 509-530.
- Strčić, Petar (1981):** Društvene i političke prilike u Istri u 19. i u početku 20. stoljeća. Nastava povijesti, 3–4, 205–218.
- Stulli, Bernard (1984):** Istarsko okružje 1825–1860. Pazin, Rijeka, Historijski arhiv.
- Svolfjšak, Petra (1999):** Priprave na leto 1918. Nekateri vidiki italijanske uprave zasedenih slovenskih ozemelj med prvo svetovno vojno. Annales, Series Historia et Sociologia, 9, 2, 361–370.
- Szombathely, Marino (1962):** La Lega Nazionale ha settant'anni. Trieste [S.l.], [s.n.].
- ŠAK – Škofjski arhiv Koper (ŠAK), Kapiteljski arhiv, št. 75 (prepis Naldinijevega testamenta).**
- ŠAT – Škofjski arhiv Trst (ŠAT), Archivio diocesano Capodistria, Seminario Vescovile di Capodistria 1726–1817, Inventario addizionale etc. della Collezione de'Libri esistenti nel Seminario Vescovile di Capodistria, n. 1430.**
- Šepić, Dragovan (1970):** Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914–1918. Zagreb, Školska knjiga.
- Serra, Enrico (1950):** Camille Barrère e L'Intesa italo-francese (prefazione di C. Sforza). Milano, A. Giuffrè Editore.
- Štefanić, Vjekoslav (1956):** Glagoljaši u Kopru, god. 1467–1806. Zagreb, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, tiskara.
- Šterbenc Svetina, Barbara & Matija Godeša (ur.) (2012):** Zgodovinske dimenzije Ilirskih provinc. Ljubljana, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU.
- Štoka, Peter (ur.) (2014):** Palača in družina Bruti v Kopru s knjižnimi deli škofa Agostina grofa Brutija/Il palazzo e la famiglia Bruti a Capodistria coi libri del vescovo Agostino conte Bruti. Koper, Osrednja knjižnica Srečka Vilharja.
- Štoković, Vjekoslav (1982):** Odnos Venecije prema bratovštinama u Istri od XVI. do XVI. II. stoljeća, Problemi sjevernog Jadrana, 4. Rijeka, JAZU.
- Šumrada, Janez (ur.) (2006):** Napoleon na Jadrano/Napoléon dans l'Adriatique. Koper, Založba Annales.
- Šuklje, Fran (1929):** Iz mojih spominov I.–III. del. Ljubljana, Jugoslovanska knjigarna v Ljubljani.
- Tacchella, Lorenzo & Mary Madeline Tacchella (1974):** Il cardinale Agostino Valier e la riforma tridentina nella diocesi di Trieste. Udine, Arti grafiche friuliane.

- Tafel, Gottlieb Lukas Friedrich & Georg Martin Thomas (1856):** Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig: Fontes Rerum Austriacarum (Diplomatica, XIII). Wien, Hof- und Staatsdruckerei.
- Tomizza, Fulvio (1984):** Il male viene dal nord: Il romanzo del vescovo Vergerio. Milano, Arnoldo Mondadori Editore.
- Tommasich, Andrea (1886):** Famiglie capodistriane esistenti nel secolo XVI con cenni storico-biografici: appendice alla recensione del professore Paolo Tedeschi sul processo di Pier Paolo Vergerio di L. A. Ferrai. Capodistria, C. Priora.
- Tuma, Henrik (1937):** Iz mojega življenja: spomini, misli in izpovedi. Ljubljana, Naša založba.
- Tuma, Henrik (1997):** Iz mojega življenja – spomini, misli, izpovedi. Ljubljana, Naša založba.
- Udina, Ramiro (1932):** Il Placito del Risano. Archeografo Triestino. Trieste, Officine grafiche.
- Valdevit, Giampaolo (1979):** Chiesa e lotte nazionali: il caso di Trieste (1858–1919). Udine, Aries.
- Vale, Giovanni (2021):** Repubblica di Venezia. Un viaggio insolito tra Italia, Slovenia, Croazia, Montenegro, Albania, Grecia e Cipro. Zagabria, Paper Boat Stories.
- Valentinčič, Erika (2007):** Il periodico »Il Pensiero Slavov« di Ante Jakić 1888–1909. V: Murković, J. C. Damir (ur.): I Croati a Trieste. Trieste, Edizioni Comunità Croata di Trieste, 285–330.
- Valentini, Giuseppe (1979):** Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV. Milano, Typis J. Tosini.
- Valiani, Leo (1966):** La dissoluzione dell’Austria-Ungheria. Milano, Casa editrice Il Saggiatore.
- Valjavec, Matija (1884):** Drogen spisek Trubarjev. V: Levec, Fran (ur.): Letopis Matice slovenske za leto 1882 in 1883. Ljubljana, Matica slovenska, 55–63.
- Venturini, Domenico (1907):** Il Casato dei marchesi Gravisi. Parenzo, Tipografia Gaetano Coana.
- Vergerij, Peter Pavel (1559):** Alg’inquisitori, che sono per l’Italia, del Catalogo di libri eretici, stampato nell’anno presente. Ljubljana, Semeniška knjižnica.
- Verginella, Marta (1994):** Od ljudske pobožnosti k začetkom sekularizacije: Breške vasi od 17. do začetka 20. stoletja. Annales, Series Historia et Sociologia, 5, 4, 179–190.
- Vidali, Rafael et al. (ur.) (1998):** Kubejska skala: Kubed skozi društveno in prosvetno življenje, Zbornik ob 100-letnici Pevskega in bralnega društva »Skala« Kubed. Kubed, Društvo za šport, kulturo in razvoj vasi »Skala« Kubed.
- Vidossich, Giuseppe (1899):** Nuovi materiali per la storia del Collegio di Capodistria. AMSI, XV, 265–287.
- Vilfan, Sergij (1961):** Pravna zgodovina Slovencev. Ljubljana, Slovenska matica.
- Vilfan, Sergij (1962):** K zgodovini kmečkega kupčevanja s soljo. Kronika, 10, 3, 129–144.
- Vincoletto, Roberta (2012):** Il vescovo Francesco Zeno e la sua diocesi. V: Vincoletto, Roberta (ur.): Visitaciones Generales Status Dioecesis Justinopolitanae sub Episcopo Francisco Zeno 1660–1680. Koper, Histria editores, 17–43.
- Vivante, Angelo (1912):** Irredentismo adriatico: Firenze, Contributo alla discussione sui rapporti austro-italiani. Padova, Trieste, Libreria della voce.

- Vodopivec, Peter (2007):** Od Pohlenove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja. Ljubljana, Modrijan.
- Volpe, Gioacchino (2002):** Italia moderna 1898–1910, Imperialismo, nazionalismo, patriottismo. Firenze, Sansoni.
- Vošnjak, Josip (1982):** Spomini. Ljubljana, Slovenska matica.
- Vremec, Vid & Milan Guček (ur.) (1976):** Slovenska Istra v boju za svobodo: prispevki in gradivo za krajevno zgodovino. Koper, Založba Lipa.
- Vrišer, Sergej (1983):** Baročno kiparstvo na Primorskem. Ljubljana, Slovenska matica.
- Waitz, Georg (1883):** Deutsche Verfassungsgeschichte, III. Kiel, Homann.
- Zerbinati, Enrico (ur.) (2013):** Baldassare Bonifacio – Peregrinazione. Rovigo, Accademia dei Concordi.
- Zetto, Mario (1989):** Il Placito di Risano. Trieste, Anvgd Eri.
- Ziliotto, Baccio (1944):** Accademie e accademici di Capodistria (1478–1807). Arheografo Triestino, 4, 7, 149–167.
- Žitko, Salvator (1979a):** Dekani v preteklosti in danes. Koper, Krajevna skupnost Dekani.
- Žitko, Salvator (1979b):** Solno tihotapstvo na območju piranskih, koprskih in miljskih solin v času Beneške republike. V: Žitko, Salvator (ur.): Slovensko morje in zaledje: Zbornik za humanistične, družboslovne in naravoslovne raziskave. Koper, Lipa, 79–95.
- Žitko, Salvator (1989):** Koprski obzidni pas in mestni tloris na karti Giacoma Fina iz leta 1619. Kronika: Časopis za slovensko krajevno zgodovino, »iz zgodovine primorske«, 37, 1–2, 37–45.
- Žitko, Salvator (ur.) (1990):** Kraški rob in Bržanija: zbornik v počastitev 500-letnice fresk v Hrastovljah. Koper, Obratovalnica IMO – Turistično posredovanje, Skupščina občine.
- Žitko, Salvator (1992):** Koper. Koper, Skupščina občine, Izvršni svet.
- Žitko, Salvator (1993):** Pogodba med Koprom in Benetkami iz leta 932. V: Krnel-Umek, Duša (ur.): Kultura narodnostno mešanega ozemlja slovenske Istre. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 105–116.
- Žitko, Salvator (1994):** Pomen in vloga Collegia dei Nobili v Kopru. Acta Histriae, 2, 3, 123–132.
- Žitko, Salvator (2001):** Zgodovina samostana od 17. do 19. stoletja. V: Sedem stoletij minoritskega samostana sv. Frančiška Asiškega v Piranu: 1301–2001. Ljubljana, Slovenska minoritska provinca sv. Jožefa, 41–63.
- Žitko, Salvator (2002):** Slovensko-hrvaški politični odnosi v Istri v času ustavne dobe 1861–1914. Annales, Series Historia et Sociologia, 12, 1, 29–50.
- Žitko, Salvator (2003):** Položaj in vloga zgodovinopisja v nekdanji coni B STO. Ob 50-letnici izida istrskega zgodovinskega zbornika. Annales, Series Historia et Sociologia, 13, 2, 339–354.
- Žitko, Salvator (2005a):** Prizadevanja oblasti za vrnitev v Italiji ostale kulturne dediščine/L'impegno delle autorità per la restituzione del patrimonio culturale rimasto in Italia/Efforts of the Authorities to retrieve Cultural Heritage still in Italy. V: Hočevar, Jože (ur.): V Italiji zadržane umetnine iz Kopra-Izole-Pirana/Le opere d'arte di Capodistria.Isola-Pirano trattenute in Italia/Art works from Koper-Izola-Piran retained in Italy. Ljubljana, Piran, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Piran, 30–35.

- Žitko, Salvator (2005b):** Objave in interpretacije listine Rižanskega zbora v domačem in tujem zgodovinopisju. *Acta Histriae*, 13, 1, 151–164.
- Žitko Salvator (2011):** Koper: mestne znamenitosti. Koper, Založba Libris Koper.
- Žitko, Salvator (2014):** Plemiška družina Bruti in njena vloga v družbenem, verskem in kulturnem življenju beneškega Kopra. V: Štoka, Peter (ur.): *Palača in družina Bruti v Kopru s knjižnimi deli škofa Agostina grofa Brutija/Il palazzo e la famiglia Bruti a Capodistria coi libri del vescovo Agostino conte Bruti*. Koper, Osrednja knjižnica Srečka Vilharja, 45–106.
- Žitko, Salvator (2015):** Od iredentizma do intervencionizma: na prelomu 19. in 20. stoletja do vstopa Italije v prvo svetovno vojno. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 25, 4, 861–884.
- Žitko, Salvator (2016):** Avstrijsko primorje v vrtincu nacionalnih, političnih in ideoloških nasprotij v času stavne dobe (1861–1914). Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Inštitut IRRIS, Libris.
- Žitko, Salvator (2018):** Paul Valéry: njegov koprsko-tržaški rod in odnos do evropskega duha v času med svetovnima vojnama. Koper, Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategijo družbe, kulture in okolja, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Kulturno društvo »Peter Martinc«, Libris, Znanstveno-raziskovalno središče Koper.
- Žitko, Salvator (2019):** Beneški Koper: Izseki iz zgodovinske dediščine. Koper, Histria Editiones.
- Zorzeno, Luca (2017):** *Angelo Vivante e il tramonto della ragione*. Trieste, Centro studi Scipio Slataper.
- Zorzi, Alvisè (1979):** *La Repubblica del Leone*. Milano, Rusconi.
- Zovatto, Pietro (1991):** *L'Episcopato di Bartolomeo Legat (1845–1875)*. V: Salimbeni, Fulvio (ur.): *Dal Litorale austriaco alla Venezia Giulia*. Udine, Del Bianco Editore, 116.

SALVATOR ŽITKO: BIBLIOGRAFIJA

Monografije in druga zaključena dela

Znanstvena monografija

- Radossi, Giovanni (con la collaborazione di Salvator Žitko) (2003):** Monumenta Heraldica Iustinopolitana: stemmi di rettori, di famiglie notabili, di vescovi e della città di Capodistria. Rovigno, Trieste, Centro di Ricerche Storiche.
- Žitko, Salvator (2016):** Avstrijsko primorje v vrtincu nacionalnih, političnih in ideoloških nasprotij v času stavne dobe (1861–1914). Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategijo družbe, kulture in okolja, Libris.
- Lunzer, Renate, Millo, Anna, Senardi, Fulvio, Verginella, Marta, Zorzeno, Luca & Salvator Žitko (2017):** Angelo Vivante e il tramonto della ragione. Trieste, Centro studi Scipio Slataper.
- Žitko, Salvator (2018):** Paul Valéry: njegov koprsko-tržaški rod in odnos do evropskega duha v času med svetovnjima vojnama. Koper, Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategijo družbe, kulture in okolja, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Kulturno društvo »Peter Martinc«, Libris, Znanstveno-raziskovalno središče Koper.

Strokovna monografija

- Guštin, Mitja & Salvator Žitko (2021):** Slovenska Istra II: Zgodovina in družba. Ljubljana, Koper, Slovenska matica, Libris.
- Kuret, Boris & Salvator Žitko (1997):** Zastava, sveta bodi ti nam vez: društveni prapori na Tržaškem in v Istri pred prvo svetovno vojno. Koper, Trst, Narodna in študijska knjižnica Trst, Pokrajinski muzej Koper.
- Žitko, Salvator (1986):** Na pragu zgodovine. V: Petek, Zvone & Salvator Žitko (ur.): Od Kopra do Pirana. Ljubljana, Mladinska knjiga, 36–85.
- Žitko, Salvator (ur.) (1990):** Kraški rob in Bržanija: zbornik v počastitev 500-letnice fresk v Hrastovljah. Koper, Obratovalnica IMO – Turistično posredovanje, Skupščina občine.
- Žitko, Salvator (1992):** Koper. Koper, Skupščina občine, Izvršni svet.
- Žitko, Salvator (2009):** Koper na načrtu Giacoma Fina iz 1619. V: Krmac, Dean (ur.): Pianta di Capod'Istria: di com.ne dell' ill.mo sig.r Bernardo Malip.o Podestà e Cap.o: P.o agosto MDCXIX: disse.a da Giacomo Fino. Koper, Histria Editiones, 11–35.
- Žitko Salvator (2011):** Capodistria: la città e il suo patrimonio. Capodistria, Centro italiano Carlo Combi.
- Žitko Salvator (2011):** Koper: mestne znamenitosti. Koper, Založba Libris Koper.
- Žitko, Salvator (2019):** Beneški Koper: Izseki iz zgodovinske dediščine. Koper, Histria Editiones.

Katalog razstave

- Hočevar, Jože, Milotti-Bertoni, Daniela, Podgornik, Dušan, Žitko, Salvator et al. (1994):** Likovna umetnost južne Primorske/L'arte figurativa del Litorale 1920–1990: Izbor za

stalno zbirko v Kopru/selezione per una mostra permanente a Capodistria, maj–oktober 1994, Pokrajinski muzej Koper–razstavni paviljon/Museo Regionale di Capodistria–padi-gliione d’esposizione. Koper, Interevropa, Izvršni svet Skupščine občine.

Mišković, Veselin & Salvator Žitko (2017): Knjige koprskega plemiča: Knjižnica grofa Grisonija med razsvetljenstvom in risorgimentom. Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica.

Samostojni znanstveni sestavek ali poglavje v monografski publikaciji

Mader, Brigita & Salvator Žitko (2010): Prva istrska pokrajinska razstava/La prima esposizione provinciale istriana/Prva istarska pokrajinska izložba/Die erste istrischen Landesausstellung, 100 let. V: Krmac, Dean (ur.): Prima esposizione provinciale Istriana/Prva istrska pokrajinska razstava, 100 let/Prima esposizione provinciale Istriana, 100 anni/Prva istarska pokrajinska izložba, 100 godina/Erste istrischen Landesausstellung, 100 Jahre. Koper, Histria editiones, 13–40.

Žitko, Salvator (1974): Brkini v preteklosti. V: Fatur, Silvo (ur.): Brkini 74. Tridesetletnica volitev v narodnoosvobodilne odbore na južnem Primorskem. Sežana, Odbor za proslavo pri občinski konferenci SZDL, Sežana, 13–24.

Žitko, Salvator (1979): Izvor krajevnega imena in starejša zgodovina Dekanov. V: Žitko, Salvator (ur.): Dekani v preteklosti in danes. Koper, Krajevna skupnost Dekani, 19–23.

Žitko, Salvator (1981): Maresego nel tempo. V: Babič, Branko, Beltram, Vlasta et al. (ur.): Marezige: storia della lotta antifascista in Istria: 1921–1981: (raccolta locale). Capodistria, Casa Editrice »Lipa«, Museo Regionale di Capodistria, 14–35.

Žitko, Salvator (1983): Pokrajinski muzej Koper ob 70-letnici delovanja. ARGO: Informativno glasilo za muzejsko dejavnost, 22, 3–10.

Žitko, Salvator (1985): Delovanje mladine slovenske in italijanske narodnosti 1919–1941. V: Dekleva, Janez (ur.): Napredna mladina Slovenske Istre: 1919–1947. Koper, Obalnokraški medobčinski svet, Zveza združenj borcev NOV, 13–45.

Žitko, Salvator (1985): Delovanje mladine od 1941 do kapitulacije Italije 1943. V: Dekleva, Janez (ur.): Napredna mladina Slovenske Istre: 1919–1947. Koper, Obalnokraški medobčinski svet, Zveza združenj borcev NOV, 49–65.

Žitko, Salvator (1986): L’Istria al tempo del Coppo/Istra v Coppovem času. V: Lago, Luciano & Claudio Rossit (ur.): Le »tabulae« (1524–1526) una preziosa raccolta cartografica custodita a Pirano: note e documenti per la storia della cartografia. Trst, Lint, 421–436.

Žitko, Salvator (1989): Politični in upravni razvoj Kopra od pozne antike do konca 13. stoletja/Lo sviluppo politico e amministrativo di Capodistria dalla tarda antichità alla fine del XIII secolo. V: Guštin, Mitja (ur.): Prispevki k zgodovini Kopra/Contributi per la storia di Capodistria. Koper, Ljubljana, Pokrajinski muzej, 29–56.

Žitko, Salvator (1993): Listine i dokumenti Trevizanskog kodeksa, Liber Albus i Codice Diplomatico Istriano koji osvetljavaju odnose između istarskih gradova i Mletačke republike od IX. do XII. stoljeća. DOMETI, kultura, društvena pitanja, 26, 1–2, 53–55.

Žitko, Salvator (1994): Razvitje prapora Sokolskega društva v Ilirski Bistrici leta 1909. Bistriški zapisi, 4, 26–29.

Žitko, Salvator (1997): Nastanek in delovanje društva »Domovina«, Josip Kompare (1858–1925). V: Cunja, Irena (ur.): Slovensko pevsko in bralno društvo Domovina Osp 1897–1997. Koper, KUD »Domovina« Osp, 13–24.

- Žitko, Salvator (1998):** Kubeđ skozi čas. V: Vidali, Rafael, Žitko, Salvator et al. (ur.): Kubejska skala: Kubeđ skozi društveno in prosvetno življenje, Zbornik ob 100-letnici Pevskega in bralnega društva »Skala« Kubeđ. Kubeđ, Društvo za šport, kulturo in razvoj vasi »Skala« Kubeđ, 13–21.
- Žitko, Salvator (1998):** Slovenska Istra skozi stoletja. V: Hočevar, Jože (ur.): Slovenska Istra v boju za svobodo. Koper, Izola, Piran, Združenje borcev in udeležencev NOB Mestne občine Koper, občine Izola, občine Piran, Založba Lipa Koper, 21–76.
- Žitko, Salvator (1999):** Movraž skozi zgodovino. V: Knez, Marija et al. (ur.): Na obrobju Movraške vale. Koper, Primorske novice, 16–27.
- Žitko, Salvator (1999):** Pietro Coppo: O položaju Istre. V: Darovec, Darko (ur.): Stari krajeписi Istre. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, Pokrajinski muzej, 39–45.
- Žitko, Salvator (2000):** Koprška škofija in njeno ozemlje ob koncu srednjega veka. V: Štefanac, Samo (ur.): Dioecesis Justinopolitana: Spomeniki gotske umetnosti na območju koprške škofije. Koper, Pokrajinski muzej Koper, 13–26.
- Žitko, Salvator (2001):** Nacionalni in politični antagonizmi v Istri v času zasedanja istrskega deželnege zbora v Kopru (1899–1910). V: Rajšp, Vincenc (ur.): Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje. Ljubljana, Založba ZRC, 757–772.
- Žitko, Salvator (2002):** Domovanji Centra za socialno delo Koper sta palači z imeni in bogato preteklostjo. V: Žnidarčič, Mirjam (ur.): 20 let Centra za socialno delo Koper. Koper, Center za socialno delo Koper, 6–9.
- Žitko, Salvator (2002):** Začetki in razvoj muzejske misli v Kopru: Delovanje in razvoj muzejske ustanove po letu 1945. V: Hočevar, Jože (ur.): 90 let Pokrajinskega muzeja Koper/90 anni del Museo regionale di Capodistria 1911–2001. Koper, Pokrajinski muzej, 77–103.
- Žitko, Salvator (2004):** Podoba obalnih mest v preteklosti in danes/Le città costiere in passato ed ai giorni nostri/The image of the coastal towns, past and present/Bild der Küstenstädte in der Vergangenheit und heute. V: Čeh, Jure (ur.): Podobe slovenskih obalnih mest skozi objektivne primorskih fotografov/Le città della costa slovena attraverso l'obiettivo dei fotografi del Litorale. Koper, Pokrajinski muzej Koper, Muzejska galerija, 21–41.
- Žitko, Salvator (2005):** Kulturno-zgodovinski oris zaledja slovenskih obalnih mest/Descrizione storica-culturale dell'entroterra delle città costiere/The Cultural-Historical Outline of Coastal Towns' Hinterland/Kulturgeschichtliche Darstellung des Hinterlandes der Küstenstädte. V: Čeh, Jure (ur.): Podobe zaledja slovenskih obalnih mest skozi objektivne primorskih fotografov/Le immagini dell'entroterra delle città della costa slovena attraverso l'obiettivo dei fotografi del Litorale, Združenje Mediteran Koper/Associazione Mediterran Capodistria. Koper, Arhitekturni muzej Ljubljana, 49–91.
- Žitko, Salvator (2005):** Prizadevanja oblasti za vrnitev v Italiji ostale kulturne dediščine/L'impegno delle autorità per la restituzione del patrimonio culturale rimasto in Italia/Efforts of the Authorities to retrieve Cultural Heritage still in Italy. V: Hočevar, Jože (ur.): V Italiji zadržane umetnine iz Kopa-Izole-Pirana/Le opere d'arte di Capodistria.Isola-Pirano trattenute in Italia/Art works from Koper-Izola-Piran retained in Italy. Ljubljana, Piran, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Piran, 30–35.

- Žitko, Salvator (2006):** Vloga istrskega prefekta Angela Calafatija v kontekstu političnih in družbenih sprememb v Istri v letih 1806–1809. V: Šumrada, Janez (ur.): Napoleon na Jadranu/Napoléon dans L'Adriatique. Koper, Zader, Založba Annales, 69–78.
- Žitko, Salvator (2007):** Sprehod skozi zgodovino obeh vasi in okolice do prve svetovne vojne. V: Beltram, Vlasta & Zdenko Bombek (ur.): Čežarji in Pobegi: včeraj, danes, jutri: krajevni zbornik. Pobegi, Čežarji, Krajevna skupnost, 20–41.
- Žitko, Salvator (2009):** Istra, Trst in severni Jadran od Campoformia do Rapalla. Studia Iustinopolitana, revija Osrednje knjižnice Srečka Vilharja, 2, 1, 7–42.
- Žitko, Salvator (2010):** Pokrajinski muzej Koper: pričevalec kulturne identitete južne Primorske. V: Trobec-Zadnik, Dragica (ur.): 170 let Slovenskega muzejskega društva: Jubilejni zbornik. Ljubljana, Slovensko muzejsko društvo, 98–102.
- Žitko, Salvator (2010):** Prizadevanja škofa Janeza Jenka za vrnitev kulturne dediščine. V: Valenčič, Rafko (ur.): Dr. Janez Jenko, prvi škof obnovljene kopske škofije. Zbornik ob stoletnici rojstva (1910–2010). Koper, Založba Ognjišče, 71–84.
- Žitko, Salvator (2011):** Pisma iz Pariza v tržaški Edinosti (april–september 1906). V: Bajc, Gorazd & Klabjan, Borut et al. (ur.): Pirjevčev zbornik: Poti zgodovine med severnim Jadranom, srednjo in vzhodno Evropo: ob 70. obletnici akad. prof. dr. Jožeta Pirjevca. Koper, Univerzitetna Založba Annales, 49–68.
- Žitko, Salvator (2011):** Slovensko-hrvaški odnosi v Avstrijskem primorju v luči »novega kurza« hrvaške politike. V: Darovec, Darko & Petar Strčić (ur.): Slovensko-hrvaško sosedstvo: Hrvatsko-slovensko susjedstvo. Koper, Univerzitetna Založba Annales, Knjižnica Annales Majora, 29–46.
- Žitko, Salvator (2011):** Zemaljski sabor markgrofovije Istre. V: Krnac, Dean & Poropat, Elena (ur.): Zemaljski sabor markgrofovije Istre/Dieta provinciale del Margraviato d'Istria/Deželni zbor mejne grofije Istre/Ladtag der Markgrafachaft Istrien (1861–1916). Koper, Histria Editiones, 11–18.
- Žitko, Salvator (2012):** Ilirska deputacija v Parizu in proces vključevanja Istre v okvir Ilirskih provinc (1809/10). Šterbenc Svetina, Barbara & Matija Godeša (ur.): Zgodovinske dimenzije Ilirskih provinc. Ljubljana, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 57–74.
- Žitko, Salvator (2012):** Nacionalna in politična nasprotja v Istri in Trstu ob avstrijskih štetjih med letoma 1880 in 1910. V: Šterbenc Svetina, Barbara, Kolenc, Petra & Matija Godeša (ur.): Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v Avstrijskem primorju 1910. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 47–61.
- Žitko, Salvator (2013):** Družbeno-politične in kulturne razmere na območju kopske škofije v času bl. Monalda (druga polovica XIII. stoletja). V: Štoka, Peter & Ivan Marković (ur.): Beatus Monaldus Iustinopolitanus: Summa de iure canonico. Koper, Osrednja knjižnica Koper, 19–37.
- Žitko, Salvator (2014):** Plemiška družina Bruti in njena vloga v družbenem, verskem in kulturnem življenju beneškega Kopra. V: Štoka, Peter (ur.): Palača in družina Bruti v Kopru s knjižnimi deli škofa Agostina grofa Brutija/Il palazzo e la famiglia Bruti a Capodistria coi libri del vescovo Agostino conte Bruti. Koper, Osrednja knjižnica Srečka Vilharja, 45–106.
- Žitko, Salvator (2015):** Glagoljaški samostan sv. Gregorja v Kopru. V: Štoka, Peter (ur.): Glagoljaštvo v Istri in Kopru s srednjeveškimi iluminiranimi glagolskimi kodeksi in fragmenti/Il Glagolitico in Istria e Capodistria coi codici miniati glagolitici medievali e i frammenti. Koper, Osrednja knjižnica Srečka Vilharja, 43–65.

- Žitko, Salvator (2015):** Koprski izobraženci in njihov prispevek k delovanju Občinske arheološke komisije. V: Rogoznica, Deborah (ur.): Začetki spomeniške službe v Istri/Gli inizi della tutela dei beni culturali in Istria/Počeci konzervatorske službe u Istri [prispevki s študijskega dneva/relazioni della Giornata di studio]. Koper, Histria editiones, 169–180.
- Žitko, Salvator (2015):** Plemiška družina Tiepolo ter njena palača v družbenem in kulturnem okolju beneškega Kopra. V: Panjek, Aleksander & Urška Bratož (ur.): Palača Tiepolo-Gravisi v Kopru: Ostriranje mestne zgodovine. Koper, Univerzitetna založba Annales, 39–124.
- Žitko, Salvator (2016):** Slovenci in Hrvati v Julijski krajini od zloma avstro-ogrske monarhije (1918) do prvega protifašističnega odpora (1921). V: Ivančič, Miloš (ur.): Prvi protifašistični upori leta 1921: Zbornik referatov z okrogle mize Združenja protifašistov, borcev za vrednote NOB in veteranov. Koper, Združenje protifašistov, borcev za vrednote NOB in veteranov, 19–52.
- Žitko, Salvator (2017):** Beblerjeva študijska leta v Parizu in njegovo delovanje v krogu jugoslovanskih komunistov (1925–1930/31). V: Fajič, Meliha (ur.): Dr. Aleš Bebler-Primož: življenje in delo: Zbornik referatov znanstvenega sestanka, Ankaran, 11. december 2015. Koper, Univerzitetna založba Annales, 21–60.
- Žitko, Salvator (2017):** Slovenska Istra in njen šavrinski predel na prelomu med 19. in 20. stoletjem. V: Celestina, Ingrid & Suzana Todorovič (ur.): Šavrinka. Koper, Založba Libris, 13–54.
- Žitko, Salvator (2018):** Francesco Grisoni (1772–1841), koprski bibliofil in svetovljan, ter pomen njegove knjižnice v krogu njegovih sodobnikov. V: Mišković, Veselin & Salvator Žitko (ur.): Knjižnica grofa Francesca Grisonija med razsvetljenstvom in riorsgmentom/Francesco Grisoni (1772–1841) bibliofilo capodistriano e cosmopolita, l'importanza della sua biblioteca tra i suoi contemporanei. Koper, Osrednja knjižnica Srečka Vilharja Koper, 20–47.
- Žitko, Salvator (2019):** Il carigador alla foce del Risano. Gli antichi traffici marittimi e i relativi approdi nel Capodistriano/Karigador ob izlivu Rižane. Nekdanji pomorski promet z ustreznimi pristajališči na Koprskem/Karigador na ušću rijeke Rižane. Stara pomorska trgovanja i njihovi pomorski pristupi na području Kopra/The Carigador at the Mouth of the Rižana River. Ancient Maritime Transport and the Related Landings in the Koper Area. V: Lampe, Urška (ur.): Carigadori: Gli antichi approdi costieri dell'Adriatico. Koper, Edizioni Annales, 19–36.
- Žitko, Salvator (2019):** Odmevi zedinjenja Italije in pripadnost Trsta v mnenjih in stališčih lista Primorec Vekoslava Raiča v začetku sedemdesetih let 19. stoletja/Gli echi dell'unificazione dell'Italia e l'appartenenza di Trieste nei giudizi e nelle posozioni del giornale Primorec di Vekoslav Raič all'inizio degli anni '70 dell'Ottocento. V: Kolenc, Petra et al. (ur.): Marušičev zbornik: zgodovinopisec zahodnega roba: prof. dr. Branku Marušiču ob 80-letnici. Ljubljana, Založba ZRC, 263–279.
- Žitko, Salvator (2019):** Vrata Muda ali »Contarinijev vhod« iz 1516. V: Menato, Sara (ur.): Carpaccio. Sacra conversatio. Kontekst, ikonografija, raziskave/Contesto, iconografia, indagini/Kontekst, ikonografija, istraživanja. Koper, Histria editiones, 141–152.
- Žitko, Salvator (2020):** Urbana podoba in družbeno-ekonomska vloga Kopra v 17. stoletju/L'impianto urbanistico e il ruolo economico-sociale di Capodistria nel Seicento, Salvator Žitko-Deborah Rogoznica, Utrdbeni sistem mesta Koper: nastanek, razvoj in propad/Il sistema fortificatorio di Capodistria: nascita, sviluppo, rovina. V: Rogoznica, Deborah (ur.): Koper: urbana geneza/Capostria – genesi urbana: Ob 400-letnici/a 400 anni dalla Pianta di Capod'Istria. Koper, Histria Editiones, 180–219.

Žitko, Salvator (2021): Od padca Beneške republike do I. svetovne vojne, Od vojne do vojne, II. svetovna vojna. V: Pahor, Adelina (ur.): Marezige: 100 let od marežganskega upora/470 let župnije Marezige. Koper, Založba Libris.

Članki in drugi sestavi deli

Izvirni znanstveni članek

Žitko, Salvator (2002): Slovensko-hrvaški politični odnosi v Istri v času ustavne dobe 1861–1914. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 12, 1, 29–50.

Žitko, Salvator (2012): Nekdanji slikarski dekor stopnišča palače markizov Gravisi-Barbabanca v Kopru: umetniško delo kot zgodovinsko pričevanje. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 22, 1, 21–32.

Žitko, Salvator (2015): Od iredentizma do intervencionizma: na prelomu 19. in 20. stoletja do vstopa Italije v prvo svetovno vojno. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 25, 4, 861–884.

Žitko, Salvator (2019): La pianta di Giacomo Fino (1619) nel contesto del ruolo politico-amministrativo e socio-economico di Capodistria nel XVII secolo. *Acta Histriae*, 27, 4, 817–834.

Žitko, Salvator (2022): Vrnitev v Italiji zadržanih umetnin in arhivov iz Kopra, Izole in Pirana: zgodovina neke problematike ali problematika neke zgodovine? *Annales, Series Historia et Sociologia*, 32, 1, 1–38.

Pregledni znanstveni članek

Žitko, Salvator (1979): Solno tihotapstvo na območju piranskih, koprskih in miljskih solin v času Beneške republike. V: Žitko, Salvator (ur.): Slovensko morje in zaledje: Zbornik za humanistične, družboslovne in naravoslovne raziskave. Koper, Lipa, 79–95.

Žitko, Salvator (1983): Koprsko mestno jedro in varstvo kulturne dediščine. *Primorska srečanja*, 37, 23–34.

Žitko, Salvator (1989): Koprski obzidni pas in mestni tloris na karti Giacoma Fina iz leta 1619. *Kronika: Časopis za slovensko krajevno zgodovino, »iz zgodovine primorske«*, 37, 1–2, 37–45.

Žitko, Salvator (1991): Listina rižanskega placita: dileme in nasprotja domačega in tujega zgodovinoписja – I. del. *Annales, Anali Koprskega primorja in bližnjih pokrajin*, 1, 1, 59–68.

Žitko, Salvator (1992): Listina rižanskega placita: dileme in nasprotja domačega in tujega zgodovinoписja – II. del. *Annales, Anali Koprskega primorja in bližnjih pokrajin*, 2, 1, 87–102.

Žitko, Salvator (1993): Nekaj topografskih risb koprskega teritorija v času Beneške republike. *Annales, Anali Koprskega primorja in bližnjih pokrajin*, 10, 1, 117–126.

Žitko, Salvator (1993): Ricerche e studi pubblicati degli storici sloveni relativi alla storia dell'Istria veneta/Objavljene raziskave in zgodovinska dela slovenskih zgodovinarjev o beneški Istri. *Acta Histriae*, 1, 1, 81–85.

- Žitko, Salvator (1993):** Slovenska Istra v 19. stoletju s političnega, upravnega in nacionalnega vidika. *Acta Histriae*, 1, 1, 109–116.
- Žitko, Salvator (1994):** Pomen in vloga Collegia dei Nobili v Kopru. *Acta Histriae*, 2, 3, 123–132.
- Žitko, Salvator (1997):** Carljevo delovanje v koprskih akademijah 18. stoletja/Carli nell'affermazione delle istituzioni scolastiche a Capodistria. *Acta Histriae*, 5, 5, 59–78.
- Žitko, Salvator (1999):** Leto 1848 in proces formiranja nacionalne zavesti pri tržaških in istrskih Slovencih. *Annales, Series historia et Sociologia*, 9, 2, 291–300.
- Žitko, Salvator (1999):** Sistemi oblasti v Istri v prehodnem obdobju (1797–1815)/The systems of power in Istria in the transition period (1797–1815). *Acta Histriae*, 7, 7, 577–598.
- Žitko, Salvator (1999):** Peter Pavel Vergerij in reformacija v Istri/Peter Paul Vergerius and the Reformation in Istria. *Acta Histriae*, 7, 8, 201–214.
- Žitko, Salvator (2000):** Pier Paolo Vergerio e la riforma in Istria. V: Rozzo, Ugo (ur.): Pier Paolo Vergerio il Giovane. Un polemista attraverso l'Europa del Cinquecento. Udine, Editrice Universitaria Udinese Srl, 313–326.
- Žitko, Salvator (2001):** Tržaško-koprska škofija v 19. stoletju/La diocesi di Trieste e Capodistria nell'Ottocento. *Acta Histriae*, 9, 1, 213–244.
- Žitko, Salvator (2002):** Justinin steber v Kopru/La colonna di Santa Giustina di Capodistria. V: Knez, Kriatjan (ur.): La battaglia di Lepanto e l'Istria/Lepantska bitka in Istra. Piran, Comunità degli Italiani Giuseppe Tartini, 117–135.
- Žitko, Salvator (2003):** Položaj in vloga zgodovinisja v nekdanji coni B Svobodnega tržaškega ozemlja. Ob 50-letnici izida Istrskega zgodovinskega zbornika. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 13, 2, 339–354.
- Žitko, Salvator (2004):** Il ruolo di Gian Rinaldo Carli nell'affermazione delle Accademie di Capodistria nel XVIII secolo. V: Trampus, Antonio (ur.): Gianrinaldo Carli nella cultura europea del suo tempo. Trieste, Venezia, Deputazione per la Venezia Giulia, 153–171.
- Žitko, Salvator (2005):** Objave in interpretacije listine Rižanskega zbora v domačem in tujem zgodovinisju. *Acta Histriae*, 13, 1, 151–164.
- Žitko, Salvator (2005):** Širše ozemlje Kraškega roba oziroma mejna črta med beneško in habsburško posestjo. Interpretacija topografske risbe ing. Francesca Cappija (18. stoletje). V: Miculian, Antonio (ur.): I confini militari di Venezia e dell'Austria nell'età moderna: genesi, struttura e aspetti militari della difesa territoriale dalle Alpi all'Adriatico: Pirano, 18 gennaio 2003/Beneške in avstrijske vojne krajine v novem veku: razvoj, struktura in vojaški vidiki teritorialne obrambe med Alpami in Jadranom: Piran, 18. januar 2003. Piran, Comunità degli Italiani Giuseppe Tartini, Società di studi storici e geografici, 99–115.
- Žitko, Salvator (2008):** Pietro Kandler e le antichità di Capodistria. V: Cigui, Rino & Kristjan Knez (ur.): L'Istria e Pietro Kandler: storico, archeologo, erudito: atti del convegno di studi, Pirano, 11 dicembre 2004. Piran, Società di Studi storici e geografici, 115–123.
- Žitko, Salvator (2010):** La soppressione dell'Accademia dei Risorti e del Collegio dei Nobili di Capodistria nell'ambito del nuovo ordinamento politico-amministrativo francese in Istria (1806–1813). V: Visintin, Denis (ur.): L'Istria e le Province illiriche nell'età napoleonica: nel bicentenario del Codice napoleonico (1806–2006). Piran, Società di Studi storici e geografici, 225–235.

- Žitko, Salvator (2010):** Prefekt Angelo Calafati »Dalmat fort consideré« na čelu ilirske deputacije v Parizu in vključitev Istre v okvir Ilirskih provinc (1810). *Annales, Series Historia et Sociologia*, 20, 2, 409–422.
- Žitko, Salvator (2012):** Glagoljaški samostan v Kopru. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 22, 2, 523–532.
- Žitko, Salvator (2016):** Italijanski nacionalizem in iredentizem – valilnica za kasnejši nastanek obmejnega fašizma. *Acta Histriae* 24, 4, 689–704.
- Žitko, Salvator (2019):** La Prima Esposizione Provinciale nell'ambito degli antagonismi nazionali e politici (1907–1910). V: Knez, Kristjan & Rino Cigui (ur.): La prima esposizione provinciale istriana di Capodistria: Trieste e l'Istria al tramonto dell'Austria-Ungheria: atti del convegno di studi, Capodistria, 29–30 ottobre 2010. Pirano, Società di Studi storici e geografici, 55–72.
- Žitko, Salvator (2020):** Umetniško delo kot zgodovinsko pričevanje: nekdanji slikarski dekor stopnišča palače markizov Gravisi-Barbabanca v Kopru. V: Grison, Michele (ur.): I Gravisi: ruolo, impegno e cultura di un casato capodistriano attraverso i secoli: atti del convegno internazionale di studi, Capodistria, 30 novembre–1 dicembre 2012. Piran, Società di Studi storici e geografici, 171–190.

Recenzija, prikaz knjige, kritika

- Žitko, Salvator (1981):** Humanizem v Istri (mednarodni simpozij v Benetkah): simpozij italijanskih in slovenskih zgodovinarjev v Trstu in Kopru, 20. in 21. oktobra 1980. V: Žitko, Salvator (ur.): Slovensko morje in zaledje, Zbornik za humanistične, družboslovne in naravoslovne raziskave. Koper, Lipa, 215–218.
- Žitko, Salvator (1984):** Francesco Semi: El parlar s'ceto e neto de Capodistria : testi antichi e moderni. V: Žitko, Salvator (ur.): Slovensko morje in zaledje, Zbornik za humanistične, družboslovne in naravoslovne raziskave. Koper, Lipa, 206–207.
- Žitko, Salvator (1992):** Koper-Capodistria: Monografska izdaja Pokrajinskega muzeja Koper in Založbe Lipa Koper, Koper 1992. *Annales, Anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin*, 2, 2, 365–367.
- Žitko, Salvator (1992):** Darko Darovec: Pregled zgodovine Istre, Knjižnica Annales 1, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Primorske novice, Koper 1992. *Annales, Anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin*, 2, 2, 367–368.
- Žitko, Salvator (1997):** Razstava »Govoreče podobe« (ilustrirana padovanska Biblija med besedo in podobo)»Visibile parlare« (Bibbia Istoriata Padovana tra parola e immagine), Akademi-je dei Concordi iz Roviga. *Annales, Anali za istrske in mediteranske študije*, 7, 10, 348–349.
- Žitko, Salvator (1999):** Almerigo Apollonio: L'Istria veneta dal 1797 al 1813. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 9, 2, 528–530.
- Žitko, Salvator (1999):** 10-letnica delovanja Zgodovinskega društva za južno Primorsko. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 9, 1, 247–248.
- Žitko, Salvator (2002):** Paolo Naldini: Cerkevni krajepis ali Opis mesta in škofije Justinopolis: ljudsko Koper. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 12, 2, 484–486.
- Žitko, Salvator (2003):** Giovanni Radossi: Monumenta Heraldica Iustinopolitana. Stemmi di rettori, di famiglie notabili, di vescovi e della città di Capodistria, Collana degli Atti. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 13, 2, 437–439.

- Žitko, Salvator (2010):** Mednarodno znanstveno srečanje Ilirske province v napoleonski Evropi, Pariz, Nacionalni vojni muzej (Musée de l'Armée), 20.–21. maj 2010. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 20, 2, 515–516.
- Žitko, Salvator (2012):** Egidi Ivetic (ur.): Istra skozi čas: priročnik regionalne zgodovine Istre z navedbami o mestu Reka. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 22, 1, 309–311.
- Žitko, Salvator (2013):** Bertošin zbornik. Zbornik u čast Miroslava Bertoše. *Acta Histriae*, 21, 4, 883–884.
- Žitko, Salvator (2013):** Dimitrij Rupel: Negotovo življenje 176. članice OZN: negotovo življenje Slovencev od avstrijskega cesarja, srbskega kralja in jugoslovanskega maršala do Demosa in stricev iz ozadja; od narodnega vprašanja do nacionalne države, evropskega poslanstva in morebitnega novega koncepta. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 23, 2, 523–524.
- Žitko, Salvator (2013):** *Histria 2*. *Acta Histriae*, 21, 4, 887–888.
- Žitko, Salvator (2014):** Časopis za povijest zapadne Hrvatske/West Croatian History Journal, VI–VII, 2011–2012, 6–7. *Acta Histriae*, 22, 4, 1062–1064.
- Žitko, Salvator (2014):** Časopis za povijest zapadne Hrvatske/West Croatian History Journal, VIII, 2013, 8. *Acta Histriae*, 22, 4, 1065–1066.
- Žitko, Salvator (2014):** *Histria 3*. Godišnjak Istarskog povijesnog društva. *Acta Histriae*, 22, 4, 1067–1068.
- Žitko, Salvator (2014):** Maja Polić, Elvis Orbančić (ur.): Zbornik u čast Petru Strčiću. *Acta Histriae*, 22, 4, 1051–1052.
- Žitko, Salvator (2016):** Almerigo Apollonio: La „Belle Époque“ e il tramonto dell'Impero asburgico sulle rive dell'Adriatico (1902–1918): dagli atti conservati nell'Archivio di Stato di Trieste. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 25, 4, 950–955.
- Žitko, Salvator (2016):** Michele Grison: Giannandrea de Gravisi: scritti editi. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 26, 4, 794–795.
- Žitko, Salvator (2016):** Zdenka Bonin & Deborah Rogoznica: Koprška rodbina Grisoni in njene sorodstvene povezave. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 26, 4, 792–793.
- Žitko, Salvator (2018):** Luca Zorzenon (ur.): Angelo Vivante e il tramonto della ragione. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 28, 2, 429–430.
- Žitko, Salvator (2019):** Delovanje koprskih dobredelnih ustanov: prehrana otrok v vrtcu in sirotišnici ter bolnikov v bolnišnici v 19. stoletju. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 29, 4, 695–696.

Znanstveni sestavek v slovarju, enciklopediji, leksikonu

- Žitko, Salvator (2005):** Absalon bl., koprski škof (druga pol. XII. stol.–1245). V: Bertoša, Miroslav & Robert Matijašić (ur.): Istarska enciklopedija. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2.
- Žitko, Salvator (2005):** Baseggio, koprška plemiška družina beneškega rodu (XIV–XX. stol.). V: Bertoša, Miroslav & Robert Matijašić (ur.): Istarska enciklopedija. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 62.
- Žitko, Salvator (2005):** Belli, de, koprška plemiška družina (XIV–XX. stol.). V: Bertoša, Miroslav & Robert Matijašić (ur.): Istarska enciklopedija. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 67.

- Žitko, Salvator (2005):** Besenghi (Besengo), plemiška družina. V: Bertoša, Miroslav & Robert Matijašič (ur.): Istarska enciklopedija. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 73.
- Žitko, Salvator (2005):** Bonifacio Corneani, Baldassare, koprski škof, pravnik in teolog (1585–1659). V: Bertoša, Miroslav & Robert Matijašič (ur.): Istarska enciklopedija. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 92.
- Žitko, Salvator (2005):** Carli, Gian Rinaldo, erudit, enciklopedist, književnik, zgodovinar in ekonomist (1720–1795). V: Bertoša, Miroslav & Robert Matijašič (ur.): Istarska enciklopedija. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 129.
- Žitko, Salvator (2005):** Da Ponte, Bonifacio, koprski škof (1726–1776). V: Bertoša, Miroslav & Robert Matijašič (ur.): Istarska enciklopedija. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 170.
- Žitko, Salvator (2005):** De Tutto, stara plemiška družina iz Kopra. V: Bertoša, Miroslav & Robert Matijašič (ur.): Istarska enciklopedija. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 177–178.
- Žitko, Salvator (2005):** Gavardo, koprška plemiška družina (XIII–XX. stol.). V: Bertoša, Miroslav & Robert Matijašič (ur.): Istarska enciklopedija. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 244–245.
- Žitko, Salvator (2005):** Juriševič, Franc (Fran), agronom, publicist (1907–1989). V: Bertoša, Miroslav & Robert Matijašič (ur.): Istarska enciklopedija. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 361.
- Žitko, Salvator (2005):** Kramar, Janez, zgodovinar in muzealec (1911–2002). V: Bertoša, Miroslav & Robert Matijašič (ur.): Istarska enciklopedija. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 416.
- Žitko, Salvator (2005):** Pahor, Miroslav, zgodovinar in muzejski delavec (1922–1981). V: Bertoša, Miroslav & Robert Matijašič (ur.): Istarska enciklopedija. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 560.
- Žitko, Salvator (2005):** Petronio, piranska in koprška plemiška družine. V: Bertoša, Miroslav & Robert Matijašič (ur.): Istarska enciklopedija. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 584–585.
- Žitko, Salvator (2005):** Pokrajinski muzej Koper – Museo Regionale Capodistria. V: Bertoša, Miroslav & Robert Matijašič (ur.): Istarska enciklopedija. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 605.
- Žitko, Salvator (2005):** Restitucija. V: Bertoša, Miroslav & Matijašič, Robert (ur.): Istarska enciklopedija. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 686.
- Žitko, Salvator (2005):** Smole, Emil, umetnostni zgodovinar, muzealec in konzervator (1927–1982). V: Bertoša, Miroslav & Robert Matijašič (ur.): Istarska enciklopedija. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 734.
- Žitko, Salvator (2005):** Tacco (del Tacco, Ottaccio), koprška plemiška družina XIV.–XIX. stol. V: Bertoša, Miroslav & Robert Matijašič (ur.): Istarska enciklopedija. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 795.
- Žitko, Salvator (2005):** Valaresso, Giacomo (Jacopo), škof. V: Bertoša, Miroslav & Robert Matijašič (ur.): Istarska enciklopedija. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 852.
- Žitko, Salvator (2005):** Vilhar, Srečko, politik, kulturni delavec in publicist (1907–1976). V: Bertoša, Miroslav & Robert Matijašič (ur.): Istarska enciklopedija. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 868.

Žitko, Salvator (2005): Zgodovinsko društvo za jugoslovansko cono STO. V: Bertoša, Miroslav & Robert Matijašić (ur.): Istarska enciklopedija. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 912.

Žitko, Salvator (2019): Carli, Gian Rinaldo, grof (1720–1795). <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1021620/> (zadnji dostop: 2022-11-01).

Intervju

S. Sabadin, Denis & Salvator Žitko (1964): Kompromis v Istri sploh ni bil možen: intervju s Salvatorjem Žitkom, zgodovinarjem in izjemnim poznavalcem Kopra in Istre. Primorske novice, 73, 187, 16. 8. 1964, 12–14.

Rdeča nit knjige je razvoj in nato razcvet slovenskega zgodovino-
pisja zadnjih petdesetih let v Istri in širše na obalnem ter obmejnem
multikulturnem območju, kjer so od nekdaj (bila) v stiku slovenska,
hrvaška, italijanska in beneška ter širše tudi germanska in furlanska
stvarnost. Priznani zgodovinar dr. Salvator Žitko se je po koncu študija
še kako dobro zavedal, da so slovenski zgodovinarji dolgo ali predolgo
prostoru nekdanje beneške Istre namenjali razmeroma malo ali premalo
pozornosti. V prvem delu knjige avtor zelo zanimivo in učinkovito
opiše ključne mejnike svoje rasti in obenem razvoja zgodovino-
pisja na slovenski obali, ki ga je odločilno sooblikoval. V drugem delu
knjige pa je objavljenih šestnajst izbranih prispevkov, ki predstavljajo
posrečeno selekcijo besedil, saj nam pokažejo konceptualni in vsebinski
doprinos avtorja k razvoju zgodovino-
pisja v slovenskem delu Istre.

Žitko je že od malih nog gojil več kot veselje do upodabljanja
umetnosti – kar pričajo nekatere njegove skice in slike objavljene
v knjigi, ki bralca presenetijo. Poleg teh je v knjigi tudi več manj
znanih ali sploh nezanih fotografij, kar daje celotni publikaciji
dodatno privlačnost, tako da jo bodo bralci radi vzeli v roke. Brali je
bodo tudi zaradi berljivosti, pri čemer je uporabljena terminologija
vsakič korektna. Zaradi vseh teh odlik bo po knjigi seglo več tipologij
bralcev: poleg zgodovinarjev, ki se ukvarjajo z različnimi obdobji, bodo
med njimi tudi umetnostni zgodovinarji, pa kulturologi, etnologi in
antropologi, hkrati pa novinarji in nenazadnje predstavniki oblasti, ki
imajo možnost krojiti kulturno politiko. Na enem samem mestu jim
je tu obrazloženo, kako je resno ukvarjanje z zgodovino pomembno,
dolgoročno in zamudno ter hkrati občutljivo in zlahka ranljivo.

prof. dr. Gorazd Bajc
izr. prof. dr. Aleš Maver

Salvator Žitko se je rodil 24. decembra 1942 v Metliki. Osnovno šolo in nižjo gimnazijo je obiskoval v Črnomlju, z letom 1957 pa nadaljeval šolanje na Gimnaziji v Kopru. Po opravljeni maturi se je v študijskem letu 1961/62 vpisal na Filozofsko fakulteto v Ljubljani, smer zgodovina-umetnostna zgodovina. Po diplomi leta 1966 se je kot profesor zgodovine in estetske vzgoje zaposlil na Gimnaziji Koper in poučeval do leta 1976/77, ko je prevzel mesto ravnatelja Pokrajinskega muzeja v Kopru in ustanovo vodil do leta 2004.

Že kot profesor zgodovine je pričel z raziskavami lokalne zgodovine in svoje izsledke objavljal v tedanjem revijalnem in strokovnem tisku (Obala, Primorska srečanja, Slovensko morje in zaledje), s prehodom v muzejsko ustanovo je svoje strokovno-raziskovalno delo še razširil in v letih 1977 do 1984 z dr. Miroslavom Pahorjem sodeloval pri oblikovanju in izdajanju Zbornika za humanistične, družboslovne in naravoslovne raziskave »Slovensko morje in zaledje« pri Založbi Lipa Koper. Leta 1989 je bil izvoljen za predsednika Zgodovinskega društva za južno Primorsko in to funkcijo opravlja še danes. Z letom 1991 je v sodelovanju z dr. Darkom Darovcem sodeloval pri snovanju znanstvene revije Annales in

prevzel mesto odgovornega urednika družboslovne edicije in postal tudi član uredniškega odbora znanstvene revije Acta Histriae ter monografske zbirke Knjižnica Annales.

V študijskem letu 1996/97 je na Filozofski fakulteti v Ljubljani vpisal podiplomski študij ter začel pri dr. Vasiliju Meliku pripravljati magistrsko nalogo s temo »Nacionalni in politični antagonizmi v Istri v času zasedanja istrskega deželnega zbora v Kopru v letih 1899-1910«, v študijskem letu 2004/5 pa je v okviru programa »Zgodovina Evrope in Sredozemlja« z isto temo prešel na neposredni doktorski študij na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem (UP FHŠ). Po pridobitvi doktorata marca 2014 je sprva kot asistent, po letu 2015 pa kot docent na njej opravljal tudi pedagoško delo v okviru izbirnega predmeta »Zgodovina in etnologija Istre«.

V okviru Zgodovinskega društva za južno Primorsko in svojega uredniškega dela pri Založbi Annales in Inštitutu IRRIS, kakor tudi v sodelovanju s Humanističnim društvom Histria ter Društvom za zgodovinske in geografske študije v Piranu, sodeluje pri številnih raziskovalnih projektih z objavami, predavanji in predstavitvami različnih tematik s področja nacionalne, politične in kulturne zgodovine Istre 18. in 19. stoletja, tako doma kot v tujini. Svoje zgodovinske študije, posvečene družbenim, socialnim in kulturnim tematikam istrskih mest, je razširil tudi na podeželje v snovanju številnih krajevnih zbornikov oziroma v sodelovanju z Založbo Libris v Kopru in s tem sledil multikulturnemu, multietničnemu in večjezičnemu značaju Istre.